

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

2002, 1

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Per Ingesman under medvirken af Søren Bitsch Christensen, Finn Stendal Pedersen og Henning Poulsen

Engelske summaries ved Jørgen Peder Clausager

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 350 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N., tlf. 89 42 53 70.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af Historie, Aarhus Universitetsforlag, Langelandsgade 177, 8200 Århus N.

Omkring 1475 kom en slesvigsk gejstlig, Jens Pedersen Hostorp, til Rom. Her gjorde han karriere ved kurien og blev notar ved den pavelige højesteret, den såkaldte Rota. Den mødtes i det pavelige palads, Vatikanpaladset, som lå i tilknytning til Peterskirken. På træsnittet af Rom i den trykte udgave af den såkaldte Nürnbergkrønike fra 1493, der viser området mellem Vatikanet og Engelsborg, er det pavelige palads markeret særskilt: »Palacium pape«. Foran Peterskirken ses de beskedne huse i Borgoen, den særlige bydel, hvor mange af de til kurien knyttede gejstlige boede. Som det fortælles i Per Ingesmans artikel, blev Jens Pedersen Hostorp, efter at have virket som notar i Rom i mindst 11 år, dræbt, da i 1494 mødte op i Århus for at sætte sig i besiddelse af ærkedegnedømmet i domkapitlet, som han var blevet tildelt ved pavelig provision og siden havde vundet en proces ved Rotaen om. (Træsnit i Hartmann Schedel, Buch der Chroniken und Geschichten, Nürnberg 1493. Her efter Eamon Duffy, Saints and Sinners. A History of the Popes, Yale 1997, s. 134).

En embedsjægers endeligt

Jens Pedersen Hostorp og kampen om ærkedegnedømmet i Århus 1486-94

Af *Per Ingesman*

I 1494 blev den slesvigske kurial Jens Pedersen Hostorp dræbt, da han mødte op i Århus for at sætte sig i besiddelse af ærkedegnedømmet i domkapitlet, som han var blevet tildelt ved pavelig provision og siden havde vundet en proces ved den pavelige højesteret om. Med det samme rejstes beskyldninger mod Århusbispens Niels Clausen (Skade) for at stå bag drabet, og bispen måtte offentligt søge at rense sig for mistanke. I denne artikel om Jens Pedersen Hostorp og hans kamp for at blive ærke­degn i Århus fremdrager lektor, lic.theol. Per Ingesman et hidtil ukendt brev fra Vatikanarkivet i Rom, som nævner navnene på de personer, der udførte drabet på Jens Pedersen Hostorp, og derved drejer mistanken i en helt anden retning. I en udførlig redegørelse for baggrunden for drabet ses dette som udslag af den utilfredshed, der fandtes i de lokale kirker med den brug af de pavelige provisioner, som kurialerne i Rom gjorde i senmiddelalderen.

1. Indledning

En forårsdag i det Herrens år 1357 ankom tre udsendinge fra Avignon til Würzburg. De kom som fuldmægtige for en kurial ved navn Johannes Guilaberti. Han var kollektor for det Apostolske Kammer i de nordlige lande og havde for øvrigt også virket i Danmark. Som alle andre kurialer fik han pavelig provision på diverse kirkelige embeder. De tre mænd kom for på hans vegne at tage to embeder i besiddelse, som han netop var blevet tildelt, et kanonikat i Würzburg og et ærke­diakoniat i nærheden af byen.

Det var en opgave, de aldrig skulle have taget på sig. Mens de befandt sig i selve domkirken, og en af dem var i færd med at oplæse det pavelige provisionsbrev til Johannes Guilaberti, stormede byfogeden med en skare bevæbnede mænd ind i kirken. De greb de tre gejstlige, rev aktstykkerne fra dem og flåede blyseglene af pavebullerne. Derefter slæbte de mændene ned til Main, bandt dem på hænder og fødder og kastede dem i floden, hvor de – som det hedder i et datidigt aktstykke – omkom »på ynkelig vis«.

Siden gik skaren til det herberg, hvor de tre havde indlogeret sig, og her beslaglagdes alt, hvad mændene havde haft med sig: heste og oppakning, penge og breve.

Dette grove drab på tre mænd, som blot udførte en lovlig opgave, og som tilmed var gejstlige, resulterede i to processer ved den pavelige kurie i Avignon mod biskoppen og en række medlemmer af domkapitlet i Würzburg, der anklagedes for at stå bag overfaldet på de tre. Vi kan følge de første stadier i processerne og se, at ingen benægtede, hvad der var foregået. Resultaterne af processerne kender vi dog desværre ikke.¹

Episoder af den art var ikke helt ualmindelige i den senmiddelalderlige kirke. Vi kender også andre eksempler på voldelige overfald, undertiden med dødelig udgang, på kurialer, der forsøgte at tage kirkelige embeder i besiddelse, som de havde fået ved pavelig provision.² Sådanne voldstilfælde er et udtryk for den stærke uvilje, der var mod de pavelige provisioner, i hvert fald når de gik på tværs af lokale interesser.

De eksempler, der findes nævnt i den internationale litteratur, stammer først og fremmest fra Frankrig og fra Det tyske Rige, det vil sige centrale områder, hvor pavemagten manifesterede sig stærkt i de lokale kirker, og hvor »kuriefjendtligheden« var tilsvarende stor.³ Men hvad med Danmark, der i forhold til kurien i højere grad var et marginalområde, og hvor man kunne forvente, at den fjendtlige indstilling over for den kirkelige centralmagt og dens agenter derfor også var mindre? Kunne episoder som den i Würzburg også finde sted her?

Vi kender ikke fra den danske kongemagts side de samme forsøg på at sætte en stopper for de pavelige provisioner, som vi gør i en del andre lande, først og fremmest England, hvor man allerede i anden halvdel af det 14. århundrede, med de såkaldte *Statutes of provisors* og *Statutes of praemunire*, havde forbudt såvel pavelige provisioner som appeller til Rom.⁴ Vi har enkelte vidnesbyrd om indskriden fra den danske konges side mod paveligt

1. Akterne er aftrykt i J.P. Kirsch, »Ein Prozess gegen Bischof und Domkapitel von Würzburg an der päpstlichen Kurie im 14. Jahrh.«, *Römische Quartalschrift für christliche Altertums-kunde und für Kirchengeschichte*, 21, 1907, s. 67-96. En nærmere behandling af sagen gives i Wilhelm Engel, »Würzburg und Avignon. Kurienprozesse des Würzburger Domkapitels im 14. Jahrhundert«, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 35, 1948, s. 150-200.

2. Se henvisninger på tyske og franske eksempler hos Brigide Schwarz, »Römische Kurie und Pfründenmarkt im Spätmittelalter«, *Zeitschrift für historische Forschung*, 20, 1993, s. 148 med note 83.

3. Også pavelige kollektorer var ikke sjældent udsat for angreb; se Christiane Schuchard, *Die päpstlichen Kollektoren im späten Mittelalter* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 91), Tübingen 2000, s. 85-87.

4. Om den engelske »anti-pavelige« lovgivning se W.A. Pantin, *The English Church in the Fourteenth Century*, Cambridge 1955, især s. 84-93.

providerede,⁵ men de synes først og fremmest at skyldes, at kongen ikke ønskede den præsentationsret til de øverste kapitelsembeder, han havde fået ved et paveligt privilegium i 1474, undergravet af kurialer, som ved hjælp af pavelige provisioner søgte at komme i besiddelse af danske beneficier.⁶ Så længe provisionerne ikke blev anvendt imod hans egne interesser, synes den danske konge ikke at have haft noget imod dem. Tværtimod ser vi en livlig brug af pavelige provisioner fra de kongelige kancelliembedsmænds side.⁷

Det betyder på ingen måde, at der ikke i de lokale kirker og blandt de lokale gejstlige, som provisionerne gik ud over, kunne være modvilje mod dem. Ikke mindst fra Ribe har vi klare vidnesbyrd om, at biskop og domkapitel foretrak »stiftets børn«, når der skulle optages nye medlemmer i kapitlet, og ikke viste megen vilje til at rette sig efter hverken pavens eller kongens ønsker i den henseende.⁸ Især havde biskoppen sine kandidater, han gerne ville begunstige, f.eks. sønner af lavadelige bispelensmænd, på nøjagtig samme måde som kongen havde sine kancelliembedsmænd og paven

-
5. Som eksempel kan nævnes kong Hans' indskriden mod kurialen Laurids Vestenie kort efter år 1500, som fremgår af et udkast til et brev til Ribebispen: Da kongen har erfaret, at Laurids Vestenie er vendt hjem fra Rom for at komme i besiddelse af ærkedegnedømmet i Ribe, som kongens skriver hr. Jesper (Jesper Andersen) sidder inde med, beordrer han Ribebispen til at skride ind og sørge for, at hr. Laurids ikke fanger fremgang i sit forehavende, men tværtimod får pålagt at forklare for kongen, *hwor fore han vill betage oss jus presentandi, som ware forfeddre oc wij her till hafft haiffue*. *Danske Magazin*, 4. rk. II, 1873, s. 274 note 1. Jf. i øvrigt det følgende.
 6. Privilegiet erhvervedes af Christian I under hans besøg i Rom i 1474. Det er trykt *Diplomatarium Christierni Primi. Samling af Aktstykker, Diplomer og Breve henhørende til Kong Christiern den Førstes Historie*, ved Hans Knudsen, udg. C.F. Wegener. København 1856, s. 300f; *Diplomatarium dioecesis Lundensis. Lunds ärkestifts urkundsbok*, utg. Lauritz Weibull, III-VI (Monumenta Scaniae historica), Lund 1900-39, IV, s. 186-189. Se nærmere om erhvervelsen af privilegiet og dets betydning for kongemagten Johs. Lindbæk, *Pavernes forhold til Danmark under kongerne Kristiern I og Hans*, København 1907, s. 86-88, jf. s. 204-267.
 7. William Christensen har nævnt eksempler på kongelige skrivere og sekretærer, der ikke blot sad inde med kanonikater, men endda prælaturer i de danske domkapitler. Går vi til kansleren selv, viser Christensens liste over indehaverne af embedet i det 15. århundrede, at næsten alle besad enten kanonikater eller prælaturer i de nærmest hovedstaden liggende kapitler, domkapitlerne i Roskilde og Lund og kollegiatkapitlet i København. William Christensen, *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede*, København 1903, s. 110, 686-691. Disse embeder var i vid udstrækning erhvervet ved hjælp af pavelige provisioner. Det kan konstateres ved at se under personerne i registrene i *Acta pontificum Danica. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316-1536*, udg. L. Moltesen, Alfr. Krarup og Johs. Lindbæk, I-VII, København 1904-43 (herefter APD).
 8. Se det brev fra biskoppen i Ribe til domkapitlet sammesteds fra 1460, der er trykt i *Missiver fra Kongerne Christiern I:s og Hans's Tid*, udg. William Christensen, I-II, København 1912-14, II, s. 12-14. Brevet er også trykt i Johs. Lindbæk 1907, s. 297f, jf. om Ribe kapitels generelle holdning sammesteds s. 240-247.

sine kurialer. Baggrunden er naturligvis, at kapitelsembederne var en vigtig faktor i de patronats- og klientforhold, der spillede så stor en rolle i dansk senmiddelalder. Sammen med bispeslotte og -len tillod de biskopperne at opbygge lokale magtbastioner ved at knytte ikke mindst stiftets lavadel til sig i klientforhold.⁹

Men var den lokale modvilje mod de pavelige provisioner også i Danmark så stor, at den ligefrem kunne give sig udslag i vold?

Under arbejdet med en prosopografisk undersøgelse af den lundensiske kapitelsgejstlighed i senmiddelalderen stødte jeg på en episode, der ganske vist var temmelig dårligt belyst kildemæssigt, men som det dog var nærliggende at forstå som et voldeligt overfald med døden til følge på en paveligt provideret, der blev foretaget af kannikerne i Lund, og som ærkebiskoppen og domkapitlet efterfølgende blev gjort ansvarlig for.¹⁰

Sagens hovedperson var en vis Mogens Gøtesen. Han var en præst fra ærkestiftet, der af pave Martin V var blevet provideret med et kanonikat i Lund kort før 1430. Da ærkebisp og kapitel modsatte sig provisionen, dømte en dommer ved den pavelige højesteret i Rom, Rotaen, at Mogens Gøtesen skulle indsættes i embedet. Ærkedegnen i Rostock, som var en af de tre personer, pave Eugen IV den 5. september 1431 havde befalet at eksekvere dommen, udstedte da et eksekutionsbrev, i hvilket han satte Mogens Gøtesen i besiddelse af kanonikatet. Kapitlet appellerede, men da appellationen blev indleveret for sent, måtte ærkebisp og kapitel bøje sig og sætte Mogens Gøtesen i besiddelse af kanonikatet. Den 12. november 1432 ophævede ærkedegnen i Rostock derfor de kirkestraffe, han havde pålagt ærkebisp og en af de personer, der havde »indtrængt« sig i embedet¹¹ – den normale må-

9. Per Ingesman, »Episcopal patronage and social mobility in late medieval and Reformation Denmark«, *Reformations Old and New. Essays on the Socio-Economic Impact of Religious Change c. 1470-1630*, ed. Beat A. Kümin (St Andrews Studies in Reformation History), Aldershot 1996, s. 109-123. Specielt for Ribe stift se det i foregående note omtalte brev samt Troels Dahlerup, »Nepotisme som administrativt system. Ribe stift i senmiddelalderen«, *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, red. Carsten Due-Nielsen, Knud J.V. Jespersen, Leon Jespersen og Anders Monrad Møller (Odense University Studies in History and Social Sciences, 174), Odense 1994, s. 61-72. Om den generelle adelshistoriske baggrund se Troels Dahlerup, »Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder«, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. IV, 1969-70, s. 1-43; Troels Dahlerup, »Danmark«, *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august*, red. Aksel E. Christensen, København 1971, s. 45-80.

10. Per Ingesman, »Den lundensiske kapitelsgejstlighed i senmiddelalderen«, *Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 1985* (utrykt licentiatafhandling), s. 84-86.

11. *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, III, s. 116-121, hvori er indtaget brevet *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, III, s. 100-104.

de at omtale en lokalt udpeget kandidat p­å. Det b­e­m­ær­k­e­l­s­v­æ­r­d­i­g­e er s­å s­ag­e­n­s­ v­i­d­e­r­e­ f­o­r­l­ø­b. I 1433 blev Mogens G­ø­t­e­s­e­n­ e­k­s­k­o­m­m­u­n­i­c­e­r­e­t og s­u­s­p­e­n­d­e­r­e­t for v­o­l­d mod en medkannik, og i 1434 h­ø­r­e­r vi pludselig, at Mogens G­ø­t­e­s­e­n­ er d­ø­d.¹² Et i 1435 mellem æ­r­k­e­b­i­s­p og kapitel p­å den ene side og Mogens G­ø­t­e­s­e­n­s arvinger p­å den anden side indg­å­e­t forlig indeholder u­d­e­l­u­k­k­e­n­d­e indr­ø­m­m­e­l­s­e­r fra f­ør­s­t­n­æ­v­n­t­e­s­ side, hvorfor det mere end antyder, at æ­r­k­e­b­i­s­p og kapitel ikke var uden skyld i Mogens G­ø­t­e­s­e­n­s d­ø­d.¹³

Siden er jeg st­ø­d­t p­å et andet eksempel, som ikke mindst takket v­æ­r­e nyfundet kildemateriale i Vatikanarkivet lader sig b­e­l­y­s­e langt bedre. Her er scenen Å­r­h­u­s, hovedpersonen er en velkendt kurial, og det er uden for enhver tvivl, at han virkelig blev dr­æ­b­t. Men af hvem? Og hvorfor?

2. Drabet p­å Jens Pedersen Hostorp

I 1494 blev den slesvigske kurial Jens Pedersen Hostorp overfaldet og dr­æ­b­t i Å­r­h­u­s. Sagen er ikke ukendt, og det er heller ikke ukendt, at der hurtigt rejstes anklage mod Å­r­h­u­s­b­i­s­p­e­n­ Niels Clausen (Skade) (1490-1520) for at st­å bag drabet.

I sin bog om *Pavernes forhold til Danmark under kongerne Kristiern I og Hans* fra 1907 giver Johs. Lindbæk en forholdsvis udførlig omtale af Jens Pedersen Hostorp som en af de vigtigste repr­æ­s­e­n­t­a­n­t­e­r for den gruppe af nordiske kurialer, man tr­æ­f­f­e­r i Rom i 1480­'erne og 1490­'erne.¹⁴ Lindbæk kommer ogs­å ind p­å kurialens d­ø­d. Efter at have omtalt de mange embeder, Jens Pedersen Hostorp fik p­avelig provision p­å, de retslige processer, dette resulterede i, og de adskillige fjender, han derved skaffede sig, slutter Lindbæk sin behandling af ham p­å følgende m­å­de:

»Senere drog Jens Pedersen til Danmark for at skaffe sig anerkendelse i sine embeder, men medens han opholdt sig i Å­r­h­u­s, hvor han arbejdede p­å at f­å arkidiakonatet, blev han overfaldet og d­ø­d­e­l­i­g s­å­r­e­t. Hans broder Mikkel beskyldte overfor paven biskop Niels Clausen (Skade) for at v­æ­r­e skyld

12. *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, III, s. 126, 155 = *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*, 1. rk., udg. Kr. Erslev, William Christensen og Anna Hude, I-IV, København 1894-1912; 2. rk., udg. William Christensen, I-IX, København 1928-39, 1. rk., nr. 6608, 6736.

13. *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, III, s. 160-165.

14. Johs. Lindbæk 1907, s. 182-203, især s. 191f.

i denne ugærning, og formodentlig må denne have følt, at meget vidnede imod ham, siden han fandt det nødvendigt i begyndelsen af 1495 at lade en stor mængde fornemme gejstlige bevidne, at han ikke havde nogen del i drabet, men havde ladet både sine egne og byens svende, dog uden resultat, søge efter morderne og senere ladet disse offentlig bandlyse. Undskyldningen ser ikke synderlig troværdig ud, men alligevel har biskoppen næppe fået større ubehageligheder af sagen senere.«¹⁵

Lindbæk peger, mere eller mindre direkte, på Århusbispen som bagmanden bag drabet på Jens Pedersen Hostorp. Jeg har, dels i den pavelige højesteret Rotaens arkiv, dels i det pavelige Pønitentiariats arkiv, fundet så meget nyt kildemateriale om Jens Pedersen Hostorp og overfaldet på ham, at jeg har kunnet afdække sagen og dens kontekst meget mere præcist. Derved er det blevet muligt ikke blot at afsløre, hvem der udførte drabet på Jens Pedersen Hostorp, men også at se denne sag, ikke som hos Lindbæk som en blot og bar episode, men som udtryk for mere strukturelle konflikter i den senniddelalderlige kirke, konflikter, der ikke blot handlede om *retten* til at besætte de kirkelige beneficiar, men også om *magten* til at gøre det.

I det følgende vil jeg se sagen som et eksempel på det »clash of two rival systems of patronage and exploitation, papal and royal or local«, som W.A. Pantin har talt om i forbindelse med de engelske beneficiars besættelse i senniddelalderen.¹⁶ Det var systemer, der nok konkurrerede, men samtidig mindede om hinanden derved, at patronats- og klientelrelationer spillede en afgørende rolle i dem begge. Jeg vil prøve at vise, at drabet på Jens Pedersen Hostorp hang sammen med, at han kom i klemme mellem disse to systemer for de kirkelige beneficiars besættelse, det pavelige og det lokale.

Lad mig begynde min redegørelse med en kort omtale af det nyfundne kildemateriale, der har givet anledning til at revurdere sagen.

3. Kildematerialet

Kilderne til Jens Pedersen Hostorps liv og karriereforløb er først og fremmest de mange pavelige provisionsbreve i *Acta Pontificum Danica*, knap 80

15. Johs. Lindbæk 1907, s. 192, jf. også s. 239. De to breve, Lindbæk refererer til i citatet, er en supplik af Mikkel Pedersen Hostorp af 9. december 1494 (APD nr. 3432) og et vidnesbyrd af en række jyske gejstlige af 11. marts 1495 (*Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, udg. J.R. Hübertz, I-III, København 1845-46, I, s. 79f).

16. W.A. Pantin, »The Fourteenth Century«, *The English Church and the Papacy in the Middle Ages*, ed. C.H. Lawrence, London 1965, s. 177f; se også W.A. Pantin 1955, s. 65.

i alt, som enten er udstedt til ham eller nævner ham.¹⁷ De siger ikke nødvendigvis noget om, hvilke embeder Jens Pedersen Hostorp faktisk kom i besiddelse af hjemme i Danmark – og det har normalt været det aspekt, danske historikere har været interesserede i med hensyn til de pavelige provisionsbreve. De er imidlertid gode kilder, så længe vi holder os på det kuriale niveau,¹⁸ og her er der nok mere at hente i dem, end det hidtil er blevet indset.

Lindbæk kendte brevene i *Acta Pontificum Danica*, som han selv havde været med til at finde og afskrive i Vatikanarkivet. Derimod har han ikke brugt materiale fra de to andre arkiver, jeg nævnte, Rotaens og Pønitentiarikatets. De var nemlig ikke afleveret til Vatikanarkivet på det tidspunkt, da Lindbæk og de andre nordiske forskere foretog deres omfattende gennemgang af arkivet i årene efter dettes åbning i 1881.¹⁹

Rotaen var den pavelige højesteret, og i dens retsprotokoller kan man finde en række processer, som Jens Pedersen Hostorp var involveret i.²⁰ Man kan se, hvem hans modparter var, og hvem der vandt de pågældende processer. Det gælder til dels også den proces, som har umiddelbar relation til overfaldet på ham, nemlig en proces om ærkedegnedømmet i Århus, der udspandt sig i årene fra 1486 til 1494. Med hensyn til den er det nok ikke uden betydning, hvem det var, der var Jens Pedersen Hostorps modpart, den lokale kandidat. Det kommer vi tilbage til.

17. APD nr. 2669, 2849, 2853, 2854, 2855, 2861, 2872, 2873, 2894, 2895, 2896, 2902, 2907, 2908, 2909, 2922, 2950, 2960, 2962, 2977, 2978, 2979, 2980, 2999, 3000, 3004, 3006, 3007, 3008, 3009, 3011, 3022, 3031, 3032, 3036, 3042, 3109, 3257, 3263, 3272, 3273, 3276, 3277, 3297, 3302, 3318, 3335, 3351, 3352, 3357, 3358, 3360, 3371, 3378, 3381, 3382, 3387, 3398, 3403, 3406, 3407, 3408, 3411, 3428, 3429, 3431, 3432, 3437, 3439, 3449, 3450, 3458, 3459, 3483, 3580, 3583, 6034, 6036, 6169.

18. Om problemerne ved at udnytte det kildemateriale, som er blevet til ved kurien og i vid udstrækning afspejler forhold her, mens det er langt vanskeligere at benytte til belysning af de lokale kirkelige forhold, som historikerne normalt ellers er mest interesserede i, jf. de generelle bemærkninger i Per Ingesman, »Nådens og retfærdighedens kilde. Brugen af pavemagten i nordisk senmiddelalder«, *Norden og Europa i middelalderen*, red. Per Ingesman og Thomas Lindkvist (Rapporter til Det 24. Nordiske Historikermøde, Århus 9.-13. august 2001, 1), Århus 2001, s. 130-173, især s. 133-140.

19. Rotaens arkiv blev afleveret til Vatikanarkivet i 1927. Pønitentariatets arkiv blev deponeret i Vatikanarkivet i 1928, men blev først tilgængeligt for forskning i 1983. Se om arkiverne og deres indhold *Vatican Archives. An Inventory and Guide to Historical Documents of the Holy See*, ed. Francis X. Blouin, Jr., New York-Oxford 1998, s. 213-216, 216-223. Lindbæk havde i 1906 – altså inden afleveringen til Vatikanarkivet – påbegyndt en gennemgang af Rotaens retsprotokoller fra senmiddelalderen, men opgav hurtigt at færdiggøre den på grund af det efter hans mening ringe udbytte. Se Johs. Lindbæk, »Biskop Niels Skave i Roskilde og Sorø kloster«, *Historisk Tidsskrift*, 8. rk. 1, 1907-08, s. 278f med note 1 på s. 279.

20. De gennemgås nedenfor s. 22f.

Hvad angår Pønitiariatsarkivet, som efter at have været hermetisk lukket blev tilgængeligt for forskning i 1983, er det især et enkelt brev, der er relevant. Pønitiariatet var den instans ved kurien, der på pavens vegne udstedte dels dispensationer fra den kanoniske rets regler, f.eks. ægteskabsdispensationer, dels absolutioner til personer, der havde begået nogle af de forbrydelser, som var reserveret paven.²¹ En af de pavelige reservatssager var overfald og drab på gejstlige, og derfor findes der i Pønitiariatsarkivet talrige absolutioner herfor.²² Ved min første sondering i Pønitiariatsarkivet i 1994 fandt jeg en sådan absolution, der fik mig til at spærre øjnene op. Det var nemlig en af Pønitiariatet i 1495 udstedt absolution til tre mænd fra Århus, som var ifaldet en ekskommunikationsdom for at have foretaget overfaldet på Jens Pedersen Hostorp.²³ Dette hidtil ukendte brev gav ikke bare navnene på de tre voldsmænd, men også flere andre detaljer omkring overfaldet.

En historie skal imidlertid fortælles fra begyndelsen, så lad mig nu vende mig til Jens Pedersen Hostorp og forsøge at følge ham fra starten på hans karriere og frem til det tidspunkt, hvor der brat blev sat punktum for den med drabet i Århus i 1494.

4. Jens Pedersen Hostorps baggrund

Det er ikke meget, vi ved om Jens Pedersen Hostorps baggrund.

Fast står, at han stammede fra Slesvig stift; det oplyses i talrige pavebreve. Lindbæk formoder – og det er der ingen grund til at betvivle – at tilnav-

21. Om Pønitiariatet er den klassiske fremstilling Emil Göller, *Die päpstliche Pönitentiare von ihrem Ursprung bis zu ihrer Umgestaltung unter Pius V.*, I-II (Bibliothek d. Kgl. Preuss. Historischen Instituts in Rom, 3-4, 7-8), Rom 1907-11. Dette værk er dog skrevet før åbningen af Pønitiariatsarkivet og er alene af den grund forældet. Den bedste introduktion til det nyåbnede materiale er indtil videre – på trods af den tidsmæssigt snævre fokus – Ludwig Schmutge, Patrick Hersperger und Béatrice Wiggerhauser, *Die Supplikenregister der päpstlichen Pönitentiare aus der Zeit Pius' II. (1458-1464)* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 84), Tübingen 1996. En undersøgelse af materialet fra den svenske kirkeprovinns findes nu i Kirsi Salonen, *The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages. The Example of the Province of Uppsala 1448-1527* (Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia/Annales Academiae Scientiarum Fennicae, 313), Helsinki 2001.

22. Se Ludwig Schmutge, Patrick Hersperger und Béatrice Wiggerhauser 1996, s. 96-117; jf. Kirsi Salonen 2001, s. 278-339.

23. Archivio Segreto Vaticano (herefter ASV), Penitenzieria Ap., Reg. Suppl. vol. 44, fol. 167v.

net Hostorp viser, at Jens Pedersen og hans broder Mikkel må have været fra sognet Hostrup – et sønderjysk landsogn lige øst for Tønder.²⁴

Der findes ingen aldersangivelser i nogle af de mange pavebreve, der nævner Jens Pedersen Hostorp; men regner vi med, at han har været en 20-25 år ved sin første fremtræden, skulle han være født ca. 1450, i starten af Christian I's regeringstid.

Personer af adelig herkomst anførte normalt dette i suppliker til paven. Da Jens Pedersen Hostorp ikke i nogen af sine mange suppliker hævder at være adelig, har dette utvivlsomt ikke været tilfældet. Jens Pedersen Hostorp var da en af de mange ikke-adelige, for hvem kirken i senmiddelalderen tilbød en mulighed for at gøre karriere og nå en anset position i samfundet – såfremt de boglige evner forelå, og mægtige personer var villige til at protegere.²⁵

Hvad angår uddannelse, så optræder Jens Pedersen Hostorp nogle enkelte gange med titlen »magister in artibus«.²⁶ Hvilket universitet han har studeret ved, eller hvornår, vides vistnok ikke; i hvert fald har jeg ikke umiddelbart kunnet finde ham i nogle af de udgivne universitetsmatrikler. Der kan dog ikke være tvivl om, at han må have studeret, og også studeret kanonisk ret, ellers kunne han næppe have gjort den karriere, han gjorde i Rom.

5. Den kuriale karriere

Første gang vi møder Jens Pedersen Hostorp i kilderne, er i maj 1475. Han optræder da som vidne i en proces ved Rotaen om et præbende i Slesvig.²⁷ Fra begyndelsen af 1476 har vi det første pavebrev til ham, en dispensation til at modtage og forene to ellers uforenelige embeder.²⁸

Hvad Jens Pedersen Hostorp egentlig har lavet i Rom på dette tidspunkt, ved vi faktisk ikke. Et bud er, at han kan have studeret nogle år ved det pavelige universitet i Rom.²⁹ Men det er også muligt, at han blot har været

24. Johs. Lindbæk 1907, s. 191.

25. Se Per Ingeman 1996, s. 112-116.

26. APD nr. 2977, 3009, 3357.

27. ASV, S.R. Rota, Manualia 8A, fol. 186v, 191r.

28. APD nr. 2669.

29. Om dette er meget lidt kendt, og der er ikke bevaret matrikler fra det. Se David S. Chambers, »Studium Urbis and gabella studii. The University of Rome in the fifteenth century«, *Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller*, ed. Cecil H. Clough, Manchester-New York 1976, s. 68-110.

I slutningen af det 15. århundrede var Rom stadigvæk en middelalderby, med en befolkning på omkring 50.000. Det var langt mindre end den millionbefolkning, hovedstaden havde haft i Romerrigets storhedstid, og store dele af byen henlå da også som ruiner. I middelalderen boede Roms befolkning især på Marsmarken og på den anden side af Tiberen, i Borgoen og Trastevere. Dette træsnit fra en trykt udgave af den såkaldte Nürnbergkrønike fra 1493 viser den del af byen, der først og fremmest var paven og gejstlighedens domæne: området mellem Vatikanet og Engelsborg. På billedet ses den gamle Peterskirke fra Konstantin den Stores tid og foran denne Borgoens mere beskedne huse, hvor mange af de til kurien knyttede gejstlige boede. (Træsnit i Hartmann Schedel, *Buch der Chroniken und Geschichten*, Nürnberg 1493. Her efter Eamon Duffy, *Saints and Sinners. A History of the Popes*, Yale 1997, s. 134).

på et kortere ophold, med ærinde for enten kongen eller biskoppen af Slesvig.

I hvert fald har han gjort sine første kuriale erfaringer. Det fremgår af et brev fra 1479, hvori biskop Helrik von der Wisch af Slesvig beder Ribe ka-

pitel overdrage Jens Pedersen det første kanonikat, der bliver ledigt i Ribe.³⁰ Det nævnes, at Jens Pedersen af biskoppen og kapitlet i Slesvig netop har fået et kanonikat i Slesvig, men også, at han har pavens tilladelse – formodentlig en direkte reference til brevet fra 1476 – til med dette slesvigske kanonikat at forene ét i Ribe. Slesvigbispen understreger sin bøn til Ribekapitlet ved at sige, at Jens Pedersen vil kunne være kapitlet til stor nytte »ved den romerske kurie og uden for den«. ³¹

Brevet fortæller imidlertid mere endnu. Det omtaler nemlig Jens Pedersen som »kongelig majestæts sekretær på Gottorp slot«. ³² Det betyder formodentlig, at Jens Pedersen er begyndt i kongens tjeneste og i denne egen-skab er blevet ført ind på den kuriale løbebane. ³³

Det passer hermed, at Jens Pedersen endnu i et brev fra 1486 omtaler sig som den danske konge og slesvig-holstenske hertugs tjener. ³⁴ Han kalder sig endda kongens »stadige tjener«, *continuus familiaris*, som om han fortsat tilhørte hofholdningen. Dette kan dog ikke passe med, at han fra og med 1483 forekommer som notar ved den pavelige højesteret, den allerede omtalte Rota. ³⁵

I slutningen af det 15. århundrede var stillingen som notar ved Rotaen på ingen måde en ubetydelig skriverstilling, hvad der blandt andet ses af, at flere Rotanotarer senere endte som biskopper eller prælater i deres hjemlande. ³⁶

30. *Missiver*, II, s. 102f.

31. *Missiver*, II, s. 102f.

32. Det kunne få en til at tro, at der i stedet var tale om den senere kansler og ærkedegn i Roskilde Jens Pedersen, men talen om, at Jens Pedersen vil kunne være til stor nytte ved kurien, gør det dog mere sandsynligt, at det faktisk er Jens Pedersen Hostorp. Den senere kansler havde så vidt vides ingen kurial tilknytning. Se om ham William Christensen 1903, s. 689.

33. Vi ved, at kongen kunne bruge sine sekretærer som sendebud til Rom, når det drejede sig om mere ordinære hverv; se Per Ingesman, »Den danske konges repræsentanter ved renæssancepavernes hof«, *Danmark og Europa i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Bjørn Poulsen, Århus 2000, s. 169.

34. APD nr. 2999.

35. APD nr. 2861. For samtlige henvisninger på ham som notar ved Rotaen se note 37 nedenfor.

36. Christiane Schuchard, *Die Deutschen an der päpstlichen Kurie im späten Mittelalter (1378-1447)* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 65), Tübingen 1987, s. 118-121; Ulrich Schwarz, »Sixtus IV. und die deutschen Kurialen in Rom. Eine Episode um den Ponte Sisto (1473)«, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 71, 1991, s. 340-395, især s. 367-369.

I øvrigt kendes kun ganske få eksempler, højst fem i alt, på, at danskere har besiddet denne post.³⁷

Rotaen bestod på dette tidspunkt af 12 dommere, der var højt rangerende personer ved kurien. De var ansete jurister, og de endte normalt som biskopper, enkelte endda som kardinaler.³⁸ De behandlede hvert år flere tusinde sager, som bragtes til paven af kirkelige institutioner og gejstlige enkeltpersoner fra hele Vesteuropa. Den store hovedpart af dem var beneficieprocesser, men også en lang række andre kirkelige stridigheder kom for Rotaen.³⁹

Hver af de 12 dommere, eller auditører som de hed, havde fire notarer, som skrev i de sager, der blev overdraget den pågældende auditør til afgørelse. Hver notar førte sin egen retsprotokol, hvori han hver retsdag noterede, hvad der foregik i de sager, han var blevet betroet at skrive i.⁴⁰

37. I 1430'erne optræder to personer fra stifter i den danske kirkeprovinc som notarer ved domstolen. Den første er Ludolf Rotermunt fra Slesvig stift, der nævnes som notar ved Rotaen i 1433. APD nr. 1706. Lidt senere forekommer en Michael Makenisse fra Roskilde stift – utvivlsomt fra Rügen – som notar ved Rotaen i 1437. APD nr. 1804. Det gentager sig i 1460'erne. Her optræder den senere biskop i Slesvig Helrik von der Wisch (1474-88) som notar ved Rotaen i 1464. APD nr. 5940. Og en sjællandsk gejstlig, Mogens Andersen, nævnes som notar ved Rotaen i 1465. APD nr. 2337, 2338, 2340. Endelig har vi så, i 1480'erne og 1490'erne, Jens Pedersen Hostorp, der nævnes som notar 1483-94. Johs. Lindbæk og Gustav Stemann, *De danske Helligaandsklostre. Fremstilling og Aktstykker*. København 1906, *Diplomatarium* s. 55; APD nr. 2861, 2872, 2873, 2902, 2909, 2922, 2950, 2960, 2977, 2978, 2979, 2999, 3000, 3006, 3007, 3009, 3011, 3022, 3031, 3032, 3036, 3042, 3257, 3263, 3272, 3277, 3335, 3351, 3352, 3357, 3358, 3378, 3381, 3407, 3408, 3411, 3432, 6034, 6169; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, VI, s. 4f. Det er dog et spørgsmål, om ikke i hvert fald de tre førstnævnte snarere må betegnes som tyskere end danskere.

38. Se den samlede oversigt i Emmanuele Cerchiaris, *Capellani papae et apostolicae sedis auditores causarum sacri palatii apostolici seu Sacra Romana Rota ab origine ad diem usque 20 septembris 1870. Relatio historica-iuridica*, I-IV, Romae 1919-21, II, med samtællingen s. 327-330. Om Rotaen er standardværkerne – foruden Cerchiaris – Nikolaus Hilling, *Die römische Rota und das Bistum Hildesheim am Ausgange des Mittelalters (1464-1513). Hildesheimische Prozeßakten aus dem Archiv der Rota zu Rom* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 6), Münster i.W. 1908; Franz Egon Schneider, *Die Römische Rota. Nach geltendem Recht auf geschichtlicher Grundlage*, I: Die Verfassung der Rota (Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft im katholischen Deutschland. Veröffentlichungen der Sektion für Rechts- und Sozialwissenschaft, 22), Paderborn 1914.

39. Om antallet og karakteren af de behandlede sager se Nikolaus Hilling 1908; Hermann Hoberg, »Die Tätigkeit der Rota am Vorabend der Glaubensspaltung«, *Miscellanea in onore di Monsignor Martino Giusti Prefetto dell'Archivio Segreto Vaticano*, I-II (Collectanea Archivi Vaticani, 5-6), Città del Vaticano 1978, II, s. 1-32.

40. Hermann Hoberg, »Die Protokollbücher der Rotanotare von 1464 bis 1517«, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 39, 1953, s. 177-227.

Vi har bevaret et par hundrede af disse retsprotokoller, kaldet *manualia*, fra senmiddelalderen, men endnu flere må være gået tabt.⁴¹ Der er da heller ingen af de endnu bevarede, der kan henføres til Jens Pedersen Hostorp.

Hvad vi ved om Jens Pedersen Hostorps professionelle indsats i de mindst 11 år, han virkede som notar ved Rotaen, er derfor ikke særlig meget. Materiale fra Rotaen og det pavelige kancelli giver et par enkelte oplysninger. En liste over de 48 Rotanotarer fra begyndelsen af 1490'erne viser, at Jens Pedersen var en af de fire notarer hos auditøren Matheus de Porta, der var af fransk afstamning og virkede som auditør i hvert fald fra midten af 1460'erne til ca. 1494.⁴² En anden oplysning fortæller, at det ved en enkelt lejlighed, i 1493, var Jens Pedersen Hostorp, der foretog den højtidelige oplæsning af de pavelige konstitutioner vedrørende Rotaen, der fandt sted hvert år i begyndelsen af oktober, når domstolen genoptog sit arbejde efter at have holdt sommerferie.⁴³

Selv om Jens Pedersen i 1486, som allerede nævnt, stadig hævder at være i den danske konges tjeneste, har vi ingen som helst vidnesbyrd om en fortsat kontakt til kongen, som f.eks. kongelig brug af Jens Pedersen til at udføre opgaver ved kurien. Tværtimod peger en del på – det skal jeg komme tilbage til – at Jens Pedersen snarest var til besvær for hans majestæt ved at gå efter danske kapitelsembeder, som kongen havde præsentationsretten og dermed også sine egne kandidater til.

Vi ser da også, at Jens Pedersen Hostorp i Rom gik i tjeneste hos en anden mægtig mand, nemlig en af kardinalerne, Paulus de Campofrigoso, kardinalpresbyter af S. Sisto.⁴⁴ Det var denne mand, ikke den danske konge, der hjalp Jens Pedersen Hostorp til pavelig provision på diverse gejstlige embeder.

En romersk kardinal havde et veritabelt hof, med embedsmænd, tjenere og klienter, som det var kardinalens opgave at skaffe beneficier og indtæg-

41. Nikolaus Hilling 1908, s. 8-22; Hermann Hoberg 1953.

42. Listen er trykt i *Practica Cancellariae Apostolicae saeculi XV. exeuntis. Ein Handbuch für den Verkehr mit der päpstliche Kanzlei*, hrsg. Ludwig Schmitz-Kallenberg, Münster i.W. 1904, s. 70-73, se s. 70 for Matheus de Portas notarer. At Jens Pedersen var notar hos Matheus de Porta, nævnes også i ASV, S.R. Rota, *Manualia* 20A, fol. 505r, 507v. Om Matheus de Porta se i øvrigt Emmanuele Cerchieri 1919-21, II, s. 63 (nr. 319); Hermann Hoberg 1953, s. 198.

43. ASV, S.R. Rota, *Manualia* 26, fol. 83v.

44. APD nr. 3431, 3432. Jf. om ham Konrad Eubel, *Hierarchia Catholica Medii Aevi*, I-III, editio altera, Monasterii 1913-23, II, s. 19.

Jens Pedersen Hostorp kom til Rom omkring 1475, mens Sixtus IV var pave (1471-84). Under denne tidligere ordensgeneral for franciskanerne, der tilhørte en gammel adelslægt, della Rovere, holdt renæssancen for alvor sit indtog i Rom og begyndte at sætte sit præg både på det romerske bybillede og på det pavelige hof. I 1475 oprettede Sixtus IV Vatikanbiblioteket, som humanisten Platina udnævntes til leder af. Dette maleri i biblioteket viser udnævnelsen af Platina, der knæler foran paven. Sixtus IV omtales gerne som den pave, der for alvor satte nepotismen i system ved kurien. Den kardinal, der står direkte foran paven, er den mest fremtrædende af de pavelige nevøer; Giuliano della Rovere, der siden blev pave under navnet Julius II (1503-13). (Maleri af Melozzo da Forlì fra 1476-77 i Vatikanbiblioteket i Rom. Her efter Eamon Duffy, *Saints and Sinners. A History of the Popes*, Yale 1997, s. 140).

ter.⁴⁵ Også ved kurien spillede patronats- og klientel-forhold en kolossal rolle, som forskningen først så småt er begyndt at afdække.⁴⁶ Hvilken karakter Jens Pedersen Hostorps tjenesteforhold til kardinalen helt præcist har haft, ved vi ikke. Da han kun omtales som *familiaris*, ikke *familiaris continuus commensalis*, tilhørte han ikke den egentlige husholdning, den kreds af personer, der spiste sammen med kardinalen hver dag, men gruppen af løsere tilknyttede i kardinalens omkreds.⁴⁷

De mest indflydelsesrige kardinaler, med hoffer omfattende flere hundrede personer, havde nærmest diplomatiske forbindelser med fremmede stater og fyrster. Heller ikke her finder man nogen forbindelse til den danske konge. Det er ikke Paulus de Campofrigoso, men helt andre navne, vi møder, når vi ser på, hvilke kardinaler den danske konge plejede kontakter med ved kurien på denne tid.⁴⁸

Alt taler da for, at Johs. Lindbæk har ret i, at Jens Pedersen Hostorp, efter at være blevet notar ved Rotaen og dermed have taget mere permanent ophold i Rom, skal betragtes som en af den gruppe af danske kurialer, der i 1480'erne og 1490'erne opererede på egen hånd i Rom, uafhængigt af, for ikke at sige i direkte modstrid med den danske konges interesser.⁴⁹

6. Embedssamlingen

Når vi kender noget til Jens Pedersen Hostorp i Rom i 1480'erne og 1490'erne, er det – som allerede nævnt – først og fremmest takket være de mange pavelige provisionsbreve, han fik udstedt til sin fordel.

Jeg kan ikke gå i detaljer med, hvilke embeder det var, Jens Pedersen Hostorp forsøgte at komme i besiddelse af ved hjælp af pavelige provisioner. Jeg skal blot pege på, at der kan ses en klar linie i hans embedssamlingsforsøg. Med enkelte undtagelser var hans interesse koncentreret omkring det slesvig-holstenske område samt det tilgrænsende Ribe stift. Det,

45. Brigide Schwarz, »Über Patronage und Klientel in der spätmittelalterlichen Kirche am Beispiel des Nikolaus von Kues«, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 68, 1988, s. 284-310. For et konkret studie – ganske vist for Avignontiden – se Margaret Harvey, »The Household of Cardinal Langham«, *Journal of Ecclesiastical History*, 47, 1996, s. 18-44.

46. Se især Brigide Schwarz 1988.

47. Jf. om de forskellige grupper og deres forskellige status og privilegier Margaret Harvey 1996, især s. 20-22.

48. Se herom Per Ingesman 2000, s. 172-175.

49. Johs. Lindbæk 1907, s. 188-197.

han gik efter, var i hovedsagen kapitelsembeder og evige vikariater i Lübeck, Slesvig, Haderslev og Ribe, enkelte udvalgte sognekirker samt – ikke mindst – de lukrative og derfor meget eftertragtede jyske sysselprovstier: i Slesvig stift Barvidsyssel provsti, i Ribe stift især Jellingsyssel og Hardsyssel provstier.⁵⁰

Vi mangler i høj grad nærmere studier af kurialernes embedsjagt, men så meget er klart, at de ingenlunde bad om provision på tilfældige embeder. For det første var det ikke alle beneficier, paven kunne besætte ved provision; her satte beneficieretten nogle bestemte rammer, hvorindenfor kurialerne måtte bevæge sig.⁵¹ For det andet spillede det en stor rolle, hvor omfattende et informations- og kontaktnet de ofte indbyrdes kæmpende kurialer havde, idet det var altafgørende hurtigst muligt at få at vide, når et beneficium, som paven havde ret til at besætte ved provision, blev ledigt.⁵² For det tredje var den geografiske lokalisering af beneficierne af betydning, dels hvis kurialen virkelig skulle komme i besiddelse af beneficiet, men også selv om han kun ville oppebære indtægterne af det. Derfor holdt kurialerne sig normalt til deres egne lokalområder, til hjemstiftet og dets nabostifter.⁵³ Det gælder klart nok også Jens Pedersen Hostorp.

50. Hertil kom i Børglum stift Thyholm provsti, der gerne besattes med kanniker fra Ribe, eftersom der ikke var et egentligt domkapitel i Børglum. De enkelte provstier behandles i Troels Dahlerup, *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, København 1968.

51. De gennemgås udførligt i Andreas Meyer, *Zürich und Rom. Ordentliche Kollatur und päpstliche Provisionen am Frau- und Großmünster 1316-1523* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 64), Tübingen 1986, se især s. 25-49. Jf. også Andreas Meyer, »Spätmittelalterliches Benefizialrecht im Spannungsfeld zwischen päpstlicher Kurie und ordentlicher Kollatur. Forschungsansätze und offene Fragen«, *Proceedings of the Eight International Congress of Medieval Canon Law. San Diego, University of California at La Jolla, 21-27 August 1988*, ed. Stanley Chodorow (Monumenta Iuris Canonici, Series C: Subsidia, 9), Città del Vaticano 1992, s. 247-262.

52. Brigide Schwarz 1993, s. 140f.

53. Brigide Schwarz har understreget, at det var nødvendigt for kurialerne af hensyn til deres præbendebesiddelse at have lokale forbindelser, men at de omvendt også var et vigtigt led i varetagelse af forbindelserne fra lokalområdet til kurien. Se Brigide Schwarz, »Die römische Kurie im Zeitalter des Schismas und der Reformkonzilien«, *Institutionen und Geschichte. Theoretische Aspekte und mittelalterliche Befunde*, hrsg. Gert Melville (Norm und Struktur. Studien zum sozialen Wandel in Mittelalter und früher Neuzeit, 1), Köln-Weimar-Wien 1992, s. 249f. Jf. også Brigide Schwarz 1993, s. 145. Der var også en afstandtagen fra de fremmede og udefrakommende: Erich Meuthen, »Auskünfte des Repertorium Germanicum zur Struktur des deutschen Klerus im 15. Jahrhundert«, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 71, 1991, s. 295: »Wenn nicht gerade als Ausländer, so ließ sich doch jeder durch die Kurie Providierte aus einheimischer Sicht als Ortsfremder und somit irgendwie Hineingedrückter und auf die Weise Mißliebiger stigmatisieren«.

Kun i tre tilfælde lægger Jens Pedersen Hostorp an på embeder uden for den »præbenderegion«,⁵⁴ han normalt opererede inden for. De hører pudsigt nok – men det er sikkert tilfældigt – alle hjemme i 1486. Med hensyn til de to af dem, erhvervelse af provisioner på et kanonikat i Roskilde og på provstiet i Lund,⁵⁵ hører vi aldrig mere til sagen, og i disse tilfælde er bevilningen af suppliker om provision formodentlig aldrig blevet fulgt op af mere seriøse forsøg på at komme i besiddelse af de pågældende embeder. Med hensyn til det tredje embede forholder det sig anderledes. Dette embede var ærkedegnedømmet i Århus.

7. Rotaprocesserne

Det er velkendt, at de pavelige kurialer søgte at samle sig så mange kirkelige embeder eller pensioner heraf som muligt, og at deres vigtigste instrument hertil var pavelige provisioner.⁵⁶ Mindre kendt er det formodentlig, at *Rotaen* spillede en vigtig rolle i denne sammenhæng. Rollen hænger snævert sammen med den måde, hvorpå det pavelige provisionssystem fungerede.⁵⁷

Når kurien fra begyndelsen af det 14. århundrede tiltrak stadig flere gejstlige på grund af de muligheder for at opnå beneficier, den bød på, var det især, fordi den i forhold til de stedlige kirkelige myndigheders ofte politisk motiverede og slægtsbetonede præbendetildelinger bød på retsligt fastlagte og veldefinerede principper.⁵⁸ Det ser da også ud til, at de pavelige provisioner faktisk bevirkede afgørende ændringer af den personelle sammensætning mange steder, først og fremmest i domkapitlerne og andre stiftskirker, hvor nye grupper fik mulighed for at gøre sig gældende i stedet

54. Udtrykket er brugt af Erich Meuthen 1991, s. 295.

55. APD nr. 2999, 3000; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, V, s. 4f.

56. Jf. for de danske kurialers vedkommende Johs. Lindbæk 1907, s. 182-204.

57. I det følgende gives kun en kort introduktion; for en mere udførlig behandling henvises til min kommende doktordisputats: *Provisioner og processer. Den romerske Rota og dens behandling af danske sager i middelalderen*, Århus 2003.

58. Andreas Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 3, 5; Andreas Meyer, »Der deutsche Pfründenmarkt im Spätmittelalter«, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 71, 1991, s. 271.

for de lokale oligarkiers kandidater.⁵⁹ Selve systemets »succes« skabte imidlertid problemer, dels fordi antallet af supplikanter ved kurien snart blev større end antallet af tilgængelige beneficier, dels fordi den stigende aktivitet ved kurien krævede et stadig større personale, som selv skulle forsynes med beneficier. Derfor begyndte man at indføre reguleringer af provisionsvæsenet, ikke mindst bestemte forrettigheder ved erhvervelse af præbender for kurialerne.⁶⁰ Det er baggrunden for, at provisionerne i senmiddelalderen i stadig højere grad blev et middel for kurialer og andre embedsjægere, der ikke havde andre interesser end at samle så mange beneficier eller pensioner af dem som muligt.

Det betyder ingenlunde, at det var nemt – heller ikke for kurialerne – at bruge den »pavelige« vej til et beneficium, tværtimod. Fra en ansøger havde indleveret en supplik til paven om provision med et beneficium, og indtil han eventuelt var kommet i besiddelse af det, var der en meget lang vej, og kun et mindretal af dem, der fik pavelig provision på et embede, kom faktisk i besiddelse af det.⁶¹ Allerede ved kurien selv, når den gejstlige skulle have udstedt en pavebulle på et ønsket beneficium, begyndte et forhindringsløb gennem den kuriale forretningsgang i skarp konkurrence med de mange andre, der også søgte at komme i besiddelse af de eftertragtede beneficier.⁶² Havde en gejstlig af paven fået bevilget en supplik om provision

59. Andreas Meyer fremhæver på baggrund af sine studier i forholdene i Zürich, at takket være de pavelige provisioner lykkedes det i vid udstrækning »fremde Akademiker og Karrieristen« at fortrænge den hjemlige adel og det lokale patriciat fra de vigtigste dom- og stiftskapitler i perioden mellem 1320 og 1450. Andreas Meyer, »Das Wiener Konkordat von 1448 – eine erfolgreiche Reform des Spätmittelalters«, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 66, 1986, s. 150; Andreas Meyer 1991, s. 273. Grundlaget findes i Andreas Meyer, *Zürich und Rom*, 1986.

Charles McCurry har – på grundlag af et studie af forholdene i Metz – fremhævet, at ikke mindst den enorme ekspansion af kurien i Avignontiden gav muligheder for »a much wider range of society« for at gøre sig gældende i domkapitlet. Charles McCurry, »*Utilia Metensia: Local Benefices for the Papal Curia, 1212-c. 1370*«, *Law, Church, and Society. Essays in Honor of Stephan Kuttner*, ed. Kenneth Pennington and Robert Somerville (The Middle Ages Series), Pennsylvania 1977, s. 317.

60. Andreas Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 5.

61. For Martin V's regeringstid (1417-31) når Sabine Weiss frem til, at i 74 ud af 349 tilfælde kom gejstlige fra Salzburg stift faktisk i besiddelse af de beneficier, de havde fået provision på, hvilket giver en »resultatvote« på 21%. Sabine Weiss, *Kurie und Ortskirche. Die Beziehungen zwischen Salzburg und dem päpstlichen Hof unter Martin V. (1417-1431)* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 76), Tübingen 1994, s. 250, 503. Jf. for Zürich Andreas Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 81-114.

62. Brigide Schwarz, »Klerikerkarrieren und Pfründenmarkt. Perspektiven einer sozialgeschichtlichen Auswertung des Repertorium Germanicum«, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 71, 1991, s. 248: »... die begehrte Bulle mußte gegen starke Konkurrenz in eine Art Hindernislauf durch den kurialen Geschäftsgang erstritten werden«.

på et bestemt embede, skulle han aller­først afgøre, om han overhovedet vil­le bruge den, det vil sige lade en egentlig provisionsbulle udstede, og alle­rede her faldt mange fra. Det skyldtes dels, at man for at få udstedt bullen først måtte lade sig eksaminere med hensyn til sin egnethed til at varetage det pågældende embede⁶³ og siden skulle betale for bullens udstedelse.⁶⁴ Dels – og i vores sammenhæng nok så vigtigt – skyldtes det, at det allerede på dette stadium kunne vise sig, at en anden eller flere andre også havde er­hvervet provision på det pågældende beneficium. Hvis de konkurrerende parter i den situation ikke kunne komme overens om, hvem der skulle give afkald på sit krav, ja, så måtte de føre proces om det. Det skete, når der var tale om de almindelige beneficiarier, vi beskæftiger os med her, ved den ku­riale domstol, der havde dette som sin særlige kompetence, nemlig Rotaen.⁶⁵

Hvis vores supplikant enten slet ikke havde haft, eller igennem proces­førelse ved Rotaen havde fået elimineret, andre konkurrenter med pavelige provisionsbuller, var han klar til at tage det næste skridt, som var lokalt at kræve at blive sat i besiddelse af det embede, hvorpå han havde fået provi­sion ved kurien. Det var her, at den egentlige hurdle for en paveligt provi­deret kandidat viste sig. Lokalt ville der så godt som altid være udpeget en person, der allerede havde taget det pågældende embede i besiddelse, og som på ingen måde var til sinds at opgive det. Den lokale gejstlige havde nemlig også, ligesom den paveligt provi­derede, en *ret* i det pågældende beneficium; han kunne f.eks. være udpeget af den stedlige biskop i over­ensstemmelse med den kanoniske rets regler, eller som det var sædvane i den pågældende kirke. Derfor ville resultatet også her blive en proces, og også her ville den normalt, ved at den udefrakommende med provisionen appellerede sin sag til paven, ende for Rotaen.

63. Fra begyndelsen af det 15. århundrede var graduerede (doktorer, licentiat­er og magistre) dog fritaget for eksamination, hvorved de fik en fordel frem for andre kandidater. Johannes Haller, »Die Ausfertigung der Provisionen. Ein Beitrag zur Diplomatik der Papsturkunden des 14. und 15. Jahrhunderts«, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 2, 1899, s. 7, 23 med note 3, 26.

64. Derimod skulle en supplikant ikke betale annater af et tildelt beneficium, før han var kommet i uanfægtet besiddelse af det. Annie I. Cameron, *The Apostolic Camera and Scottish Benefices 1418-1488* (St Andrews University Publications, 35), London 1934, s. lxxxviiiif.

65. Der var ikke nogen knivskarp grænse mellem, hvilke sager der kunne afgøres af Rotaen, og hvilke der var *causae maiores* eller *causae consistoriales* og skulle behandles af paven og kardinalerne i konsistoriet. Men i praksis kom grænsen, når vi taler om benefici­eprocesser, til at gå mellem sager om konsistorialbeneficiarier, de rige kirkelige embeder såsom bispestole og større abbedier, der blev bortgivet i konsistoriet under kardinalernes medvirken, og ordinære beneficiarier, som paven kunne give provision på uden at inddrage kardina­lerne. Se Franz Egon Schneider 1914, s. 61-63, 68, 70f, 71f.

Udstedelsen af et paveligt provisionsbrev var således blot det første skridt mod erhvervelsen af et beneficium. Kandidaten måtte selv sørge for at sætte sit krav igennem, og det kunne i sidste ende kun ske ad retslig vej. Det betød, at retssager blev en integreret del af det pavelige provisionsvæsen: Søgte man at komme i besiddelse af et embede ved pavelig provision, måtte man også føre proces for at få provisionen sat igennem. »A benefice was acquired not by papal provision but by hard-fought litigation«, som Geoffrey Barraclough har sagt.⁶⁶

Når så mange af de talrige beneficiestridigheder i den senmiddelalderlige kirke kom for Rotaen, hænger det sammen med, at kurialer og andre brugte domstolen som et middel til at sætte pavelige provisioner igennem i forhold til konkurrenter, det være sig lokale kandidater til de pågældende embeder eller andre kurialer.⁶⁷ Det forklarer, hvorfor tre fjerdedele af alle processer ved Rotaen var beneficieprocesser, og hvorfor mange af dem blev rejst af kurialer, ja, endda af domstolens egne ansatte, så at sige: de notarere og prokuratorer, der var knyttet til den.⁶⁸ Ligesom de pavelige provisioner var processer for Rotaen et instrument, kurialerne kunne bruge i deres embedssamling, og ingen vidste bedre, *hvordan* det skulle bruges, end domstolens egne folk.⁶⁹

Jens Pedersen Hostorp er ingen undtagelse. Fra Rotaens retsprotokoller og fra pavebreve, der er udstedt i forbindelse med eller som led i Rotaprocesser, ved vi, at Jens Pedersen i perioden fra sin første proces i 1482 til sin sidste i 1494, altså på 12 år, var part i mindst ti processer – og på grund af tab i materialet må vi endda regne med, at det reelle antal har været betydeligt højere.⁷⁰ Da der ofte var tale om flerårige processer, betød det, at han hele tiden havde mindst én, og som regel to eller tre processer, kørende ved domstolen. To af disse processer, der drejede sig om henholdsvis et vikariat i Lübeck (1488-92) og et vikariat i Hamburg (1494), skal vi ikke gå nærmere ind på her,⁷¹ hvor det er de otte processer om beneficier i den danske kir-

66. Geoffrey Barraclough, »The Constitution 'Excecrabilis' of Alexander IV«, *English Historical Review*, 49, 1934, s. 216.

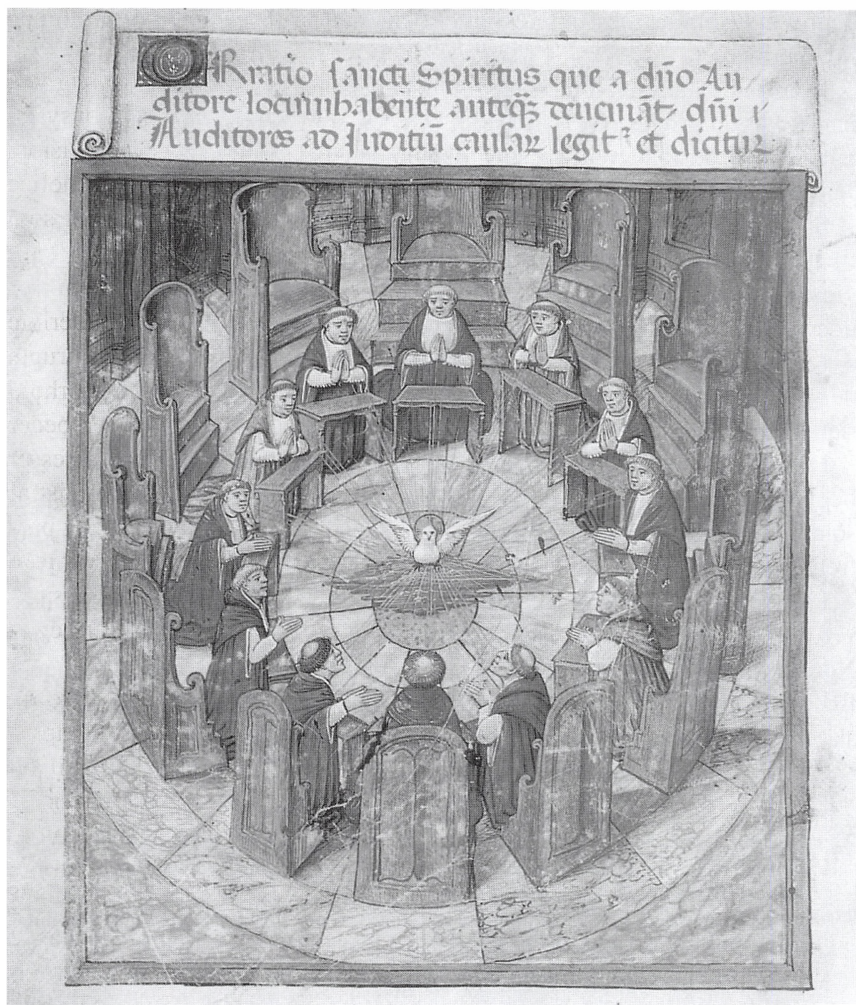
67. Dette kommer til at spille en hovedrolle i min kommende doktordisputat om Rotaen og dens behandling af danske sager, jf. note 57 ovenfor.

68. Nikolaus Hilling 1908, s. 44-46, 60f.

69. Også her må jeg henvise til min kommende afhandling om Rotaen, jf. note 57 ovenfor.

70. Nikolaus Hilling har beregnet, at det bevarede antal retsprotokoller i perioden 1464-1513 kun udgør omkring en syvendedel af det engang eksisterende. Nikolaus Hilling 1908, s. 10-22.

71. Se for Rotaprocesen om vikariatet i Lübeck APD nr. 3109 og 3297 og for processen om vikariatet i Hamburg APD nr. 3437.

Den slesvigske kurial Jens Pedersen Hostorp virkede mindst 11 år som notar ved den pavelige højesteret i Rom, den såkaldte Rota. Rotaen var en domstol, der var blevet til i løbet af det 13. århundrede, men som Sixtus IV i 1470'erne gav den organisation, den skulle bevare til langt op i nyere tid. Han lagde antallet af dommere, auditører, fast på 12, fastsatte, at hver auditør skulle have fire notarer, og organiserede Rotanotarerne i et særligt kollegium. På denne miniature ses de 12 auditører knælende i kreds. Scenen skal utvivlsomt illustrere åbningen af en session i domstolen, der indledes med, at dommerne beder en traditionel bøn, hvori de påkalder Helligånden og beder den vejlede dem i deres afgørelser. Maleriet findes i en protokol fra 1508, der har tilhørt dommerkollegiet, og som foruden ordlyden til bønningen indeholder afgørelser af Rotaen fra perioden 1508-1690. (Archivio Segreto Vaticano, S.R. Rota, Miscellanea 8, fol. 1v. Her efter Terzo Natalini, Sergio Pagano und Aldo Martini, *Das Geheimarchiv des Vatikan. Tausend Jahre Weltgeschichte in ausgewählten Dokumenten*, Stuttgart-Zürich 1992, s. 157).

keprovins, som er mest interessante; dem skal vi til gengæld også omtale lidt nærmere.

Den første danske Rotapoces, Jens Pedersen Hostorp forekommer som part i, var en proces om Hardsyssel provsti, som verserede i hvert fald fra 1482-85. Modstanderen var her den lokale besidder af embedet, Claus Jensen.⁷²

Samtidig med at denne sag kørte, begyndte en proces, der skulle komme til at strække sig over mindst ti år, mellem Jens Pedersen og en anden slesvigsk gejstlig, Johannes Bose, om et altervikariat i Nonneklostrets kirke uden for Slesvig. Den har vi vidnesbyrd om fra 1484 til 1494.⁷³

Lige så lang tid, fra 1484 til 1494, verserede en proces mellem Jens Pedersen Hostorp og en bremensisk gejstlig, Reimar Borflet, om et altervikariat i domkirken i Slesvig.⁷⁴

Den næste proces, Jens Pedersen Hostorp forekommer som involveret i, begyndte et par år efter. Det var den proces om ærkedegnedømmet i Århus, som gik i gang i 1486, og som for Jens Pedersens vedkommende skulle vare frem til hans død i 1494.⁷⁵ Den skal vi straks gå lidt mere i detaljer med.

I 1491 har vi to forskellige vidnesbyrd om processer om vikariater i Slesvig, det ene et unævnt vikariat,⁷⁶ det andet et vikariat i det allerede nævnte Nonnekloster.⁷⁷ Modstanderen i sidstnævnte angives at være Johannes Bose, og om de to processer eventuelt er identiske, og måske tillige identiske med den ovenfor nævnte, kan ikke afgøres med sikkerhed.

72. APD nr. 6036, 2960, 2962. Se om Claus Jensen Troels Dahlerup, »Hardsyssels Provsti i Senmiddelalderen«, *Hardsyssels Aarbog*, 54, 1960, s. 116f; processen med Jens Pedersen Hostorp nævnes kort s. 121.

73. Hovedkilden til denne er en retsprotokol fra Rotaen, der af en eller anden grund er kommet bort fra Rotaarkivet og nu befinder sig blandt Vatikanbibliotekets latinske håndskrifter: Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat.lat. 11840, fol. 43r, 44r, 53v, 54v, 55r, 59r, 61v, 65v, 67r, 69v, 75r, 87r, 87v, 88r-88v, 89r-89v, 95r, 95v, 95v-96r, 97v, 98r, 99r-99v, 101v, 103v, 103v, 104v, 113r, 114v, 116r, 119r, 121v, 121v, 123v, 124r-124v, 131r, 131r-131v, 131v, 136r, 136r, 137r. Processen omtales også i APD nr. 3263, 3277, 3360, 6169, 3406. Om Johannes Bose, der kendes som kannik i Slesvig fra midten af 1470'erne til ca. 1500, se Klaus Harms, *Das Domkapitel zu Schleswig von seinen Anfängen bis zum Jahre 1542* (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte, 1. Reihe 7), Kiel 1914, s. 136, jf. s. 149.

74. APD nr. 2908, 2909, 2950, jf. nr. 2907; ASV, S.R. Rota, Manualia 32, fol. 6v, 8r, 8v-9r, 9v, 10v, 11v, 11v, 12r, 12v, 13r, 13v, 15r, 19r-19v, 24v, 28v, 29v-30r, 30v, 32r, 35r, 40v-41r, 41r-41v, 42r, 46r, 47r, 48r, 50r-50v, 78r, 80v.

75. APD nr. 3032, 3036, 3429, 3439, 3450, 3580, 3583; ASV, S.R. Rota, Manualia 20A, fol. 634v.

76. ASV, S.R. Rota, Manualia 23, fol. 343r, 344v.

77. ASV, S.R. Rota, Manualia 21, fol. 205r, 216v-217r, 219v, 224v, 226v, 235v, 236v, 239v-240r, 242r, 246r-246v, 248r-248v, 253r, 253r, 254r, 254v, 256r.

De to sidste danske Rotaprocesser, Jens Pedersen Hostorp ses involveret i, var processer om jyske sysselprovstier. Fra 1492-93 har vi vidnesbyrd om en proces om Barvidssyssel provsti, hvor Jens Pedersen havde to modstandere, den ene igen Johannes Bose, den anden Otto Nielsen.⁷⁸ Den anden var en proces om Jellingsyssel provsti, som omtales fra 1493 til 1495, og hvor Jens Pedersens modstander var en ripensisk gejstlig ved navn Henneke Saxe. Efter Jens Pedersens død førte hans broder Mikkell denne proces videre mod modstanderen.⁷⁹

8. Kampen om ærkedegnedømmet i Århus

Rotaprocesen om ærkedegnedømmet i Århus 1486-94 er kun lige nævnt i de bevarede retsprotokoller fra domstolen og kendes først og fremmest fra pavebreve affødt af processen. Af disse fremgår, at der var tre hovedparter involveret i sagen, nemlig Jens Pedersen Hostorp, Laurids Vestenie og Johan Jepsen (Ravensberg).⁸⁰

Laurids Vestenie var en kurial ligesom Jens Pedersen Hostorp selv, og ham behøver jeg ikke gå nærmere ind på.⁸¹ Det var helt klart den tredje person, Johan Jepsen (Ravensberg), der var den egentlige modstander, den lokale mand, der kæmpede mod kurialerne. Han var heller ingen hr. hvem som helst.

Johan Jepsen tilhørte en sjællandsk lavadelsslægt, der indtil anden halvdel af det 15. århundrede var helt ubetydelig, men som det med Johan Jepsens fader, Jep Jensen, lykkedes at komme op og gøre sig gældende på rigspolitisk plan. At dette avancement skyldtes kongetjeneste, ligger åbent for dagen. Jep Jensen benyttedes af dronning Dorothea som høvedsmand først på Haraldsborg og siden på Ravnsborg, og i 1470'erne, da lavadelige kongetjenere netop kommer frem i første række efter Christian I's opgør med Axel-

78. APD nr. 3276, 3335. Om Otto Nielsen, der kendes som kannik i Slesvig 1476-1507, se Klaus Harms 1914, s. 136.

79. APD nr. 3358, 3459. Henneke Saxe kendes som kannik i Ribe og forstander til Puggård fra 1471 til 1500. *Repertorium*, 2. rk., nr. 2961, 2996, 3680, 4964, 6566, 6989, 7016, 7069, 7170, 7416, 8729, 8923, 12997; APD nr. 2871, 2881, 3272, 3358, 4127; *Kirkehistoriske Samlinger*, 1. rk. I, 1849, s. 257-260; Peder Terpager, *Ripæ Cimbricæ*, Flensburgi 1736, s. 62-64, 297, 386, 480, 542; *Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie*, 2. rk. II, 1872-73, s. 6f, 7.

80. APD nr. 3032, 3036, 3429, 3439, 3450, 3580, 3583. For retsprotokollernes omtale af sagen se ASV, S.R. Rota, Manualia 20A, fol. 634v.

81. Se om ham Johs. Lindbæk 1907, s. 189-191.

sønnerne, opnåede han at komme i rigsrådet.⁸² Med den baggrund var det klart, at kongetjeneste også for sønnen, Johan Jepsen, der valgte en gejstlig karriere, måtte være vejen frem. I 1471 lod han sig immatrikulere ved universitetet i Köln.⁸³ Da vi i 1480 første gang møder Johan Jepsen i hjemlige kilder, omtales han som præst på Kyndbyholm, den fædrene hovedgård i Horns herred, men snart efter, i august 1484, forekommer han som sognepræst i Toreby på Lolland, som dronningen besad patronatsretten til.⁸⁴ Derefter gik det lynhurtigt opad. Antagelig i 1486 blev Johan Jepsen udnævnt til kongens kansler, i hvilket embede han virkede i hvert fald 1486-93.⁸⁵ Hans stilling som kansler gav ham sæde i rigsrådet og bragte ham på flere udenlandsrejser, i 1492-93 således til England og Skotland.⁸⁶ Men først og fremmest bragte den ham i besiddelse af en række af de høje kirkelige embeder i de danske domkapitler, som kongen havde fået præsentationsretten til ved pavebullen fra 1474: ærkedegnedømmet i Århus (1486-99), provstiet i Lund (1497-1500), dekanatet i Roskilde (1499-1500). Dertil havde han provstiet i Dalby (1486-1501) samt kanonikater i Lund og Roskilde.⁸⁷ Karrieren kulmi-

82. Se om ham Harry Christensen, *Len og magt i Danmark 1439-1481. De danske slotslens besiddelsesforhold analyseret til belysning af magtrelationerne mellem kongemagt og adel. Med særlig fokus på opgøret i slutningen af 1460'erne* (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, 42), Århus 1983, s. 180, 283, 310, 348f.

83. *Die Matrikel der Universität Köln*, hrsg. Hermann Keussen, I-III (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, 8,1-3), Bonn 1892-1931, I, 2. Auflage, se under 1471.

84. *Repertorium*, 2. rk., nr. 4783, 5047; *Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag*, udg. A. Thiset, København 1892, s. 429; APD nr. 3045.

85. William Christensen 1903, s. 690; jf. *Repertorium*, 2. rk., nr. 13057.

86. *Caspar Weinreich's Danziger Chronik. Ein Beitrag zur Geschichte Danzigs, der Lande Preussen und Polen, des Hansabundes und der Nordischen Reiche*, hrsg. Theodor Hirsch und F.A. Vossberg, Berlin 1855, s. 74f (note 8); *Foedera, conventiones, literæ, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliæ, et alios quosvis imperatores, reges, pontifices, principes, vel communitates, ab ineunte sæculo duodecimo, viz: ab anno 1101, ad nostra usque tempora, habita et tractata*, ed. Thomas Rymer, I-X, Hagæ Comitibus 1739-45, V,4, s. 58. Jf. *Missiver*, II, s. 343f.

87. For ærkedegnedømmet i Århus, som i 1499 ombyttedes med dekanatet i Roskilde, se APD nr. 3045, 3270, 3275, 3291, 3308, 3429, 3439, 3450, 3580, 3583, 3688, 3710, 3716, 3783; *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, I, s. 68-70; *Repertorium*, 2. rk., nr. 7067; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, V, s. 282-284, 320f. For provstiet i Lund se *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, V, s. 282-284, 300, 320f, 321f, 343f, 371f; *Twå gamla Swenska Rijm-Krönikor*, utg. Johan Hadorph, I-II, Stockholm 1674-76, II, s. 366f; *Danske Magazin*, 3. rk. III, 1851, s. 292. For provstiet i Dalby se *Danske adelige Sigiller fra det XV, XVI. og XVII. Aarhundrede*, udg. A. Thiset, København 1905, L x 3; *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*, udg. Henry Petersen, København 1886, nr. 131; *Repertorium*, 2. rk., nr. 6137, 6138; Arild Huitfeldt, *Danmarks Riges Krønike*, I-IX, København 1595-1603, VI, s. 113f; *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv*, IV, 1866-70, s. 277-280; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, V, s. 257, jf. s. 494 og *Repertorium*, 2. rk. IV, s. 568f; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, VI, s. 17. For kanonikerne se APD nr. 2802, 3193, 3830, 6028; *Danmarks Gilde- og Lavsskraer fra Middelalderen*. I-II, udg. C. Nyrop, København 1899-1904, I, s. 368; *Repertorium*, 2. rk., nr. 5768.

nerede, da Johan Jepsen i 1500 blev valgt til biskop i Roskilde (1500-12). Det gav ham mulighed for selv at blive patron og begunstige en række slægtninge, blandt andre sine brødre, som placeredes på vigtige bispelen.⁸⁸

Som sagt var ærkedegnedømmet i Århus et af de prælaturer i de nordiske domkapitler, som den danske konge havde fået præsentationsret til ved det privilegium af paven, som Christian I erhvervede under sit besøg i Rom i 1474.⁸⁹ I og for sig burde der således ikke være meget at komme efter for kurialer som Jens Pedersen Hostorp og Laurids Vestenie. At de alligevel forsøgte, endda over for selve kongens kansler, må ses som udslag af det temmelig dårlige forhold, der var mellem Danmark og pavestolen under Innocens VIII og Alexander VI, og som udtryk for den dristighed og det overmod, kurialerne udviste under disse paver.⁹⁰

Stridighederne om ærkedegnedømmet i Århus havde deres udspring i, at embedets daværende indehaver, Ejler Madsen (Bølle), i 1482 blev valgt til biskop i Århus.⁹¹ Paven kasserede domkapitlets valg af Ejler Madsen og udnævnte ham i stedet ved provision.⁹² Denne kirkeretslige spidsfindighed var ikke nogen uvigtig detalje, for den gav paven ret til at besætte de beneficier, der blev ledige ved forfremmelsen af Ejler Madsen.⁹³ Umiddelbart efter den pavelige bispeudnævnelse var der da også en, der skaffede sig provision på det ledige ærkedegnedømme. Det var den unge adelsmand Mogens Eriksen (Rosenkrantz), som selv stammede fra Århus stift, og som på dette tidspunkt studerede kanonisk ret i Bologna.⁹⁴ Formålet med det var utvivlsomt at nå frem til en bispestol i den danske kirke, men uheldigvis gik det ikke som planlagt for den unge klerk af den mægtige adelsslægt. Han døde i Bologna blot få år senere, i foråret 1486, og så begyndte den første runde af kampen om ærkedegnedømmet i Århus.

88. Elisabeth Hertzum Becker-Christensen, »Roskildebispens forleningspraksis i senmiddelalderen«, *Festskrift til Troels Dahlerup på 60-årsdagen den 3. december 1985*, red. Aage Andersen, Per Ingesman og Erik Ulsig (Arusia – Historiske Skrifter, 5), Århus 1985, s. 183-185.

89. *Diplomatarium Christierni Primi*, s. 300f; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, IV, s. 186-189.

90. Johs. Lindbæk 1907, s. 97-117.

91. Pavebrevens oplysning om, at Ejler Madsen var ærkedegn ved sit valg til biskop i 1482, bekræftes af en hjemlig kilde, der omtaler ham som sådan i 1479: *Repertorium*, 2. rk., nr. 4473.

92. APD nr. 2830, 2831, 2832, 2833, 2835.

93. Jf. Andreas Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 42f.

94. APD nr. 2837, jf. nr. 3011, 3036. Han optræder allerede i 1482 med titlen ærkedegn i Århus i akterne fra den tyske nation i Bologna: *Acta nationis Germanicae Universitatis Bononiensis*, edd. Ernst Friedländer et Carlo Malagola, Berolini 1887, s. 230, 231; jf. Kristian Carøe, »Danske, norske og holstenske studerende ved universitetet i Bologna 1289-1525«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk. VI, 1911-13, s. 377.

Vi er bedst orienteret om, hvad der foregik ved kurien. Her må enhver embedsjæger have været fortrolig med den beneficieretslige regel, der sagde, at når en indehaver af et beneficium døde ved kurien eller i en afstand af ikke over to dagsrejser derfra – og dermed var Bologna omfattet – så havde paven ret til at besætte det ledige beneficium ved provision.⁹⁵ Derfor ser vi, at der i begyndelsen af april blev givet provision på embedet efter Mogens Eriksens død, først den 3. april til Peder Nielsen, der oplyser at være fra Århus stift og studere kanonisk ret i Bologna,⁹⁶ så den 14. april til Rotanotaren Jens Pedersen Hostorp.⁹⁷ En tredje kandidat må imidlertid også have meldt sig, for allerede den 28. maj hører vi, at der føres proces for Rota-auditøren Matheus de Ubaldis om ærkedegnedømmet mellem på den ene side Jens Pedersen Hostorp og på den anden side Peder Nielsen og en vis Peder Griis.⁹⁸ Oplysningen gives i et pavebrev, hvori Jens Pedersen Hostorp skaffede sig provision på embedet, hvis det under processen skulle vise sig, at ingen af de tre kunne gøre krav på embedet – en hyppig foreteelse i forbindelse med beneficieprocesser ved Rotaen.⁹⁹

Mens der således kæmpedes om det århusianske ærkedegnedømme i Rom, er der ingen tvivl om, hvad der må være sket hjemme i Århus. Så snart nyheden om Mogens Eriksens død i Bologna var nået hjem til Danmark, må kongen have benyttet sin præsentationsret til at få sin kansler, Johan Jepsen (Ravensberg), anbragt i det ledige embede.¹⁰⁰ I hvert fald kan vi se, at denne forekommer som den faktiske besidder af embedet i kilderne fra efteråret 1486 og frem.¹⁰¹

95. Andreas Meyer, *Zürich und Rom*, 1986, s. 42f.

96. APD nr. 3005. Jf. om ham APD nr. 3032, 3206, 3429, 3562. Også hans studier i Bologna bekræftes af akterne fra den tyske nation: *Acta nationis Germanicae Universitatis Bononiensis*, s. 231; jf. Kristian Carøe 1911-13, s. 377f.

97. APD nr. 3011, gentaget 18. maj: APD nr. 3022.

98. Jf. om sidstnævnte APD nr. 2927, 2984, 2985, 3032.

99. APD nr. 3032, gentaget i lidt ændret form 30. maj: APD nr. 3036. Jf. om den slags provisionsbreve Sabine Weiss 1994, s. 157-166.

100. Hvorfor kong Hans ikke allerede i 1482 har gjort brug af sin ret til at få en af sine cancelliembedsmænd placeret som ærkedegn i stedet for den af paven providederede Mogens Eriksen, ved vi ikke, men det hænger måske sammen med, at han ikke ville gå på tværs af Rosenkrantz-slægtens interesser – og da slet ikke her under »regeringskrisen«, som Kai Hørby har kaldt den politisk vanskelige periode mellem Christian I's død i 1481 og kroningen af Hans i 1483. Kai Hørby, »Tiden fra 1340 til 1523«, *Danmarks historie*, red. Aksel E. Christensen, H.P. Clausen, Svend Ellehøj og Søren Mørch, I-X, København 1977-92, II, s. 210f.

101. APD nr. 3045, 3270, 3275, 3291, 3308, 3429, 3439, 3450, 3580, 3583, 3688, 3710, 3716, 3783; *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, I, s. 68-70; *Repertorium*, 2. rk., nr. 7067; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, V, s. 282-284, 320f.

At Johan Jepsen kom i besiddelse af ærkedegnedømmet, medførte tilsyneladende, at processen i Rom enten gik i stå eller i hvert fald stod i stampe. Først i 1492 hører vi igen noget til striden om ærkedegnedømmet. Nu blandede Laurids Vestenie, en lige så garvet kurial som Jens Pedersen Hostorp, sig pludselig i kampen, hvorved der igangsattes en ny runde i Rotaprocesen. Den nye kombattant, der selv var fra Århus stift, og hvis lokalkendskab måske var større end Jens Pedersen Hostorps, havde fundet ud af, at Johan Jepsen i strid med den kanoniske rets regler uden pavelig dispensation havde forenet det århusianske ærkedegnedømme med et kanonikat og en sognekirke.¹⁰² Med det som påskud fik han den 19. januar 1492 bevilget en supplik om provision på det ved Johan Jepsens ulovlige besiddelse ledige embede.¹⁰³ Nu fulgte en ny procesrunde for auditøren Matheus de Ubaldis, hvor hovedmodstanderne var Jens Pedersen Hostorp, Laurids Vestenie og Johan Jepsen (Ravensberg). Vi hører ikke eksplicit noget om processen i vore kilder, men vi kan se, hvordan alle de implicerede parter i den kommende tid forsynede sig med pavebreve til støtte for deres sag. Den 5. marts 1492 erhvervede Johan Jepsen sig den dispensation fra paven, som Laurids Vestenie beskyldte ham for ikke at have,¹⁰⁴ og den 23. maj 1492 fik han bevilget en supplik om endnu en af slagsen.¹⁰⁵ Det viser utvivlsomt, at Johan Jepsen faktisk tog kampen op ved kurien, selv om han ikke personligt er taget til Rom for at føre sin sag.¹⁰⁶ Det kunne han også sagtens gøre, ved at benytte sig af den kreds af professionelle prokuratorer, sagførere, der var knyttet til Rotaen.¹⁰⁷ Dette fik imidlertid ikke Laurids Vestenie til at opgive sit engagement; tværtimod sørgede han for endnu engang, den 26. august 1492, at få provision på embedet, stadigvæk med henvisning til Johan Jepsens ulovlige besiddelse af det.¹⁰⁸ Og i denne situation følte også Jens Pedersen Hostorp åbenbart et behov for at skaffe sig ammunition til den genoplussede kamp. Med henvisning til, at han ikke var kommet i besiddelse af embedet på grundlag af den provision, som han havde fået efter Mogens

102. Forbuddet mod at forene, og derved akkumulere, flere kirkelige embeder – som paven imidlertid kunne dispensere fra – fandtes i en berømt konstitution af pave Alexander IV (1254-61), kaldet *Execrabilis*. Se Geoffrey Barraclough 1934.

103. APD nr. 3270.

104. APD nr. 3275.

105. APD nr. 3291.

106. Et hjemligt brev viser, at han den 12. april 1492 befandt sig i København. *Repertorium*, 2. rk., nr. 7110.

107. Se om disse Nikolaus Hilling 1908, s. 47-51.

108. APD nr. 3308.

Eriksens død (i 1486), fik han den 2. maj 1493 bevilget en supplik om ny provision på ærkedegnedømmet i Århus.¹⁰⁹

Hvad der egentlig foregik i Rotaen i disse år, hører vi dog først om efter Jens Pedersens død i sommeren 1494.¹¹⁰ Den 22. november 1494, knap et halvt års tid efter drabet i Århus, fik Laurids Vestenie af pave Alexander VI bevilget en supplik om at måtte overtage den afdøde Jens Pedersens ret i ærkedegnedømmet i Århus. I suppliken oplyses, at Johan Jepsen (Ravensberg) havde opnået embedet, men i strid med den kanoniske rets bestemmelser havde besiddet det sammen med et kanonikat og en sognekirke i over et år uden dispensation, hvorved det var blevet ledigt og derfor af Innocens VIII i 1492 ved provision var blevet overdraget til Laurids Vestenie. Derefter var der fulgt en proces for Rotaauditøren Matheus de Ubaldis mellem Jens Pedersen på den ene side og Johan Jepsen og Laurids Vestenie på den anden side.¹¹¹ Denne proces havde Jens Pedersen vundet. Da hverken Johan Jepsen eller Laurids Vestenie – sidstnævnte fordi han på det tidspunkt var fraværende fra kurien – havde appelleret, var dommen blevet en afgjort sag, og Matheus de Ubaldis havde udstedt eksekutionsbreve, der med trussel om kirkelige straffe skulle sikre, at dommen førtes ud i livet.¹¹²

Det var med disse eksekutionsbreve, at Jens Pedersen Hostorp engang i sommeren 1494 henvendte sig hos biskop og domkapitel i Århus.

9. En embedsjægers endeligt

Når Jens Pedersen Hostorp satsede så meget, som han gjorde, på ærkedegnedømmet i Århus, hænger det utvivlsomt sammen med, at dette ikke blot var endnu et embede i en række. Jeg tror, at han – efter 15-20 år i Rom og her omkring tidspunktet, hvor hans auditør døde – nu ønskede at vende hjem, og da så ærkedegnedømmet i Århus som en passende kulmination på karrieren, en stilling, der både ville give ham anseelse, indflydelse og rige indtægter.¹¹³

Det skulle, som vi ved, komme til at gå ganske anderledes.

109. APD nr. 3352.

110. APD nr. 3429, 3439, 3450, 3580, 3583. Ifølge den første af disse suppliker var også Peder Nielsen fortsat part i sagen. Alle de andre suppliker omtaler dog kun en sagsførelse mellem Jens Pedersen Hostorp, Laurids Vestenie og Johan Jepsen (Ravensberg).

111. Se om Matheus de Ubaldis Emmanuele Cerchiarì 1919-21, II, s. 72f (nr. 340); Hermann Hoberg 1953, s. 199f.

112. APD nr. 3429, 3439, 3450, 3580, 3583; ASV, S.R. Rota, Manulia 20A, fol. 634v.

113. Jf. hvorledes netop dette embede benyttedes på denne måde af Jesper Brochmand efter reformationen. Se Per Ingesman 1985, s. 237-240.

Vi har tre kilder, der fortæller nærmere om, hvad der skete. De to af dem var kendt allerede af Lindbæk i 1907, det tredje er det hidtil ukendte brev, jeg har fundet i Pønitentiariatets arkiv. Lad os først tage de to gammelkendte breve.

Det første er en supplik til paven, som Jens Pedersens broder Mikkel Pedersen fik bevilget den 9. december 1494. Supplikken gav ham provision på nogle af de embeder, der var blevet ledige ved broderens død. Om årsagen til denne lader supplikken ingen tvivl, idet Mikkel Pedersen betegner sig som »broder til Jens Pedersen dræbt og ombragt af biskoppen i Århus«. ¹¹⁴

Det andet af de gammelkendte breve kan opfattes som biskoppens forsøg på at rense sig for mistanken for at være skyld i Jens Pedersens død. Det er et vidnesbyrd, udstedt den 11. marts 1495 af de nørrejske bisper og en række abbeder, som gør vitterligt, at de har hørt og forstået, at bisp Niels Clausen af Århus er uden skyld i Jens Pedersens død. De udtaler, at bispen hverken har ydet råd eller hjælp eller tilskyndet eller befalet nogen til at begå drabet på Jens Pedersen. Tværtimod, fortæller de, lod bispen den sårede Jens Pedersen pleje af sine tjenere, hos hvem han døde. Videre hedder det, at bispen efter Jens Pedersens død kaldte de verdslige myndigheder i Århus til hjælp for at finde voldsmændene. Og da det ikke kunne lade sig gøre, bandlyste han dem offentligt. ¹¹⁵

Det var denne erklæring, som Johs. Lindbæk ikke havde megen tiltro til rigtigheden af. Den bekræftes imidlertid af det nye brev, som jeg har fundet i Vatikanarkivet, og som drejer mistanken i en helt anden retning. Der er tale om en supplik om absolution bevilget af Pønitentiariatet den 28. januar 1495 til tre mænd, som oplyser at være ifaldet ekskommunikation, fordi de har overfaldet og såret Jens Pedersen, så han døde af det. ¹¹⁶ I denne supplik får vi således en fremstilling af, hvad der foregik, ved dem, der burde vide det bedst.

Hvad fortæller de så? Der er tale om tre lægmænd, Oluf Hansen, Niels Juche og Mikkel Poulsen. ¹¹⁷ De fortæller, at præsten Jens Pedersen fra Slesvig stift ved den romerske kurie havde ført proces mod ærkedegnen i Århus Johan Jepsen om ærkedegnedømmet og havde opnået eksekutionsbreve derpå. Dem kom han hjem og præsenterede for biskop og kapitel med hen-

114. APD nr. 3432.

115. *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, I, s. 79f.

116. ASV, Penitenzieria Ap., Reg. Suppl. vol. 44, fol. 167v.

117. De er ellers ukendte. Ud over det trykte kildemateriale har jeg checket de ældste indførsler i Århus bys borgerskabsprotokol: Landsarkivet for Nørrejylland, D. 2. Århus rådstuearkiv, nr. 303: Århus borgerskabsprotokol 1471-1673.

Roma apud Cantuariensem

Olafus hantus Nindus Juche et arthacel p[ro]p[ri]o lang[ua]e
 habuerunt de p[ro]p[ri]o Johanne p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 dicitur in Roma contra r[ati]o[n]em p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 r[ati]o[n]em p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 h[ab]uerunt t[er]tio Ep[iscop]o obtinuit et cetera Ep[iscop]o et C[ap]it[ulo] d[omi]ni c[on]tra
 p[ro]p[ri]o r[ati]o[n]em p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 dicitur in p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o Johanne Juche dicitur p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 dicitur Olafus hantus p[ro]p[ri]o Johanne Juche p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 mundato p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 dicitur Nindus et arthacel p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 Johanne p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 dicitur h[ab]uerunt p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o
 dicitur de p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o p[ro]p[ri]o

Roma 8. 11. 1494

1494

I 1983 blev arkivet fra det såkaldte Pönitentiariat, den instans ved den middelalderlige pavekurie, der tildelte absolutioner og dispensationer, gjort tilgængeligt for forskning i Vatikanarkivet i Rom. Arkivet indeholder en serie af supplikprotokoller, der går tilbage til begyndelsen af det 15. århundrede. I en af dem findes en supplik fra de tre århusianere Oluf Hansen, Niels Juche og Mikkel Poulsen, der beder om absolution for at have overfuldet den slesvigske gejstlige Jens Pedersen, således at han døde af det. Deres anmodning blev bevilget af Pönitentiariatet den 28. januar 1495, godt et halvt års tid efter drabet på Jens Pedersen Høstorp i Århus i sommeren 1494. (Archivio Segreto Vaticano, Penitenzieria Ap., Reg. Suppl. vol. 44, fol. 167v).

blik på at komme i besiddelse af embedet. Af biskoppen og Johan Jepsens prokurator blev det nu sagt til Jens Pedersen, at han havde ført proces mod Johan Jepsen *contra honestatem et proditorem*, »i strid med hæderlighed og ved forræderi«. Det kom til et skænderi, hvorunder der udveksledes mange skældsord imellem parterne. Den nævnte Oluf Hansen, der på daværende tidspunkt var Johan Jepsens tjener, men – forsikres det – ikke handlede efter befaling fra sin herre, kaldte så de to andre personer til sig, og samme dag slog og sårede de Jens Pedersen, således at han døde af det nogle dage senere.

10. Efterspillet

Inden jeg konkluderer med hensyn til, af hvem og hvorfor Jens Pedersen Hostorp blev dræbt, lad mig så lige sige, hvad der videre skete i sagen. Eller i hvert fald hvad vi ved af ting, der skete.

De tre volds mænd fik uden videre absolution for den ekskommunikation, de var ifaldet; der var ikke – som det ellers ofte var tilfældet – tale om, at sagen skulle undersøges yderligere.¹¹⁸

Laurids Vestenie forsøgte at føre Rotaprocesen om ærkedegnedømmet videre mod Johan Jepsen (Ravensberg) i et par år, men opnåede utvivlsomt endnu mindre end Jens Pedersen.¹¹⁹ Johan Jepsen var i besiddelse af ærkedegnedømmet, indtil han i 1499 ombyttede det med dekanatet i Roskilde, og året efter blev han som sagt valgt til biskop sammesteds.¹²⁰

Århusbispen Nils Clausen fik sin erklæring om sin uskyldighed i drabet. Og siden høres ikke mere til den sag.

Mikkel Pedersen fik nok at se til, dels ved at forsøge at komme i besiddelse af nogle af de embeder, broderen havde besiddet, dels ved at skulle føre sag mod diverse personer, der efter broderens død havde sat sig i besiddelse af embeder og indtægter tilhørende ham. I en supplik om at få indsat pavelige dommere til at behandle disse sager, gør han opmærksom på, at broderen *ikke* var død intestat, men på sit yderste havde gjort testamente på lovformelig vis over for en notar og i vidners nærværelse.¹²¹ Forløbet og resultatet af disse sager kendes ikke.

118. Praksis ved Pønitentiariatet var, at absolutioner enten bevilgedes uden videre eller først efter en nærmere undersøgelse af specialister ved kurien eller af lokale gejstlige. Se Kirsi Salonen 2001, s. 79-83.

119. Den fortsatte procesførelse fremgår af en række pavebreve 1494-97. De viser, at ingen af parterne lykkedes at få en dom til sin fordel, og processen er da utvivlsomt løbet ud i sandet. Brevene er følgende: Den 22. november 1494 blev Laurids Vestenie surrogeret i afdøde Jens Pedersens ret (APD nr. 3429). Dette gentoges den 10. januar 1495 (APD nr. 3439) og den 14. februar 1495, i sidstnævnte tilfælde med tilladelse til at bruge Jens Pedersens eksekutionsbreve (APD nr. 3449, 3450). Endnu 6. juni 1497 verserede sagen imidlertid for Rotaen mellem Laurids Vestenie og Johan Jepsen, og sidstnævnte fik provision på embedet, såfremt det under processen viste sig, at ingen af de to kunne gøre deres ret gældende (APD nr. 3580). Kort efter, den 11. juni 1497, blev Johan Jepsen surrogeret i den afdøde Jens Pedersens ret (APD nr. 3583). De to sidstnævnte breve er klare vidnesbyrd om, at Laurids Vestenie ikke havde held med sig i processen.

120. APD nr. 3045, 3270, 3275, 3291, 3308, 3429, 3439, 3450, 3580, 3583, 3688, 3710, 3716, 3783; *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus*, I, s. 68-70; *Repertorium*, 2. rk., nr. 7067; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, V, s. 282-284, 320f.

121. APD nr. 3458.

11. Afslutning

Man kan ikke påstå, at vi med fuld sikkerhed kan sige, hvem der stod bag overfaldet på Jens Pedersen Hostorp i Århus i 1494. Dertil er de erklæringer om skyldsspørgsmålet, der foreligger, for upålidelige. Samlet må man dog sige, at der efter fundet af det nye brev i Pönitentiaratets supplikregistre er langt mindre grund til at mistænke Århusbispen, end da Lindbæk skrev. Det er ikke blot de nørrejske biser og abbeder, der afviser bispens skyld; voldsmændene selv gør det også. Derimod rettes hovedmistanken nu mod Johan Jepsen (Ravensberg), for det står fast, at det var en af hans tjenere, der førte an i angrebet på Jens Pedersen. At det – som tjeneren siger – skulle være sket på eget initiativ, kan selvfølgelig ikke helt afvises, men virker dog mindre sandsynligt. Spørger man: *cui bono*, er der i hvert fald ingen tvivl om svaret: Drabet på Jens Pedersen fjernede en alvorlig trussel mod Johan Jepsens besiddelse af det århusianske kapitelsprælatur.

Man kan heller ikke sige, at en opfattelse af Johan Jepsen som hovedmanden bag drabet på Jens Pedersen Hostorp strider mod, hvad vi i øvrigt ved om den lavadelige Roskildebisp, for han har unægtelig allerede på forhånd et noget blakket ry.¹²² Det skyldes i høj grad – men dog ikke udelukkende – Poul Helgesens meget kritiske omtale af ham i Skibbykrøniken.¹²³ Skibbykrønikens oplysning om, at han fra studieårene i Köln skal have hjembragt en hustru, som hans fader betalte for at vende tilbage til Köln, bekræftes delvis af et paveligt dispensationsbrev fra 1482.¹²⁴ Derimod kan vi ikke verificere krønikens påstand om Johan Jepsens meddelagtighed i drabene i 1502 på ikke blot den danske rigshovmester Poul Laxmand, men også den norske rigsråd Knut Alvsson (Tre rosor).¹²⁵

Uanset hvem der stod bag drabet på Jens Pedersen Hostorp, kaster sagen – og det er dens egentlige historiske betydning – et meget konkret og meget afslørende lys på de mekanismer, der gjorde sig gældende i forbindelse med

122. Jf. behandlingen af ham i *Dansk Biografisk Leksikon*: 1. udgave, 13, København 1899, s. 533f; 2. udgave, 19, København 1940, s. 275f; 3. udgave, 12, København 1982, s. 70. Se også Johs. Lindbæk 1907, s. 214f.

123. *Skrifter af Paulus Helie*, udg. Niels Knud Andersen, Marius Kristensen, Hans Ræder og P. Severinsen, I-VII, København 1932-48, VI, s. 70f.

124. APD nr. 2815.

125. Se med hensyn til drabet på Poul Laxmand Sune Dalgård, *Poul Laxmands Sag. Dyk i dansk historie omkring år 1500* (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filosofiske Meddelelser, 79), København 2000, især s. 94f, 148f, 156, 161, 165f, og med hensyn til drabet på Knut Alvsson Ole Jørgen Benedictow, »Drapet på Knut Alvsson og dommene over ham«, (norsk) *Historisk tidsskrift*, 48, 1969, s. 181-219, især s. 208f.

de pavelige provisioner og de dermed sammenhørende processer for den romerske Rota.

Sagen viser på den ene side, at provisioner og processer var så effektive instrumenter til at komme i besiddelse af kirkelige embeder for en kurial, der virkelig *ville* det, at de lokale ganske enkelt ikke kunne stille andet op end – og det var naturligvis en nødløsning – at gribe til vold.

På den anden side viser sagen også faren for kurialerne og andre ved at forsøge at sætte pavelige provisioner igennem mod stærk lokal modstand. Omkostningerne kunne hurtigt blive for store i forhold til udbyttet. Når så mange kurialer alligevel forsøgte, var det, fordi formålet ofte ikke så meget var faktisk at komme i besiddelse af et embede som at få den lokale kandidat til at give op over for overmagten og gå med til et kompromis, hvorved kurialen fik en årlig pension af embedet mod at give afkald på sin ret til det.

Jens Pedersen Hostorp gjorde forsøget og slap ikke godt fra det. Så længe han befandt sig i Rom, var han en del af de patron- og klient-systemer, som fandtes her, og fik beskyttelse fra dem. Hjemme i Danmark var det imidlertid andre systemer, der var i funktion, først og fremmest biskoppens og kongens, og Jens Pedersen Hostorp indgik ikke i nogen af dem.

Da han stod i Århus i 1494, var Jens Pedersen Hostorp en klient uden patroner. Han har sikkert troet, at kirkens retssystem, med paven i ryggen, ville garantere hans personlige sikkerhed i de fjendtlige omgivelser, men heri tog han fejl. Nok var paven mægtig, men lokalt var der andre magter, der manifesterede sig langt stærkere, og nu hævnedes det sig, at Jens Pedersen Hostorp var i opposition til både den danske kongemagt og den lokale bispemagt. Man kan spørge sig selv, om ikke biskop og domkapitel i Århus kunne have haft større nytte af at have en erfaren kurial som Jens Pedersen Hostorp siddende som ærkedegn, end de havde af, at embedet var besat med en ikke-residerende kongetjener som Johan Jepsen (Ravensberg).¹²⁶ Men sådan fungerede tingene ikke. Når vi i andre tilfælde ser paveligt providerede komme ind og opnå strålende karrierer i de lokale kirker, var det utvivlsomt, fordi de allerede var integreret i de lokale magtstrukturer, som

126. Flere tyske forskere har betonet nytten for de lokale kirker af personer med kurial erfaring; se f.eks. Brigide Schwarz 1993, s. 147; Dieter Brosius, »Kurie und Peripherie – Das Beispiel Niedersachsen«, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 71, 1991, s. 333. Jf. også Robert Gramsch, »Kurientätigkeit als 'Berufsbild' gelehrter Juristen. Der Beitrag Roms zur Akademisierung Deutschlands im Spätmittelalter. Eine personengeschichtliche Betrachtung«, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 80, 2000, s. 117-163.

til syvende og sidst afgjorde sagen.¹²⁷ I Århus i 1494 var Jens Pedersen en outsider, der blev fanget i tomrummet mellem to klient-patron-systemer: han havde forladt det kuriale uden at være kommet ind i det lokale. I den situation var han uden beskyttelse og kunne dræbes, uden at det tilsyneladende fik alvorlige følger for nogen som helst.

Jeg vil ikke påstå, at man kan generalisere ud fra denne episode, og hævde, at noget sådant var almindeligt forekommende i Danmark. Det, som er vigtigt, er, at det kunne finde sted. Det viser, at de strukturelle konflikter mellem pavekurie og lokalkirke omkring de pavelige provisioner også var til stede i Danmark. Når de slog ud i vold netop i denne situation i 1490'erne, hænger det sikkert sammen med, at vi befinder os under de værste af renæssancepaverne, Innocens VIII og Alexander VI. Forholdet mellem Danmark og pavestolen var da dårligt, og kurien bød på særlige muligheder for danske »fribyttere«, der opererede på egen hånd.¹²⁸ Både forud og sidenhen var situationen en anden. Især når vi kommer op efter 1500, findes typer som Jens Pedersen Hostorp ikke længere. Der er stadigvæk danskere i Rom, men de varetager nu den danske konges interesser, og kongen får kontrol over de vigtigste embedsbesættelser.¹²⁹ Vi har stadigvæk pavelige provisioner og processer for Rotaen, men dybest set er de overflødige, da alle de vigtigste embedsbesættelser i virkeligheden ligger i kongens hånd.

Derfor ser man da også hele systemet af provisioner og processer falde sammen som et korthus allerede i første halvdel af 1520'erne. I løbet af forbløffende kort tid var der ingen, der længere var interesseret i de pavelige provisioner, og ingen, der ville føre langvarige og kostbare processer ved

127. Det var ikke sådan, at kurialer som sådan forkastedes hjemme. Kurialer kunne, takket være det kendskab til den kuriale forretningsgang og til kanonisk ret, de havde erhvervet, være til stor nytte for lokale bisper og fyrster. Og vi har da også mange eksempler på, at personer med en kurial baggrund fik vigtige poster i biskoppelige og kongelige forvaltninger. Som eksempler kan nævnes den forhenværende kurial Poul Andersen, der blev generalofficiel i Roskilde; se Troels Dahlerup, *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation* (Kirkehistoriske Studier, 2. rk. 18), København 1963, s. 95, jf. s. 96. Eller Jens Andersen Beldenak, der efter nogle år ved kurien – med virke blandt andet som prokurator ved Rotaen – først benyttedes som skriver af ærkebisp Jens Brostrup, siden gjorde karriere i kongens tjeneste og endte som biskop i Odense. Se om ham *Dansk Biografisk Leksikon*: 1. udgave, 1, København 1887, s. 242-247; 2. udgave, 1, København 1933, s. 361-368; 3. udgave, 1, København 1979, s. 193-195. For hans kuriale periode se APD nr. 3327, 3342, 3347, 3349, 3464, 3474, 3486, 3581, 3584, 3585, 3586; *Diplomatarium dioecesis Lundensis*, V, s. 248, 248f, 249, 259, 259f; *Repertorium*, 2. rk., nr. 7935 (*in Romana curia causarum procurator*).

128. Dette er især understreget i Johs. Lindbæk 1907, s. 97-117, jf. s. 188-197. Udtrykket »fribyternaturer« bruges s. 88.

129. Johs. Lindbæk 1907, s. 197, jf. også s. 109.

Drabet på Jens Pedersen Hostorp i Århus i sommeren 1494 fandt sted, mens den berygtede Alexander VI af slægten Borgia var pave (1492-1503). Inden han blev pave, havde han i en lang årrække som pavelig vicekansler været den mægtigste mand ved kurien. Under ham hørte også Rotaen med dens dommere og notarer. Da dommerne havde vist sig uvillige til at anerkende, at notarerne fik deres eget kollegium i 1477, havde han skredet stærkt ind til fordel for notarerne, blandt andet med en trussel om bandlysning mod dommerne. At en af notarerne sidenhen blev dræbt i en fjern by langt mod nord, har næppe bekymret paven synderligt. Så vidt vi ved, havde han da også selv nok så alvorlige forbrydelser på samvittigheden. På dette billede, der findes i den del af Vatikanpaladset, han lod indrette til bolig for sig selv, har han dog ønsket at fremstille sig som den fromme pave, ydmygt knælende i bøn og med tiaraen placeret ved fødderne. (Udsnit af Pinturicchios freske »Opstandelsen« fra 1492-95 i Vatikanpaladset i Rom. Her efter Eamon Duffy, *Saints and Sinners. A History of the Popes*, Yale 1997, s. 146).

Rotaen for at sætte dem igennem.¹³⁰ Det kan ses som udtryk for, at den adskillelsesproces mellem Danmark og Rom, der skulle fuldbyrdes ved reformationen, var begyndt. Men det var også et sammenbrud på dansk område for nogle af de patronats- og klientelsystemer, der indtil da havde gjort sig gældende ved siden af kongens. Et sammenbrud først for de kuriale patronats- og klientelsystemer, hvori pavens, kardinalernes og de kuriale topembedsmænds indflydelse på besættelsen af de lokalkirkelige beneficiar var blevet udnyttet af danske gejstlige som en genvej til de eftertragtede kirkelige embeder. Et sammenbrud sidenhen – ved reformationen i 1536 – også for de biskoppelige patronats- og klientelsystemer, igennem hvilke biskopperne som lokale potentater, takket være de mange len og embeder, de disponerede over, havde kunnet begunstige slægt og venner og opbygge veritable systemer af klienter.¹³¹ Og tilbage var da kun det kongelige patronats- og klientelsystem, i det samledes alle lenene og embederne, og kongen blev den ene, alt dominerende patron.

Det er i sammenhæng med dén udvikling i det danske samfund i middelalderens slutfase, vi må se den pavelige kurial Jens Pedersen Hostorps nederlag og den kongelige kansler Johan Jepsen Ravenbergs sejr i kampen om ærkedegnedømmet i Århus, og da giver den god mening. Det var ikke bare Jens Pedersen Hostorp, der led et nederlag i 1494, men hele det system, han var en del af.

Summary

Per Ingesman: The Death of a Curialist. Jens Pedersen Hostorp and the Contest for the Archdeaconry of Aarhus 1486-94

The present article takes as its point of departure a manslaughter that took place in the Danish city of Aarhus in 1494. Jens Pedersen Hostorp, a curialist from the Duchy of Schleswig, was killed as he turned up to take possession of the archdeaconry of that city's cathedral chapter, which he had been granted by papal provision and later awarded in a suit at the papal

130. I min kommende afhandling om Rotaen og dens behandling af danske sager (jf. note 57 ovenfor) viser jeg, at de danske Rotaproceser ophører forholdsvis brat i 1525. Et fald i provisionernes antal kan ses allerede flere år før, se Per Ingesman, »Danmark og pavestolen i senmiddelalderen. Problemer og muligheder i det pavelige kildemateriale – med særligt henblik på perioden 1474-1526«, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1994, s. 292-316, især s. 295-298.

131. Dette er især understreget af Troels Dahlerup. Se Troels Dahlerup 1969-70, 1971 og 1994.

supreme court in Rome. Straight away, accusations were made against the Bishop of Aarhus, Niels Clausen (Skade) (1490-1520) for being the instigator of the killing, and the bishop had to clear himself publicly of the suspicion. After the finding of a previously unknown letter among the records of the Apostolic Penitentiary in the Vatican Archives in Rome, which mentions by name the persons who carried out the killing of Jens Pedersen Hostorp, the suspicion must, however, be directed in a different direction: Against the royal chancellor – and later Bishop of Roskilde – Johan Jepsen (Ravensberg), who was Jens Pedersen Hostorp's most serious contender for the archdeaconry. The article tells the story of Jens Pedersen Hostorp and his curial career, which comprised holding the office of notary at the papal supreme court, the so-called Rota Romana, for more than eleven years. It focuses especially on his comprehensive accumulation of offices through papal provisions and on the numerous lawsuits in the Rota, in which he was involved in this connection. It is emphasized that the Rota suits were a means which was used by the curialists in an attempt to push through papal provisions despite local opposition. It is concluded that the background for the killing of Jens Pedersen Hostorp was the pronounced dissatisfaction found in the local churches against the use made of papal provisions, and the Rota suits in connection with them, by the Roman curialists in the late Middle Ages. It was a papal client and a royal client who clashed in the struggle for the archdeaconry in Aarhus, and the author sees the whole case as an example of 'the clash of two rival systems of patronage and exploitation, papal and royal or local', of which W.A. Pantin has spoken in connection with the appointments to the English benefices in the late Middle Ages.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Til folkets værn eller til kongernes magt og ære?

De dansk-svenske krige fra unionstiden til Den store nordiske Krig

Af *Jens Holmgaard* (†)

Det er blevet påstået, at Danmarks inddragelse i Den store nordiske Krig 1709-20 var uforudseelig, da Frederik 4. i 1701 oprettede landmilitser. Denne påstand afviser forhenværende landsarkivar, dr.phil. Jens Holmgaard, idet han gør gældende, at genoprettelsen i stærkt forøget skikkelse af landmilitser, som de facto var blevet nedlagt efter afslutningen i 1679 af Den skånske Krig, vel umiddelbart var en reaktion på Karl 12.s landgang ved Humlebæk i 1700, men samtidig sigtede på en revanchekrig og Skånelandenes tilbageerobring, når lejlighed måtte byde sig. Med dette udgangspunkt analyseres de dansk-svenske krige fra unionstiden til Den store nordiske Krig. Det påvises, at det med et par undtagelser, som dog var fremprovokerede af de danske konger, altid var Danmark, der var angriberen i disse krige, der krævede store ofre af den danske befolkning, og som dog endte med rigets uoprettelige lemlæstelse.

I min disputats ... uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilitser med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt fra 1999 har jeg som indledning til kapitel 3, »Landmilitseren under Den store nordiske Krig«, uden dokumentation hævdet, at denne krig, »som gennem 11 år udmarvede rigernes næringsliv, i særdeleshed alle led af landbosamfundet, var en unødvendig og i henseende til hovedformålet resultatløs krig«.¹

Jeg fandt det til mit formål unødvendigt og derfor forkert på det sted at bruge den megen plads, det ville have krævet at redegøre nærmere for dette synspunkt. Men jeg har dog ment, at jeg ved anden lejlighed burde gøre det. Det har jeg så meget mere, som der i oppositionen ved disputatsforsvaret blev givet udtryk for den opfattelse, at Danmarks inddragelse fra 1709 til 1720 i Den store nordiske Krig var uforudseelig, da Frederik 4. i 1701

1. Jens Holmgaard, ... uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilitser med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt, Viborg 1999.

(gen)oprettede landmilitseren i stærkt forøget skikkelse. Altså nærmest – måske sat lidt på spidsen – en opfattelse af krigen som en uafvendelig naturkatastrofe eller i hvert fald en uomgængelig forebyggelse af et svensk angreb.

I sin anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, der gengiver oppositionen, formulerer første officielle opponenter, daværende arkivchef, dr.phil. Birgit Løgstrop det således: »Hvad man ikke kunne forestille sig i 1701, var den lange Store Nordiske Krig, der kom til at virke urimeligt tyngende på den udskrevne landbefolkning. Det er også problematisk, at Jens Holmgaard end ikke forsøger at adskille omkostningerne ved landmilitseren i fredstid og hvad den kostede i den efterfølgende Store Nordiske Krig. Det er klart, at krigen under alle omstændigheder ville kræve sine ofre. Det ville den også have gjort, hvis der ikke havde været oprettet en landmilitser.«²

Som det også fremgår af min udtalelse i disputatsen s. 414, er jeg ikke enig i opfattelsen af, at Danmarks deltagelse i krigen var uforudseelig. Jeg anfører her, at den umiddelbare anledning til oprettelsen af landmilitseren i 1701 vel var forskrækkelsen ved den svenske landgang ved Humlebæk den 4. august 1700, men at det afgørende motiv formentlig var »kongens ønske om at forberede en revanchekrig mod Sverige for at tilbageerobre de østensundske provinser«. Desuden antyder jeg i forordet generelt, at den danske hær og flåde snarere end at være et reelt værn om befolkningens næring og velfærd tjente varetagelse af dynastiske interesser.

Og for så vidt angår Danmarks deltagelse i Den store nordiske Krig fra 1709, er sandheden uimodsigeligt den, at det var den danske konge, der efter hjemkomsten fra sin kostbare lystrejse til Italien 1708-09 efter 2-3 måneders forberedelser den 28. oktober 1709 erklærede Sverige krig, og det endog på trods af stærke advarsler fra fremtrædende danske statsmænd. Netop i 1709 efter Karl 12.s nederlag mod Rusland ved Poltava og hans flugt til Tyrkiet bestod der jo da i hvert fald ingen aktuel fare for et svensk angreb på Danmark-Norge. Motivet var ganske klart det, i en formodet gunstig situation endnu en gang at forsøge tilbageerobring af de skånske landsdele, som var gået tabt ved Roskildefreden i 1658, og som Christian 5. under store ofre for landet forgæves havde søgt genvundet ved Den skånske Krig 1675-79.

Hvad der siden ville være sket i forholdet til Sverige og gottorperne, hvis Frederik 4. ikke med dette formål havde blandet sig i konflikten mellem Sveriges Karl 12. på den ene side og Rusland og Sachsen-Polen på den anden, kan naturligvis ingen vide. Men et faktum er det altså, at der var tale

2. *Historisk Tidsskrift*, 100,1, 2000, s. 193.

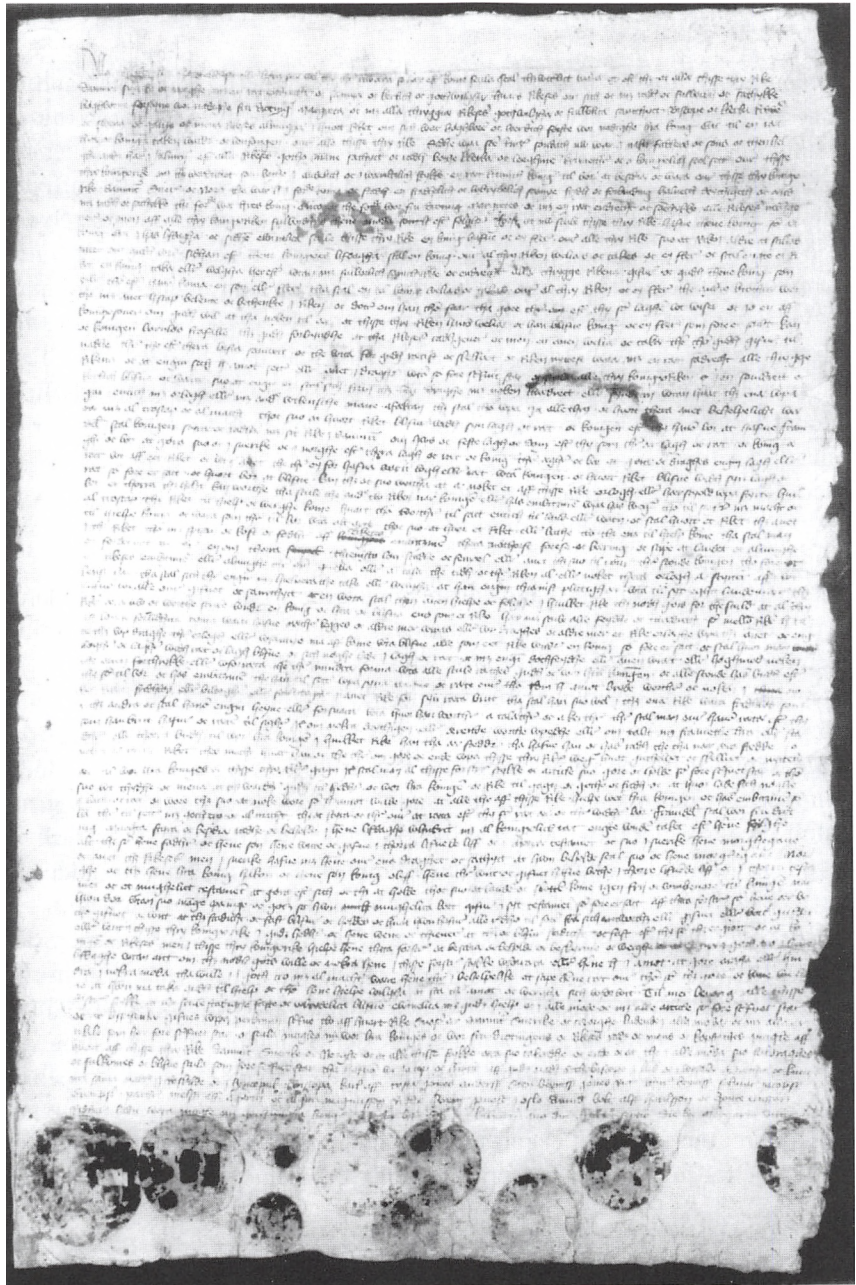
om en dansk angrebskrig, der trods formidable omkostninger ikke førte til hovedmålet – som næppe heller ville være blevet accepteret af stormagterne. De ville givetvis ikke kunne godkende tilbagevenden til den tilstand, at en enkelt stat beherskede begge sider af den vigtige gennemsejling til Østersøen. Ved den lange udmarvende krig opnåedes således kun et sekundært krigsmål ved sydgrænsen. Det skulle endda vise sig ikke at blive af varig holdbarhed.

Den følgende fremstilling bygger ikke på originalt kildemateriale. Den er alene et forsøg på ved en analyse på grundlag af almene fremstillinger af Danmarks, hertugdømmernes og Sveriges historie – også flere end de i noterne omtalte – at påvise, hvorledes dansk udenrigspolitik siden middelalderen var overvejende dynastisk bestemt, og hvorledes konflikterne mellem Danmark og Sverige, om vel ikke udelukkende, så dog i høj grad var foranlediget af de danske kongers ambitioner.

Dansk udenrigspolitik havde i århundreder to konfliktflader at forholde sig til: forholdet til Sverige og forholdene ved sydgrænsen. De hang i lange tider tæt sammen og havde, når man skærer al nationalromantik bort, deres rod i ren dynastipolitik, nemlig i de danske kongers bestræbelser for dels at øge deres magtområde og dels at skaffe deres yngre sønner passende forsørgelse.

Det dynastiske spændingsforhold til Sverige tager vel sit udgangspunkt i de danske monarkers ambitioner i unionstiden om at skabe sig et skandinavisk storrige. Det lykkedes for Margrete 1. sidst i 1380'erne at virkeliggøre denne drøm for sig og sin medregent, søsterdattersønnen Erik af Pommern. Men efter både det danske og det svenske rigsråds afsættelse af ham i 1439 og Christoffer af Bayerns død i 1448 var det efter megen uro i mellemtiden slut med unionen for Sveriges vedkommende.³ Men drømmen levede videre hos de danske konger, som flere gange med våbenmagt søgte at virkeliggøre den igen. Det lykkedes for Christian 1. at genvinde kongemagten i Sverige fra 1457 til 1467. Men et nyt forsøg i 1471 endte med nederlaget i slaget ved Brunkeberg. Også for kong Hans lykkedes det for en kort periode 1497 til 1501. Endelig så det også ud til at skulle lykkes for Christian 2. i 1520. Men med hans voldsomme fremfærd, der kulminerede med Det stockholmske Blodbad den 8. november samme år, og som endte med hans efterfølgende fordrivelse i 1521, var unionstiden forbi, og mulighederne for

3. Om Kalmarunionen, se Aksel E. Christensen, *Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439*, København 1980.

Unionsbrevet fra mødet i Kalmar i sommeren 1397. (Her efter Margrete I. Nordens Frue og Husbond. Kalmarmunionen 60 år; København 1996, s. 32).

på ny at genoplive den var trods senere forsøg formentlig definitivt udspil-
lede.

Men et nyt forsøg herpå blev dog gjort af Frederik 2., da han i 1563 åbnede det angreb på Sverige, der skulle blive en lang og ødelæggende krig, Den nordiske Syvårskrig, som, efter at begge rigerne havde slidt hinanden op, endte uden nævneværdige resultater for nogen af dem med Stettinfreden den 13. december 1570. Holdningen hos den danske konge var, som Svend Cedergreen Bech siger: »at unionen med Sverige før eller senere måtte genoprettes, og at ethvert svensk forsøg på at optræde som ligeberettiget magt ... var at betragte som brud på gammel orden«. ⁴ Frederik 2. var ganske vist fra mange sider under hårdt pres for at afstå fra krig mod Sverige, blandt andet fra enkedronning Dorothea og fra kurfyrst Joachim 2. Hektor af Brandenburg. Men som han svarede denne, var striden med Erik 14. af Sverige om kongevåbnet af afgørende vigtighed, »da vor anseelse hænger derved«. ⁵ Med denne krigs hærgninger føjet til Christian 2.s voldsomme fremfærd i 1520 var der lagt en solid grund til en århundredlang danskfjendtlig holdning i Sverige.

Om det var den samme gamle drøm om unionen, der i det stille levede videre i det danske kongehus, kan man vel ikke vide. Men den indgik formentlig i Christian 4.s motiver for Kalmarkrigen 1611-13, ⁶ og det kunne være den, der for sidste gang blev søgt virkeliggjort i 1743, da Christian 6. uden held og med fare for væbnet konflikt blandede sig i det svenske tronfølgervalg i et forsøg på at få sin søn Frederik (5.) valgt. Det blev i stedet den russiske kejserinde Elisabeths kandidat, den holsten-gottorpske hertug Adolf Frederik, der blev valgt. Dermed kobledes der, foruden de fra tidligere tid eksisterende, endnu en dynastisk forbindelse mellem forholdet til Sverige og forholdene ved sydgrænsen. Om disse forbindelser senere.

Efter unionstankens død og bortfaldet af de dynastiske spændinger, den havde medført mellem Danmark og Sverige, fulgte senere spændinger omkring besiddelsen af de danske østensundske provinser og de norske grænseområder samt rivaliseringer om besiddelser og interesser i og øst og syd for Østersøen. Hvor stor en rolle bredere kommercielle interesser hos større dele af befolkningen spillede i disse konflikter, er det nok svært at sige noget konkret om. Men det er mit indtryk, at der i historieskrivningen ofte er en tilbøjelighed til i for høj grad at afpersonificere, anonymisere og al-

4. Svend Cedergreen Bech, »Reformation og renæssance«, (*Politikens Danmarks Historie*, 6, København 1963, s. 372.

5. Cedergreen Bech 1963, s. 376.

6. Svend Ellehøj, »Christian 4.s tidsalder«, (*Politikens Danmarks Historie*, 7, København 1964, s. 192.

mengøre sådanne interesser som baggrunden for dansk udenrigspolitik. Utvivlsomt er det i hvert fald, at det også – og formentlig først og fremmest – drejede sig om fyrsternes personlige interesser og ambitioner. Benito Scozzza rammer givetvis rigtigt, når han siger: »Statens forhold til andre stater blev afgjort af et tyndt lag af fyrster og statstjenere, som etablerede skiftende udenlandske alliancer, skabte og løste konflikter gennem diplomatiske forhandlinger«. ⁷ Betænk blot, at den af Erik af Pommern indførte øresundstold, der spillede en meget stor og kontroversiel udenrigspolitisk rolle, lige til Struensees dage gik direkte i den danske konges private kasse, partikulærkassen.

Og i det hele taget betød større landbesiddelse foruden øget magt og anseelse også flere penge til monarkernes rådighed med øget mulighed for at udfolde luksus og pragt, fx ved storslåede slotsbyggerier. Disse blev næppe foretaget for hos bredere befolkningslag, fx de 80%, som landalmuen udgjorde, at skabe en fælles følelse af national rigdom. Eller for at tjene som værdifulde turistattraktioner for en sen eftertid. Men de kostede beløb, der i forhold til nationalindkomsten har været formidable. Fx hævdes det, at Christian 6.s opførelse af Christiansborg i 1730'erne kostede lige så meget, som alt bøndergods på Sjælland var værd. Og det endda kun få år efter, at Frederik 4. havde foretaget en dyr ombygning af slottet. For ikke at tale om muligheden for at afholde de store udgifter, der medgik til den hær og flåde, som den dynastisk bestemte udenrigspolitik krævede.

For de østensundske provinser vedkommende kan konflikterne mellem Danmark og Sverige føres tilbage til 1300-tallet. Under Danmarks opløsning under og efter Christoffer 2. kom Skåne i den svenske kong Magnus Smeks besiddelse. Christoffer havde pantsat det til den holstenske grev Johan af Plön, og som reaktion mod hans hårdhændede tyske fogedstyre gav Skåne sig i 1332 under svenskekongen. Også de øvrige østensundske provinser kom under svensk styre ved en fredsslutning i 1343. Men i 1360 blev de med våbenmagt vundet tilbage af Valdemar Atterdag. ⁸

Efter dette middelalderlige intermezzo forblev Skåne, Halland og Blekinge, trods spredte svenske forsøg på generobring, som hidtil keredanske bestanddele af riget i små 300 år. Først med Brömsebrofreden i 1645, der afsluttede Torstenssonfejden, kom Halland igen i svensk besiddelse, i første

7. Benito Scozzza, »Ved afgrundens rand«, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 8, København 1989, s. 127.

8. Aksel E. Christensen 1980, s. 49ff; Ingvar Andersson, *Sveriges Historie gennem Tiderne*, København 1941, s. 61 og 63.

Christian 2. malet af den estisk fødte maler Michel Sittow i 1514 eller 1515. (Her efter Alex Wittendorff, »På Guds og Herskabs nåde«, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 7, København 1989, s. 79).

omgang som midlertidigt pant i 30 år. Men med Roskildefreden i 1658 kom Halland sammen med Skåne og Blekinge definitivt og varigt i svensk besiddelse.

Hvad var det for en udvikling, der førte frem til tabet af disse gamle bestanddele af det danske rige? Inden dette spørgsmål søges besvaret og udviklingen i forholdet til Sverige i 1600- og 1700-tallet og specielt omstændighederne omkring Den store nordiske Krig undersøges, skal også udviklingen ved sydgrænsen skitseres. Her vil det være naturligt at tage udgangspunkt i Valdemar Sejrs dispositioner med hensyn til sine yngre sønner, som fik fatale følger både på kort og langt sigt.

Hans eneste søn med dronning Dagmar, Valdemar, var død i 1231. Men han efterlod sig tre sønner med dronning Berengaria: Erik, Abel og Christoffer. Den yngste, Christoffer, var blevet forlenet med Lolland og Falster, hvilket dog ikke fik varige følger for rigsenheden. Det gjorde derimod forleningen i 1237 af den mellemste, Abel, med Sønderjylland som hertug. Hermed og ydermere ved Abels ægteskab samme år med den holstenske grevedatter Mechtilde var grunden lagt til de følgende seks-syv århundreders konflikter på sydgrænsen, som først endte definitivt i 1920 med Nordslesvigs genforening med det øvrige Danmark.

At der var tale om ren dynastipolitik, som kom til at koste det danske folk umådelige ofre, er helt evident. Som Troels Fink skriver: At Sønderjylland fik en særudvikling i forhold til de øvrige dele af det danske rige, »skyldes ... alene, at man betragtede Sønderjylland som et område, der var velegnet til forsørgelse af en yngre kongesøn, og det skulle i det lange løb få de mest skæbnesvangre følger ... Det må således betones, at Sønderjylland ikke skiltes fra riget ved nogen indre nødvendighed, men alene ved dispositioner af kongelig magtfuldkommenhed i en tid, hvor fyrsterne havde en voksende følelse af at eje deres lande som privat ejendom«.⁹

Abels efterfølgere var, som han selv havde været det, til stadighed bestræbt på at hævde en stærk og selvstændig fyrstemagt i Sønderjylland. Og ved slægtskabet på mødrene side med de magtfulde schauenburgske grever var døren åbnet for støtte fra denne side i kampen for uafhængighed af de danske konger og for sammenkoblingen af det danske Slesvig med det tyske Holsten.

Det er ikke hensigten her at følge udviklingen med hensyn til hertugdømmerne i enkeltheder. Den er for øvrigt så speget og uoverskuelig, at op-

9. Troels Fink, »Rids af Sønderjyllands historie«, *Vi og vor Fortid*, nr. 11, 3. udg., København 1955, s. 35.

gaven nærmer sig det håbløse. Kun et par afgørende knudepunkter skal omtales.

Det første er delingen af hertugdømmerne i 1490 mellem kong Hans og hans yngre broder Frederik (1.), hvorved der i begge hertugdømmer blev tale om en kongelig og en hertugelig del samt om fællesområder, som omfattede prælaterne med kirkegodset og ridderskabet med de adelige godser.

Og som om denne besværlige opdeling ikke var tilstrækkelig, fandt der under Christian 3. en yderlige opsplitning sted af den kongelige andel, da kongen var »dybt overbevist om«, at hertugdømmerne var arvelande, som også hans yngre brødre havde retmæssige krav på. Kongen beholdt selv Sønderborg, Flensborg og Bredsted amter, Hans (den Ældre) fik Haderslev og Tønder amter, Adolf den sydlige del af området med centrum i Gottorp slot og dertil Åbenrå amt. Den yngste, Frederik, måtte nøjes med Slesvigs bispegods.¹⁰

Hertug Hans (den Ældre) døde i 1580 uden at efterlade sig arvinger, og hans område blev delt mellem kongen (nu Frederik 2.) og Adolf.

Endnu en deling havde fundet sted efter Christian 3.s død i 1559 (dog først gennemført i 1564). Ved denne lejlighed fik sønnen hertug Hans (den Yngre) en trediedel af den reducerede kongelige del med hovedsæde i Sønderborg. Og for at fuldstændiggøre kompositionen af dette kludetæppe blev Hans den Yngres del ved hans død i 1622 delt i minihertugdømmerne Sønderborg, Nordborg, Glücksborg og Plön.

På ny må jeg gøre Troels Finks gentagne ord om disse dynastiske dispositioner til mine: »Igen en gang skal her slås fast, at der ikke var nogen indre nødvendighed for denne udvikling og alt, hvad deraf fulgte. Det var fyrstedispositioner og ikke dybere årsager, der havde ført til forvirringen«. Men fra nu af og indtil slutningen af 1770'erne går, fortsætter Fink, »ønsket om igen at få samling på Sønderjylland og Holsten som en rød tråd gennem den danske konges politik. Bestræbelserne lykkedes, men krævede et enormt opbud af energi og båndlagte kræfter, der ellers kunne være kommet andre opgaver til nytte«. ¹¹

Under de langvarige konflikter mellem de danske konger og de gottorpske hertuger søgte de sidstnævnte som den svage part rygstød i alliancer med stærkere magter, som kunne være interesseret i at have en klemme på Danmark. Det var først og fremmest Sverige, som derved i påkommende tilfælde havde en dobbelt angrebsvinkel til sin rådighed mod arvefjenden. Siden blev det Rusland. Og med tronfølgervalget i Sverige i 1743 smeltede

10. Fink 1955, s. 82.

11. Fink 1955, s. 88.

disse to magters og gottorpernes mod Danmark vendte dynastiske og realpolitiske interesser altså sammen.

Som det under enhver dynastisk styret udenrigspolitik er brugeligt, etableredes alliancerne ved hjælp af ægteskabspolitik. Den dynastiske forbindelse mellem Gottorp og Sverige indledtes med, at Christine, en datter af Christian 3.s broder hertug Adolf af Gottorp, blev gift med den senere konge af Sverige Karl 9. (1600-11) og derved blev moder til kong Gustav 2. Adolf (1611-32). Siden blev Hedvig Eleonora, datter af hertug Adolfs sønnesøn hertug Frederik 3. (død 1659), gift med den svenske konge Karl 10. Gustav (1654-60). Og hertug Frederik 3.s sønnesøn, hertug Frederik 4. (faldet ved Klissow i 1702) blev gift med Karl 12.s søster Hedvig Sofia. Deres søn, hertug Karl Frederik (død 1739), blev gift med Peter den Stores ældste datter Anna Petrovna. Deres søn, Karl Peter Ulrik, arvede i januar 1762 som Peter 3. efter sin moster, kejserinde Elisabeth, den russiske trone. Men allerede i juli samme år blev han styrtet af sin gemalinde Katarina (2.), som fulgte ham på tronen. Derved afværgedes i yderste øjeblik hans angreb og dermed en af de måske farligste krige, Danmark i nyere tid har stået over for. Skønt den altså blev undgået, trak den på grund af de store rustningsudgifter dybe økonomiske spor efter sig.

Også Katarina 2. (død 1796), som var en tysk prinsesse, havde rod i den gottorpske hertugslægt. Den Adolf Frederik, som kejserinde Elisabeth i 1743 efter en krig mellem Sverige og Rusland gennemtvang som svensk tronfølger (konge 1751-71), var søn af hertug Frederik 4.s broder, Christian August, der var biskop af Lübeck og administrator af de gottorpske besiddelser under Adolf Frederiks mindreårighed 1702-16 og dermed ansvarlig for det gottorpske dobbeltspil omkring Magnus Stenbocks indladelse i den slesvigske fæstning Tønning i 1713. Han havde også datteren Johanne Elisabeth, der i sit ægteskab med hertug Christian August af Anhalt-Zerbst blev moder til Katarina (2.), som altså gennem sit ægteskab med Karl Peter Ulrik (Peter 3.) blev russisk kejserinde.

Det videre dynastiske forløb er uden afgørende betydning for dansk udenrigspolitik, når bortses fra, at det var Katarina 2., der på sin og Peter 3.s søn Pauls vegne i 1767 og 1773 ved mageskifte med Danmark af den hertugelige del af Holsten mod grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst bidrog til den foreløbige afslutning på de århundredlange stridigheder omkring hertugdømmerne.

Ser man herefter på de krige, Danmark i 1600- og 1700-tallet har været indviklet i, vil man bemærke, at de alle er startet af Danmark, når bortses fra Torstenssonfejden 1643-45, den anden Karl Gustav-krig 1658-60 og Karl

12.s angreb på Sjælland den 4. august 1700. Men selv hvad disse krige angår, kan Danmark ikke uden videre anses for et sagesløst offer for svenske angreb.

Den første dansk-svenske krig i 1600-tallet er Kalmarkrigen 1611-13, således kaldt fordi den, trods Christian 4.s videregående ambitioner, i overvejende grad kom til at dreje sig om indtagelse og besiddelse af fæstningen i Kalmar. Som i forbindelse med Syvårskrigen var der forud gået en lang række drillerier og chikaner fra begge sider. Men ikke ting, der i sig selv burde kunne give anledning til noget så alvorligt som en krig. Som det var tilfældet med Syvårskrigen, åbnedes Kalmarkrigen af den danske konge på trods af betydelig hjemlig modstand. Bag drillerierne, der i begge tilfælde havde samlet sig om retten til at føre tre kroner i sit våben, lå der naturligvis andre og trods alt større interessemødsætninger. I Christian 4.s tilfælde var det, som Svend Ellehøj siger, »spørgsmålet om herredømmet på den skandinaviske halvø og dens omgivende have ... For Christian 4. var unionens genoprettelse det fjerne, forjættende mål«. Umiddelbart var »det vigtigste stridspunkt spørgsmålet om retten til at beskatte lapperne på den skandinaviske halvø nordkalot«. ¹²

Hvorom alting imidlertid er: Der var indiskutabelt tale om et dansk angreb på Sverige i maj 1611. Og om en krig, som Christian 4. i rigsrådet måtte gennemtrumfe tilslutning til ved en trussel om ellers at ville føre den på egen hånd som hertug i Slesvig og Holsten. Krigen endte med freden i Knærød i januar 1613. I forhold til Christian 4.s storstilede mål må freden vel nærmest betegnes som opretholdelse af status quo, selv om de største fordele tilfaldt Danmark. Sverige opgav sine krav i Nordskandinavien og accepterede det vigtige krav om den danske konges ret til at føre tre kroner i sit våben. Hvilken triumf! Desuden måtte Sverige betale en krigsskadeserstatning på en million rigsdaler i fire terminer og stille Älvsborg, Göteborg, Ny og Gammel Lödöse og syv herreder i Västergötland som pant herfor. Til gengæld fik Sverige fastslået sin ret til fritagelse for at betale øresundstold. Det relativt gunstige resultat af denne krig, hvis omkostninger for den danske befolkning trods alt var forholdsvis begrænsede i forhold til, hvad århundredets senere krige medførte, havde imidlertid den skæbnesvangre følge, at Christian 4. i sit overmod fortolkede den som et vidnesbyrd om sine store personlige evner som feltherre. ¹³

Den næste krig, Christian 4. involverede sig i, var ikke en krig med Sverige, men en indblanding i den siden 1618 igangværende Trediveårskrig i

12. Ellehøj 1964, s. 191f.

13. Ellehøj 1964, s. 206.

Tyskland. Uden sammenhæng med forholdet til Sverige var selv denne krig dog ikke, for så vidt som den udsprang af en opfordring fra England og Nederlandene om at påtage sig ledelsen på protestantisk side af kampen mod den tysk-romerske kejser og Den katolske Liga. Ledelsen var af Vestmagterne så at sige udbudt i licitation også til den svenske konge Gustav 2. Adolf, og det var i rivalisering med ham og for at modvirke hans interesser i Tyskland, at Christian 4. bød nok til at vinde entreprenen. Siden overtog svenskekongen med stor succes fallitboet og opnåede – til dels på Danmarks bekostning – de fordele i Tyskland, som Christian 4. havde satset på.

Foruden en dansk-svensk rivalisering i al almindelighed om besiddelser og indflydelse i det stærkt opsplittede Tyskland havde Christian 4. det specifikt dynastiske motiv til indblanding i tyske forhold, at der her var mulighed for passende forsørgelse af kongehusets yngre sønner. Fra 1591/1603 var hans yngre broder Ulrik coadjutor/fyrstebiskop i Schwerin stift, og efter hans død i 1624 blev Christian 4.s egen 13-årige søn Ulrik hans efterfølger. Til forsørgelse af sin næstældste søn Frederik (3.) udså Christian 4. sig ærkebispedømmet Bremen og bispedømmet Verden. Foruden disse stifters værdi i sig selv som et passende underhold for kongesønner havde de ved deres beliggenhed den store fordel, at de beherskede indsejlingerne til de to vigtige floder Elben og Weser med alle de fiskale muligheder, det indebar.

Som et første led i denne ekspansive Tysklandspolitik anlagde Christian 4. i 1617 ved Elben fæstningen Glückstadt, der beherskede trafikken på Hamburg. I 1621 fik han dernæst den 15-årige Frederik valgt til coadjutor i Bremen stift, 1622 til coadjutor og 1623 biskop i Verden stift og endelig i 1634, trods nederlaget i Tyskland og sin i 1629 indgåede forpligtelse til ikke mere at blande sig i tyske forhold, til ærkebiskop i Bremen stift. Desuden var Frederik i 1624 blevet coadjutor i Halberstadt. Men alt sammen blev det en stakket glæde. Alle disse poster gik definitivt tabt ved freden i Brömsebro i 1645.

Da det danske rigsråd i februar 1625 som et *fait accompli* fik forelagt Christian 4.s accept af Englands og Nederlandenes opfordring til at gribe ind i krigen i Tyskland, kunne det trods kraftig afstandtagen ikke afværge kongens letsindige beslutning, idet han kunne føre krigen som holstensk hertug og medlem af den nedersachsiske kreds af fyrster, af hvem han derefter med lodder og trisser blev valgt til kredsobest.¹⁴

Kejserkrigen, som denne krig kaldes, skulle blive en af de mest ødelæggende krige, Danmark har været indviklet i. Og navnlig blev den

14. Scocozza 1989, s. 134; Ellehøj 1964, s. 256.

skæbnesvanger som indledningen til en række af krige i 1600-tallet, hvori landet blev besat og udplyndret.

Efter nederlaget til Den katolske Ligas militære leder Tilly den 17. august 1626 ved Lutter am Barenberg måtte Christian 4. med sine tropper, for størstedelen tyske lejesoldater, trække sig tilbage til Holsten. Her lykkedes det ham at holde stand ved Elben i et års tid. Men derpå gik den vilde flugt op gennem Jylland, som i efteråret 1627 blev groft udplyndret af kongens egne flygtende tropper, inden general Wallensteins soldater fulgte efter og besatte hele landsdelen.¹⁵ Besættelsen varede hele året 1628 og sluttede med freden i Lübeck den 12. maj 1629, der, skønt noget mere skånsom end frygtet, satte punktum for Christian 4.s tyske ambitioner. Han måtte forpligte sig til herefter at afstå fra al indblanding i tyske forhold.

At der med denne krig ikke var tale om en forsvarskrig eller afværgelse af en trussel udefra, og at der ikke var tale om en varetagelse af den danske befolknings næringsmæssige eller andre interesser i nogen henseende, turde nok være helt evident.

Kun 14 år efter Kejserkrigen blev Jylland, og denne gang også de skånske landskaber, på ny besat af fjendtlige tropper, som handlede ilde med landet og befolkningen. Denne gang var der tale om en krig påført Danmark af Sverige, endog uden forudgående krigserklæring. Torstenssonfejden 1643-45 kunne umiddelbart opfattes – og blev det i hvert fald af Christian 4. – som et umotiveret, og i strid med god ridderskik, uvarslet angreb på landet. Og formelt er denne opfattelse vel rigtig. Men reelt var der tale om en reaktion på stærke provokationer mod Sverige fra Christian 4.s side.

Trods den forpligtelse, Christian 4. ved Lübeckfreden var indgået på, til ikke mere at blande sig i tyske forhold, gjorde han det alligevel – endda i høj grad. Dels for at tilintetgøre den svenske succes, som på baggrund af hans egen fiasko plagede ham så meget desto mere, og dels for at søge sine direkte interesser i Tyskland opretholdt: sikringen af bispedømmerne Bremen og Verden som underhold for sønnen Frederik og opretholdelse af Elbtolden. For at fremme disse formål så han stort på de religiøse og politiske principper, der havde været hans motivering for indblandingen i Trediveårskrigen. Han forsøgte sig som mægler mellem de stridende parter for derved at bremse den svenske fremgang. Og da han ikke havde heldet med sig, nærmede han sig kejseren og opnåede herved dels i 1633 tilladelse til fortsat at opkræve Elbtolden i fire år og dels i 1634 at få Frederik valgt til ærkebiskop i Bremen, da embedet blev vakant. I sin iver efter at modarbejde Sverige gik han endog til den yderlighed i 1637 i al hemmelighed direk-

15. Ellehøj 1964, s. 265f.

te at tilbyde kejseren en alliance mod Sverige, hvis dette skulle modsætte sig fornyet dansk mægling. Dette skridt ligesom hans øvrige initiativer foretog han uden om rigsrådet, da han betragtede dem som kongelige prærogativer.¹⁶

Oven i denne letsindige og egensindige politik, der naturligvis var uacceptabel for Sverige og derfor i sig selv yderst farlig, drev han ved sin øresundstoldpolitik,¹⁷ som foruden Sverige i høj grad generede Nederlandene, disse i armene på Sverige, som derved vandt yderligere styrke og ansporing til et militært opgør med arvefjenden.¹⁸ Og den modsætning, Christian 4. stod i til Gottorp, medførte desuden, at hertug Frederik 3. mod gældende unionsaftaler forholdt sig neutral, da den – skulle man synes – forudseelige krig blev en realitet.

Så vel var Torstenssonfejden 1643-45 altså indiskutabelt en svensk angrebskrig, af hensyn til overraskelsesmomentet endog uerklæret. Men et sagesløst offer for den var Danmark, eller mere konkret Christian 4., ikke.

Ved sin letsindige og uheldige indblanding i den tyske krig havde Christian 4. således i virkeligheden banet vejen for Sveriges succesrige østersøpolitik med de videre konsekvenser, den indebar. Med udfaldet af Torstenssonfejden var spiren lagt til de ødelæggende krige mellem Danmark og Sverige, som gjorde 1600-tallet til Danmarks og det danske folks måske ulykkeligste århundrede.

Det er et ejendommeligt paradoks, at just den krig, der for alvor indledte Danmarks deroute, og som skyldtes Christian 4.s letsindige og egenrådige politik, skulle give anledning til den glorificering af ham, der stadig lever i bedste velgående i den sang, man har gjort til Danmarks national- eller kongesang. At denne samtidig oser af barsk og primitiv martialisme (»hans værge hamrede så fast, at gotens hjelm og hjerne brast«), gør det for mig endnu mere uforståeligt, at man stadig kan goutere den. Mon de, der højstemt synger med på disse ord, gør sig klart, hvad det er for en makaber konkret situation, de afmaler?

Christian 4. måtte naturligvis affinde sig med vilkårene i Brömsebrofreden og med tabet af stifterne Bremen og Verden, som definitivt overgik til Sverige ved den westfalske fred i 1648. Men af sønnen, Frederik 3., fandtes vilkårene utålelige, ikke mindst tabet af hans to gamle bispedømmer. Han

16. Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen, »Tiden 1559-1648«, (*Gyldendals Danmarks historie*, 2,2, København 1980, s. 524f.

17. Torben Hvidegaard, »Øresundstolden på Christian 4.s tid. Sundtoldens betydning 1613-45 for forholdet mellem Danmark, Sverige og Nederlandene«, *Fortid og Nutid*, 2000,3, s. 199-219.

18. Ellehøj 1964, s. 356.

var derfor stærkt optaget af tanken om en revanchekrig. Et vigtigt led i hans bestræbelser på at ruste sig til et fornyet opgør med Sverige var en tilnærmelse til Nederlandene, der resulterede i to traktater i 1649: 1. redemptions-traktaten, som mod et fast årligt beløb fritog nederlandske skibe for øresundstold, og 2. en forbundstraktat, som forpligtede Nederlandene til at komme Danmark til hjælp med direkte militær bistand i tilfælde af et nyt svensk angreb.

Imidlertid kom den i 1654 tiltrådte svenske konge Karl 10. Gustav i krig med Polen. Og da han her syntes at være kommet i alvorlige vanskeligheder, besluttede Frederik 3. og en snæver kreds omkring ham at benytte lejligheden til at tage hævn og søge revanche. Den 1. juni 1657 erklærede han under demonstrativt højtidelige former Sverige krig trods dårlig planlægning og forberedelse og mangel på kvalificerede officerer.¹⁹ Men da der altså var tale om en dansk angrebskrig og ikke forsvar mod et svensk angreb, trådte forbundstraktaten med Nederlandene ikke i funktion. Med denne letsindige handlemåde førte Frederik 3. Danmark ud i den krig, der tværtimod at skaffe oprejsning for Brömsebrofreden, som Knud J.V. Jespersen siger, svækkede det danske samfund »i en grad, som man ikke tidligere havde set magen til«. ²⁰ Eller, som Benito Scocozza udtrykker det, »havde forandret Danmark til en pestbefængt fattiggård«. ²¹

Forløbet af krigen – eller rettere krigene, for der var tale om to i umiddelbar forlængelse af hinanden – var i korthed dette: Karl Gustav brød resolut sit engagement i Polen af og gik i ilmarch mod Danmark. Et godt udgangspunkt for angrebet sydfra havde han i Gottorp. Han var som nævnt gift med en datter, Hedvig Eleonora, af hertug Frederik 3., som af et godt hjerte hadede Danmark og med begærlighed greb denne lejlighed til at øge sin magt ved en direkte alliance med Sverige om gensidig militær hjælp. Til gengæld skulle han efter en svensk sejr frigøres for lensbåndet til den danske konge, ja eventuelt endog også have overdraget den kongelige del af Slesvig.

Frederik 3. åbnede krigen med et i første omgang heldigt forsøg på at tilbageerobre Bremen og Verden. Men allerede den 20. juli 1657 overskred Karl Gustav grænsen til Holsten, og rigsmarsken Anders Bille måtte rømme stifterne igen. Derpå trængte svenskekongen i en lynkrig op i Jylland, mens de danske styrker i panik flygtede til fæstningen Frederiksdode. Den faldt

19. Ellehøj 1964, s. 463 og passim.

20. Knud J.V. Jespersen, »Tiden 1648-1730«, (*Gyldendals*) *Danmarks historie*, 3, København 1989, s. 151.

21. Scocozza 1989, s. 228.

Den svenske hærs march over de slagte danske bæltter i januar-februar 1658, fremstillet på et samtidigt italiensk kobberstik. (Her efter Benito Scoocozza, »Ved afgrundens rand«, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 8, København 1989, s. 222).

den 24. oktober, og Jylland var helt og holdent prisgivet de svenske troppers skalten og valten. Velkendt er derefter Karl Gustavs dristige tog i januar 1658 over isen til Fyn, videre via Langeland til Lolland, Falster og Sjælland og derpå den danske kapitulation den 26. februar 1658 med freden i Roskilde. Den kostede alle de østensundske provinser og Bornholm og i Norge Bohus og Trondhjems len. Dertil kom underhold af de svenske tropper indtil maj og udlevering af 2.000 kampudrustede ryttere til Sverige. Desuden accept af Karl Gustavs gavedispositioner over dansk gods og gendsættelse af landsforrædderen Corfitz Ulfeldt i sine gamle besiddelser og len i Danmark. Endelig skulle Danmark inden 2. maj komme overens med hertug Frederik 3. af Gottorp. Denne opnåede foruden en krigsskadeserstatning og visse territorier den ønskede fulde suverænitet over den gottorpske del af Slesvig.

Men nu var Karl Gustav åbenbart, beruset af sin lette sejr, blevet overmodig og fortrød, at han ikke havde bemægtiget sig hele Danmark. Han

genoptog krigen med landsætning af tropper i Korsør den 7. august 1658 og gik i ilsmarch mod København, som han belejrede. Men nu havde heldet forladt ham. Frederik 3. og hovedstadens indbyggere var nu indstillet på modstand, og stormen på København natten mellem den 10. og 11. februar 1659 blev en svensk fiasko. Karl Gustavs gamle fjender Polen og Brandenburg kom Danmark til hjælp og rykkede op i Jylland. Men hvilken hjælp! Disse hjælpetropper trængte ganske vist svenskerne ud, men til gengæld hærgede og plyndrede de landsdelen værre, end svenskerne havde gjort året før. Og de bragte en hærgende pest med sig, som stærkt reducerede den jyske befolkning, ja praktisk talt lagde nogle egne folketomme.²²

Da til svenskernes uvante modgang også kom Karl Gustavs død i januar 1660, kom der gang i nye fredsforhandlinger. De sluttede med freden i København den 27. maj 1660, men førte ikke til den tilbagelevering af de skånske provinser, som man kunne have troet. På plussiden i forhold til Roskildefreden stod, at Trondhjems len blev tilbagegivet Danmark-Norge, og at Bornholm, som beboerne selv havde befriet og overladt Frederik 3., skulle forblive i hans og hans arvingers besiddelse mod vederlag i adelsgods i Skåne, som kongen skulle tilhandle sig, senere fastsat til 8.500 tøn-der hartkorn.²³

Dette skuffende resultat skyldtes ganske enkelt, at Vestmagterne, nu da den tilstand var ophørt, at en enkelt magt beherskede begge sider af det deres handel på Østersøen vitale Øresund og dermed kunne pålægge vilkårlig told eller endog blokere for passage, ikke ville acceptere en tilbagevenden hertil. Dette forhold blev bestemmende også ud i fremtiden og gjorde én gang for alle både danske og svenske forsøg på en genetablering under den ene eller den anden form af denne tilstand til urealistiske ønskedrømme.

I en afhandling i *Fortid og Nutid* om øresundstolden på Christian 4.s tid afviser Torben Hvidegaard sundtolden som en væsentlig faktor i forbindelse med Torstenssonfejden uden dog helt at ville benægte dens betydning. Afsluttende gør han gældende, at øresundstolden har været et stort aktiv for Danmark. Dels gav den »landet meget betydelige indtægter«. Det var nu i parentes bemærket kongens private kasse, partikulærkassen, der nød dem! Dels ville hollænderne, englænderne og franskmændene måske ikke »have bekymret sig over, om Carl Gustav eventuelt også havde erobret Sjælland og dermed havde behersket begge bredder af Øresund«. ²⁴ Det sidste synspunkt forekommer mig en kende ulogisk og tvetydigt. Nej, det ville de nok

22. Aksel Lassen, *1659 – da landet blev øde*, Århus 1965.

23. Ellehøj 1964, s. 525.

24. Hvidegaard 2000.

ikke. Og de ville det heller ikke i 1700, da Karl 12. formentlig havde videregående planer end dem, der realiseredes i Traventhal. Men tillade samme magt at beherske begge bredder af Øresund ville de altså heller ikke i 1660, 1679 eller 1720, da kandidaten til denne herskerrolle var Danmark!

At de danske konger ikke forstod dette ændrede grundvilkår, men hengav sig til illusioner om ved en revanchekrig, når lejligheden måtte melde sig, at erobre det tabte tilbage, herom vidner de to følgende krige med Sverige: Den skånske Krig 1675-79 og Den store nordiske Krig 1709-20.

Den første lejlighed, der bød sig, fordi Sverige var trængt andetsteds, indtraf i 1675. Gennem sin alliance med Frankrig i 1672, da Ludvig 14. ved sit angreb på Holland startede en større europæisk krig, blev Sverige trukket med ind i den og angreb i 1674 Brandenburg. I juni 1675 blev den svenske hær slået ved Fehrbellin og led derved et alvorligt prestigetab. Det gav Christian 5. en kærkommen lejlighed og fornøden tilslutning i regeringskredsen til at åbne den revanchekrig, han fra første færd havde sigtet imod.

Da den gottorpske hertug og den svenske konge var nært forbundne, og da fredsslutningen i 1658 også havde medført betydelige indrømmelser fra kong Frederik 3. til den daværende gottorperhertug Frederik 3., blandt andet ophævelse af lenshøjheden under den danske konge for den gottorpske del af Slesvig, indledte Christian 5. krigen med invasion af Gottorp og tilfangetagelse af hertug Christian Albrecht. Han blev i Rendsborg tvunget til at afstå sine fæstninger til Christian 5., som derpå med ryggen mod syd fri i september 1675 erklærede Sverige krig.

For selve forløbet af Den skånske Krig skal der ikke redegøres her. Kun de to afgørende begivenheder skal nævnes, som viste, at ingen af parterne kunne vinde krigen, der udviklede sig til en ren udmattelseskamp. Til lands var det slaget ved Lund den 4. december 1676, som afslørede Danmarks manglende evne til at vinde landkrigen. Til vands var det slaget i Køge Bugt den 1. juli 1677, der fjernede den svenske mulighed for at vinde søkrigen.

Krigen endte med, at Ludvig 14. til begge landes utilfredshed ved henholdsvis freden i Fontainebleau den 23. august og i Lund den 26. september 1679 dikterede dens afslutning og vilkårene herfor, som stort set indebar status quo. Om Skånelandenes tilbagevenden til Danmark blev der ikke tale. Og den gottorpske hertug genvandt den suverænitet over de hertugelige dele af Slesvig, som han havde vundet i 1658 og 1660, men måttet afgive ved Rendsborgforliget i 1675. Med freden var, som Knud J.V. Jespersen siger, »Danmarks sidste alvorlige forsøg på generobring af de tabte provinser endeligt slået fejl«. ²⁵

25. Jespersen 1989, s. 252.

At betegne Den skånske Krig som det sidste alvorlige forsøg kan dog næppe være korrekt. Det sidste og næppe mindre alvorligt mente, men definitivt fejlslagne forsøg var Frederik 4.s krigserklæring til Sverige den 28. oktober 1709, der førte til 11 års udmattelseskrig. Hvad der skete imellem de to krige, blandt andet den kortvarige episode med Karl 12.s landgang i Nordsjælland den 4. august 1700, skal i det følgende i korthed skitseres.

At Karl 12. var en aggressiv fyrste med stormagtsambitioner, lader sig ikke benægte. Ej heller at landgangen i 1700 isoleret betragtet var en svensk angrebskrig – endda ligesom Torstenssonfejden uerklæret. Og dog kan man nok med nogen ret sige, at det var en del af den krig, som Frederik 4. selv i marts samme år havde indledt mod Sveriges allierede Gottorp. Men i hvert fald var der også kun isoleret betragtet tale om en svensk angrebskrig. For de danske konger Christian 5. og Frederik 4. havde leget med ilden. I deres bestræbelser på med magt at bøde på de skader, som de danske konger fra Valdemar Sejr og fremefter havde forvoldt med deres rent dynastisk bestemte Slesvig-politik, fremkaldte de den situation, som forelå i 1700. Dels tvang de de gottorpske hertuger til at knytte sig om muligt endnu stærkere til Sverige. Og dels blottede de Sjælland mod et eventuelt svensk angreb ved at koncentrere deres militære styrker i hertugdømmerne.

Freden i 1679 havde som nævnt gengivet hertug Christian Albrecht den suverænitet over de hertugelige dele af Slesvig, som han havde mistet i 1675. Men bestemmelserne herom var åbenbart så tilpas uklart formuleret, at Christian 5. ikke opgav håbet om ved lejlighed at fratage ham den igen. En traktat med Frankrig i 1682 åbnede mulighed herfor. Mod at Danmark lovede at anerkende franske inddragelser («reunioner») i Tyskland, fik Christian 5. af Ludvig 14. frie hænder i forholdet til Gottorp. Det benyttede han sig af til den 16. oktober 1684 at inddrage den gottorpske del af Slesvig, da hertugen afslog et forligstilbud.

Men glæden blev kortvarig. De udenrigske konstellationer i de følgende år udviklede sig til Danmarks ugunst. Og så begik Christian 5. i 1686 den, hvad Gunnar Olsen betegner som »hovedløse«, handling at angribe Hamburg i et forsøg på at tiltvinge sig suverænitet over byen.²⁶ Derved fik han flere nordtyske stater som fjender, blandt andet Brandenburg og Braunschweig-Lüneburg, ligesom kejseren misbilligede handlingen. Det gottorpske spørgsmål blev på ny sat på dagsordenen, hvilket førte til Altona-forliget den 20. juni 1689. Da Frankrig ikke ville støtte Danmark, måtte Chri-

26. Gunnar Olsen og Finn Askgaard, »Den unge enevælde 1660-1721«, (*Politikens*) *Danmarks Historie*, 8, København 1964, s. 263.

stian 5. bide i det sure æble, og Christian Albrecht blev genindsat i alle sine rettigheder fra før 1684.

Men spændingen mellem Danmark og Gottorp fortsatte, ja forstærkedes kraftigt gennem 1690'erne. I 1694 døde Christian Albrecht, og hans søn hertug Frederik 4., som hadede Danmark af et godt hjerte, knyttede sig stærkere til Sverige, end det tidligere var sket. I 1698 besegledes det tætte forhold ved hans ægteskab med Karl 12.s søster Hedvig Sofia. Og samtidig blev han udnævnt til øverstbefalende over alle svenske tropper i Tyskland. At der hermed var opstået en farlig situation både i forholdet til Gottorp og til Sverige, er indlysende. Som et modtræk indgik Danmark alliance med Christian 5.s søstersøn, kurfyrst Frederik August af Sachsen (August den Stærke), der i 1697 også var blevet konge i Polen, og kort efter også med zar Peter den Store af Rusland, begge lande genstand for Sveriges ekspansionspolitik.

Imidlertid rustede hertug Frederik 4. sig på kraft mod et eventuelt dansk angreb. Han påbegyndte omfattende fæstningsarbejder, og i juli 1699 stationeredes der svenske tropper i hertugdømmerne. Kort efter, den 25. august 1699, døde Christian 5. og fulgtes af Frederik 4. Og som faderen var han ivrig efter et opgør med hertugen. Med henblik herpå foretog han omfattende rustninger og udnævnte den krigsvante hertug Ferdinand Wilhelm af Württemberg til overgeneral. Han krævede forgæves, at de svenske tropper skulle trækkes tilbage. I februar 1700 angreb Sachsen de svenske besiddelser i Livland, og i den formodning, at Sverige derved var svækket og i hvert fald fuldt engageret andetsteds, lod Frederik 4. hæren besætte de hertugelige dele af Slesvig – i øvrigt vistnok uden forudgående krigserklæring.

Det var så som svar herpå, at Karl 12. løste sig fra sit engagement i Livland og den 4. august, dækket af en engelsk-nederlandsk flåde, foretog sin navnkundige landgang ved Humlebæk. Til at søge den afværget rådede Danmark kun over beskedne styrker, blandt andet det i maj 1700 oprettede landeværn, der naturligvis ikke kunne yde effektiv modstand. Når Vestmagterne greb ind i konflikten, var formålet ikke specielt at hjælpe Sverige, men at kvæle en truende storkrig i fødslen. Med samme motiv gennemtvang de allerede efter 14 dages forløb, den 18. august, freden i Traventhal. Karl 12. skulle ikke få mulighed for at gøre sig til herre over begge sider af Øresund! Den egentlige sejrherre var hertug Frederik 4., der bevarede sine rettigheder i Slesvig, herunder retten til at holde hær og bygge fæstninger. Desuden fik han en betydelig krigsskadeserstatning.

Dette udfald måtte kong Frederik 4. naturligvis føle meget utilfredsstillende. For ham led Danmark af to åbne sår: tabet af de skånske landsdele og hans forringede stilling i forholdet til Gottorp. Det siger sig selv, at han her-

efter var optaget af tanken om revanche, når en lejlighed måtte byde sig. At oprettelsen af en ny landmilits i 1701, langt større end de tidligere, har været et led i planerne herom, forekommer mig indlysende, men kan formentlig ikke dokumenteres.

Indtil videre var Danmarks militære styrke ikke en sådan, at der kunne tænkes på en genåbning af krigen, hvilket Vestmagterne, som havde mæglet Traventhalfreden, naturligvis heller ikke ville have accepteret. Dels var i juni 1701 i alt 20.000 soldater med deres officerer udlejet til brug i Den spanske Arvefølgekrig – 8.000 til kejseren og 12.000 til England-Holland.²⁷ Og dels var den nye landmilits endnu kun under etablering. Og selv om kongen og hans rådgivere havde store ambitioner om at uddanne den til noget, der nærmede sig en professionel hær, krævede dette i hvert fald lang tid. Med sine i alt 15.600 mand (infanteri og dragoner) kunne den heller ikke rent talmæssigt opveje den hærstyrke, som var udlejet.²⁸

Omvendt var der, i hvert fald foreløbig, heller ingen fare for et fornyet svensk angreb. Så den svækkelse, som var sket ved udlejningen, var indtil videre så meget mindre betænkelig, som svenskekongen foreløbig var bundet stærkt op af sine engagementer med Rusland og Sachsen og således indtil videre ikke frembød nogen trussel mod Danmark. Efter at være presset til freden i Traventhal i august 1700 havde han vendt sig mod øst og belejrede og indtog sidst på året Narva. Derpå gik han mod August som kurfyrste af Sachsen. Han søgte samtidig at presse Polen, som endnu stod uden for krigen, til at afsætte ham som polsk konge. Da det ikke lykkedes, åbnede han krig mod Polen. Ved Klissow sejrede han i 1702 over en polsk-sachsisk hær. I dette slag faldt hans svoger hertug Frederik 4. af Gottorp. Under de fortsatte kampe i Polen lykkedes det omsider i 1704 at få de polske adelspartier til at afsætte August. Men han sad fortsat sikkert som kurfyrste i Sachsen.

I 1706 gik Karl 12. ind i Sachsen og tvang August til freden i Altranstädt. Med ryggen således fri kunne han på ny vende sig mod Peter den Store, som havde benyttet sig af Karls engagement i Sachsen og Polen til at tilbageerobre Narva og besætte dele af det østlige Finland. Inderst i den finske bugt havde han anlagt Skt. Petersborg med fæstningen Kronstadt.

27. Om troppeudlejningerne, se J.H.F. Jahn, *De danske Auxiliærtropper i engelsk Tjeneste fra 1689 til 1697*, København 1840; J.H.F. Jahn, *De danske Auxiliærkorps i den spanske Arvefølgekrig*, København 1841; Joh. Forchhammer, »Det danske Hjælpekorps i østerrigsk Tjeneste fra 1704-1709 og Rejsningen i Ungarn«, *Historisk Tidsskrift*, 5. rk. 2, 1880-81, s. 102-165; E. Holm, »Om danske og norske indfødte Soldater som Hjælpetropper i fremmed Krigstjeneste under Kristian V og Frederik IV«, *Historisk Tidsskrift*, 5. rk. 5, 1885, s. 256-278.

28. Om landmilitsens styrkemål, se Holmgaard 1999, passim.

Efter at have drevet russerne ud af Polen og Litauen, som de ligeledes havde benyttet hans fravær i Sachsen til at invadere, fattede Karl 12. den, som det viste sig, fatale plan at gå direkte mod Moskva. Men det skulle lige så lidt lykkes for ham som siden for Napoleon og Hitler. Russerne førte »den brændte jords politik«, så Karl 12.s tropper fik store forsyningsproblemer. Dertil kom den usædvanligt strenge vinter 1708-09, hvor hundredvis af de svenske soldater frøs ihjel.

Det var således med en stærkt svækket hær, at Karl 12. i sommeren 1709 kunne belejre fæstningen Poltava. Disse ugunstige omstændigheder forværredes yderligere ved, at Karl på grund af et skudsår i foden med stærk feber til følge ikke selv kunne lede slaget. Så da en talmæssigt overlegen russisk styrke gik til angreb, led svenskerne et katastrofalt nederlag den 27. juni. Hæren trak sig tilbage med store tab, og Karl selv undslap med nød og næppe og flygtede til Tyrkiet, hvor han forblev i mere end fem år.

Nu anså Frederik 4., der netop var på vej hjem fra sin lystrejse til Italien, situationen for gunstig til sin revanche-krig. Han fornyede alliancerne med Peter den Store og August, og hjemkommet satte han forberedelserne i gang, hvorefter krigserklæringen til Sverige fandt sted den 28. oktober 1709.

Den militære tilstand var dog langt fra optimal. Vel var det troppekontingent, som i 1701 var udlejet til kejseren, og som senest havde været benyttet til at bekæmpe en rejsning i Ungarn, nu på vej hjem, om end i meget medtaget tilstand. Men sømagterne var ikke villige til at give slip på de tropper, de havde lejet. De vendte først hjem i 1713 og 1714 efter afslutningen af Den spanske Arvefølgekrig ved freden i Utrecht.²⁹

Og landmilitsen, som ifølge lovgrundlaget kun var bestemt til indenrigs, defensive formål, men rigtignok alligevel under krigen blev anvendt offensivt både i Skåne og i Tyskland,³⁰ kunne – trods de bedste intentioner – hverken i antal eller militær kvalitet måle sig med professionelle tropper.

Ikke alene satte Frederik 4. sig ved krigserklæringen ud over de betænkkeligheder, dette kunne give anledning til. Han trodsede også advarsler fra England og Holland og fra flere af sine egne nærmeste rådgivere, i hvert fald fra overkrigssekretær og medlem af gehejmekonseillet Christian Lente, som rådede fra af militære grunde, og finansdeputeret J.G. Holstein, der påpegede de store finansielle problemer, en krig ville medføre.³¹

29. Se note 27; desuden Jens Johansen, *Danmark-Norges Deltagelse i Den store nordiske Krig. Sønderjyllands Befrielse*, København 1935, blandt andet s. 44.

30. Holmgaard 1999, passim.

31. Andreas Hojer, *König Friederich des Vierten glorwürdiges Leben*. Tønder 1829, s. 174f og 180f.

Krigens forløb skal ikke skildres her. Kun et par centrale punkter skal nævnes. At hovedformålet med den var Skånelandenes tilbageerobring, er evident og fremgår til al overflod af den revanchepropaganda, som den kgl. konfessionarius Peter Jespersen og flere af hans gejstlige kolleger udfoldede. Han udformede slagordet: »Nu eller aldrig«, som blev påmalet de militære køretøjer, der deltog i invasionen i Skåne i november 1709.

Med det katastrofale nederlag i slaget ved Helsingborg den 10. marts 1710 mod Magnus Stenbock slukkedes for bestandig håbet om en genforening med Skåne, Halland og Blekinge. Krigens fortsættelse foregik først i Tyskland omkring de svenske besiddelser her, siden i Norge. I Tyskland indkasserede den danske hær et nyt nederlag i slaget ved Gadebusch den 20. december 1712. Derefter fremkaldte frygten for, at Magnus Stenbock skulle fortsætte nordpå og besætte Jylland, i nogle uger i januar 1713 nærmest panik i den danske regering.³² Men trængt af en sachsisk og russisk hær lagde Magnus Stenbock sig i februar 1713 med sin hær på 12-15.000 mand ind i den slesvigske fæstning Tønning. Det blev muliggjort ved det dobbeltspil fra gottorpernes side, som afsløredes uafviseligt efter først Stenbocks kapitulation i maj 1713 og siden selve fæstningens overgivelse i februar 1714. Det kom til at koste gottorperne deres andel af Slesvig ved inkorporationen i 1721.

Efter to forgæves svenske angreb på Norge i 1716 og 1718 og efter Karl 12.s død under det sidste, ebbede krigen ud. Danmark og Sverige kunne ikke selv finde ud af at slutte den formelt, så stormagterne, navnlig England, måtte intervenere og halvt om halvt diktere fredsvilkårene ved freden på Frederiksborg den 3. juli 1720.

Det er blevet gjort gældende, at Danmark trods svigt med hensyn til hovedmålet, Skånes, Hallands og Blekinges tilbagegivelse, nød betydelige fordele af sin deltagelse i Den store nordiske Krig. Ikke mindst Knud J.V. Jespersen anlægger en positiv bedømmelse: Danmark nåede sit andet hovedmål, den fulde besiddelse af hertugdømmet Slesvig, tilmed internationalt garanteret, afbrydelse af forbindelsen mellem Gottorp og Sverige og dermed tryghed ved sin sydgrænse. Dertil kom som en finansiel gevinst fjernelsen af den svenske toldfrihed i Øresund. Men fremfor alt havde krigen gjort en ende på Sveriges stormagtsstilling og derved varigt forbedret Danmarks sikkerhedspolitiske stilling. En følge heraf i forbindelse med Frederik 4.s og hans efterfølgeres vellykkede bestræbelser på at placere sig udenrigs-

32. Holmgaard 1999, s. 197f.

litisk gunstigt blev, »at Den store nordiske Krig i realiteten blev Danmarks sidste væbnede konflikt i det 18. århundrede«. ³³

Det er dog et spørgsmål, dels om dette ikke generelt er en lovlig positiv bedømmelse af krigens resultat, dels hvor afgørende betydning netop Danmarks deltagelse havde for de fundamentale resultater af krigen, altså den store nordeuropæiske forskydning af magtbalancen. At det slesvigske problem indtil videre var løst, er vel ubestrideligt. ³⁴ Man kan så spørge, om det også var blevet det, hvis ikke gottorperne tilfældigvis havde spillet deres dobbeltspil, som jo var det forhold, der legitimerede inkorporationen og måske også var forudsætningen for Englands og Frankrigs garanti for den danske konges udelte besiddelse af hertugdømmet Slesvig. Og dette var naturligvis ikke opnået uden Danmarks fornyede deltagelse i krigen efter 1709. Men det var under alle omstændigheder et særdeles dyrekøbt resultat og formentlig til større glæde for Frederik 4. selv end for den danske befolkning.

Selv om den farlige forbindelse mellem gottorperne og Sverige var brudt, betød det jo heller ikke, at gottorperne ikke længere frembød en sikkerhedsrisiko. Men det var nu ved forbindelse med Rusland. Og just den forbindelse bragte i 1762 Danmark lige til kanten af en særdeles farlig krig, på hvis lykkelige afværgelse i allersidste øjeblik ved afsættelsen af og mordet på Peter 3. Danmark ikke havde haft nogen som helst indflydelse.

Efter fjernelsen af gottorperen zar Peter 3., hvis grænseløse had til Danmark netop var blevet forstærket af inkorporationen i 1721, var vejen banet for de mageskiftetraktater af 1767 og 1773, som mod afståelse af grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst også gjorde den danske konge til enehersker i Holsten, om end med kejseren som sin lensherre. Dette er almindeligvis blevet betragtet som en stor gevinst for Danmark. Og dog blev i virkeligheden, hvad ingen selvfølgelig dengang kunne forudse, ved sammenkoblingen af de to hertugdømmer kimen lagt til den nationale katastrofe mindre end 100 år senere i 1864.

Og samtidig indebar mageskiftet en forbindelse med Rusland, som i 1788 medførte Danmarks deltagelse i endnu en krig med Sverige. Den blev rigtignok ganske kortvarig og fik vel nærmest karakter af en operettekrig. Men tillige med de store finansielle eftervirkninger fra rustningerne i 1762

33. Jespersen 1989, s. 315.

34. Holger Hjelholt, »Inkorporationen af den gottorpske del af hertugdømmet Slesvig i året 1721«, *Historisk Tidsskrift*, 10. rk. 4, 1937-38, s. 225-260; Holger Hjelholt, »Tidsrummet ca. 1660-1805«, *Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske Folk*, III, København 1940-42, passim.

Christian 6.s Christiansborg, som brændte i 1794, endnu ikke helt færdigt. (Her efter Ole Feldbæk, »Den lange fred«, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 9, København 1990, s. 152).

nærmest rystede dens omkostninger de danske statsfinanser og kostede den danske befolkning dyrt i form af tyngende ekstraskatter m.m.

At Den store nordiske Krig betød afslutningen på Sveriges stilling som stormagt, er ubestrideligt. Men om Danmarks deltagelse i krigen i den henseende var udslagsgivende, må vist blive stående som et rent hypotetisk spørgsmål. Og dermed også spørgsmålet om betydningen af Danmarks deltagelse i den for den lange fredsperiode, der fulgte efter krigen.

Derimod står det fast, at Skåne, Halland og Blekinge uigenkaldeligt var tabt for Danmark. Kan hændte, at de danske kongers endelige erkendelse heraf også bidrog sit til den lange fredsperiode. Nye forsøg på generobring kom ikke på tale.

Desuden er det et spørgsmål, om også spiren til tabet af Norge i 1814 i virkeligheden blev lagt under Den store nordiske Krig. En kendsgerning er det i hvert fald, at Peter den Store hen mod krigens slutning henledte Sveriges opmærksomhed på Norge som en mulig kompensation for afståelse til Rusland af svenske besiddelser østpå.³⁵ Om dette blev en inspiration for

35. Jespersen 1989, s. 312.

svensk politik i fremtiden, eller om tanken om Norges erhvervelse latent har været til stede i Sverige, forbliver formentlig også et hypotetisk spørgsmål.

At Den store nordiske Krig, for så vidt angår Danmarks deltagelse 1709-20, var »en nødvendig og i henseende til hovedformålet resultatløs krig«, må jeg således fastholde.

Hvad hovedformålet, Skånelandenes tilbageerobring, angår, taler alt for, at det under alle omstændigheder ville være uopnåeligt, også selv om Danmark militært havde været stærkt nok til at gennemføre den. De vesteuropæiske magter med deres stærkt stigende interesser i Østersøhandelen ville givetvis ikke have accepteret en enkelt stats beherskelse af begge sider af Øresund, det være sig Danmark eller Sverige. Det burde ikke have været den danske regering ubekendt. Og var det næppe heller for alle regeringens medlemmer. Dertil kom, at forsvenskningen af de tabte provinser for længst var så fremskreden, at en bredere støtte i befolkningen til en tilbagevenden til Danmark ikke var at vente – og faktisk også udeblev ved invasionen i 1709. Så også i den henseende var tabet af Skånelandene formentlig allerede et *fait accompli*.³⁶

Unødvendig var krigen også set fra et sikkerhedspolitisk synspunkt. Efter Poltava var et nyt svensk angreb på Danmark ikke aktuelt. Danmarks krigsdeltagelse var et skub til en hældende vogn og udtryk for et ønske om at få del i dødsboet. Det er meget karakteristisk, at tilskyndelsen til Frederik 4. om at genindtræde i krigen af den sachsiske minister grev Flemming blev betegnet som en opfordring til at deltage i Sveriges begravelse.³⁷

Hvad angår det faktisk opnåede resultat af krigen, erhvervelsen af den fulde suverænitæt over hertugdømmet Slesvig, er det uklart, hvilken rolle dette har spillet som motiv til at gå med i krigen. At Frederik 4. gerne ville have vilkårene i Traventhalfreden omgjort, er utvivlsomt. Men med Sverige »begravet« var jo da i hvert fald enhver fare for et svensk angreb fra eller via Gottorp under alle omstændigheder indtil videre elimineret. Det var i forbund med Sverige, at gottorperne havde udgjort en sikkerhedstrussel. Og at krigens forløb muliggjorde en radikal løsning af suverænitætsproblemet, beroede formentlig som nævnt på den uforudseelige tilfældighed, som gottorpernes dobbeltspil omkring indladelsen af Magnus Stenbock i fæstningen Tønning udgjorde.

Ikke alle historikere er enige i, at selv de krige, som de danske konger er-

36. Knud Fabricius, *Skånes overgang fra Danmark til Sverige*, IV, København 1958, s. 280ff; Gösta Johannesson, *Skåne, Halland og Blekinge*, København 1981, s. 224-294.

37. Jespersen 1989, s. 306.

klærede, kunne være undgået og altså var unødvendigt indledt. Således argumenter Finn Askgaard i *En kamp for livet. Svenskekrigene 1657-60* for, at den almindelig udbredte opfattelse af Frederik 3.s krigserklæring i 1657 som »letsindig« ikke er rimelig.³⁸

Det er naturligvis givet, at spillet omkring krigsudbruddene ofte er mere kompliceret end som så. Og jeg indrømmer gerne, at der i den foranstående fremstilling forekommer forenklende sammenfatninger. Men en kendsgerning er det nu, at af 12(13) dansk-svenske krige fra 1389 til 1720 var de 10 uimodsigeligt danske angrebskrige. To – Torstenssonfejden 1643-45 og Karl 12.s landgang i Nordsjælland 1700 – var svenske angreb på Danmark, men ingenlunde uprovokerede fra dansk side. Om karakteren af Karl 10. Gustavs fornyede krig 1658-60 kan man vel i hvert fald sige, at uden den forudgående danske angrebskrig 1657-58 var den næppe blevet sat i værk.

Næppe om en eneste af disse krige kan det hævdes, at de var rene forsvarskrige, eller at den hær og flåde, som det danske folk opretholdt med betydelige ofre, viste sig som et effektivt værn for det mod fremmede fjender, når det gjaldt. Om alle krigene til og med Kalmarkrigen 1611-13 gælder, at de havde deres rod i de danske monarkers dynastisk bestemte ambitioner om at herske over et storrige, omfattende hele Skandinavien.

Om krigene fra og med Kejserkrigen 1625-29 gælder, at de havde deres udspring i Christian 4.s letsindige og fatale indblanding i Trediveårskrigen. Om mange af krigene gælder, at følgerne af kongernes ønsker om forsørgelse af deres yngre sønner og brødre (hertugdømmerne, de nordtyske fyrstebispedømmer) spillede en fremtrædende rolle. Og om samtlige krige gælder, at det danske folk ikke, når det kom til stykket, til gengæld for tunge byrder til hær og flåde nød nogen reel beskyttelse fra dem, men tværtimod flere gange måtte opleve, at en af den danske konge erklæret krig medførte fjendtlig besættelse med udsugning af landet til følge. Og at de uden undtagelse krævede store ofre, både af penge og menneskeliv. For slet ikke at tale om, at resultatet blev en varig territorial lemlæstelse af riget.

Det er på denne baggrund vanskeligt at være uenig med Erling Bjøl, når han i sin bog *Hvorfor krig?* hævder, at historikerne er »tilbøjelige til at forveksle det uoprettelige med det uundgåelige«. Eller i hans påstand om, at Danmark »set i anakronistisk tilbageblik (har været) dårligt tjent med sine konger. Uden tilstrækkelig militær og diplomatisk forberedelse, blottet for militær begavelse og uden at overskue konsekvenserne har de trukket lan-

38. Finn Askgaard og Gunnar Olsen, »En kamp for livet. Svenskekrigene 1657-60«, *Vi og vor Fortid*, nr. 17, København 1958, s. 7-15.

det ind i den ene overflødige krig efter den anden af ærgerrighed, magtlyst og begærlighed«. ³⁹

Man må kunne konkludere, at to linier, begge med rod i en ren dynastisk politik, siden middelalderen har trukket deres lange, kostbare og blodige spor gennem Danmarks historie: 1. de danske monarkers drøm om at beherske hele Norden (unionspolitikken) og 2. deres ønske om uden hensyn til konsekvenserne at skaffe deres yngre sønner et passende underhold (Sønderjylland, de tyske bispedømmer). På begge fronter endte denne politik med nederlag og rigets varige reduktion efter enorme lidelser og omkostninger i århundreder for den danske befolkning.

Man må ligeledes kunne konkludere, at de store beløb, som det danske samfund i tidens løb har anvendt på at holde en uforholdsmæssig stor hær og flåde, ikke har haft nogen effekt med hensyn til at beskytte befolkningen mod fjendtlige angreb med besættelse, og hvad deraf følger af hærgning og plyndringer. Men at hæren og flåden tværtimod er blevet benyttet af kongerne til letsindigt at indlade sig i krige, som har resulteret i netop disse ulykkelige følger for landet og dets befolkning. Altså, at hæren og flåden og den førte udenrigspolitik ikke har været til folkets værn, men mere har skullet tjene til kongernes magt og ære.

Summary

Jens Holmgaard: For the Protection of the People or for the Royal Power and Glory? The Danish-Swedish Wars from the Period of the Scandinavian Union until the Great Nordic War

The point of departure of the present article is an assertion, made at the defence of the author's doctoral thesis in 1999, that the involvement of Denmark in the Great Nordic War 1709-20 was unpredictable, when in 1701 King Frederik IV established a standing army of peasants, the so-called country militia («Landmilitisen»). The author argues that although the creation of the country militia may be interpreted as a reaction to the invasion in 1700 by the Swedish king Charles XII at Humlebæk on the east coast of North Zealand, its real purpose was a war of revenge in order to reconquer the provinces east of the Sound, Scania, Halland and Blekinge, which were ceded by Denmark to Sweden at the Peace of Roskilde in 1658, and which King Christian V had vainly tried to win back in the Scanian War

39. Erling Bjøl, *Hvorfor krig?*, København 1998, s. 12 og 76.

1675-79. With this as a point of departure, an outline is drawn of Danish foreign policy since the late Middle Ages, where the two most important potential antagonists faced by Denmark were Sweden and the Dukes of Schleswig-Holstein. It is demonstrated that Danish foreign policy was overwhelmingly determined by purely dynastic considerations – partly provision for the younger sons of the kings and partly increase of the kings' realms and revenues. The former consideration was at the bottom of the problems concerning the duchies, the latter of a whole series of wars against Sweden. For a long time these two considerations merged, since the Dukes of Schleswig-Holstein, who were the weaker part in relation to the Danish kings, sought matrimonial alliances with the Swedish kings, who thus had two points of attack in case of war with Denmark. That Denmark was in most cases the aggressive part in the relations with Sweden is obvious from the fact that out of 12 (13) Danish-Swedish wars from the period of the Scandinavian Union in the late fourteenth century until and including the Great Nordic War in the eighteenth Century, ten were Danish wars of aggression. The remainder were at least provoked by the behaviour of the Danish kings. The conclusion is that the disproportionately large army and navy, which were a prerequisite for this foreign policy which was in the interest of the royal power and glory, was not a screen for the people, but on the contrary time and again led to destructive hostile occupations. Furthermore, and despite its grand ambitions, it led to the dismemberment of the realm by the cessation to Sweden of Scania, Halland and Blekinge. The attempts at their reconquest foundered not least on the unwillingness of the Western European trading nations to return to the situation prior to 1658, when the same power commanded both shores of the Sound, the vital artery for their unhindered maritime trade to the Baltic region. It took two unnecessary wars of attrition, 1675-79 and 1709-20, to make the Danish kings reluctantly accept this fact.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70

Af Gunnar Lind Haase Svendsen

Hvad var det for en størrelse, »udviklingen«, der vendte op og ned på folks dagligdag ude i landdistrikterne fra omkring 1960? Hvad lå bag, at »rationalisering«, »strukturudvikling«, »strukturændringer« og flere andre nye, akademiske begreber i løbet af 1960'erne så at sige invaderede landdistriktbefolkningen? Ingen – hverken forskere eller andre – har tilsyneladende stillet sig sådanne spørgsmål. Men hvorfor har man ikke interesseret sig mere indgående for livet på landet gennem 1960'erne, dette ellers så revolutionerende årti? Sammenlignet med den enorme mængde af litteratur om den store danske andelstid i sidste halvdel af 1800-tallet er den kildemæssige tavshed efter Anden Verdenskrig slående, og da især fra og med 1960. Det historiske kildemateriale synes således at bekræfte det gamle ord om, at om sine successer taler man gerne, men om sine nederlag tier man. I det følgende skildrer cand.mag. Gunnar Lind Haase Svendsen, hvilken indflydelse udviklingsdoktrinen fik på mejeriområdet 1950-70 – et område, der traditionelt havde haft stor betydning for de materielle og immaterielle livsvilkår på landet, men som nu blev borrrationaliseret til fordel for organisatorisk og produktionsmæssig centralisering.

1. Mejeriernes betydning for livsvilkårene i tiden før 1960

Alle kilder vidner om den centrale betydning, andelsmejerierne fik for landdistriktssamfundene fra anlæggelsen af Hjedding mejeri i 1882 og frem. De små sognemejeriers betydning blev bestemt ikke mindre op gennem første halvdel af det 20. århundrede. De forblev på den måde lokale kraftcentre, indtil de blev nedlagt i løbet af 1960'erne.¹

1. Forfatteren Knud Sørensen har i bogen *En landsbyhistorie* forsøgt at indfange en gruppe landsbybeboeres følelser og tanker i forbindelse med salget af byens nedlagte mejeri. Mejeriets store betydning på en lang række af livets områder opsummeres her på følgende måde: »I over 90 år har mejeriet ligget som noget samlende for hele egnen. Der har været arbejdspladser, der har været liv både hellig og søgn, mælkekuskene er kommet fra alle retninger og har ikke bare medbragt mælk men også indkøbslister fra konerne på gårdene. Og når de så var færdige med alle disse indkøb i brugsen og hos bageren og somme tider hos træskomanden, som havde landsbyens bedste brystsukker, så var der tid til en kop kaffe og lidt almindelig snak inde i køkkenet hos bestyrerens kone, før såvel returnmælk som varer og nyheder i sindigt tempo blev spredt over egnen. Og mangt et indeklemt husmandspar klarede dagen og vejen og børnenes opfostring takket være en mælketur. Sådan var det dog kun til ind i 50'erne. Så kom motoriseringen og vendte op og ned på mange ting, men stadig var mejeriet landsbyens, ja egnens vigtigste arbejdsplads. Indtil nu, indtil næsten nu« (Knud Sørensen: *En landsbyhistorie*. Hovedland, Viborg 1986, s. 24).

Sognemejerierne havde naturligtvis stor betydning rent økonomisk, såvel for leverandørkredsen som for mejeriets ansatte (bestyrer, medhjælper, mælkekuske). Ofte var mejeriet simpelthen lokalsamfundets største arbejdsplads.² Dette bevirkede i mange tilfælde, at anlæggelsen af et mejeri blev startskuddet til en større bebyggelse, idet det virkede som en magnet på andre virksomheder og forretninger såsom brugsforeninger, smedjer, forsamlingshuse osv. Mejeriets såvel økonomiske som symbolske betydning understreges af, at man nogle steder ligefrem gav disse nye bebyggelser navnet mejeriby – som en pendant til stations- og kirkebyerne.³

Et mere konkret resultat af dette økonomiske samarbejde var en organiseret bekæmpelse af kvægsygdomme, udryddelse af skadelige insekter o.l. Ligeledes oprettede andelsforeningens medlemmer flere steder egne forsikringsforeninger, som det f.eks. var tilfældet med Andelsmejeriet Egedal på Bornholm.⁴ Tillige ydede mejerierne også økonomisk støtte til kvægavlsforeninger samt præmier til dyrskuer, ligesom de i flere tilfælde fungerede som indkøbsforeninger og udlånsvirksomheder for medlemmerne.⁵ Endelig afslører mine egne studier af sønderjyske mejerier, at man ydede bidrag til velgørenhedsforeninger samt – i sjældne tilfælde – til erhvervspolitiske formål.⁶

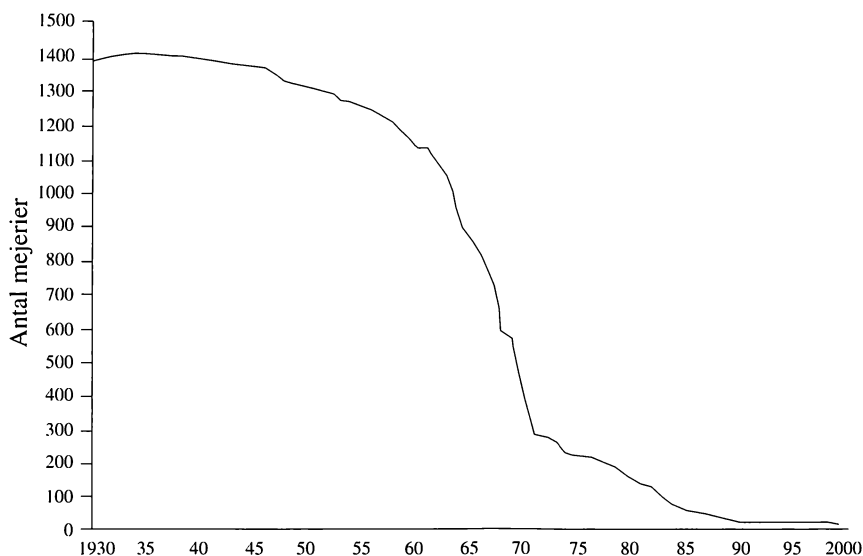
2. Claus Bjørn: »Andelstiden – produktionsanlæg og sociale bygninger«. I: *De kulturelle interesser i landskabet*. S&N – styrelsen. 1997, s. 317. På samme måde hævder Jørgen D. Rasmussen, at »mejeriet var lokalsamfundets økonomiske center« (Jørgen D. Rasmussen: »Dansk mejeribrug 1914-55«. I: Claus Bjørn (red.): *Dansk mejeribrug 1882-2000*. De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Odense 1982, s. 260).

3. Jf. Claus B. Hansen og Peter D. Rasmussen: *Hvor blev mejeriet af?* Dansk Landbrugsmuseum, Auning 1995, s. 18. Eksempler på mejeriby er Hvam mejeriby nær Holstebro i Nordvestjylland og Vesterø Mejeriby på Læsø.

4. Rasmussen 1982, s. 258.

5. Rasmussen 1982, s. 259. F.eks. blev der i 1918 optaget et lån på 26.000 kr. til fordeling blandt andelshaverne i Uggerby andelsmejeri i Hjørring. Og under 1930'ernes krise blev der optaget fælleslån af andelshaverne i tre andelsmejerier omkring Christiansfeld i det sydlige Jylland i størrelsesordenen 20-30.000 kr. Disse tre mejerier var Frørup og Tyrstrup andelsmejerier samt andelsmejeriet Enighed i Taps (Rasmussen 1982, s. 260-261).

6. Der er tale om Agerskov og Rangstrup andelsmejerier, Nr. Rangstrup kommune. Af protokollen for Agerskov andelsmejeri fremgår det f.eks., at man gennem 1950'erne donerede to gange 25 kr. årligt til KFUM's Soldaterhjem, mens man i protokollen for Rangstrup andelsmejeri kan se, at der i 1945 blev ydet den betydelige sum af 300 kr. til Fonden for Fædrelandet. Hvad angår støtte til erhvervspolitiske formål, kan man i protokollen for Agerskov andelsmejeri under 26. juli 1935 læse følgende om en beslutning i forbindelse med LS-aktionen 29. juli samme år: »Angaaendes Bondetoget til København blev der af 47 Stemmer afgivet 37 Stemmer for at Mejeriet betalte en Sum. 7 stemte Nej og 3 stemmer ikke. Der blev bevilliget 15 Kr. (femten Kroner) pr. Deltager« (Agerskov andelsmejeri, forhandlingsprotokol nr. 399/3. Foreningsarkiver, Det Sønderjyske Landsarkiv, Aabenraa).

Figur 1: Mejerier i Danmark 1930-1999. Figuren er opstillet på grundlag af diverse landbrugsstatistikker og statistiske årbøger.

Af mere indirekte økonomisk betydning var også de mange forskelligartede serviceydelser, mejeriet kunne tilbyde. Her kunne sognets beboere komme, hvis de ønskede at telefonere, ligesom privatpersoner og foreninger kunne benytte mejeriets kontor til møder eller foredrag.⁷ Ofte havde kontrol- og kvægavlsforeninger deres faste mødested i mejeriet. Herudover blev der ofte i forbindelse med generalforsamlingerne inviteret landbrugs-konsulenter, dyrlæger o.l. til at holde oplysende foredrag for leverandørkredsen.⁸ Man benyttede sig også af selve maskininventaret, blandt andet til specielle energikrævende serviceydelser – ja, visse steder fungerede mejeriet endog som et elektricitetsværk.⁹ Det var især almindeligt med mere eller

7. Jf. Hansen og Rasmussen 1995, s. 18. Claus Bjørn taler i den sammenhæng om, at mejeriet fungerede som »et art servicecenter« (Bjørn 1997, s. 317). Jørgen D. Rasmussen skriver: »Mejeriet var også ramme om kulturelle aktiviteter. Det kunne arrangere foredrag for mejeriets unge, og i et forsamlingshusfattigt område blev mejeriets sal lejet ud til forskellige foreninger på samme vilkår, som forsamlingshusene normalt gjorde« (Rasmussen 1982, s. 260).

8. Herom vidner protokollerne for Agerskov, Rangstrup og Ryslinge andelsmejerier.

9. Eksempler er Arentsminde Andelsmejeri i Hjørring, hvor mejeristerne kogte vognhjul i bruntjære for andelshaverne. På Andelsmejeriet Engholm i Odense amt havde man et anlæg til varmtvandsbejdsning af såsæd. Eskelund forsamlingshus i Ribe amt fik strøm fra mejeriet (Rasmussen 1982, s. 259).

Figur 2: Dybbøl Fællesmejeri, der blev oprettet i 1886. På billedet ses hestevogne med mælkejuger i gården. Billedet er taget af H.F. Kådtmann, Dybbøl, cirka 1900. (Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie).

mindre formelle kartoffelkogerforeninger, hvor man benyttede sig af mejeriets dampkedel. Flere steder fungerede mejerierne også som offentlige badeanstalter og kom hermed til at varetage en vigtig, sundhedsmæssig opgave i lokalsamfundet.¹⁰

Alt i alt var mejeriet ligesom forsamlingshuset en fællesbygning eller et socialt mødested (*social meeting place*),¹¹ der kunne bruges til lidt af hvert, afhængigt af den lokale befolknings behov og samarbejds traditioner. Ligesom det i øvrigt rent bygningsarkitektonisk øvede stor indflydelse på den øvrige bebyggelse i landdistrikterne.¹² Hermed udgjorde det et af de mange fællesforetagender – rygsøjlen i landdistriktssamfundets selvorganisering – der var centreret om bestemte fællesbygninger som skole, kirke, butikker, mejerier, slagterier, elektricitets- og vandværker, frysehuse, forsamlingshu-

10. Rasmussen 1982, s. 259.

11. Reidar Almås: *Rural Development – a Norwegian Perspective*. Rapport nr. 9/99, Senter for Bygdeforskning, Trondheim 1999, s. 93ff.

12. Bjørn 1997, s. 320.

se osv., dvs. en betydningsfuld ramme om lokale samarbejdsnetværk, forstået som en beholdning af social kapital.¹³ Som etnologen Nina Fabricius har formuleret det, rummede alle disse landboinstitutioner en »samfundets lim«, der blandt andet gav sig udtryk i en evindelig »gåen ind og ud hos hinanden« i forbindelse med administrationen af disse (som oftest) foreningsbaserede fællesforetagender.¹⁴

I den forbindelse er det interessant at se på mejeriets varetagelse af funktioner, som kan være svære at måle præcist, men som uden tvivl – i forening med de allerede nævnte funktioner – har været vigtige i opbygningen af lokalt forankrede beholdninger af social kapital. Således »vævede« mælkekusken leverandørerne på sin mælkerute sammen i et usynligt net, om end han – i negativ betydning – vel også i flere tilfælde var budbringer af ond-sindet sladder.¹⁵ Endnu vigtigere synes det, at leverandørerne på en mælkerute skiftedes til at mødes hos hinanden én gang om måneden for at få udbetalt mælkepenge. Herudover tilførte mejeribestyrere og mejerister på mange måder sognet »nyt blod«.

2. Opkomsten af en ny stand: mejeribefolkningen

Hvor mejeristerne typisk kun opholdt sig kortvarigt i sognet, er mejeribestyrernes betydning uomtvistelig. Denne nye stand, der ligesom fiskerne for alvor etablerede sig op gennem 1920'erne og 1930'erne, arbejdede tæt sammen med landbrugerne, ikke mindst i forbindelse med mejeribestyrelsesarbejdet, som bestyreren forventedes at være en hoveddrivkraft bag.¹⁶

Det ofte gode samarbejde hænger sammen med, at mejeribestyrerne meget sjældent stod fremmede over for mælkeleverandørerne, idet de for 70 procents vedkommende selv kom fra landbrugsmiljøer.¹⁷ Det tillidsforhold, der udsprang heraf, kom som oftest de øvrige økonomiske foreninger til

13. For en teorihistorisk gennemgang af begrebet social kapital, se Gunnar L.H. Svendsen: »Hvad er social kapital?«. *Dansk Sociologi*, 1, 2001, s. 49-61. For en undersøgelse af social kapital og den danske andelsbevægelse, se Gunnar L.H. Svendsen og Gert T. Svendsen: »Measuring Social Capital: The Danish Co-operative Dairy Movement«. *Sociologia Ruralis*, 1, 2000, s. 72-86; Gunnar L.H. Svendsen: »Social kapital og Den danske andelsmejeribevægelse«. *Økonomi & Politik*, 73, 1, 2000, s. 40-44.

14. Nina Fabricius: *Vi byggede selv vores samfund*. Odder Museum, Esbjerg 1991, s. 80.

15. Se f.eks. Hansen og Rasmussen 1995, s. 23.

16. Om de danske fiskere, se f.eks. Torben A. Vestergaard: »Fiskerne og nationen. En erhvervsgruppes identitet.« I: Hans Fink og Hans Hauge (red.): *Identiteter i forandring*. Aarhus Universitetsforlag, Århus 1991, s. 120-143.

17. Rasmussen 1982, s. 285.

gavn, idet mejeribestyreren som regel sad på tillidsposter som kasserer eller revisor i den lokale sygekasse eller landboforening eller som formand for brugsforeningen. Derimod tog han sjældent aktivt del i det kulturelle foreningsliv.¹⁸

Mejeribestyrer K.K. Tange

En undtagelse er dog Kristen Kristensen Tange, der i omkring 25 år arbejdede inden for mejeriområdet, blandt andet som bestyrer af mejerier på Stevns, Fyn og Langeland. Han var selv født og opvokset på en gård, men havde allerede som ung været grebet af industrialiseringens mirakler. I 1880, 15 år gammel, havde han således via et bekendtskab med mejeristen og montørerne på det lokale mejeri lært sig navnene på »sådanne mærkelige genstande som cylinder, gliderkasse, stempel og gliderstænger«. Og Tange fortsætter: »Det var dog centrifugen, jeg betragtede med størst spænding fyldt af undren; den rummede noget af en hengemt hemmelighed, som den stod der rødakeret med blanktpudsede skummerør og nedløbstragt. Det var den, det hele drejede sig om, den, som alt det andet skulle tjene og betjene, den, som havde skabt denne eventyrlige nydannelse indenfor mejeribrug. Tanken om dette kunne nok fremkalde stemning, undren og respekt i et ungt sind. Det var en stor dag, da jeg første gang så hele apparatet i virksomhed, det var næsten som at være på et helligt sted, hvor man burde drage sine sko af ... Sandelig, det var noget meget stort at være medtjenende i denne virksomhed, om man bare kunne få lov!«. ¹⁹

Det er med følelsen af dette nærmest hellige kald, Tange udførte den gerning, der med hans egne ord gav »hverdagen indhold og værdi af en dyb og fastliggende arbejdsglæde«. ²⁰ Således også som bestyrer for Hårlev mejeri på Stevns, hvor han trods leverandørernes skepsis ikke ville opgive sin »udenoms-optagethed« i Hårlev og Barup sogne, hvor han samarbejdede med andre ildsjæle. Således, fortæller Tange, blev han flittigt brugt som gymnastikleder, som redaktør for fremskridtsforeningen og som frivillig leder og lærer i en aftenskole for unge karle. ²¹ »Dette civile arbejde«, fortæller han herom, »optog mig meget stærkt og var for mig noget meget udbyt-

18. Rasmussen 1982, s. 298; Hansen og Rasmussen 1995, s. 21.

19. K.K. Tange: *Fra skummeske til centrifuge. Erindringsbilleder*. Rosenkilde og Bagger, København 1965, s. 19.

20. Tange 1965, s. 55.

21. »Min åbne, fribårne deltagelse i tidens folkelige og politiske bevægelse skabte mig altid modstandere blandt andelshaverne og rummede derfor en stadig fare for stillingen som mejeribestyrer« (Tange 1965, s. 56).

terigt, der fyldte mit sind med en stor glæde. Det var dog mere samværet end den egentlige undervisning, der gav disse aftener deres værdi«. ²²

Jubilæumsfesterne vidner i høj grad om leverandørernes tætte tilknytning til deres mejeri helt frem til omkring 1960, da afviklingerne for alvor satte ind. Holger Thomassen, der gennem 1950'erne var mejeribestyrer på mejerier i det samme område som Tange, fortæller således om jubilæet på Lindencrone andelsmejeri i Klippinge nordvest for Store Heddinge købstad: »I 1956 fejrede mejeriet 50 års jubilæum, og det var med mægtig festivitas. Der var æresport ved mejeriet, og mælkekuskenes vogne var pyntede. Forskellige arrangementer løb af stabelen i løbet af dagen. Om aftenen var der fest for indbudte gæster og leverandørerne. Der var så mange taler, at det varede længe, inden dansen kunne begynde. Alle var meget glade for deres lille mejeri og nogle troede, at det ville vare ved i mange år endnu«. ²³

De unge andelsfolk er sløve

Den ildhu, der blev udvist af Tange og lignende ildsjæle inden for mejeriområdet i årene omkring 1900, finder man dog ikke i samme grad hos de næste generationers andelsfolk. ²⁴ Således ser man, at det først og fremmest var de rige muligheder for selvorganisering, dvs. for selv at skabe noget, at realisere en endnu urealiseret idé, man gløder for, der var hoveddrivkraften bag disse netværk af foreningsbyggere. På den måde blev disse ildsjæle – folk, der involverer sig i samfundsgavnlig aktivitet uden i rimeligt omfang at tage sig betalt herfor – tillige byggere af et offentligt gode i form af en samfundslim bestående af samarbejdsrelationer eller social kapital. ²⁵

De unge andelsfolk er sløve, udtalte mange af de gamle pionerer i 1940'erne og 1950'erne, med henvisning til den lave mødeprocent ved generalforsamlingerne samt, mere generelt, til den tiltagende materialisme, som efter deres mening truede hele bevægelsen. ²⁶ Men på den anden side:

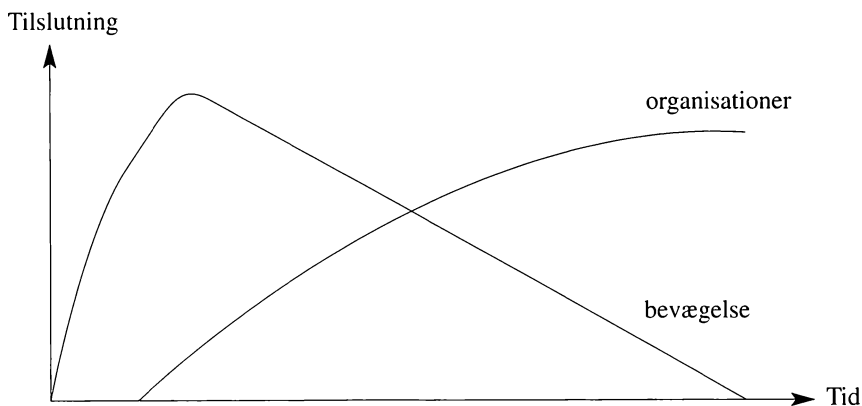
22. Tange 1965, s. 57.

23. Holger K. Thomassen: *Holgers saga*. Udg. af Stevns lokalhistoriske arkiv, Centraltrykkeriet 1999, s. 130.

24. Rasmussen 1982, s. 306.

25. For mere konkrete, lokalhistoriske skildringer af danske foreningsildsjæles store og (ofte) helt uegennyttige arbejde, samt baggrunden herfor, se Gunnar L.H. Svendsen: »Når du vil på fjældesti. Om ildsjælen Madsen fra Bovlund«. *Sønderjysk Månedsskrift*, 9, 2001, s. 215-219; Gunnar L.H. Svendsen: »Du flyver saa meget! Om sønderjyske ildsjæle før og nu«. *Sønderjysk Månedsskrift*, 1/2, 2002, s. 3-9; Gunnar L.H. Svendsen: »Det store halbyggeri«. *Fortid og Nutid*, 4, 2002 (under udgivelse); Gunnar L.H. Svendsen: »Den gode vilje. Om planlægningen og realiseringen af Agerskov-hallen«. *Sønderjyske Årbøger*, 2002, s. 227-242.

26. Rasmussen 1982, s. 307. Hvad angår frykten for materialisme, se f.eks. *Andelsbladet* 1948, s. 1517.

Figur 3: Hovedlinjer i udviklingen af en bevægelse og dens tilknyttede organisationer. (Efter Torben Bager: *Andelsorganisering. En analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*. Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg 1992, s. 49).

Måske var der fra omkring 1950 netop ikke længere tale om en bevægelse, men et oppe-fra-og-ned dirigeret økonomisk samarbejde – en bekymring, der også blev givet udtryk for. 1950'ernes andelsfolk blev på den måde primært arvtagere af et netværkssamarbejde, en social kapital, som de anså for en selvfølge. Hermed gik andelsbevægelsen – og her ikke mindst andelsmejeribevægelsen – i stå. Dette er i tråd med Torben Bagers tese om, at en bevægelse som den danske andelsbevægelse hurtigt »brænder ud«, mens de organisationer, den er tilknyttet, fortsætter med at ekspandere, også efter at bevægelsen reelt er død (se figur 3).²⁷

Går vi mere i dybden med specifikt andelsmejeribevægelsen, viser det sig, at idéen om et globalt udviklingskapløb – i samspil med ydre faktorer som globale markedsvilkår og indgreb fra den danske stat – spillede en stor rolle for beslutningsprocesserne gennem 1960'erne trods lederes, eksperter og andre funktionærers bestræbelser på at legitimere enhver beslutning ud fra streng, videnskabelig objektivitet. I *Andelsbladet* trak man således i vidt omfang på tidsargumentet i en massiv propaganda, først for egnsbase-rede mejerisammenlægninger og fra foråret 1963 for Andelsmejeriselskabet Danmark. Det sidste udviklede sig til et sandt propagandistisk bombar-

27. Torben Bager: *Andelsorganisering. En analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*. Sydjysk Universitetscenter, Esbjerg 1992, s. 43ff.

dement, der kulminerede i efteråret 1963, og som kun kan sidestilles med propagandaen for FDB fra og med februar 1964.²⁸

3. Rationalisering og sammenlægning

Betænkning om rationalisering af mejerier

I juli 1937 blev der nedsat en Produktions- og Raastofkommission, som skulle foretage en række undersøgelser af »de økonomiske og tekniske Betingelser for mulige Udvidelser af Produktion og Beskæftigelse samt for Besparelser af udenlandske Raastoffer inden for de forskellige Produktionsomraader«. ²⁹ Denne kommission, der havde nationalbankdirektør C.V. Bramsnæs som formand, afgav i april 1938 en betænkning angående rationalisering af mejerier. På grund af krigen blev betænkning nr. B 24, *Rationalisering af Mejerier*, dog først publiceret »paa Statsministeriets Foranledning« i 1949 på et tidspunkt, hvor sammenlægningsspørgsmålet igen var blevet højaktuelt.

Netop denne 1949-betænkning skulle blive indledningen til det, man fristes til at kalde for Danmarkshistoriens største sammenlægningsbølge, nedlæggelsen af sognemejerierne, der blev efterfulgt af lignende (om end mindre voldsomme) sammenlægninger af fællesbygninger som skoler, brugsforeninger, købmandsforretninger, kommunekontorer, biblioteker, vand- og elektricitetsværker mv. Hvad angår mejerierne, er der i tal tale om et fald fra 1.127 mejerier i 1962 til 280 i 1971, hvilket vil sige nedlæggelse af knap 850 mejerier eller 75 procent af alle de mejerier, der eksisterede i 1962 (se figur 1).

Idéen om det globale udviklingskapløb

I 1949-betænkningen hed det, at *motivet* til at fremkomme med rationaliseringsforslag på netop dette område var, »at det danske Mejeribrug omfatter alt for mange smaa Mejerier, hvis Driftsøkonomi (herunder særlig Brændselsudgiften) stiller sig ugunstig i Forhold til de større Mejeriers.«³⁰ Ifølge betænkningen var løsningen at oprette større mejerier, mens man til gengæld burde afvikle de mindre mejerier: »Der kan heller ikke være Tvivl om, at større Mejerier bedre vil være i Stand til at gennemføre saadanne Foranstaltninger med hensyn til hele den tekniske Indretning, at der kan sikres de

28. Dette bygger på en gennemgang af *Andelsbladet* for hele den i artiklen behandlede periode.

29. Produktions- og Raastofkommissionen: *Betænkning angaaende rationel Kraft- og Varmeforsyning*. A/S J. H. Schultz Bogtrykkeri, København 1949, s. 1.

30. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 1.

højeste Kvalitetsprodukter. Fordelene ved de større Mejerier er saa betydelige, at alt synes at tyde paa, at de smaa Mejerier efterhaanden bør afvikles ved enten at tilsluttes større bestaaende Mejerier eller sammenlægges til større Mejerier. Den Størrelse, man bør tilstræbe, synes efter Sagkundskabens Skøn at ligge paa op imod 10 Mill. kg indvejet Mælk aarlig eller det tredobbelte af den nuværende Gennemsnitsstørrelse«. ³¹

Man sporer udviklingstroen hos betænkningens forfattere, når talen går på denne »sagkundskab«, som man tilsyneladende nærrede en blind tillid til. I samme ånd havde man da ogsaa allerede i 1938 udskrevet en offentlig konkurrence om det bedste projekt for, »hvorledes et saa vidt muligt teknisk fuldkomment Mejeri bør bygges og maskinelt indrettes«. På den måde havde man ønsket at »samle vor videnskabelige og tekniske Sagkundskab om Udarbejdelsen af et Mejeriprojekt, hvor alle teknisk-økonomiske Hensyn var taget i Betragtning«. ³²

I 1949-betænkningen mente man, at årsagen til de mange danske mejerier var »Mejeribrugets Udvikling«. ³³ Før i tiden havde man indrettet sig på »primitiv Vis«, uden tanke for omkostninger, ligesom »Lokalpatriotisme« dels havde medført, at der var blevet oprettet overflødige mejerier, dels at mejerier var blevet delt, således at »hver Ende af Sognet kunde faa sit Mejeri«. ³⁴

Denne evolutionistiske tankegang om, at dansk mejeribrug fra et primitivt stadie nødvendigvis måtte bevæge sig op til et mere moderne, rationelt stadie, gennemsyrrer den ensidigt økonomiske cost-benefit tankegang, man finder i betænkningen. Dette vidner om, at idéen om et »globalt udviklingskapløb« allerede havde rodfæstet sig i tiden omkring Anden Verdenskrig, i hvert fald hos eksperterne. ³⁵ Således kunne man statistisk påvise, at »de smaa Mejerier staar Udviklingens og Tidens Krav i Vejen«. ³⁶

I det hele taget fremstår statistikken som et nøgleredskab i bestræbelserne på at opnå det optimale fremskridt. I den forbindelse anbefalede kommissionen, at der – på baggrund af en viden indsamlet i den tidligere nævn-

31. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 1.

32. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 1.

33. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 5.

34. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 5.

35. For en nærmere gennemgang af det globale udviklingskapløb, se Gunnar L.H. Svendsen »Andelsbevægelsen og den hvide mands byrde. Et bidrag til en antropologisk-historisk belysning af dansk ulandsbistand 1960-70«. *Historie*, 2, 2001, s. 263-309, her især s. 268. Om »udviklingen« og »strukturændringerne« som begreber, der har været med til at forme virkeligheden i de danske landdistrikter, se ogsaa Gunnar L.H. Svendsen: »Hvad er strukturændringer?«. *Samfundsøkonomen*, 5, 2002, s. 37-41.

36. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 5.

te projektkonkurrence og for statens penge – blev opført et dansk forsøgsmejeri, der burde bygges »saa rationelt som muligt, men dog med de mindst mulige Omkostninger, saaledes at det kan danne et Mønster for andre arbejdende Mejerier«. ³⁷

Rationaliseringsdebatten inden for mejerierne opstod imidlertid ikke alene som et udtryk for, at en voksende funktionærgruppe bestående af ledere og eksperter havde interesse i at ændre den traditionelle mejeristruktur. De almindelige mælkeproducenter var selvsagt også med til at vælge deres erhvervs fremtid. Dels fandt dette »civile valg« sted under et pres forårsaget af ændringer i mere konkrete, ydre faktorer fra slutningen af 1950'erne – ændringer, der blandt andet udsprang af faldende eksportpriser, stigninger i landbrugets omkostninger, dannelsen af Fællesmarkedet og EFTA uden Danmarks deltagelse samt kravet om rationalisering fra den danske stat. Dels skete det i en proces, der involverede selvorganisering inden for rammerne af bestemte, kulturelt forankrede bevidsthedsmodeller eller *mulighedsfelter*, der ud over en traditionel, socialliberalistisk orienteret andelslogik kom til at basere sig på to dominerende idéer. ³⁸ Disse idéer bestod i det globale udviklingskapløb samt muligheden for optimal økonomisk drift opnået ved brug af statistiske data – altså netop de to grundtemaer, der gennemsyrede 1949-betænkningen om rationalisering af mejerierne.

Lokale og regionale sammenlægningsinitiativer

Om medlemsinitiativerne på mikro- og mesoniveau vidner blandt andet de tidlige rationaliseringsovervejelser, man gjorde sig i de lokale og egnsbase-rede andelsmejeriforeninger. Denne tendens havde man allerede med tilfredshed noteret sig i 1949-betænkningen, hvor det hedder, at man i mejerikredse er »særdeles vel klar over, at en Sammenlægning af vore Mejerier er et af de vigtigste Spørgsmaal, der staar paa Mejeriorganisationernes Dagsorden i de kommende Aar. Enkelte Mænd har allerede begyndt en Propaganda for dette Spørgsmaal, og en enkelt Sammenlægning af tre mindre Mejerier til et større er foretaget i Sønderjylland«. ³⁹

Eksemplet fra Sønderjylland, hvor der på grund af særlige historiske omstændigheder havde været specielt mange små mejerier, er Gildbro mejeri på Nordals, der fra december 1937 afløste Havnbjerg, Svenstrup og Stev-

37. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 8-9.

38. Om begreberne bevidsthedsmodeller og mulighedsfelter anvendt på dansk historie, se H.P. Clausens interessante artikel: »Hvor længe varede det 19. århundrede kulturelt.« I: Stig Jørgensen (red.): *Kulturelle, politiske og religiøse bevægelser i det 19. århundrede*. Det lærde Selskabs publikationsserie, Århus 1973, s. 3-16.

39. Produktions- og Raastofkommissionen 1949, s. 7.

Figur 4: Høgelund Mejeri i Vedsted sogn fotograferet fra luften. Der er formentlig tale om et billede taget af Sylvest Jensen i 1947. (Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie).

ning mejerier.⁴⁰ Denne »første systematisk planlagte mejerisammenslutning i Danmark« skete som et rent lokalt initiativ, på foranledning af formanden for Als Nørreherreds Landboforening, gårdejer Chr. Christensen, Elsmark.⁴¹

Christensen var blevet inspireret af et radioforedrag af mejeriejer Johs. Kyed omkring nytår 1935. Heri havde Kyed netop anbefalet sammenlægninger af små mejerier som redskab til en forbedring af mejeriernes driftsøkonomi.⁴² Som andelshaver i Havnbjerg mejeri foreslog Chr. Christensen derfor, at man i stedet for at modernisere byggede et nyt mejeri, der skulle erstatte de tre eksisterende i Havnbjerg og Svenstrup sogne. Dette forslag, der satte »sindene i enen i stærk bevægelse«, fik dog tilslutning af

40. Det ekstraordinært store antal sønderjyske mejerier skyldtes, at Landbrugskammeret i Kiel, der kontrollerede mejerierne i Sønderjylland indtil genforeningen i 1920, ifølge statskonsulent Johs. Jensen ikke stræbte efter rationel mejeridrift, men derimod efter, at »hver landsby skulle have sit eget mejeri, hvortil hver enkelt mælkeproducent gratis skulle levere sin mælk« (Johannes Jensen: *Sønderjysk Mejeriforening gennem 75 år*. Hejmdals Bogtrykkeri, Aabenraa 1968, s. 93).

41. Jensen 1968, s. 95.

42. Jensen 1968, s. 94. Om Kyeds berømte radioforedrag om rationalisering af mejerier i 1935 og 1940, se også *Andelsbladet* 1963, s. 150.

medlemmerne i løbet af foråret 1936, ikke mindst takket være statskonsulent Johs. Jensens belysning af »de tre mejeriers regnskaber og tallene fra mejeridriftsstatistikken«, der nøjagtigt viste, hvad en sammenlægning ville betyde i driftsbesparelser.⁴³ Som en kompromisløsning blev mejeriet bygget ved grænseskillet mellem Havnbjerg og Svenstrup sogne og fik navnet Gildbro efter den lille bæk, der dannede sogneskillet.⁴⁴

Også på landsplan var mejerikonsulent Johs. Jensen, Aabenraa, en af mellem- og efterkrigstidens store drivkræfter i bestræbelserne på at sammenlægge de danske mejerier, *samtidigt med* at han forsvarede det direkte demokrati i andelsforeningerne, også i de hede debatter i begyndelsen af 1960'erne. Således var Jensen fra september 1938 en af hovedmændene bag 1949-betænkningen. Hans erklærede mål var at reducere antallet af mejerier til 1.000 (fra de omkring 1.600, der eksisterede i 1930'erne), og her var det især de private fællesmejerier, der skulle nedlægges.⁴⁵ Som medlem af Sønderjydske Mejeriforenings rationaliseringsudvalg, kaldet Femmandsudvalget, var han i flere tilfælde med til at udarbejde officielle udtalelser, hvori der ikke blot taltes om det økonomisk fordelagtige ved sammenlægninger i Sønderjylland, men i hele landet som sådan.⁴⁶

Rationaliseringsdebatten inden for Mejeriernes Fællesorganisation
Debatten førte faktisk til, at flere mejerier fulgte Gildbro-eksemplet, også fællesmejerier, som f.eks. i Vejle, da byens syv mejerier i 1939 sammen sluttedes til A/S Vejle Mælkekompani.⁴⁷ Krigen satte imidlertid en stopper for alle rationaliseringsplaner, og det var først da en anden af hovedmændene bag 1949-betænkningen, Fællesorganisationens formand, vicepræsident i Landbrugsrådet samt formand for Andelsudvalget, proprietær Søren Overgaard, Højbygård pr. Ormslev, i 1946 foreslog en landsdækkende rationaliseringsplan, at der atter kom skred i debatten.

43. Jensen 1968, s. 95.

44. Jensen 1968, s. 95.

45. Rasmussen 1982, s. 234.

46. Således hed det f.eks. i en henvendelse af 22. januar 1940 til det sønderjyske mejeribrug, der blev publiceret i landsdelens dagblade: »Udsigterne for mejeribrug er alt andet end lyse. Afsætningsforholdene er så vanskelige som ingen sinde tidligere, priserne på smør lave og driftsudgifterne stigende. Det er givet, at landbruget selv må bidrage til en forbedring af økonomien, hvor det er muligt. Denne mulighed er her tilstede, og vi håber, at det nedsatte udvalg [Femmandsudvalget] må få held til at finde den rette løsning i de enkelte tilfælde og vinde forståelse for sagen blandt samtlige mejeribrugere« (Jensen 1968, s. 98). Se også Rasmussen 1982, s. 235.

47. Rasmussen 1982, s. 232.

I første omgang mødte planen modstand, såvel i Fællesorganisationen som blandt landbrugerne, hvilket tydeligt kom til udtryk på Fællesorganisationens repræsentantskabsmøde i Århus i 1948. Her betonede Søren Overgaard i sin formandsberetning mejeribrugets usikre fremtid og rådede til, at dansk mejeribrug – som altid havde »vist Vilje og Evne til at tilpasse sig Tidens Krav og slaa ind paa de Spor, der fører fremad og opad« – beredte sig på en »omfattende Rationalisering og Modernisering«. ⁴⁸ Med henblik på at beholde sin stilling som »vort førende Erhverv« måtte man her lade fornufte råde over følelserne: »Vi maa ikke skyde dette Spørgsmaal til Side af følelsesmæssige eller personlige Grunde og søge at bremse den Koncentration af Mejeridriften, som Udviklingen har gjort ganske nødvendig, saafremt vi ikke en Dag skal opdage, at vi uhjælpeligt er sakket bagud«. ⁴⁹

Under den afsluttende forhandling afstedkom dette imidlertid en kommentar fra repræsentanten for Viborg Amts Mejeriforening, gårdejer P. Vesterby, Løvel nord for Viborg, der var imod en »alt for stærk Sammenlægning af smaa Mejerier«, idet de små mejerier rummede fordele, der ikke umiddelbart kunne gøres op i tal. Med andre ord fandtes der andre kapitaler ud over den rent økonomiske, som social og kulturel kapital, der (til forskel fra den økonomiske) udelukkende baserede sig på menneskelig kontakt og menneskelige værdier, og som derfor implicerede en vigtig »biproduktion« i form af uformel læring, socialisering, nærvær og menneskelig identitet: »Der er fordele ved de smaa Mejerier, som ikke kan udregnes i Tal, f.Eks. er Andelshavernes personlige Tilknytning og deres Indflydelse paa Ledelsen større ved de smaa Mejerier end ved de store. Vi behøver jo her blot til Sammenligning at tage de store Andelsslakterier, hvor der jo ikke er meget direkte Kontakt mellem Andelshaveren og Slakteriet. Dernæst betyder det jo i Spørgsmaalet om Mælkenes Afhentning meget, at Afstanden fra Mejeriet til de enkelte Leverandører er saa kort som muligt, hvilket ogsaa taler til Fordel for flere smaa Mejerier end eet stort Mejeri. Endelig vil jeg mene, at de unge Mennesker oplæres anderledes effektivt paa de smaa Mejerier, hvor Bestyreren gaar med i det daglige Arbejde, end paa store Mejerier, hvor Lederen nærmest er Kontormand og maa overlade Oplæringen af Elever til sine underordnede Funktionærer. Det bliver efter min Mening ikke nemt for os at bevare vor dygtige Mejeribestyrerstand, hvis det bliver paa store Mejerifabrikker, hvor Arbejdet er specialiseret, at de skal hente deres Viden«. ⁵⁰

48. Søren Overgaard citeret i *Andelsbladet* 1948, s. 1223.

49. Søren Overgaard citeret i *Andelsbladet* 1948, s. 1223.

50. P. Vesterby citeret i *Andelsbladet* 1948, s. 1276-1277.

Hertil kunne Overgaard kun sige, at det var et økonomisk spørgsmål, og at de små mejeriers drift var for dyr. Man kunne ganske enkelt ikke komme uden om en centralisering.

Overgaard havde tydeligvis ret i sine fremtidsprognoser: En eller anden form for centralisering måtte der ske. Fællesorganisationen blev da også efterhånden presset til at tage aktiv stilling til spørgsmålet om en landsomfattende sammenlægningsplan, ikke mindst efter offentliggørelsen af mejeribetænkningen i 1949.⁵¹

Imidlertid udsattes Fællesforeningen i første omgang for et indre pres fra de egnsbaserede mejeriforeninger, som efterhånden oprettede deres egne rationaliseringsudvalg. Ikke mindst Sønderjysk Mejeriforening, der havde haft gode erfaringer med Gildbro-eksperimentet, slog i juli 1946 til lyd for, at Fællesforeningen såvel som Dansk Mejeriforening dels skulle gå mere aktivt ind i styringen af mejerisammenlægninger, dels skulle gå ind i erstatningssager for de bortrationaliserede mejeribestyrere.⁵² I det hele taget blev der ytret ønske om »retningslinier for mejerinedlæggelser«, således at nedlæggelserne kunne forberedes i god tid.⁵³ I den forbindelse opfordrede sønderjyderne til, »at man fra de to organisationers side i fuld offentlighed går ind for mejerisammenlægninger, så det bliver en landsopgave at løse sagen«.⁵⁴

I 1948 var det Brørup, Ladelund og Maltbæk andelsmejerier i Ribe amt, der opfordrede Fællesforeningen til at udarbejde en ordning, hvorefter der kunne stilles statsmidler til rådighed i forbindelse med opførelsen af et nyt centralmejeri i området. Fællesforeningens bestyrelse ønskede dog ikke at godkende ansøgningen om midler fra Statsministeriets pulje (oprettet i forbindelse med den nævnte arkitektkonkurrence om et mønstermejeri i 1938).⁵⁵ På baggrund af erfaringerne med det nærmest planøkonomiske statsstyre under besættelsen var man simpelthen bange for – ved at acceptere en rationalisering for offentlige midler – igen som civil, frivillig organisation at blive økonomisk afhængig af staten. Prisen var jo, vidste man, umyndiggørelse gennem det statslige magtredskab, lovgivningen, hvilket ville være ensbetydende med manglende indflydelse på udviklingen.⁵⁶

51. Rasmussen 1982, s. 235.

52. Rasmussen 1982, s. 235.

53. Jensen 1968, s. 100.

54. Jensen 1968, s. 100.

55. Rasmussen 1982, s. 236.

56. Rasmussen 1982, s. 236.

Marshall-hjælp og truslen om statsindgreb

I det hele taget kan Fællesorganisationens spændte forhold til Statsministeriet omkring 1950 på mange måder minde om smørmærkeforeningens forhold til det nye Landbrugsministerium i begyndelsen af århundredet – et forhold, jeg har gjort nærmere rede for i en tidligere artikel.⁵⁷ I begge tilfælde forfulgte statsinstitutionerne interesser, der ikke altid var sammenfaldende med mejerifolkets interesser. Således blev det da – ligesom på Anders Niensens tid – atter engang truslen om statsindgreb, der blev en vigtig, ydre faktor for selvorganiseringen inden for mejeriområdet.

Spørgsmålet om Marshall-pengenes fordeling betød imidlertid et vendepunkt i Fællesorganisationens holdning til statsstøtte. Andre grene inden for dansk erhvervsliv holdt sig ikke tilbage, så hvorfor skulle man så selv? Følgelig udarbejdede Fællesorganisationen i 1949 et forslag om, at Marshall-hjælp også skulle omfatte rationalisering af mejerierne, dog under udtrykkelig forudsætning af, at ordningen ikke måtte medføre nogen form for kontrol eller andre indgreb fra statens side. Med andre ord var det alene Fællesorganisationen, der skulle beslutte, hvordan loven skulle administreres, og midlerne anvendes, hvilket – i parentes bemærket – også ville medføre en styrkelse af Fællesorganisationen selv. At Fællesorganisationen på den måde havde held til at varetage egne interesser, viser en markant stigning af fuldtidsansatte inden for organisationen fra slutningen af 1940'erne til midten af 1950'erne (se figur 6).⁵⁸

Forslaget førte allerede i juni samme år til et lovforslag fra den socialdemokratiske landbrugsminister, Kristen Bording, om anvendelsen af et beløb op til 50 millioner kr. på nedlægning og sammenlægning af de bestående mejerier – et forslag, som de borgerlige partier dog nedstemte, partiet Venstre ikke mindst ud fra argumentet om »socialiseringsfaren«.⁵⁹

Med lov af 7. juni 1952 fik mejerierne imidlertid adgang til lånemuligheder fra Marshall-pengene.⁶⁰ Herefter fulgte en længere periode fra slutningen af 1950'erne og videre op gennem 1960'erne, hvor de danske mejeriers økonomi i stadigt stigende grad baseredes på statssubsidier.

På godt og ondt var erhvervssektoren kommet ind under statens vinger. Selve sammenlægningspropagandaen blev man dog ved med at organisere selv, ikke mindst gennem kampagner i *Andelsbladet*, hvilket jeg snart skal

57. Gunnar L.H. Svendsen: »Fra selvorganisering til statsregulering. Smørmærkeforeningens samarbejde med staten 1900-1912«. *Bol og By*, 2, 2000, s. 73-95.

58. Rasmussen 1982, s. 236.

59. Rasmussen 1982, s. 237.

60. Rasmussen 1982, s. 238.

vende tilbage til. Imidlertid var det i slutningen af 1950'erne karakteristisk, at det var medlemmerne selv, der skubbede på for at få del i stordriftsfordele.

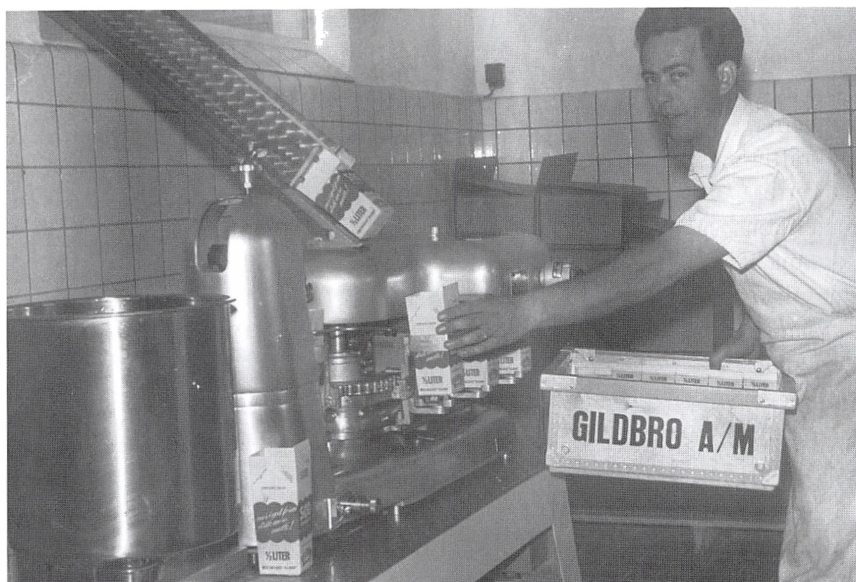
Statsstøtte

Et konkret resultat af det indre og ydre pres på mejeriernes samvirkeorganisation er Mejeribrugets Planlægningsudvalg, der blev oprettet af De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation i 1958.⁶¹ I de følgende par år blev dette udvalg anmodet om hjælp til rationaliseringsplaner fra Sorø Amts, Bornholms, Holbæk Amts, Præstø Amts, Frederiksborg Amts, Københavns Amts og Sønderjysk Mejeriforening, hvilket vidner om de stærke lokale og regionale sammenlægningsinitiativer, der dog ikke forløb gnidningsfrit.⁶² På trods heraf mente mange omkring 1960, at det gik for langsomt med at nedlægge og sammenlægge mejerier.

Inden for andelsmejeribevægelsen kom kritikken ikke mindst fra de regionale samvirkeforeninger, der fra slutningen af 1950'erne tydeligt havde kunnet registrere en faldende tendens i antallet af mælkeleverandører og – som en naturlig følge heraf – i den årlige mælkemængde. Et eksempel på en sådan nede-fra-og-op kritik leverer De østlige Øers Mejeriforeninger, hvis formand, gårdejer C. Christensen, Ryttergård, i marts 1960 mente, at mejerifolket måtte »bryde med traditionelle tanker og synspunkter« – også selv om dette rent menneskeligt havde en pris: »Alene omkostningsniveauets hastige stigning i forhold til landbrugets produktpriser tvinger os til alvorligt at overveje nye produktionsformer eller en mere hensigtsmæssig udnyttelse af de tekniske hjælpemidler for at komme ud af prisklemmen, selvom

61. Om Mejeribrugets Planlægningsudvalg, se Jacob A. Buksti: »Dansk mejeribrug 1955-82«. I: Claus Bjørn (red.): *Dansk mejeribrug 1882-2000*. De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Odense 1982, s. 309-480, se s. 364ff; Hans Vedholm: *Kernen i mejeribrug. MD Foods fra 1970-1995*. Silkeborg Bogtryk 1995, s. 19; Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1988, s. 287.

62. Således ville medlemmerne i de bornholmske mejerier i september 1959 ikke opgive deres mejeriers selvstændighed i forbindelse med en rationaliseringsplan, om end der i øvrigt var »fuld tilslutning til tanken om at følge en fælles plan i den fremtidige udvikling« (*Andelsbladet* 1959, s. 1082). Ligeledes i september 1959 forelå rationaliseringsplanen for Sønderborg amt (*Andelsbladet* 1959, s. 1082), mens forsøgskærnecentralen »Vendsyssel« i Bagterp ved Hjørring, opført af Fællesorganisationen i 1954, i november 1959 blev gjort til et andelsselskab med 21 lokale mejerier som andelshavere (*Andelsbladet* 1959, s. 1217). En mejerirationaliseringsplan for Sorø amt blev første gang drøftet i oktober 1959 (*Andelsbladet* 1959, s. 1218), for Præstø amt i marts 1960 (*Andelsbladet* 1960, s. 262), for Viborg amt i juni 1960 (*Andelsbladet* 1960, s. 659), for Holbæk amt i november 1961. Fyns Mejeriforening opfordrede i begyndelsen af 1961 Mejeribrugets Planlægningsudvalg til at udarbejde en helhedsplan for de fynske mejerier (*Andelsbladet* 1961, s. 198) osv.

Figur 5: Gildbro Mejeri i Havnbjerg sogn. Billedet, der sandsynligvis er fra sidste halvdel af 1960'erne, viser en mejerist i færd med at tappe mælk på kartoner. (Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie).

dette vil ske på bekostning af mere menneskelige synspunkter, som hidtil har været højt vurderet«. ⁶³

I den forbindelse nærrede Christensen ingen skruler over at modtage statsstøtte. Ja, det var endog naturligt for et udpræget eksporterhverv, »der møder snart sagt enhver hindring fra markederne«, at vente sig »rimeligt hensyn og støtte fra de offentlige myndigheders side«. ⁶⁴

Hermed gjorde Christensen sig til fortalere for, at den (fuldkomment retfærdige) hjemmemarkedsordning for mejerierne, der var blevet indført i 1959, blev opretholdt. I tråd med Anders Nielsen og Smørmærkeforeningen i årene før Første Verdenskrig var der nemlig tale om en frivilligt indgået ordning. Man havde dog valgt at inddrage politikerne, eftersom det »er lettest i praksis at gennemføre en ordning med loven bag sig«. ⁶⁵

63. C. Christensen i *Andelsbladet* 1960, s. 269.

64. C. Christensen i *Andelsbladet* 1960, s. 269.

65. C. Christensen i *Andelsbladet* 1960, s. 271. Om smørmærkeforeningen, se Gunnar L.H. Svendsen: »Fra selvorganisering til statsregulering«, 2000, s. 73-95.

Idéen om Mejeriselskabet Danmark

Alt i alt syntes der omkring 1960 blandt mejerifolk på lokalt og regionalt niveau at herske et udbredt ønske om en forbedring af mejeriernes rentabilitet gennem nedlæggelser. Ligesom konsulent Johs. Jensen forestillede man sig en kraftig reduktion i de eksisterende mejerier, ned til 1.000, ja, måske endnu færre. Dette var i øvrigt også en idé, der tiltalte en anden indflydelsesrig mejerikonsulent, Sigurd Nielsen, som i 1961 udtalte, at »de nye mejerier ikke må være for små«. Nielsen forestillede sig her, at grupper på 10 mejerier gik sammen om en fusion.⁶⁶

I januar 1963 fik Torkil Mathiassen fra Mejerikontoret i Århus imidlertid en genial idé: Der skulle hverken være 1.000, 500 eller 100 foreninger, men kun én eneste forening!⁶⁷ Det lykkedes endvidere Mathiassen at få overbevist bestyrelsen for »stormagten« inden for det danske mejeribrug, Fællesorganisationen, om de små fusioners utilstrækkelighed. Endvidere ville det være lettere at opnå subsidier til én landsdækkende fusion fra den danske stat, der – som tidligere nævnt – stod på spring for at intervenere i mejeribrugets interne anliggender.⁶⁸

Med Mathiassens idé og Fællesorganisationens kovending indledtes nu topledernes kamp for Mejeriselskabet Danmark.

66. Sigurd Nielsen i *Andelsbladet* 1961, s. 1066.

67. Der er tale om den legendariske samtale med landbrugsminister Karl Skytte, hvori Torkil Mathiassen for første gang offentligt gav udtryk for den idé, der skulle blive til Andelsmejeriet Danmark. På et spørgsmål fra Skytte om, hvor mange andelsforeninger der dog skulle være, skulle Mathiassen således have svaret: »ét!« Også i sin korrespondence med Skytte gav han udtryk for denne holdning: »Den 1. februar 1963 sendte De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation et brev til Landbrugsministeriet vedrørende statsstøtte til fremme af Dansk Landbrugs rationalisering. Daværende landbrugsminister Karl Skytte (Det radikale Venstre) havde ved forudgående samtaler spurgt om, hvor store fusioner man tilstræbte, og Fællesorganisationens svar, der var udformet af dens sekretær, direktør T. Mathiassen, lød: 'Spørgsmålet om hvor store fusioner man skal søge dannet, kan vanskeligt besvares generelt. Den idelle grænse ligger utvivlsomt ved ca. 4,5 mia. kg mælk svarende til andelsmejeriernes samlede indvejning'« (Vedholm 1995, s. 20-21). Se også Buksti 1982, s. 366.

68. Buksti 1982, s. 366. Denne nyorientering blev formuleret i følgende målsætning for mejeribrugets rationalisering: »Under Fællesorganisationens ledelse søges hele vort andelsmejeribrug sluttet sammen i een produktionsmæssig, afsætningsmæssig, økonomisk og organisationsmæssig enhed«. Denne erklæring blev forelagt af formanden for Fællesorganisation, Chr. Speggers, på Fællesorganisationens repræsentantskabsmøde i Nyborg den 18. oktober 1963, hvor den blev vedtaget. Bestyrelsesarbejdet førte til forslaget om »Vedtægter for Mejeriselskabet Danmark«, der blev godkendt på repræsentantskabsmødet den 27. oktober 1964 (Vedholm 1995, s. 22).

4. Mejeribruget og »udviklingens lov«

Ligesom det var tilfældet inden for de øvrige andelssektorer, blev propandaaen for denne såkaldte »helhedsløsning«⁶⁹ inden for mejeriområdet på et tidligt tidspunkt grundlagt på idéen om det globale udviklingskapløb. Især fra og med slutningen af 1961 blev sådanne synspunkter udbredte som dem, formanden for Århus Omegns Mejeriforening, proprietær Arne Sørensen, Lundhoff, gav udtryk for i oktober 1961 i forbindelse med en rationaliseringsplan udarbejdet af Mejeribrugets Planlægningsudvalg og forelagt af mejerikonsulent Sigurd Nielsen: »Måske er det ikke afgørende, at disse planer følges til punkt og prikke, og det er vel heller ikke strengt nødvendigt, at de gennemføres på én gang, men det vil afgjort være uklogt at disponere på tværs af planerne. De enkelte mejerikredse må tage ansvaret, men før eller siden kan det blive nødvendigt at træffe foranstaltninger, som vil ramme særlig hårdt, hvor man har forpasset tiden«. ⁷⁰

Dansk mejeribrug er ved at sakke bagud!

Året 1962 skulle byde på et væld af lignende udtalelser, der alle tydeligvis gjorde stort indtryk på medlemmerne, heriblandt: »dansk mejeribrug er ikke nær på højde med andre mejerilande«, »de øvrige lande har fuldstændigt overfløjet Danmark«, »tiden er uhjælpeligt løbet fra vor hidtidige driftsform«, »det danske mejeribrug står foran rationalisering for at kunne beholde sin position blandt verdens førende mejerilande«, »det danske mejeribrug er ved at sakke bagud«. ⁷¹

At det hævdundne, andelsbaserede danske mejeribrug var ved at blive kørt agterud af dansen, var en udmelding, der så sandelig kunne forurolige såvel modernister som traditionalister ude i landdistrikterne! I øvrigt blev sådanne skræmmebilleder i *Andelsbladet* gerne suppleret med fotografier af fattige folk i u-landene, som f.eks. i Elsebeth Hansens referat af den 16. in-

69. Det imponerende og – forekommer det – nærmest frygtindgydende begreb, »helhedsløsning«, havde man lånt fra de politiske partier, som i 1960'ernes begyndelse havde introduceret forskellige helhedsløsninger i forbindelse med en fremtidig løsning af Danmarks økonomiske situation (*Andelsbladet* 1963, s. 225).

70. Arne Sørensen i *Andelsbladet* 1961, s. 1236.

71. *Andelsbladet* 1962, s. 113, 125, 303, 958; *Andelsbladet* 1963, s. 1045. Se også *Ugeskrift for Landmænd* 1960, s. 734 og 559; *Ugeskrift for Landmænd* 1961, s. 715; *Husmandshjemmet* 1960, nr. 17, s. 15. I *Husmandshjemmet* udtrykte man sig efterhånden i lige så dramatiske vendinger som i *Andelsbladet*, som f.eks. i november 1965: »Sandheden om dansk mejeribrugs bestræbelser for at rationalisere og følge med udviklingen, er trods en enorm propandaindsats, utallige drøftelser landmændene imellem og en vedholdende offentlig debat i dagblade, radio og fjernsyn mildt sagt nedslående« (1965, nr. 46, s. 20).

ternationale mejerikongres i København, »Mejeribrug – en verden af kontraster og problemer«, hvor billeder af primitive mejeribrug fra Afrika og Indien blev sat op over for moderne mejeribrug fra Danmark og New Zealand.⁷² På den måde blev en befolknings »mejerikultur« opfattet som et barometer på denne befolknings grad af udviklethed (se figur 7). I sådanne fremstillinger var det naturligvis underforstået, at det danske mejeribrug risikerede at »glide tilbage« på udviklingsstigen, hvis ikke der blev sat ind med øget modernisering.⁷³

Selv redaktøren for det mere moderate *Mælkeritidende*, M. Jeppesen, blev i august 1962 grebet af frygten for involution. Nu gjaldt det alene »at være eller ikke at være!«, og her var fusionen efterhånden blevet den eneste mulighed for overlevelse: »Industrien har indset, at skal den klare sig, må der større produktionsenheder til, og en del sammenslutninger har fundet sted, men flere følger efter. Landbruget og mejeribrug er nødt til at følge samme vej, og en mildere og i dag mere hensigtsmæssig vej at følge end dannelsen af fusioner, gives næppe. Men den mest naturlige tilrettelæggelse bør aldrig hindres af snævre lokalpatriotiske eller egoistiske særinteresser. Der er brug for initiativ og ikke for bagstræb«.⁷⁴

Hermed var der ligesom inden for brugsforeningerne lagt op til en »heksejagt« på traditionalisterne ude i lokalområderne, dvs. bagstræberne: de primitive, tilbagestående.

Kampen mod mejeribrugets bagstræbere

Topledere som Anders Andersen, Torkil Mathiassen og Chr. Speggers fik i kampen mod mejeribrugets bagstræbere en vigtig opbakning fra gårdejer Knud Friis, Rinkenæs ved Gråsten. Denne havde været med til at arrangere et møde i Gråsten den 11. juli 1962, hvori landbrugets topledelse også deltog. På den måde var det tanken, at sønderjyderne skulle få bevis for, at mejerirationaliseringen ikke blot »var blevet en grille for en lille flok inden for sønderjysk mejeribrug«.⁷⁵

I referatet fra dette møde, artiklen »Svigtet af regeringen – nu svigtet af sine egne«, støttede Friis kraftigt alle topledernes centraliseringsbestræbelser, blandt andet De fynske husmandsforeningers formand, Albert Hansen, i dennes ønske om at »videreudbygge den arv, vi har fået [fra 1880'erne og 90'erne]«: »Det kan være svært at tage afsked med en udtjent mejeriskor-

72. Elsebeth Hansen i *Andelsbladet* 1962, s. 958.

73. Om ulandsdebattens betydning, se Svendsen: »Andelsbevægelsen og den hvide mands byrde«, 2001, s. 263-309.

74. M. Jeppesen i *Mælkeritidende* 1962, s. 544.

75. Knud Friis i *Andelsbladet* 1962, s. 820.

sten og dito bestyrer, men vi er nu engang underkastet udviklingens lov. Tager vi opgaverne op nu, kan det nås. Venter vi, kan det blive for sent«. ⁷⁶

Ligesom Anders Andersen fremhævede Friis her, hvorledes konkurrenterne fra de andre mejerilande arbejdede energisk for at indhente Danmark. I den forbindelse, fortsatte han, ville det være »sabotage at føre bagstrøbets politik, og der vil ikke være råd til at tage hensyn til en mejeribestyrers eller en mejeriformands følelser«. ⁷⁷ Artiklen sluttede i det truende og næsten forurettede tonefald, som især karakteriserede Anders Andersen: »Men det skal siges endnu en gang. Ingen skal komme bagefter og fortælle, at lederne svigtede«. ⁷⁸

Det besværlige medlemsdemokrati

Knud Friis' indlæg gav anledning til en debat i dagspressen landet over, hedder det i *Andelsbladet*. ⁷⁹ Således i *Vendsyssel Tidende*, hvor en kommentator under pseudonymet »Spectator« såvel uddybede som yderligere begrundede Knud Friis' standpunkter.

Medlemmerne, skrev Spectator, ønskede ikke at centralisere, fordi de ikke ville give afkald på den personlige indflydelse – men »hertil har Knud Friis ved en anden lejlighed sagt, at det med den personlige indflydelse ikke hos ham giver anledning til tåreblanke øjne. Dertil har han sammen med den lokale mejeriformand i alt for mange tilfælde været med til at konstatere, at tilslutningen til en generalforsamling var så ringe, at generalforsamlingen ikke var beslutningsdygtig«. ⁸⁰

Lignende udsagn op gennem 1960'erne om »medlemslige gyldighed«, »mindretalsmisbrug«, »medlemspassivitet« og »bagateldemokrati« vidner om, at der her faktisk blev peget på et reelt problem: medlemmernes dalende interesse og stigende passivitet og, følgelig, generalforsamlingernes manglende seriøsitet. ⁸¹ »Hvad man trænger til indenfor andelsorganisationerne«, skrev Spectator konkluderende, »er den levende interesse og en erkendelse af ansvaret. Tendensen til at overlade det til naboen og så skælde

76. Albert Hansen refereret af Knud Friis i *Andelsbladet* 1962, s. 821.

77. Knud Friis i *Andelsbladet* 1962, s. 821.

78. Knud Friis i *Andelsbladet* 1962, s. 821.

79. *Andelsbladet* 1962, s. 899.

80. »Spectator« i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 899.

81. Om »medlemslige gyldighed«, se *Andelsbladet* 1964, s. 1463; »mindretalsmisbrug«, se f.eks. *Andelsbladet* 1967, s. 1249; »medlemspassivitet«, se f.eks. *Andelsbladet* 1965, s. 1498; *Husmandshjemmet* 1960, nr. 11, s. 9; »bagateldemokrati«, se *Andelsbladet* 1970, s. 669. I artiklen »Stå op og sig noget!« talte O. Brahe-Pedersen om en dansk landbougdom, der var bange for at deltage aktivt i diskussioner, i modsætning til »en mere frigjort landbougdom og -befolkning« i USA (*Ugeskrift for Landmænd* 1962, s. 593).

ud, når det går galt, er blevet alt for fremherskende, og betyder en langt større fare for andelsbevægelsen end den meget omdiskuterede forskelsbehandling«. ⁸²

En endnu mere nuanceret belysning af problemet finder vi hos Arne Frederiksen, gårdejer og lærer på Bygholm Landbrugsskole ved Horsens, i en artikel i *Andelsbladet* i juli 1964 under overskriften »Forenkling af landbrugets forenings- og organisations-struktur«. ⁸³ Artiklen var en kommentar til den række af todages sognemøder, Andelsudvalget havde startet i Sønderjylland i 1960, og som Landbrugets Oplysnings- og Kursusvirksomhed (LOK) havde videreført. Heri forsøgte Frederiksen dels at forklare årsagen til den træge beslutningsproces i mange foreninger, dels årsagen til den store passivitet blandt medlemmerne, som blandt andet viste sig i det ringe fremmøde ved generalforsamlingerne.

For det første kunne Frederiksen konstatere, at der var relativt stor interesse blandt landbrugerne for disse oplysnings- og debatmøder. Således var i gennemsnit op mod en tredjedel af foreningsmedlemmerne mødt op – til sammenligning med de »ofte kun 5-10 pct.«, der mødte op på generalforsamlingerne. ⁸⁴ Imidlertid kunne møderne ofte føles formålsløse, ikke mindst for de unge, »fordi de, der ikke ønsker ændringer, tilsyneladende tit er i flertal eller høres mest«. Så er det, fortsatte Frederiksen, at man – konfronteret med dette »seje demokratiske apparat« – fristes til at tænke, at det hele burde ordnes med »et raskt snuptag fra oven«. Dog, i modstanden lå netop en demokratisk proces af stor værdi, idet indvendingerne var med til at »skærpe« argumenterne for det nye, således at fejltrin kunne undgås. »Men«, tilføjede Frederiksen derpå, »hvis modstanden fører til, at man opgiver at føre nye ideer frem, så fremskridtet standses, er det naturligvis galt«. ⁸⁵

På den anden side var det et endnu større anslag mod det lokale foreningsdemokrati, hvis et »fanatisk mindretal« af de mest interesserede medlemmer overtog ledelsen og gennemtvang ting, som det store, men handlingslammede flertal var imod. Eller hvis generalforsamlingerne udviklede sig til »et forum for magtkampe mellem rivaliserende og uforsonlige grupper«. ⁸⁶

82. »Spectator« i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 899.

83. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 845.

84. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 845.

85. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 845.

86. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 846.

Men hvad var da årsagen til, at det var en »utopi« at regne med en større aktiv deltagelse fra medlemmernes side? Jo, ganske enkelt den simple, at landbrugerne havde så dårlig tid på grund af deres deltagelse i et væld af (som oftest) sognebaserede foreninger. Således var de typisk medlemmer af en to-tre faglige/erhvervspolitiske foreninger (landbo- og husmandsforeninger, LS o.l.), i et væld af andelsforeninger (slagterier, mejerier, brugsforeninger, kontrolforeninger, foderstofforeninger, frøavlforeninger, diverse salgsforeninger osv.). Dertil kom regnskabs- og planlægningsarbejde, deltagelse i sognerådsarbejdet samt i ikke-faglige foreninger som politiske foreninger, ungdoms- og foredragsforeninger, aftenhøjskole, ligesom avis, radio og fjernsyn også lagde beslag på fritiden. »Endelig«, sluttede Frederiksen, »kan nævnes samvær med familie og en hyggelig aften i venners lag«. ⁸⁷ Det var således den overdrevne foreningsdeltagelse, der var hovedårsagen til stor medlemspassivitet og hermed til et skrantende demokrati i den enkelte forening, hvorfor Frederiksen simpelthen foreslog færre organisationer som en løsning på problemet.

Ulemperne ved den lille forening – og fordelene

I en undersøgelse fra 1981 af medlemsdemokratiet i små og mellemstore mejerier samt i et stort mejeri (MD) konstaterede Jeppe Als og Bjarne Møgelhøj på lignende vis, at medlemsdemokratiet i de små foreninger – trods en umiddelbar følelse af nærhed og sammenhæng blandt medlemmerne – ikke nødvendigvis var mere velfungerende end i de større foreninger. Faktisk viste det sig, at medlemsdemokratiet fungerede bedst i de mellemstore foreninger, hvor medlemmerne generelt var mere aktive og ledelsen mindre tilbøjelig til at »trumfe« egne ønsker igennem. ⁸⁸ At de almindelige andelshavere i de små mejerier havde størst indflydelse, var simpelthen en myte. ⁸⁹

Også etnologen Palle O. Christiansen har talt om denne tradition for

87. Arne Frederiksen i *Andelsbladet* 1964, s. 846.

88. »[B]estyrelsen i de små mejerier har lettere ved at overskue, om beslutningerne føres ud i livet i overensstemmelse med intentionerne, end den har i de større selskaber. Derimod kan det ofte være således, at beslutningsgrundlaget i mindre mejerier er nok så tyndt, således at bestyrelsens 'valg' af løsning kun bliver en godkendelse af bestyrerens ønsker« (Jeppe Als og Bjarne Møgelhøj: *Landbrugerindflydelse i små og store andelselskaber*. SUC, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1981, s. 96). Se også Bjarne Møgelhøj: »Myter og virkelighed i andelsorganisationers medlemsstyre«. I: J. Michelsen (red.): *Medlemsbaserede organisationer i velfærdssamfundet – nutid og fremtid*. Foreningen for Andelsstudier, årsskrift. Indtryk, Nimtofte. 1994, s. 108ff.

89. Møgelhøj 1994, s. 106.

»sammenspisthed« og »høvdingedømme« i de små foreninger inden for det økonomiske samarbejde ude i lokalområderne.⁹⁰

Trods de åbenlyse skavanker i mange af de små foreninger – i demokratisk såvel som i økonomisk henseende – ønskede medlemmerne mange steder imidlertid at bevare »vores« foreninger så lang tid som muligt og helst i den klassiske andelsudformning.

Netop argumentet om, at et folkeligt demokrati tager tid – og *skal* tage tid – benyttede proprietær Niels L. Beck, Vellingshøj ved Hjørring, i mejeridebatten i *Vendsyssel Tidende*. Hans artikel, »En landmand slår igen«, formede sig her som en åben kritik af Knud Friis og sammen med ham Anders Andersen og den øverste ledelse inden for dansk mejeribrug – ikke fordi han principielt var uenig i deres idéer om centralisering, men af respekt for det træge andelsdemokrati. Ifølge Beck var det nemlig andelsbevægelsens *kontinuitet*, dens »støtte, rolige rytme, der helst skulle gå gennem både kriser og generationer«, som var dens store styrke.⁹¹ Netop i denne kontinuitet, sikret gennem »vort gamle andelsprincips styrke og dynamiske kraft«, be-

90. Således hedder det f.eks. om Toksværd Brugsforening, stiftet 1874: »Ofte har generalforsamlingerne ikke været forum for drøftelse af de virkelige problemer i brugsen. Det er forøvrigt også et spørgsmål, om generalforsamlingerne har besiddet den fagmæssige kompetence, som er nødvendig for at træffe kvalificerede beslutninger om sådanne problemer ... Man håber på, at bestyrelsen vil finde en rimelig løsning ... Man ønsker ikke eksperter til at lede 'vores forening', for så er den ikke 'vores' længere« (Palle O. Christiansen: *Fire Landsbyer. En etnologisk rapport om nutidige livsformer*. Landsbykommissionen 1980, s. 139). Også i slutningen af 1970'erne, da arbejdere og funktionærer havde fortrængt de gamle gårdmænd fra bestyrelserne, var ledelsesformen i brugsen den samme som altid: »Man rekrutterer nye bestyrelsesmedlemmer fra sin egen kreds, man søger ikke specielt at få folk med særlig ekspertise ind, beslutningerne tages i bestyrelsen ud fra, hvad der ligger nærmest for, og konfirmeres senere på generalforsamlingen, man laver en forandring og venter og håber så, at det vil gå bedre« (Christiansen 1980, s. 141). Også foreningsarbejdet i Toksværd forsamlingshus har været præget af denne afventende holdning blandt medlemmerne over for foreningens »høvding«, bestyrelsesformanden: »Problemerne i brugsen såvel som i Samlingshuset har tydelige lighedspunkter. Går det godt, virker andelsforetagenderne udmærket, men i krise er de fælles organer med valgte bestyrelser meget sårbare. Man kan med fuld ret trække sig ud med kort varsel. Beslutninger tages praktisk talt aldrig ved afstemninger i bestyrelserne, og det er vanskeligt formelt at placere ansvar. Formændene lægger en idé frem og prøver at få de andres accept. Formanden er ikke blot en administrator af de beslutninger, som et flertal i bestyrelsen er nået frem til. Han er i realiteten slet og ret lederen, og bestyrelsen og sognet betragter ham som sådan ... Når man taler om andelsorganisationer som brugsen og huset, taler man sjældent om 'vores organisation' eller om bestyrelsen. Man nævner i stedet formandens navn. Formanden vil ikke være med til det og det. Og de fleste formænd lever op til de forventninger, som omgivelserne har til dem. De prøver at føre deres linie igennem. Samtidig giver man dem også en vis tid til at realisere ideerne i. Man betragter det som en slags styrkeprøve, og ser formanden ud til ikke at kunne klare opgaven, griber man ikke ind. Man lader ham løbe linien ud, selv om det eventuelt går ud over ens egen organisation« (Christiansen 1980, s. 152).

91. N.L. Beck i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 928.

stod andelsbevægelsens store fordel og særpræg – i modsætning til den fordel, som andelsbevægelsen af samme grund måtte afgive til de private virksomheder, nemlig muligheden for at udnytte de hurtige konjunktursvingninger.⁹² Derfor, »Trød varsomt, Knud Friis!«, advarede Niels Beck: »Vore fædre havde god tid – og de lavede lovene sådan, at pludselige stemningsomsving og konjunkturer ikke kunne vælte det, generationer havde bygget op. Det kan være besværligt med denne træghed i afgørende spørgsmål, men husk, at det en dag kan være din modstander, der vil have noget gennemført – og så vil du være glad for at kunne vinde tid til at få dannet en opposition!«.⁹³

Knud Friis skulle af ovennævnte grunde væbne sig med tålmodighed og ikke være bitter på sine modstandere i de lokale foreninger. Han havde jo, mente Beck, kun sig selv at klandre, eftersom det ikke var lykkedes ham at få overbevist de øvrige medlemmer i hans egen mejeriforening. »Også her i Hjørring«, sluttede Beck, »har [vi] arbejdet i 7-8 år på centralisering uden at komme videre – men det kunne aldrig falde nogen ind at bebrejde modstanderne deres vægring – de stemmer jo efter deres overbevisning. Og så har vi fejlen, at vi ikke har kunnet forandre denne!«.⁹⁴

Denne og lignende polemikker inden for det økonomiske samarbejde vidner om, at man ude i lokalområderne generelt stolede mere på sine egne folk end på udefra kommende eksperter. Denne grundholdning kom flere gange eksplicit til udtryk, ikke mindst fra producenterne selv. Således kunne man f.eks. læse følgende i en kommentar i *Andelsbladet* i 1966 under titlen, »Det besværlige medlemsdemokrati«: »Nedvurdering af medlemsstyrets berettigelse er desværre en foreteelse, man møder med jævne mellemrum. Måske dukker den særligt hyppigt op inden for de grene af andelsbevægelsen, hvor der foregår eller forestår en eksplosiv udvikling. Og dens oprindelse er som regel en mere eller mindre specialiseret funktionær, der lufter sin ærgrelse over, at hans – eller virksomhedens – planer ikke hurtigt nok kan gøres til realiteter, men må den 'besværlige' vej gennem organisationens medlems-forsamlinger. Det er en farlig tendens. Farlig, fordi den undergraver medlemmernes tillid til den ansatte ledelse, og farlig, fordi den fastlåser funktionæren i det synspunkt, at et medlemsstyre altid vil virke som et forsinkelses-departement«.⁹⁵

92. N.L. Beck i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 928.

93. N.L. Beck i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 928.

94. N.L. Beck i *Vendsyssel Tidende*, citeret i *Andelsbladet* 1962, s. 928.

95. *Andelsbladet* 1966, s. 542.

5. Smuldrende lokal forankring: hetzen mod nej-sigerne

Man var altså generelt bange for, at funktionærer uden for lokalsamfundet – (by)folk, man overhovedet ikke kendte – skulle overtage de funktioner, som de ikke ufejlbarlige, men dog kendte, lokale tillidsfolk tidligere havde varetaget. Eller som redaktør Chris Nørrelykke-Christensen præcist udtrykte det i 1964: Man var bange for at blive reduceret til »et hul i et hulkort«. ⁹⁶ Hermed ville den lokale beholdning af social kapital, forstået som et netværk baseret på tillid og personlig kontakt, nemlig smuldre.

En kulturkamp

Fra begyndelsen af 1960'erne blev topledernes magtfulde netværk på makroniveau imidlertid i stadig stigende grad en direkte trussel mod de lokale og egnsbaserede beholdninger af social kapital, hvis grundlag var de økonomiske foreninger. Man kæmpede naturligvis for sine mejerier og brugser og hermed sine arbejdspladser, men der stod endnu mere på spil: Der var i mange tilfælde tale om en næsten eksistentiel kamp for ikke at blive bortrationaliseret fra sin landsby, sit sogn, sine rødder, sin identitet.

Som sådan blev kampen af flere betragtet som en *kulturkamp*, såvel af traditionalister som modernister. Ud fra deres evolutionistiske verdenssyn betragtede de sidstnævnte en sådan kulturkamp som en kamp mellem det, de lidt nedladende kaldte for »den gamle sognementalitet« eller »sognesindet« – et rudiment fra tidligere tider – og det »moderne andelssind«, som de selv repræsenterede, og som nødvendigvis måtte fortrænge et tidligere stadies mentalitet. Man kan hermed sige, at målet var at eliminere lokalpatrioternes kultur – som, vidste man, især gjorde sig gældende inden for det traditionsbundne mejerierhverv – eftersom det jo netop var disse menneskers traditionalistiske identitet, der blev opfattet som en hæmsko for udviklingen.

Det forhold, at det netop var denne evolutionistiske tankegang, der gennemsyrede kulturkampen, gør det muligt at forstå de højtidelige, epokale erklæringer, som var symptomatiske for den herskende diskurs i midten af 1960'erne. »De små butikkers tid er forbi«, som Kaj Nielsen, HB, for eksempel hævdede det i 1965. ⁹⁷ »Den lokalprægede tid er forbi«, som landbrugsminister Christian Thomsen fastslog på andelskongressen i 1966. ⁹⁸ Ja,

96. Nørrelykke-Christensen i *Andelsbladet* 1964, s. 1463.

97. Kaj Nielsen i *Andelsbladet* 1965, s. 566.

98. Christian Thomsen citeret i *Andelsbladet* 1966, s. 1100.

måske viste evolutionsidéens magtfuldhed sig allertydeligst i det faktum, at selv husmandslederne, der ikke ønskede, at deres medlemmer skulle stemples som træge og fremskridtsfjendtlige, efterhånden tog aktivt del i kampen mod de lokalpatriotiske »bagstrævere«.⁹⁹

Som følge af denne til stadighed mere udbredte idé om, at sognesindet hørte de primitive til, kom traditionalisterne blandt landbefolkningen i kraftig modvind i kulturkampen. Fra midten af 1960'erne oplever vi således i *Andelsbladet* en regulær hetz mod »lokalpatrioterne« ude i landsognene, ikke mindst inden for andelsmejeribevægelsen. I mere moderat form finder denne hetz dog også sted i andre tidsskrifter som *Mælkeritidende*, *Husmandshjemmet*, *Dansk Landbrug* og *Ugeskrift for Landmænd*.

Det »tostrengede« argument

Symptomatisk herfor er den »holdningsbearbejdning« via gulerods- og stokkemethoden, der fandt sted i forbindelse med afstemningerne på generalforsamlingerne ude i lokalforeningerne. Her var det store problem for de centraliserings-stemte medlemmer vedtægtsbestemmelserne om kvalificeret majoritet, der medførte, at der i forbindelse med beslutninger om vedtægtsændring eller foreningens ophør som selvstændig forening skulle opnås to tredjedele eller endog tre fjerdedele af stemmerne.

Tonen blev slået an i *Andelsbladet*, hvor flere i begyndelsen af 1960'erne havde gjort sig til talsmænd for en afskaffelse af det kvalificerede flertal, som f.eks. forhenværende folketingsmand, sønderjyden Kr. Kristensen fra St. Nustrup mellem Gram og Vojens, der i marts 1963 mente, at mindretallene skulle afstå deres ret til at bestemme over flertallet »ud fra den betragtning, at den fatale bestemmelse [om kvalificeret flertal] er blevet til på en tid, da dens dramatiske betydning i en situation som den foreliggende ikke har kunnet anes«.¹⁰⁰

I midten af tiåret skærpedes kritikken af bagstræberne betydeligt, også

99. Et eksempel er formanden for De samvirkende jyske Husmandsforeninger, husmand Hans Larsen-Ledet, Vrå, der i en artikel fra 1967, »Husmandsforeningerne er ikke et trægt element i landbruget«, fastslog: »De landmænd, som skal lastes [for lokalpatriotisme] i dag, er ikke specielt husmænd – men bagstræverne, uanset hvilken forening de tilhører. Der er endnu mange, som ikke forstår perspektivet i det nye. Men de snævre cirklers tid må være forbi nu« (Larsen-Ledet i *Andelsbladet* 1967, s. 479). Allerede i 1964 havde landsformand Peter Jørgensen opfordret »landmændene til ikke at lade lokalpatriotiske hensyn være hindrende for et økonomisk fordelagtigt samarbejde mellem mejerier« (Jørgensen i *Andelsbladet* 1964, s. 402).

100. Kr. Kristensen i *Andelsbladet* 1963, s. 282.

hos *Andelsbladets* redaktion. Således udtalte man f.eks. i en leder i juli 1964, »Mindretallets ret og magt«, at »det vigtigste aldrig er de formelle regler om afstemninger«, men »en fælles forståelse af problemet«. Imidlertid hed det nu: »Men, hvis et klart og urokkeligt flertal foreligger for en afgørelse, da bør mindretallet ikke udnytte vedtægternes muligheder for at bremse flertallets indstilling. Mindretallet bør lade forslaget passere (ved ikke at stemme, eller om fornødent ved at stemme for), så flertallet kan bestemme ledelsen og kursen. Mindretal har ret til beskyttelse og til at blive hørt. De har undertiden – hvis vedtægterne bestemmer det – magt til at bremse udviklingen, men de har aldrig ret til at benytte denne magt ud over formålet: at sikre, at mindretallet bliver hørt«. ¹⁰¹

Citatet vidner om den selvmodsigelse, der udsprang af det, man kan kalde et »tostrengt« argument. På den ene side ville man bevare et (oplyst) andelsdemokrati, på den anden side måtte de andelsmedlemmer, der – på trods af oplysning, stik imod enhver fornuft – benyttede deres demokratiske ret til at stemme nej ved generalforsamlingen, ikke »bremse« udviklingen, forstået som en stadig større hensyntagen til fælles økonomiske interesser. ¹⁰²

Man ville med andre ord befri sig fra den »træghedens svøbe, der ligger i et forældet og overdrevent foreningsdemokrati«, som direktør, cand.oecon. Erik Krogstrup fra Dansk Landbrugs Realkreditfond udtrykte det i 1966. ¹⁰³ Som denne i en artikel tidligere samme år havde gjort opmærksom på, havde den danske andelsbevægelse nemlig ikke tid til den luksus, når man sammenlignede sig med USA, hvor tilpasningen var foregået »med stormskridt«. ¹⁰⁴ Man måtte derfor bekæmpe leverandørernes uvidenhed, der udsprang af en verdensfjern, »forloren romantik«, ved til stadighed at slå på strukturrationaliseringens og koncentrationens påviselige uundgæelighed: »Når man ... betænker den fart og dynamik, der repræsenteres i byerhvervenes store industri- og handelssektorer, ængstes man dog over de mange lokale hensyn, som kommer frem på mejeri- og slagterigeneralforsamlinger. Man har her mange steder en i dag forloren romantik at kæmpe mod, og

101. *Andelsbladet* 1964, s. 869.

102. »Der var ... tilsyneladende en konflikt mellem nærdemokrati og medindflydelse på den ene side og økonomisk effektivitet og eksistens på den anden side«, skriver Jacob Buksti i omtalen af den »andelsdemokratiets krise«, som opstod i forbindelse med strukturrationaliseringen i begyndelsen af 60'erne (Buksti 1982, s. 473).

103. Erik Krogstrup i *Andelsbladet* 1966, s. 1307.

104. Erik Krogstrup i *Andelsbladet* 1966, s. 938. Se f.eks. også *Dansk Landbrug* 1968, s. 42; *Dansk Landbrug* 1969, s. 184.

mange forstår tilsyneladende ikke helt konkurrencens uafviselige og hårde vilkår. Landbrugserhvervet er ikke tjent med at vente længere, og må godtage den nye tids krav, hvis det fortsat skal hævde sig på lige fod mellem de andre erhverv«. ¹⁰⁵

Den »tostrengede« tankegang nærmede sig imidlertid det absurde i forbindelse med afstemningerne om sammenslutningen af fem slagterier i Vendsyssel til Vendsyssel Andelsslagterier i april 1965.

Ligesom i forbindelse med oplysningsarbejdet på Grønland ¹⁰⁶ var *Andelsbladets* redaktion her at være lamslået over den passive, ligegyldige, ja, ligefrem vrangvillige opførsel, medlemmerne udviste. Og ligesom man havde undret sig over grønlændernes irrationelle fjendtlighed over for udviklingen, således undrede man sig på samme måde over denne store, »indre« u-landsbefolkning i de danske landdistrikter. Den fælles økonomiske fordel ved en fusion var jo evident, hvilket ifølge redaktionen var »det eneste afgørende spørgsmål«. ¹⁰⁷ Kritikerne stod hermed uden virkelige argumenter. Hvorfor i alverden vægrede man sig da? ¹⁰⁸ »Man kan«, hed det, »spekulere meget over betydningen af, at de fleste af de 11400 andelshavere blev hjemme og overlod til ca. 700 at drage til generalforsamlingerne, hvor 423 stemte for og 248 stemte imod«. ¹⁰⁹

På samme paradoksale måde som i forbindelse med oplysningsarbejdet i Grønland antog *Andelsbladet* her, at de udeblevne medlemmer rent faktisk gik ind for sammenslutningen (bestyrelsernes »grundige forarbejde« måtte jo da have øvet en effekt) – de havde blot ikke haft tid til at forlade forårs-

105. Erik Krogstrup i *Andelsbladet* 1966, s. 940. Allerede i vinteren 1964 havde Krogstrup givet udtryk for de samme synspunkter under et foredrag på et L.O.K.-studiemøde (se *Andelsbladet* 1965, s. 1366-1367). Erik Krogstrup stod i øvrigt i spidsen for det ekspertudvalg – det såkaldte Krogstrup-udvalg – som regeringen nedsatte i sommeren 1969, og hvis formål var at fremkomme med forslag til ændring af landbrugets støtteordninger (jf. *Mælkeritidende* 1970, s. 83).

106. Se Svendsen: »Andelsbevægelsen og den hvide mands byrde«, 2001, s. 303.

107. *Andelsbladet* 1965, s. 473.

108. En af modstanderne var den kendte husmand Hans Larsen-Ledet, Vraa, der kommenterede: »Jeg er enig i princippet om sammenslutningen ... men jeg er ikke tilfreds med forslaget om afstemningsreglerne. [Det er vigtigt] at medlemmerne ikke blot tilsyneladende, men også i realiteten får mulighed for at få deres synspunkter repræsenteret i ledelsen« (Hans Larsen-Ledet citeret i *Husmandshjemmet* 1965, nr. 15, s. 3). Om kritikken, se også *Husmandshjemmet* 1965, nr. 16, s. 5.

109. *Andelsbladet* 1965, s. 473.

arbejdet.¹¹⁰ »Den modsatte fortolkning, at de bortblevne for en dels vedkommende er modstandere af forslaget, er ikke nær så sandsynlig. Man må snarere antage, at de – i lighed med talerne ved generalforsamlingerne – i princippet går ind for sammenslutningen, selv om de kunne ønske forskellige enkeltheder anderledes. Virkelig skarpe modstandere ville have forladt harve og såmaskine for at tage til generalforsamling og protestere. Men vi tror ikke, de findes«. ¹¹¹

Den, der tier, samtykker, synes filosofien at have været. Fraværet af 94 procent af medlemmerne blev hermed ikke anset for et alvorligt problem – det var blot et spørgsmål om øget oplysning og derpå nye afstemninger. »Vi ønsker«, hed det derfor til slut, »vendelboerne lykke til de kommende generalforsamlinger«. ¹¹²

De nye afstemninger kom allerede tre måneder efter, i juli 1965. Ved den lejlighed var 1.313 ud af de 11.400 medlemmer mødt op, og resultatet blev her 707 for og 606 imod. I lederen, »606 nej-stemmer, der ikke må standse udviklingen«, gjorde man i *Andelsbladet* opmærksom på det klare flertal for, hvorfor »det foreløbige nederlag i Vendsyssel [ikke] bør føre til, at man opgiver arbejdet«. At mødedeltagelsen – trods oplysningskampagnerne – denne gang ikke var væsentligt højere end sidst (11,5 procent mod 6 procent i april), blev endog ikke kommenteret.

Helt tidstypisk var der ikke tale om at vente, til medlemmerne selv tog initiativet – det mente lederne ikke, der var tid til. Til stadighed skulle de fremskridtsfjendtlige medlemmer i det træge, lokale andelsdemokrati »omvendes« gennem oplysning, oplysning og atter oplysning. »Nederlaget er indadtil«, hed det i *Andelsbladet*, »i manglende forståelse for koncentrationens og samarbejdets nødvendighed. Man skulle ellers synes, at ØKs overtagelse af Plumrose kunne have åbnet landmændenes øjne netop i denne måned. Heri kan man finde den trøst, at andelshaverne, som stemte nej,

110. I december 1964 var redaktør Nørrelykke-Christensen imidlertid fremkommet med følgende, noget mere tvivlrådige vurdering af årsagen til den manglende interesse: »Enten man synes om det eller ej, må man erkende, at interessen for andelsbevægelsen i dag ikke er så levende og stærk, som den har været. Det gælder for snart sagt alle områder, men afspejler sig vel klarest i tilslutningen til mejeriernes og slagteriernes generalforsamlinger. Bevares, 400 mennesker kan da lyde af meget, men når et andelssvineslagteri har 4000 leverandører, så bliver det kun til en halv snes procent. Og det er ihvertfald ikke meget. Mange bestyrelser søger ganske vist at trøste sig selv og andre med, at den manglende tilslutning må være et udtryk for tilfredshed indenfor andelshavernes kreds, og at de tomme stole og de få og intetsigende indlæg i forbindelse med beretning og regnskab reelt er at betragte som et tillidsvotum til bestyrelse og ledelse« (Nørrelykke-Christensen i *Andelsbladet* 1964, s. 1463).

111. *Andelsbladet* 1965, s. 473.

112. *Andelsbladet* 1965, s. 474.

ikke stemte nej til andels-samarbejdet som sådan, men til et konkret forslag til dets udbygning. Vi mener, at om de havde forstået deres egne interesser og forslaget indhold og formål rigtigt, da havde de stemt ja. Og vi kalder på alle gode kræfters hjælp til at fortsætte arbejdet med information og oplysning for at udbrede forståelsen for samarbejdets nødvendighed. Det hastere mere, end de 606 tror«. ¹¹³

Oprørere og bagstræbere

Som nævnt blev forfølgelsen af de lokalpatriotiske nej-sigere særlig udpræget inden for den sektor, hvor utålmodigheden var størst, nemlig mejeriområdet. Her var udtalelser fra fremtrædende lokale mejeribestyrere og -formænd en evig torn i øjet på toplederne. I et tilfælde havde en sammenlutningsfjendtlig andelsmejerimand således udtalt omkring 1960: »Vi har vel da råd til at kærne vort smør selv her i kommunen«, hvilket blandt andet havde givet *Andelsbladets* redaktion anledning til at gøre opmærksom på, at »særpræget [ikke må] bruges som udflugt eller undskyldning for bagstræv, manglende dygtighed eller effektivitet«. ¹¹⁴

Herudover var der det stadige pres fra den fraktion af utålmodige og kampberedte »bondeoprørere«, der havde organiseret sig i Landbrugernes Fællesorganisation (L.F.O.), og som ud fra ønsket om ultimative krav om lønmæssig ligestilling med samfundets øvrige erhvervsgrupper førte en nidkær og til tider nærmest bitter kamp mod såvel landspolitikere som landboorganisationernes ledere.

Således støttede L.F.O. f.eks. leverandørerne til Bording Andelsmejeri i Midtjylland, da disse i 1967 nedstemte planerne om en vidtgående mejerirationalisering i forbindelse med oprettelsen af Mejeriet Danmark – ikke fordi man var imod storstilet centralisering, tværtimod, men (tilsyneladende) i ren og skær trods over for landbrugets ledere og andre funktionærer. ¹¹⁵ Således ønskede man at støtte følgende udtalelse fra en af disse gode »jævne, jyske« leverandører: »Fra mejerierorganisationernes ledelse arbejder man via de pristalslønnede funktionærer og konsulenter på sammenlægninger af mejerier og på oprettelsen af Mejeriet Danmark. Vil andelshaverne ikke makke ret ved første generalforsamling, hvor aldrig så overbevisende konsulentord afgives om sagen, men hvor spørgsmål om landmandens økonomiske gevinst ikke besvares, foranstaltes en ny og ekstraordinær general-

113. *Andelsbladet* 1965, s. 918.

114. *Andelsbladet* 1961, s. 870.

115. Af flere andre artikler fremgår det således, at L.F.O. – alle forbehold til trods – var ganske positivt indstillet over for idéen om Mejeriet Danmark (se f.eks. *Landbosamvirke* 1967, s. 188; *Landbosamvirke* 1968, s. 195).

forsamling, og lykkes det ej heller anden gang, findes der vel en tredje. Vi skal nok blive møre, vi bønder. Og forinden det hele er i orden, etablerer man sig med nye kontorer, nye bygninger, nye direktører, underdirektører, funktionærer o. m. a.«.¹¹⁶

L.F.O.s pointe hermed var, at bønderne altid pligtskyldigt havde udarbejdet alle de planer – gødningsplaner, bygningsplaner, foderplaner, mekaniseringsplaner osv. – som deres ledere havde anbefalet. Men de havde imidlertid gjort sig selv »alle tiders bjørnetjeneste« ved blindt at gå ind for modernisering, mekanisering og rationalisering uden at have afkrævet deres uansvarlige ledere den vigtigste plan, »økonomiplanen«. ¹¹⁷ »Den kom«, havde lederne lovet, »når alle de andre planer var gennemført, men hidtil har den glimret ved sin fraværelse, og vil ganske givet gøre det fortsat, om ikke landmændene selv tager hånd i hanke med hele udviklingen«. ¹¹⁸

Et noget tidligere og måske endnu mere illustrativt eksempel på kampen mod nej-medlemmerne finder vi i forbindelse med bestræbelserne på en mejerisammenslutning i Randers amt i efteråret 1963. ¹¹⁹ Her havde mejeriledelsen for Andelsmejeriet Kaløvig i Rønne på Djursland, nord for Mols, september 1963 udtalt til *Århus Amtstidende*, at de ikke havde planer om at være med i rationaliseringsplanen for Randers amt, men derimod fortsat ville »bestræbe sig på at betjene leverandørerne bedre og billigere ved at arbejde selvstændigt som man har gjort, siden mejeriets opførelse i 1918«. ¹²⁰ *Andelsbladets* redaktion var chokeret over det, de betegnede som »en så kortsynet, konservativ-selvtilfreds indstilling hos den pågældende mejeriledelse«. »Så kortsynet«, fortsatte man, »kan ingen ansvarlig leder være, at han på forhånd afviser realitetsovervejelser af de samarbejdsplaner, der er udarbejdet med hans egen tilslutning af hans egen organisations eksperter og tillidsmænd«. ¹²¹

Hvad i øvrigt angår stormagten inden for det danske mejeribrug, Fællesorganisationen, havde man efter principbeslutningen i 1963 været i syv

116. *Landbosamvirke* 1967, s. 151.

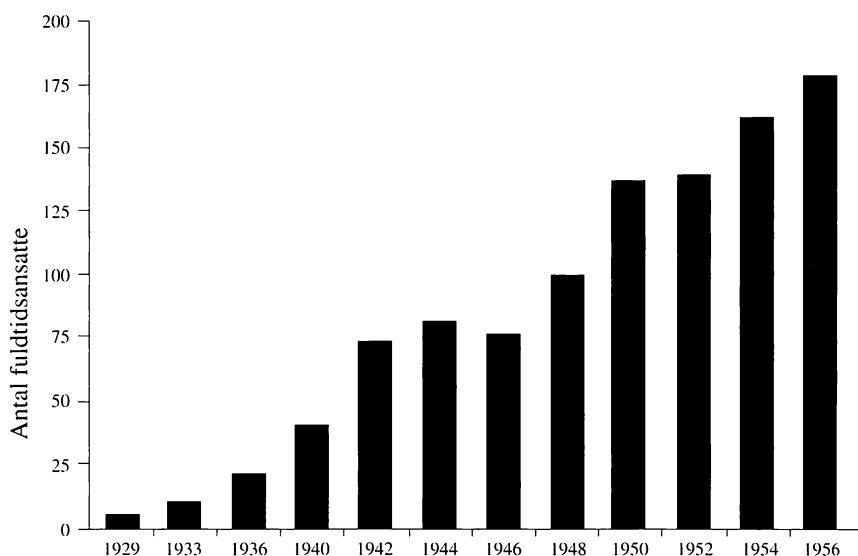
117. *Landbosamvirke* 1967, s. 151 og 152.

118. *Landbosamvirke* 1967, s. 152. Også i forbindelse med landboforeningernes formand Pilegaard Larsens irettesættelse af Hobroegns landmænd, da disse gik imod et stort fællesslagteri i 1968, fremkom L.F.O. med en krads kommentar (*Landbosamvirke* 1968, s. 25).

119. Se f.eks. også *Andelsbladet* 1962, s. 303; *Andelsbladet* 1963, s. 1121; *Andelsbladet* 1964, s. 72; *Andelsbladet* 1965, s. 1197; *Andelsbladet* 1966, s. 1044 og 1308.

120. *Andelsbladet* 1963, s. 1066.

121. *Andelsbladet* 1963, s. 1066.

Figur 6: Antal fuldtidsansatte i De danske Mejeriers Fællesorganisation 1929-56. (Efter Claus Bjørn (red.): Dansk mejeribrug 1882-2000. De Danske Mejeriers Fællesorganisation, Odense 1982, s. 240).

sind. Flere af bestyrelsesmedlemmerne mente således, at MD-helheds-løsningen havde været for radikal.¹²² Herudover var man tydeligvis også bange for, at MD efterhånden ville overflødiggøre Fællesorganisationen, hvorfor en præcisering af organisationens kompetenceområde med henblik på at hindre, at det nye selskab modarbejdede den, blev efterlyst.¹²³

Slaget mellem »småkonger« og »storkonger«

Eksemplet fra Rønne vidner om, at det mest afgørende slag mellem traditionister og modernister overvejende fandt sted som en kamp mellem sognesamfundenes mest indflydelsesrige tillidsmænd, *småkongerne*, og samvirkeforeningernes øverste ledere, *storkongerne*. Disse to »høvdinge«-grupper repræsenterede således henholdsvis lokale/regionale netværk i form af stedligt forankrede beholdninger af social kapital og nationale (og i

122. Buksti 1982, s. 453-454.

123. Buksti 1982, s. 368. Denne frygt viste sig at være begrundet, eftersom de tilføjelser i 1964-vedtægterne, hvis formål var at sikre Fællesorganisationen en fremtidig hovedrolle inden for mejeribrug, blev strøget i 1969 i forbindelse med den endelige sammenslutningsoverenskomst for Mejeriselskabet Danmark (jf. Buksti 1982, s. 272-273; Vedholm 1995, s. 33).

en vis udstrækning internationale) netværk i form af en ikke-stedligt forankret beholdning af social kapital.

En polemik i *Andelsbladet* 1964-65 vidner om, at betegnelserne »småkonger« og »storkonger« allerede tidligt havde været anvendt på et uformelt plan ude i de enkelte lokalforeninger. Her indgik de tydeligvis som elementer i en skjult oprørskultur, der rettede sig mod de højtuddannede eksperter og topledere inden for landboorganisationerne. I en leder fra november 1964 ønskede *Andelsbladets* redaktion imidlertid at drage begrebet »småkonger« »frem til en lidt mere offentlig beskuelse end det er sædvanligt ... Ordet 'småkonger', anvendt på nutidsforhold, tilhører i udpræget grad talesproget. Hvor småkonger omtales, uden at referent eller båndoptager er til stede, er det i almindelighed meget let at forstå, både *hvem* der tænkes på, og hvad der mere præcist menes med at kalde nogle mennesker småkonger. Hermed menes altid noget nedsættende, noget kritisk«. ¹²⁴

Det var hverken den lokale mejeribestyrer eller brugsuddeler, der blev kaldt småkonge, mente man. Derimod blev det brugt om lederen eller ledelsen af en mellemstor forening eller virksomhed, som af de menige medlemmer eller ansatte blev anset for at have småkongelige tilbøjeligheder. Hermed var det karakteristisk for denne funktionærgruppe, småkongerne – ofte dygtige folk, der »selv i stærkt koordinerede organisationer med en centraliseret ledelse« vanskeligt kunne undværes, og hvis »initiativ ikke bør stækkes« – at der blev set skævt til dem »både fra 'neden' og fra 'oven'«. ¹²⁵ »Medlemskredsen kan kritisere, at en sådan direktør eller formand er for egenrådig og tager for lidt hensyn til det demokratiske grundlag og til medlemmernes ønsker. Og lederne af hovedorganisationerne, landsomfattende eller landsdelsvise, kan kritisere sådanne direktører eller formænd (eller hele bestyrelser), fordi de tit er vanskelige at få med ind i en koordinering eller et nærmere samarbejde, som fra helhedens synspunkt er det eneste rigtige«. ¹²⁶

Lederen udløste den efterfølgende måned et særdeles følelsesladet svar fra formanden for Stignæs Brugsforening syd for Skælskør, Johs. Meidahl, der beskyldte *Andelsbladet* for – som sædvanligt! – »med dolkene skjult i ærmet« at føre en kamp mod »andelsbevægelsens individualister«. ¹²⁷ Det var nemlig åbenbart for alle, fortsatte Meidahl, at *Andelsbladets* bagvedliggende motiv var at samle »al magt og indflydelse til *storkongerne*«. ¹²⁸

124. *Andelsbladet* 1964, s. 1353-1354.

125. *Andelsbladet* 1964, s. 1354.

126. *Andelsbladet* 1964, s. 1354.

127. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.

128. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.

I det hele taget fremgår det tydeligt, at Meidahls opfattelse af småkonger var en ganske anden end *Andelsbladets*. For Meidahl var småkonge et klart plusord – ikke et minusord. Der var således overhovedet ikke tale om, at udtrykket dækkede over de menige medlemmers mistænkeliggørelse af de lokale og/eller regionale mellemledere, som *Andelsbladet* havde påstået. Tværtimod. Snarere end at være tyranniske overløbere, som rottede sig sammen med fjenden – storkongerne i form af den centrale ledelse – var småkongerne lokalsamfundenes egne tillidsfolk, som stod på medlemmernes side i kampen mod andelsbevægelsens magtfulde funktionærer. Her gjaldt det om at varetage specifikke sogneinteresser over for de såkaldte helhedsinteresser, som de arrogante og bedrevidende storkonger ville presse ned over hovederne på folk: »*Andelsbladet* omtaler småkongernes tilsidesættelse af helhedens interesser, men kan det være en tilsidesættelse af helheden, at man ønsker at pleje det *specielle behov* af en medlemskreds? Behovene kan aldrig blive fuldstændig ens i medlemskredsen landet over, og følger man dette synspunkt, er man åbenbart en småkonge, der ikke vil bøje sig for helheden. Men sådan er det ikke – det man ikke vil bøje sig for, er storkongernes kolde forretningssynspunkt – at hele bevægelsen skal give så stort et overskud som muligt – gerne på bekostning af visse medlemskredse, fordi det er urationelt at tage særlige hensyn til deres behov. En sådan betragtning har intet med andelsbevægelsens princip at gøre.«¹²⁹

Ud fra Meidahls verdensbillede var det netværk eller den sociale kapital, som storkongerne udgjorde, således ikke blot en trussel for mellemlederne eller småkongerne – det var en trussel mod sognefællesskabet som sådan. I denne »stalinistiske periode« inden for andelsbevægelsen forsøgte storkongerne nemlig med alle midler at komme deres værste konkurrenter, småkongerne, til livs.¹³⁰ For lykkedes det dem at bortrationalisere disse lokale og regionale entreprenører eller *ildsjæle* – de mest centrale personer i opbygningen af social kapital ude i de enkelte sogne – så vidste de, at de menige medlemmer ville stå passive og magtesløse over for centralbeslutninger. Endelig ville al magt være samlet på deres, storkongernes, hænder. Netop dette, frygtede Meidahl, var ved at ske inden for brugsforeningsbevægelsen: »På landet vil det aldrig blive således, at man har et andelsupermarked lige i nærheden. Man vil ikke engang have en almindelig brugs i nærheden, hvis de nye tanker realiseres. Det vil derfor blive endnu mere nødvendigt at have småkonger, hvis brugsforeningsbevægelsens nye struk-

129. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.

130. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.

tur føres ud i livet. – Småkonger, der kan skære igennem urealistiske ordrer fra oven, når det er nødvendigt«. ¹³¹

Meidahls voldsomme indlæg vidner om en – ifølge ham selv – »stor utilfredshed« i vide brugsforeningskredse. ¹³² Det vidner dog også om en stor, personlig frustration, der, udsprunget af magtesløshed, har ophobet sig gennem en længere periode for endelig på én gang at blive sluppet løs og således bekræfte det gamle ord om, at i vrede handler man sjældent klogt.

Andelsbladet havde da heller ikke meget til overs for artiklen. Dette fremgår af en efterfølgende kommentar, hvori man kortfattet og i formelle vendinger afviste Johs. Meidahls indlæg som »en total misforståelse«, ligesom i øvrigt – hed det til slut – de nye aftaler i FDB »os bekendt intet [indeholder], der kan foranledige 'urealistiske ordrer fra oven'«. ¹³³

Rent faktisk afslørede debatten en forståelseskluft mellem de to parter – en følelse af en så »urimelig stor afstand [at] virkelig kontakt ligger udenfor mulighedernes grænse«, som det blev sagt ved en lejlighed. ¹³⁴ Denne kløft bestod i en grundlæggende forskel i de to gruppers kulturelle identitet.

Den kultur, Meidahl repræsenterede, baserede sig således på en livsanskuelse, hvor sognefællesskaber og sogneinteresser af enhver art stod i centrum. En sådan bevidsthedsmodel var derfor ikke blot traditionsbunden, men også stedbunden, dvs. den relaterede sig til virkelige mennesker på en bestemt lokalitet. Den var med andre ord *specifik* og *konkret*. Hermed blev den lokale beholdning af social kapital den vigtigste ressource inden for det, man kan betegne som en moralsk økonomi. ¹³⁵

I modsætning hertil baserede den kulturelle identitet, *Andelsbladet* repræsenterede, sig overvejende på et nationalt fællesskab, hvor helhedsinter-

131. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.

132. *Andelsbladet* 1964, s. 1482.

133. *Andelsbladet* 1964, s. 1483.

134. Nørreløkke-Christensen i *Andelsbladet* 1964, s. 1463.

135. Palle O. Christiansen har givet følgende præcise karakteristik af et sådant lokalt netværksamarbejde: »Betragter vi gården i dens mere specifikke lokale sammenhæng, ser vi, at bonden i generationer sammen med andre folk i landsbyen – landmænd og ikke-landmænd – også har været og stadig er med i et usynligt net af relationer, hvor man uden checks, penge og momsregistreringer udveksler forskellige produkter og tjenesteydelser. Gennem dette netværk af ydelser og genydelser er det for landmanden ofte muligt at holde pengeudgiften til vedligeholdelse og småreparationer nede. Man hjælper også hinanden til i husstandsøkonomien (konsumtionen) at give så få kontante midler ud som muligt, og man har på denne vis også et vist fællesskab og sikkerhedsnet. Dette sociale medlemskab af det lokale samfund er en del af gårdens eksistensbetingelser, som er med til at fastlægge normer for en udbygget gensidig forpligtelse, som rækker langt ud over, hvad der formelt regnes som hørende til 'det økonomiske' ... [Landmanden] søger af al kraft at holde den indre struktur i sin gård intakt og vedligeholde det lokale netværk af relationer« (Christiansen 1982, s. 64).

esser af lutter (målelig) økonomisk art stod i centrum. Følgelig relaterede en sådan bevidsthedsmodel sig til ubekendte aktører uden specifikke, stedlige forankringer. Denne bevidsthedsmodel kunne derfor siges at være *abstrakt og generel*.¹³⁶

Svælget mellem landbrugerne og toplederne

Som sagt medførte kulturforskelle, at de to grupper anskuede verden på hver sin måde, inden for to vidt forskellige bevidsthedsmodeller. På et mere fundamentalt plan gav disse to forskellige måder mentalt at »ordne« verden på sig udslag i en divergerende opfattelse af, hvad der var muligt og umuligt, dvs. hvilket mulighedsfelt man som andelsmand overhovedet kunne forestille sig at handle inden for. Således blev det, der var fuldkomment selvindlysende for den ene part, ofte opfattet som nærmest naturstridigt af den anden. I sidste instans resulterede dette i forskellige handlingsstrategier, hvor – som vi så det ovenfor – repræsentanter for de to grupper tydeligvis ikke engang var i stand til at blive enige om, hvad der overhovedet var »realistisk« og »urealistisk« i en given situation.

Inden for 1960'ernes danske andelsbevægelse kan dette bidrage til at forklare den åbenlyse forundring over modpartens andelslogik – som f.eks. Fyns Mejeriforenings formand, gårdejer Holger Hansen, Helnæs syd for Assens, gav udtryk for, da han på repræsentantskabsmødet i februar 1965 fandt det »uforståeligt, at nogle leverandører ikke forstår sammenholdets og samarbejdets betydning på længere sigt«.¹³⁷

Debatten om »småkonger« og »storkonger« illustrerer meget præcist svælget mellem landbrugerne og centralledelsen. Det tredje og vistnok sidste indlæg i debatten (i hvert fald i *Andelsbladet*) var en artikel af gårdejer Peder Christensen, Rebild, som oprindeligt blev trykt i en landøkonomisk nytårsoversigt i *Aalborg Amtstidende*. Under overskriften »Fundamentalt: kontakten mellem ledelse og producent. Peder Christensen, Rebild, imøde-

136. På lignende måde konkluderer Karen Katharine Elberg i en etnologisk undersøgelse i landsbyen Håstrup på Sydfyn, at de gamle håstrupperes tilknytning til stedet er »konkret håstrupsk«, mens tilflytternes tilknytning er »generel« (Karen K. Elberg: »Stedets betydning for lokale og tilflyttere i en sydfynsk landsby«. Upubliceret speciale i Europæisk Etnologi, Københavns Universitet, Institut for Europæisk Etnologi 1993, s. 13 og 14). Tilflytterne har således primært valgt *landsbyen* eller – rettere sagt – deres egen *forestilling om en landsby* som det sted, de ønsker at bo. At valget lige netop er faldet på landsbyen Håstrup, er derimod mere eller mindre tilfældigt – i modsætning til de gamle håstrupper, for hvem den konkrete lokalitet og de konkrete mennesker har langt den største betydning.

137. Holger Hansen refereret i *Andelsbladet* 1965, s. 207.

går *Andelsbladets* synspunkter« blev den bragt i *Andelsbladet* i januar 1965 uden redaktionelle kommentarer i øvrigt.¹³⁸

Som så mange andre i denne periode stillede Christensen spørgsmålstegn ved, om det med den centrale ledelse i de store sammenslutninger overhovedet var muligt at bevare de berømte danske andelsforetagender, som møjsommeligt var blevet opbygget »fra neden af« ude i lokalområderne af almindelige, jævne bønder.¹³⁹ »Det går ikke«, svarede han selv, »dersom forholdene udvikler sig således, at det bliver 20-30 mennesker, der sidder i de centrale ledelser til dels som gengangere og bestemmer det hele. De vil være så optagne af møder, snart i en central bestyrelse, snart i en anden, snart i ét udvalg og snart i et andet, at de ikke får tid til at tage sig af det lokale og skabe kontakterne der«.¹⁴⁰

For at råde bod herpå sendte toplederne eksperter ud til lokalområderne for at hjælpe bestyrelserne med at gennemføre beslutninger – uden dog i mindste grad at medinddrage producenternes lokale repræsentanter i disse beslutningsprocesser. Disse repræsentanter, fortsatte Christensen, var netop »småkongerne«, forstået som de som oftest »dygtige og fremsynede mænd«, der i kraft af en stor, frivillig arbejdsindsats til »fælles gavn« udgjorde de ledende kræfter i de lokale andelsforetagender.¹⁴¹ Ved at erstatte de lokale ildsjæle med udefra kommende eksperter risikerede man imidlertid at miste forbindelsen til leverandørerne: »I stedet for at forsøge at latterliggøre disse mænd [småkongerne] og forsøge at gå uden om dem, burde man kontakte dem for derigennem at få jordforbindelsen i orden«.¹⁴² I den forbindelse fremdrog Christensen som eksempel Mejeriselskabet Danmark, hvis »formål og berettigelse foreløbig fortøner sig i den blå luft for den almindelige producent«.¹⁴³

6. Eksperter og landmænd

»Tallenes tale«

Som det foregående illustrerer, blev tiden efter Anden Verdenskrig funktionærernes store æra, og her ikke mindst de akademisk uddannede eksperters store æra.

Gennem det meste af 1960'erne bestod Danmarks førende eksperter af

138. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.

139. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.

140. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.

141. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.

142. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.

143. Peder Christensen citeret i *Andelsbladet* 1965, s. 45.

politologer, økonomer og statistikere, hvis videnskabelige metoder – langt hen ad vejen – var i overensstemmelse med modernisternes fokus på økonomisk vækst og materiel velfærd. I slutningen af 1960'erne fik andre videnskabsfolk som etnologer og etnografer dog den opgave at »opbløde« u-landshjælpens ensidigt etnocentriske karakter, ligesom det herhjemme var de ligeledes kultur-forsvarende sociologer, som gik ind i kampen for det individualistisk-menneskelige aspekt – en slags rest, den øvrige samfundsvidenskab hastigt havde lagt bag sig i lutter iver efter at tage udviklingens kæmpeskridt mod det fælles bedste.¹⁴⁴

Betegnende nok blev det netop sociologerne – som jo også benyttede den »moderne« metode, statistikken – hvis vinger husmændene forsøgte at søge ly under i kampen om eksperterne blandt den danske landdistriktsbefolkning. »Rammerne for socialforskning her i landet er små i forhold til de mange uløste opgaver«, hed det således i en leder i *Husmandshjemmet* i februar 1965. Grunden hertil, mente man, var en manglende forståelse af socialforskningens betydning »såvel i den almindelige befolkning som blandt organisationsfolk og politikere«.¹⁴⁵

Set i historiens bagspejl synes dette initiativ imidlertid at være sket som et sidste, desperat træk fra husmandsledelsens side på et tidspunkt, da udviklingen allerede var løbet fra denne gruppe. Beslutningen om at deltage i den legitime, offentlige »kamp på ord« kom med andre ord for sent.¹⁴⁶

144. For en nærmere gennemgang, se Gunnar L.H. Svendsen: »Hensynet til mennesket. Alliancen mellem husmænd og sociologer 1960-70«, *Dansk Sociologi*, 2, 2002, s. 92-96.

145. *Husmandshjemmet* 1965, nr. 11, s. 2.

146. Således modtog f.eks. Socialforskningsrådet, der stod i spidsen for Socialforskningsinstituttet, i januar 1965 en henvendelse fra De samvirkende danske Husmandsforeninger, hvori husmændene bad om at tage »de sociale spørgsmål i forbindelse med strukturudviklingen i landbruget op til drøftelse«, hvilket blandt andet resulterede i, at rådet nedsatte et særligt landbrugsudvalg, der netop skulle behandle disse spørgsmål (*Andelsbladet* 1969, s. 234). I henvendelsen hed det blandt andet: »Husmandsforeningerne mener, at der bør tages vidtgående menneskelige hensyn ved en kommende landbolovgivning« (*Andelsbladet* 1965, s. 113). I *Husmandshjemmet* kunne man blandt andet læse om ønsket om en videnskabelig belysning af afvandringens konsekvenser: »Sociologerne kan fortælle os en del om, at det kan give menneskelige konflikter at blive revet ud af sit milieu, at flytte fra en gruppe til en anden, især hvis det socialt set er en flytning til et lavere samfundslag« (*Husmandshjemmet* 1965, nr. 5, s. 2). »En forsvarlig lovgivning på dette felt«, hed det i en anden kommentar, »kan først iværksættes, når socialforskningsinstituttet har afsluttet undersøgelserne om landbrugets strukturændring« (*Husmandshjemmet* 1965, nr. 11, s. 2; se også *Husmandshjemmet* 1966, nr. 38, s. 3). Et af de konkrete resultater, der udsprang af SFIs arbejde med det sociale spørgsmål, er undersøgelsen *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer* (Gunnar Viby Mogensen: *De sociale konsekvenser af landbrugets strukturændringer*. Socialforskningsinstituttet, publikation nr. 46. I kommission hos Teknisk Forlag, København 1970), der udkom på et tidspunkt, hvor det helt bestemt var for sent for husmændene at ændre på udviklingens gang. For en nærmere gennemgang, se Gunnar L.H. Svendsen: »Hensynet til mennesket«, 2002, s. 92-96.

Inden for mejeriområdet fortsatte statistikken (og de statistisk orienterede videnskaber) med at dominere op gennem 1960'erne. Om end mejeristatistikkerne omkring 1960 ikke ligefrem blev betragtet som »endelige og betingede beviser«, blev de ikke desto mindre betragtet som de væsentligste bidrag til »forståelsen af rationaliserings-foranstaltningernes betydning«. ¹⁴⁷

Fra midten af 1960'erne syntes de imidlertid *netop* at blive benyttet som bevismateriale for rigtigheden i at sammenlægge mejerierne. ¹⁴⁸ Statistikken blev hermed den nye tids hersker, om end man – indrømmede selv Torkil Mathiassen, leder af kontoret for mejeristatistik i Århus – heller ikke kunne stole fuldstændigt på tallene (noget, de fleste tilsyneladende tog for givet). I en samlet vurdering af mejeristatistikken 1897-1970 udtalte Mathiassen således – i øvrigt til interviewerens store overraskelse – at han ikke troede på, at oplysningerne om mejerierne og deres driftsforhold var »så repræsentative, at de giver et dækkende billede«. ¹⁴⁹

Blandt andet af ovennævnte kan man konkludere, at statistikken – ud over blot at levere »objektiv«, »saglig« viden – også var led i en større, ideologisk nyorientering. Hvad angår *Dansk Landbrug*, viste Landbrugsrådets og Landboforeningernes økonomiske-statistiske afdeling – anført af afdelingschef S.P. Jensen – sig her som et særlig vigtigt organ for udbredelsen af statistisk »dokumenterede« beviser for, at øget rationalisering og centralisering var den eneste mulighed. ¹⁵⁰ Som allerede antydte blev rigtigheden af deres resultater til stadighed bekræftet af konsulenterne inden for de enkelte landbrugssektorer, som konsulent A. Søby, Århus, der i 1962 i en artikel med titlen »Tallenes tale« på baggrund af 40 års regnskabsstatistik argumenterede for øget stordrift inden for kvægholdsproduktionen. ¹⁵¹

I det hele taget kunne samtidens landbrugere ikke komme bort fra, at statistikken og – i kraft af denne – den overordnede driftsplanlægning udgjorde det herskende paradigme i naturlig alliance med den nye databehandlingsteknik i form af hulkort og centrale EDB-anlæg, der under stor bevågenhed – ikke mindst fra *Andelsbladets* side – vandt frem i løbet af

147. *Andelsbladet* 1961, s. 1205.

148. Se f.eks. *Andelsbladet* 1965, s. 1149.

149. *Andelsbladet* 1970, s. 1047.

150. Et typisk eksempel er S.P. Jensens artikel, »Landbrugspolitiske perspektiver«, i *Dansk Landbrug* 1968, s. 86.

151. A. Søby i *Dansk Landbrug* 1962, s. 65. Overskrifter som »Hvad siger tallene?« og »Tallenes tale« var i det hele taget almindelige (se f.eks. *Landbonyt* 1960, s. 58).

1960'erne.¹⁵² At det forholdt sig sådan, var traditionalisterne tilsyneladende også fuldkommen klare over. Således var det som ovenfor nævnt ikke blot husmændene, der forsøgte at alliere sig med de mere »humane« statistikere i SFI – også fusions-kritikerne inden for mejeribrugets tog udgangspunkt i statistikkerne, hvilket den tidligere omtalte Rinkenæssag i sommeren 1964 vidner om.

Det vil af det følgende fremgå, at man ikke mindst i det mejeribestyrerdominerede tidsskrift *Mælkeritidende* ved flere lejligheder var chokeret over, hvorledes centralisterne manipulerede med mejeristatistikken, tilsyneladende ud fra devisen om, at målet helligede midlet.

Mistillid til ledelsen

Som antydte afslørede den »officielle« kritik af centraliseringen, som vi f.eks. finder den i *Andelsbladet*, blot toppen af isbjerget. Landbrugernes skepsis stak væsentligt dybere, ikke mindst blandt medlemmerne inden for andelsmejeribevægelsen. Dette er i hvert fald muligt at tolke ud fra en række artikler i *Mælkeritidende* 1964–65, der røbede en stor skepsis over for de såkaldte rationaliseringsekspertes.¹⁵³

Den traditionalistiske ånd i dette tidsskrift røbede sig blandt andet ved en hel serie af småuddrag taget fra Erhvervenes Oplysningsråd, hvori yndede begreber i samtiden som »integration«, »politik«, »profit«, »kapital«, »privat initiativ«, »velfærdsstat«, »økonomisk samordning«, osv. blev underlagt en kritisk analyse. Trods bladets i øvrigt ganske upolitiske præg – ja, dets nærmest larmende tavshed i mejerisammenlægningsdebatten – nærede man tydeligvis en stor *mistro* over for sådanne ekspertord, hvilket over-

152. Konsulent Sigurd Pedersen, Lindved, der gennem det meste af 1960'erne virkede som skribent af artikler vedrørende økonomi i *Alt det nyeste*, var forfatter til flere tidlige artikler om en mere overordnet, statistisk baseret driftsplanlægning (*Alt det nyeste* årg. 1959-60, s. 183ff; *Dansk Landbrug* 1960, s. 285). »Hulkort«, se f.eks. *Andelsbladet* 1962, s. 909 og s. 988; *Andelsbladet* 1963, s. 929; *Andelsbladet* 1965, s. 1494; *Ugeskrift for Landmænd* 1963, s. 326; inden for mejeribranchen, se f.eks. *Mælkeritidende* 1965, s. 359. »EDB-anlæg«, se f.eks. *Andelsbladet* 1966, s. 423, 554, 575, 615; *Ugeskrift for Landmænd* 1963, s. 345; *Alt det nyeste* 1966-67, s. 174ff; *Ugeskrift for agronomer* 1967, s. 99 og 287. Der var dog også tale om stærke modstrømninger, f.eks. i USA, som det f.eks. fremgår i en artikel i *Mælkeritidende* i 1964. Her hedder det blandt andet: »Det er kommet til udtryk i det foregående [om sammenslutningstendenserne], at den moderne databehandlingsteknik rent faktisk har haft en befordrende virkning med hensyn til mulighederne for at centralisere beslutningsproceduren i en organisation. Når der alligevel ... specielt i USA i de seneste år har kunnet spores en udtalt tendens til decentralisering, må dette ... ses i relation til det ændrede syn på mennesket, som blandt andet human relation forskningen har resulteret i« (*Mælkeritidende* 1964, s. 635).

153. Se f.eks. *Andelsbladet* 1965, s. 340; *Husmandshjemmet* 1965, nr. 49, s. 7.

skrifter som »Integration – et tvetydigt modeord«, »Ordets magt og misbrug« og »Slagordenes parade« vidner om.¹⁵⁴ Der blev i den forbindelse med åbenlys sarkasme talt om disse magtfulde begrebers betydningsmæssige tomhed. De var som kometer: »de lyser en kort tid på himlen, men forsvinder snart med deres luftige hale«. ¹⁵⁵ Og videre hed det: »Noget tyder på, at slagordene kommer i hurtigere og hurtigere rækkefølge og lever kortere og kortere. Slagordet 'helhedsløsning' fik i hvert fald et kort liv, da det snart viste sig, at der hverken var tale om nogen helhed eller blev opnået nogen løsning. Det sidst udmøntede politiske slagord er: 'Saglig politik'. Så godt lyder det, at man skulle tro at have fundet ikke en komet, men en fiksstjerne som vejviser. Hvem vil ikke have ord for at se sagligt på problemerne, anlægge saglige synspunkter, træffe saglige beslutninger? Hvem vil stemples som usaglig med fordægtige og uvedkommende motiver i sin pose? – Ingen. Der er bare det ulykkelige ved det, at ingen hidtil har kunnet fortælle, hvad der er sagligt, og hvad der er usagligt, udover at det, jeg mener, er sagligt, og det, du mener, er usagligt. Planøkonomi, velfærdsstat, økonomisk samordning, indkomstpølitik, helhedsløsning, saglig politik er juvelskrin, men desværre tomme juvelskrin«. ¹⁵⁶

Blandt andet af ovennævnte citat ser man, at traditionalistiske synspunkter var god tone i Dansk Mejeristforenings *Mælkeritidende* i modsætning til, hvad der var tilfældet i *Andelsbladet*. ¹⁵⁷ Ja, selv *Husmandshjemmets* redaktion sluttede tidligt helhjertet op bag Mejeriselskabet Danmark: »Vi har simpelthen ikke råd til at mangle det samlede overblik og muligheden for, at man fra et enkelt sted kan dirigere«, lød argumentet her i november 1964. »Gør vi det ikke, gør andre det, og så får vi ingen indflydelse på, hvad der sker«. ¹⁵⁸

»Andelskætterne« i *Mælkeritidende*

Imidlertid var der som nævnt i *Mælkeritidende* i en lang periode plads til både traditionalistiske og modernistiske synspunkter. De trivedes så at sige fredeligt side om side – når ellers den for de fleste mejerifolk dybt ubeha-

154. *Mælkeritidende* 1964, s. 11; *Mælkeritidende* 1965, s. 525 og 945. Betegnende nok blev definitionen af ordet »monopol« gennemgået i et læserbrev i 1970 (*Mælkeritidende* 1970, s. 1201).

155. *Mælkeritidende* 1965, s. 945.

156. *Mælkeritidende* 1965, s. 946.

157. Dette medførte da også, at *Andelsbladets* redaktion ved en lejlighed beskyldte *Mælkeritidende* for bagstræb (*Mælkeritidende* 1968, s. 81 og 96).

158. *Husmandshjemmet* 1964, nr. 45, s. 2.

gelige rationaliseringsdebat fandt vej ind i bladets spalter.¹⁵⁹ Eksperter som forstander Aage H. Pedersen, Statens Forsøgsmejeri, kunne således i udratistiske vendinger ytre sig om, at man på baggrund af en sammenligning med andre mejerilande som New Zealand, Holland, USA og Sverige måtte »erkende, at dansk mejeribrug ikke i fremtiden kan undvære en eller anden form for produktionsplanlægning«. ¹⁶⁰

Samtidigt var der også plads til hidsige angreb på MD-konstruktionen, først og fremmest af K. Aage Jacobsen, Gislev mejeri (øst for Ringe), hvis syv indlæg i perioden 1965-69 ikke blev bragt med småt og/eller med lille linjeafstand, som *Andelsbladet* havde for vane at præsentere »andelskættene« indlæg. ¹⁶¹

Sidstnævnte tog kraftigt afstand fra det, han kaldte »direktør Mathiassens ønsketænkning«. »Man skal ikke arbejde med det umulige«, fastslog han i den forbindelse, »selv om man har propagandatrommen på sin side; dansk mentalitet har flere gange vist, at den ikke vil følge propaganda fra toppen«. ¹⁶² Også i andre indlæg gjorde Jacobsen sig til talsmand for, at fusio-

159. Der var dog her, mente blandt andre Jens Jensen, Andelsmejeriet Constantia, tale om en vis fortrængning blandt mejeribestyrerne, når det gjaldt spørgsmålet om det stadig stigende antal »udrationaliserede« mejeribestyrere, der befandt sig i »chok«. Vi burde, fortsatte Jensen, se »realiteterne lidt mere i øjnene og ikke bare [søge] ind i en virkelighedsflugt med et eller andet håb« (Jens Jensen i *Mælkeritidende* 1969, s. 257).

160. Aage H. Pedersen i *Mælkeritidende* 1964, s. 894.

161. Lige siden 1900 har der været tradition for, at nogle ganske få andelsfolk – »andelskættene« – har voget at tale toplederne i andelsbevægelsen – »andelshøvdingene« – imod. For en gennemgang, se Gunnar L.H. Svendsen: »Centralisering eller lokalisering? Om skvadronøren Knud Thøgersen fra Kringelkøbing og andre kættene indenfor andelsbevægelsen 1900-1914«, *Tidsskrift for landøkonomi*, nr. 3, 2000, s. 241-246.

162. K.Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 162. Dette synspunkt blev i øvrigt bakket op af Chr. Christensen, Klejtrup A/M (*Mælkeritidende* 1965, s. 241). For yderligere kritik af Mathiassen, se også Jacobsen i *Mælkeritidende* 1966, s. 697 og 1005). En anden synsvinkel finder vi hos husmand og forhenværende kontrolassistent Egon Petersen, Agerskov, der i et brev til mig giver et billede af stemningen i fortalernes lejr: »Som ret nyetableret, selvstændig landmand med et mindre landbrug kan jeg bevidne, at de såkaldte 'glade 60'erere' absolut ikke omfattede landbruget og dermed heller ikke mejeribrug. Den tiltagende afvandring fra landbruget i disse år skyldtes de relativt bedre indtægtsmuligheder i andre erhverv. De der havde evne og vilje – og tilstrækkelig tålmodighed til at forblive selvstændige landmænd måtte så tilpasse sig situationen både i den primære bedrift og i landbrugets fællesvirksomheder indenfor produktion og forsyning ... Vi var ... opsat på at mejeribrug skulle overleve [i vores egn] og at det derfor var nødvendigt at samle kræfterne og ressourcerne«. Om oprettelsen af MD hedder det konkluderende i brevet: »Det har altid været landmændenes lod på een gang at være konkurrenter og kolleger. Dette forhold går også igen i landbrugets fællesvirksomheder. På tværs af skillelinierne har vi på mange felter fundet samarbejdsformer som har fungeret godt. Jeg har da heller aldrig oplevet at den forskellige opfattelse af tingene har ført til personligt uvenskab. At vi i M.D. blev betragtet udefra som drømmere eller ligefrem fantaster har vi kunnet leve med al den stund andre mente at de selv repræsenterede den kolde sunde fornuft« (Egon Petersen: Upubliceret brev af 17. juli 2001 om mejerirationaliseringen i Sønderjylland).

nen måtte opstå nedefra og op, hvis den skulle være levedygtig: »Hr. Mathiasen har nu engang set sig blind på A/M Danmark, set alle fordelene, men ikke ulemperne. Det er en ærlig sag at gå ind for en idé; men når man ser, den er forkert, eller den ikke kan gennemføres, mon det så ikke er klogt at lade den hvile, indtil den med fordel eventuelt kan realiseres engang ad åre? Kvit dog tanken om A/M Danmark, lav dog ikke flere udvalg, direktører, sekretærer og lignende, for den dag – hvis den kommer – at der virkelig er fornuft og fordel ved at få et A/M Danmark, ja, da kan danske landmænd danne det på under 4 måneder, og det ud fra deres sunde fornuftige vurdering og tankegang. Det hjælper ikke at presse en sag igennem, når betingelserne for et godt resultat ikke er til stede«. ¹⁶³

For at underbygge dette principielle synspunkt fremførte Jacobsen en række overbevisende, økonomiske argumenter, som skulle vise, at »fordi en virksomhed er stor, er det ikke ensbetydende med, at den er rationel«. ¹⁶⁴ Dette gjaldt også »fata morganaet« Mejeriet Danmark. ¹⁶⁵ Det kunne nemlig, fremførte Jacobsen, rent driftsstatistisk godtgøres, at et fusioneret selskab som Sønderjylland Øst (et Andelsmejeriet Danmark »i mindre format«) havde lønningsudgifter, som var ca. 30 procent højere end det, der var gennemsnittet for de sønderjyske mejerier. ¹⁶⁶ Ja, i det hele taget viste driftsregnskaberne, at »mejeriernes resultater er bedre end fusionernes«. ¹⁶⁷ Og Jacobsen forsøgte nu at underbygge sin påstand: »3 øre under gennemsnit og så sige, at det går over forventning godt; man kan få den tro, at Haderslev amt var et underudviklet område, før fusionerne kom; men det var ikke tilfældet ifølge mejeristatistikken. Nok er mange mejerier for små til at drives selvstændigt; men så læg dem sammen med de bestående. Det er den bedste økonomi og en udvikling, der længe har været i gang. Det er ikke god økonomi for landmanden at levere til fusionerne; men det er heller ikke god økonomi for skatteborgeren«. ¹⁶⁸

Med den sidste sætning hentydede Jacobsen til de millioner af kroner, staten via rationaliseringsfonden stillede til rådighed for mejerifusionerne.

163. K.Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1969, s. 282.

164. K.Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 589.

165. K.Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1969, s. 282.

166. K.Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 589.

167. K.Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 589. Også regnskabet for Haderslev Vesteramts Mejeriselskab (H.V.M.) blev i 1968 genstand for en lignende diskussion, hvor mejeribestyrere, der anså deres eget regnskab for bedre end fusionens, efterlyste »reelle tal« fremfor »propaganda« (*Mælkeritidende* 1968, s. 73; se f.eks. også s. 85 og K.Aa. Jacobsens indlæg s. 134). I 1970 kom Fyns Mejeriselskab-FAOK i ilden (se f.eks. *Mælkeritidende* 1970, s. 589).

168. K.Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 589.

»Er det nødvendigt ... at forære alle disse penge til store mejerifusioner for at gøre disse nogenlunde økonomisk forsvarlige?«, spurgte han i den forbindelse. »Var det ikke bedre«, fortsatte han, »at disse millioner kroner blev brugt til billiggørelse af de hjælpemidler landmændene, mælkeproducenterne, har brug for ved rationalisering, modernisering og bedre indretning af kostaldene, til de praktiske ting, der kan lette arbejdet dér? Mælkeproducenterne fortjener disse penge, og det er mere retfærdigt end at give dem til fusionerne«. ¹⁶⁹

Denne kritik blev blandt andet fulgt op af driftsleder Hans H. Hansen, Terkelsbøl Andelsmejeri nordvest for Tinglev, der også havde fundet Haderslev Østs regnskab væsentligt ringere end regnskabet for hans eget mejeri. »Selv de største forkæmpere for rationaliseringen«, konkluderede Hansen her, »har indrømmet fusionernes dårlige økonomiske resultat«. ¹⁷⁰ Formanden for Haderslev Øst, Knud Friis, begrundede de store udgifter med nyinvesteringer i blandt andet tankvogne og gårdkøletanke og inviterede i øvrigt »hr. Jacobsen hened, så vi kan få en snak om tingene, og De kan se, hvad sønderjyske landmænd koncentrerer sig om at reorganisere i samarbejde med medarbejderne inden for mejeribruget«. ¹⁷¹ Jacobsen svarede imidlertid: »Mange tak for indbydelsen til at komme ned for at få en snak om tingene, men mon det hjælper, at vi to drøfter tingene, vi kan næppe overbevise hinanden. De, Friis, har ideen om det store, det slagkraftige o. s. v., der gennem fusionsdannelser skal skabe et nyt mejeribrug i Danmark, og jeg har ideen om samling om afsætningsleddene: Ost, smør, konsum o. a. med opretholdelse af de selvstændige produktionssteder«. ¹⁷²

Udviklingen kan ingen jo gå imod

Imidlertid syntes holdningen hos *Mælkeritidendes* redaktion fra og med 1964 umærkeligt at vippe over til centralisternes fordel. Som så mange andre begyndte man nu i forbindelse med mejerirationaliseringerne at tale om »bagstræb« som »nye ideers tro følgesvend«, om end man i næste øjeblik stillede sig sympatisk over for J.Th. Arnfreds artikel, »Klogt, om man tænkte mere i mennesker..«, hvori der blandt andet taltes om »de menneskelige værdier« som langt mere betydningsfulde end »tal og produktivitet«. ¹⁷³

Holdningsændringen, der i øvrigt fuldbyrdedes i løbet af 1969-70, viste sig vistnok første gang i forbindelse med en gengivelse af en artikel af

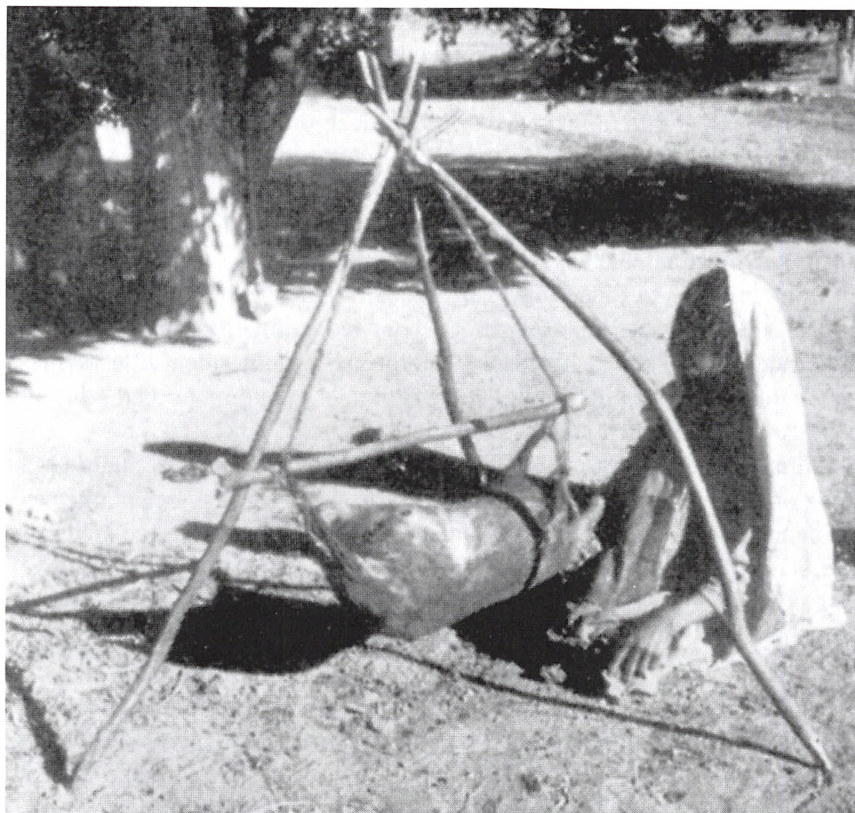
169. K.Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 590.

170. Hans H. Hansen i *Mælkeritidende* 1965, s. 604.

171. Knud Friis i *Mælkeritidende* 1965, s. 592.

172. K.Aa. Jacobsen i *Mælkeritidende* 1965, s. 603.

173. *Mælkeritidende* 1964, s. 1143; J.Th. Arnfred i *Mælkeritidende* 1964, s. 1213.

Glimt fra afghanske nomaders mejerikultur. På billedet ses en pige ved en smørkærne af gedeskind. Kærneprocessen, der varer en til halvanden time, foregår ved at skindet rystes. Da landet er fattigt på træer, er det naturligt, at der bruges skind til kærnerne. – De traditioner, nomadernes mælkekultur bygger på, er i slægt med europæisk mejeribrugs grundprincipper – og det mejeribrug, der praktiseres i dag i Afghanistan, har ikke så lidt til fælles med dansk mejeribrugsform for 100 år siden. – Mejeridrift i moderne forstand findes ikke i Afghanistan

Figur 7: »Afghanske nomaders mejerikultur«. I billedteksten sammenlignes mejeribrug i Afghanistan med den mejeribrugsform, der tidligere fandtes i Danmark. (Andelsbladet 1962, s. 959).

Laurs Laursen i *Silkeborg Avis* 23. juli 1964, »Rationalisering af andelsmejerier«, samt et gensvar sammesteds af F. Grønberg den 24. juli. I den forbindelse læser man i redaktionens indledning, at »selv om Laurs Laursens opfattelse måske nok kan tiltale en og anden praktisk mejerimand, så inde-

holder hans artikel så mange misforståelser og fejlslutninger ... at den ikke bør stå uimodsagt, og det er velgørende, at en mejeriejer søger at sætte en del af problemerne på plads«. ¹⁷⁴ I artiklen fremkom Laursen blandt andet med følgende hudfletning af MD: »Med ideen om 'Danmarks Mejeri' under ledelse i alle forhold, store og små, af ét mejerikontor med én dirketør, vil det hele let få et russisk præg, og selvtænkende bestyrelsesmedlemmer vil kun være til besvær. Det vil ikke mere være af værdi for disse bestyrelsesmedlemmer at have været på højskole. Man kan nøjes med at kunne den ene sang: 'under dine vingers skygge, Herre, lad os bo og bygge!'« ¹⁷⁵

Det svar fra mejeriejer Grønborg, som redaktionen kunne bifalde, var følgende: »Kære Laurs Laursen. For blot nogle få år siden ville jeg have været enig med dig i mange af de betragtninger, du kommer med i din artikel i *Avisen* i går. Men jeg er blevet klogere (?)« ¹⁷⁶

Som en slags forklaring på, hvorfor han var blevet klogere, talte Grønborg om, at der »ved hvert generationsskifte sker ... en slags mentalitetsændring, og både jeg og du, Laurs Laursen, er for gamle til at følge med i det, der sker i dag. Der skal nye kræfter til, og vær ærlig – mange af de unge i dag er knagende dygtige. Lad så være, at den musik, der var over mejeribrugets barndom er forsvundet, den kan vi kun leve os tilbage til i minderne« ¹⁷⁷

Med andre ord var der endnu en gang tale om tresser-refrænet i de danske landdistrikter: Udviklingen kan ingen jo gå imod. Man kunne i denne sammenhæng måske spørge: Havde der ikke nærmere været tale om propagandaens effekt?

7. En helhedsløsning: Mejeriselskabet Danmark

Trods den generelle skepsis fra de menige medlemmer fortsatte toplederne deres kamp for Mejeriselskabet Danmark. Hvem kommer først, spurgte *Andelsbladets* redaktion sig selv i februar 1970: Mejeriselskabet Danmark eller Mejeriselskabet Sverige? ¹⁷⁸

De strandede forhandlinger om et Mejeriselskab Danmark

Forud var der imidlertid foregået en på mange måder smertefuld forhand-

174. *Mælkeritidende* 1964, s. 660.

175. Laurs Laursen i *Silkeborg Avis*, gengivet i *Mælkeritidende* 1964, s. 661.

176. H. Grønborg i *Silkeborg Avis*, gengivet i *Mælkeritidende* 1964, s. 661.

177. H. Grønborg i *Silkeborg Avis*, gengivet i *Mælkeritidende* 1964, s. 663.

178. *Andelsbladet* 1970, s. 118.

lingsproces i forbindelse med udformningen af vedtægterne. Her var de mindre vidtgående ledere blevet koblet af, som f.eks. en af de tidlige kritikere af helhedsløsningen, Axel Korsgaard fra Mors, der i samarbejde med Fællesorganisationen utrætteligt havde kæmpet for en national koordinering af mælkeeksporten i form af Mejerieksportforeningen Danmark.¹⁷⁹ Herudover, mente han og flere andre, skulle man bibeholde de egnsbaserede andelsmejeriforeninger.

Også forhandlerne fra fire jyske egnessammenslutninger, der ønskede at tilslutte sig Mejeriselskabet Danmark – mejeriselskaberne for Haderslev Vesteramt, Sønderjylland Øst, Vendsyssel og Viborgegnen – havde, da det kom til stykket, store betænkeligheder ved at acceptere en endegyldig fusion, som vedtægterne lagde op til, og som blandt andet også rummede en for de fire selskaber alt for stor bemyndigelse til den centrale ledelse.¹⁸⁰ Dette fremgår af en erklæring fra 7. januar 1969, hvori de fire mente, man i første omgang burde koncentrere sig om »særskilt sammenslutning af de fire selskaber«.¹⁸¹

Efter de følgende to måneders hektiske forhandlingstid mellem Fællesorganisationen, udvalget for Mejeriselskabet Danmark og de fire jyske meje-

179. Jf. *Andelsbladet* 1969, s. 414.

180. Jf. Jørgen M. Thygesen i *Andelsbladet* 1969, s. 260. Om situationen omkring nytår 1969 skriver Jakob Buksti: »Det skulle imidlertid vise sig, at det var overordentlig tvivlsomt, om der overhovedet var noget selskab at tilmelde sig. Selve det nye selskabs grundlag var fortsat flydende, og den nærmere udformning afhang af de fire store selskabers holdning. Deres entusiasme for sagen var imidlertid kølnet mærkbart. De begyndte således efterhånden at opfatte 'Mejeriselskabet Danmark' som en 'organisation' mere end en virksomhed med et forretningsmæssigt indhold, og de frygtede, at de mange små enkeltmejerier ville blive en for stor belastning for det nye selskab, således at det igennem en årrække skulle holdes oppe netop af dem. Enkelte af de store selskaber begyndte derfor at tale om en mælk, der var 'produktionsmæssig og økonomisk værdifuld', hvilket betød, at man nok gik ind for en sammenlægning, men at man selv ville bestemme, hvem man skulle sammenlægges med. De øjeblikkelige fordele ved en sammenlægning måtte ikke forspildes« (Buksti 1982, s. 371).

181. Erklæring gengivet i *Mælkeritidende* 1969, s. 50. Om Fællesorganisationens reaktion m.m., se også *Dansk Landbrug* 1969, s. 5. Historikeren Hans Vedholm, der har undersøgt sagen nærmere, skriver, at der ved et møde 10. januar 1969 i Aabenraa, der forløb i en »ret opgivende stemning«, drøftedes følgende punkter: »[De] samlede bestyrelser for de 4 selskaber og formanden for Fællesorganisationen, Chr. Speggers, [mødtes], ridsede situationen op og lagde op til en drøftelse af forholdet til direktør Thygesen, selskabets navn og hjemsted, Fællesorganisationens vedtægtsmæssige rettigheder, tilslutningsgrundlaget og finansieringsgrundlaget. Knud Friis konstaterede, at man ønskede MD og Fællesorganisationen adskilt, at man ønskede hjemsted i Jylland, at optagelsesbetingelser, vurderingsgrundlag og udligningsordning skulle ajourføres, at man ønskede finansieringsgrundlaget klarlagt, og at alt dette var krav til et eventuelt MD« (Vedholm 1995, s. 31). Se også Buksti 1982, s. 368ff.

riselskaber måtte direktør Jørgen M. Thygesen meddele Fællesorganisationen, at han ønskede at fratræde sin stilling. »Det er en absurd og utænkelig situation«, udtalte Thygesen i en efterfølgende redegørelse, »at man skulle kunne etablere Mejeriselskabet Danmark på grundlag af to vidt forskellige sæt vedtægter«. Sådan kunne man ikke, mente han, »jonglere rundt« med de »ukrænkelige« andelsprincipper.¹⁸² Afslutningsvist hed det om dette svigt fra de regionale ledere: »Det gør mig ondt, at et landbrug, der er hårdt ramt økonomisk, som undergår mægtige strukturændringer med store menneskelige og sociale problemer, at dette landbrug i et så vigtigt anliggende skal se sine interesser svigtet af nogle få, der manglede visionerne«. ¹⁸³

Fornyet propaganda for Mejeriselskabet Danmark

Krisen blev ledsaget af en mængde slagord, først og fremmest fra *Andelsbladets* og Fællesorganisationens side, blandt andet i form af overskrifter som »urokket tilslutning til Mejeriselskabet Danmarks målsætning«, »uansvarligt ikke at fortsætte«, »fortsat fuld støtte«, »videreføre, ikke skrinlægge«, »mælkeproducenternes interesse« osv.¹⁸⁴

Samtidigt blev der ført det, man nærmest kan kalde en propaganda-slutspurt – understøttet af LOK – for lignende sammenlægninger som Danmarks Brugsforening og Dansk Landbrugs Grovvarereselskab samt for yderligere centralisering inden for andelssvineslagterierne. Disse sektorer skulle nemlig, argumenterede man, gøres til »stærke sektorer« ved at lægge den forretningsmæssige ledelse »i hænderne på få, meget stærke, dygtige og vidende ledere«. ¹⁸⁵

Citatet vidner om den uhyre tiltro til »stærke ledere«, der var opbygget omkring 1970. Dette førte til den besynderlige situation, at de meninger, der blev tilkendegivet uden for topledernes kreds, ganske enkelt ikke talte med – en bedrevenighed, der ikke mindst røbede sig i forbindelse med agitationen for Mejeriselskabet Danmark. »Planerne om Mejeriselskabet Danmark«, hed det således tidstypisk i *Andelsbladets* leder i april 1969, »kan

182. Jørgen M. Thygesen citeret i *Andelsbladet* 1969, s. 261. Se også Buksti 1982, s. 372. Vedholm gør dog i den sammenhæng opmærksom på det personlige modsætningsforhold mellem formanden for Haderslev Øst, gårdejer Knud Friis, og københavneren Jørgen Thygesen, som en væsentlig årsag til Thygesens tilbagetræden (Vedholm 1995, s. 29-30).

183. Jørgen M. Thygesen citeret i *Andelsbladet* 1969, s. 261.

184. *Andelsbladet* 1969, s. 49, 154, 260, 357, 525. Den officielle erklæring fra Fællesorganisationen findes i *Mælkeritidende* 1969, s. 66.

185. *Andelsbladet* 1969, s. 777.

ikke 'skrinlægges', som enkelte hjælpsomme presserøster udtrykte sig, så længe tanken er rigtig. Og den *er* rigtig«. ¹⁸⁶

Dette budskab var ikke mindst møntet på de genstridige, lokale og regionale mejeriledere, der blev ved med at forsinke udviklingen. ¹⁸⁷ Af samme grund fortsatte man da også med uformindsket styrke kampen mod det nejsigende »mindretalsdiktatur« til generalforsamlingerne i de lokale mejeriforeninger, hvor spørgsmålet om tilslutning til Mejeriselskabet Danmark den ene gang efter den anden blev sat til afstemning. ¹⁸⁸

Også andre af de ledende funktionærer som chefredaktør Poul Toft-Nielsen, *Landsbladet*, agiterede for det, man inden for topledernes og topeksperternes egne kredse omtalte som »den afgørende tillid til lederne«. ¹⁸⁹ I et interview i *Andelsbladet* – ligeledes i april 1969 – udtalte Toft-Nielsen således: »Hemmeligheden ved, om en stor, ny sag lykkes [er]: Har man de rigtige ledere. Det er nemlig ikke et stort, upersonligt fabeldyr som en bevægelse, der skal skabe noget nyt. Det er de mennesker, der sætter sig i spidsen for at skabe noget. Derfor begriber jeg ikke de ord, der ustandselig lyder fra mejerisektoren: Det er noget, man skal skabe fra neden. Der må være nogen, der sætter noget i gang, og det er som regel mænd oppe i toppen. Hvis landmændene ikke forstår i tide, at nogen må tage et initiativ og føje tingene sammen helt oppe i toppen, kan jeg ikke se, at dansk mejeribrug har nogen chance«. ¹⁹⁰

Nogle gik endog så vidt i deres centralistiske bestræbelser, at de – på samme måde som L.S. i 1930'erne – agiterede for en total sammensmelt-

186. *Andelsbladet* 1969, s. 357. Se også Knud Friis citeret i *Andelsbladet* 1970, s. 643. Husmand Egon Petersen, som var meget aktiv inden for mejericentraliseringen i Sønderjylland, beretter i et brev til mig blandt andet følgende om idéen om et mejeri Danmark: »At ideen om Mejeriselskabet Danmark skulle komme fra toppen kan vel ikke undre nogen. Fra toppen har man også de bedste muligheder for et overblik. Ud fra dette overblik er det også nødvendigt at 'finde på' hvordan fremtiden bedst kan forme sig. I bagklogskabens klare lys mener jeg at ideen var rigtig. Det der skilte landmændene var i højere grad den forskellige opfattelse af med hvilken hastighed ideen burde føres ud i livet. Nogle havde gerne set 2-3 generationer« (Egon Petersen: Upubliceret brev af 17. juli 2001 om mejerierationaliseringen i Sønderjylland).

187. »[Der er] i høj grad grund til at fremhæve det ansvar, der påhviler ledelsen af hvert eneste dansk andelsmejeri, på Sjælland og Fyn lige så meget som i Jylland. Man har somme tider fornemmet ligesom en lettelse i nogle mejerifolks sind, når der var tegn til, at Mejeriselskabet Danmark alligevel ikke kunne komme i gang foreløbig, eller at det i hvert fald måtte starte uden Sjælland, eller uden Fyn, eller uden nær så meget mælk som oprindelig påregnet. En slags fornemmelse af, at faren var drevet over endnu engang for ens eget vedkommende, så kunne man jo altid gå med, når de andre havde fået begyndt og betalt lærepengene« (*Andelsbladet* 1969, s. 357).

188. Se f.eks. *Andelsbladet* 1970, s. 1143 og 1161.

189. Se f.eks. *Andelsbladet* 1969, s. 1113.

190. Poul Toft-Nielsen citeret i *Andelsbladet* 1969, s. 341.

ning af alle danske andelsvirksomheder i form af et statsfinansieret Andels-selskabet Dansk Landbrug – en tanke, som *Andelsbladet* fandt »værdifuld«. ¹⁹¹ Der var naturligvis ikke tale om »noget, der skal starte fra bunden«, men derimod om yderligere fremskridt, forstået som en fremmelse af »det totale økonomiske resultat«. ¹⁹² Og redaktionen konkluderede: »En udvikling i retning af [kontorchef Henning] Normanns forslag bør slet ikke virke skræmmende, ej heller fremmedartet, det er en videreførelse af de seneste års fremskridt«. ¹⁹³

I det hele taget var der på dette tidspunkt lettelse at spore hos *Andelsbladets* redaktion og langt hovedparten af dets skribenter. Med planlægningen af de store andelsfusioner havde man, som det hed, taget »kæmpeskridt«, mens realiseringen af dem indebar, at man endelig var kommet på forkant med udviklingen. ¹⁹⁴ Alle var derfor generelt præget af fremskridtoptimisme, om end de fleste også nærrede en reel bekymring for andelsdemokratiets fremtid. Herom vidner blandt andet den store opmærksomhed, der var omkring Gunnar Viby Mogensens undersøgelse af strukturændringernes sociale konsekvenser, som viste, at der herskede stor utilfredshed med den manglende indflydelse i andelsforeninger, såvel blandt de ældre som blandt de unge. ¹⁹⁵

Efter at storfusionerne inden for andelsbevægelsen var kommet i hus, kunne man betegnende i januar 1970 indsætte en leder i *Andelsbladet* med følgende overskrift: »Så var de altså ikke bagefter udviklingen«. ¹⁹⁶ Med »de« mente man naturligvis de danske andelsforeninger.

8. Ændrede spilleregler – ændret praksis

Revidering af andelsprincipperne

Symptomatisk nok blev det en af de ledende drivkræfter fra de mest interesserede mejeriforeninger (de sønderjyske), der tog over efter Thygesen,

191. *Andelsbladet* 1969, s. 1210. Allerede omkring 1960 foreslog forstander Helge Drewsen, Borris Landbrugsskole, at man oprettede andelsselskabet »Det danske landbrug« (Drewsen i *Andelsbladet* 1961, s. 1267, se også Drewsen i *Landbonyt* 1964, s. 218). Herudover var man i 1969 tydeligvis inspireret af den storfusion af landbrugets andels- og øvrige organisationer, som på dette tidspunkt var under forberedelse i Sverige (se f.eks. *Dansk Landbrug* 1968, s. 39).

192. *Andelsbladet* 1969, s. 1210.

193. *Andelsbladet* 1969, s. 1210.

194. *Andelsbladet* 1965, s. 1.

195. Viby Mogensens 1970; *Andelsbladet* 1970, s. 1183ff.

196. *Andelsbladet* 1970, s. 69.

nemlig formanden for Sønderjylland Øst, gårdejer Knud Friis, Rinckenæs.¹⁹⁷ Atter kom der skred i tingene. Og udviklingen kunne gå sin gang.

Sammenslutningsoverenskomsten blev underskrevet i løbet af juni 1970 af de fire oprindelige mejeriselskaber tillige med Sydjysk Mejeriselskab i Ødis syd for Kolding samt Brørup og Omegns Andelsmejeri og Andst Andelsmejeri ved Vejen.¹⁹⁸ Hermed var dette i opstartsfasen fuldkomment jyske projekt en realitet, og den 1. oktober 1970 kunne Mejeriselskabet Danmark indlede sin virksomhed. Dette blev samtidigt startskuddet til, at den fra og med Anden Verdenskrig så magtfulde Fællesorganisation blev – om end ikke ligefrem bortrationaliseret sammen med de lokale og regionale mejeriforeninger – så dog sat i skyggen af mastodonten MD, senere MD Foods og Arla.

Det er interessant at sammenligne de klassiske andelsvedtægter med vedtægterne for Mejeriselskabet Danmark A.M.B.A., som de blev godkendt 27. oktober 1964 på Fællesorganisationens repræsentantskabsmøde, for øvrigt med 65 stemmer for, 39 imod og to blanke, dvs. med en betydelig modstand.¹⁹⁹ Her kan man for det første konstatere, at sidstnævnte vedtægter – som for øvrigt har undergået flere ændringer siden²⁰⁰ – rent sidemæssigt fylder over dobbelt så meget som Hjedding-vedtægterne (1882) og tre gange så meget som Christian Sonnes vedtægter for Thisted Købstads Arbejderforening (1866).

Ikke mindst princippet om andelsdemokratiet (Hjedding-lovenes § 7 og Sonnes § 6) er svulmet gevaldigt op i 1964-vedtægterne, idet det – udspecificeret inden for §§ 11-19 – udgør ikke mindre end 10 sider af i alt 25 sider.

Der er tale om særdeles minutiøse beskrivelser af noget, der for en lægmand umiddelbart kan synes at være et højst indviklet, indirekte demokrati – nærmest et »apparat«, om end T. Mathiassen i et interview i 1964 i forbindelse med organisationsstrukturen betonedede, at Mejeriselskabet Danmark ikke ville »kvæle det lokale initiativ«. ²⁰¹ Man er imidlertid – de man-

197. Buksti 1982, s. 369ff. Se også *Andelsbladet* 1969, s. 974.

198. Buksti 1982, s. 373. Se også *Andelsbladet* 1970, s. 645.

199. Vedholm 1995, s. 22; Buksti 1982, s. 368. I en meddelelse i *Ugeskrift for Landmænd* er der dog tale om syv blanke stemmer (1964, s. 729).

200. For en samlet liste over vedtægtsændringer i perioden 1971-1995, se Vedholm 1995, s. 189-190.

201. Til spørgsmålet »Hvordan skal selskabet opbygges?«, svarede Mathiassen således: »Landet skal opdeles i 6 eller 8 regioner, som indenfor hvert sit område får et betydeligt selvstyre – under ansvar overfor helheden og i overensstemmelse med de fælles retningslinjer, der er udstukket for selskabets drift. Frygten for, at man gennem et altfavnende selskab ville kvæle det lokale initiativ, skulle således være ubegrundet. Tværtimod vil den dygtige og initiativrige mand – uanset hvor han er placeret – få vidt spillerum for sin indsats« (Mathiassen citeret i *Mælkeritidende* 1964, s. 593). Se også *Ugeskrift for Landmænd* 1964, s. 628.

ge beslutnings- og kontrolinstanser til trods – ikke i tvivl om, at beslutningskompetencen primært ligger hos de 11 personer, der udgør bestyrelsen, der ifølge § 15, stk. 1 har »den overordnede ledelse af selskabet og træffer beslutning i alle anliggender, der ikke særligt er henlagt til repræsentantskabets afgørelse«. ²⁰²

På den ene side førte denne centralisering af beslutningskompetencen utvivlsomt til en større handlekraft, hvilket blandt andet opkøbet af Høng i december 1970, kun to måneder efter starten, vidner om. ²⁰³ På den anden side udløste den kritik hos de menige medlemmer, ligesom den på længere sigt førte til en åben konflikt inden for mejeriområdet mellem tilhængere og modstandere og hermed – efter alt at dømme – også til en decideret negativ, social kapital i form af en ekskluderende tendens inden for mejerifolket. Herom vidner den såkaldte »mælkekamp«. ²⁰⁴

Herudover er der tale om åben medlemsadgang (§ 4) ligesom i de klassiske andelslove, om end de større leverandører privilegeres gennem en udligningsordning (§ 5) – en bestemmelse, der dog udgik i 1975. ²⁰⁵ Imidlertid blev der i 1986 i stedet indført en ordning til ulempe for småproducenterne, nemlig at »mælken skal bevares i gårdkøletanke«. ²⁰⁶ Derimod valgte man lige fra starten begrænset hæftelse (§ 4) til forskel fra den solidariske hæftelse i Hjedding Andelsmejeris og Sonnes vedtægter (henholdsvis § 5 og § 3). ²⁰⁷

202. Vedtægter for Mejeriselskabet Danmark A.M.B.A. af 27. oktober 1964, s. 17. Det fremgår endvidere af § 14, stk. 1, at af bestyrelsens 11 medlemmer udgøres de ni af medlemmerne dels af regionsformænd (de fødte medlemmer), dels af personer fra repræsentantskabet (de valgte medlemmer), mens to medlemmer kommer fra De danske Mejeriforeningers Fællesorganisations bestyrelse (de upegede medlemmer).

203. Jf. Petersen 1989, s. 36. Husmand Egon Petersens vurdering af, at MDs opkøb af Høng vidnede om en større handlekraft i forhold til de tidligere, »træge« andelsforeninger, fik jeg i høj grad bekræftet ved et interview 6. september 2000. Det skal her indskydes, at Egon Petersen har været særdeles aktiv i forbindelse med Branderup mejeris sammenlutning til MD, ligesom han har siddet i MDs repræsentantskab fra 1978-1991.

204. Om medlemmernes kritik, se f.eks. *Andelsbladet* 1968, s. 737. Om 'mælkekampen', se Buksti 1982, s. 454ff; Vedholm 1995, s. 19ff. Om skabelsen af negativ social kapital vidner blandt andet udtalelser fra Egon Petersen, Agerskov. I et interview 6. september 2000 fortalte han mig således, at »de, der ikke var med MD, var imod«. Der synes her ikke at have været nogen mellemvej. »Var man indenfor [i ledelsen] så man helt anderledes på MD, end hvis man var udenfor«, beretter Petersen.

205. Se også Vedholm 1995, s. 23.

206. Vedholm 1995, s. 189.

207. Her kommenterede Mathiassen: »Solidarisk ansvar er det normale i forbindelse med andelsmejerier, men ved begrænset ansvar formindskes den enkelte andelshavers økonomiske risiko. Det spiller ofte en stor rolle, navnlig i de store mælkeproducenters overvejelser om tilslutning til et andelselskab, og derfor vil denne selskabsform utvivlsomt kunne bidrage til at skabe større samling om det landsomfattende mejeriselskab« (Mathiassen citeret i *Mælkeritidende* 1964, s. 593).

Figur 8: Bolderslev Andelsmejeri nord for Tinglev med tre mælkevogne ved rampen. Billedet, der er taget af Rudolf Gimm, stammer formentlig fra 1930'erne. (Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie).

Noget er gået tabt ...

Hvad betød disse nye »spilleregler« for samarbejdet inden for andelsmejeribevægelsen? Hvad havde man som menig andelshaver vundet? Hvad havde man mistet? Eller var der blot tale om lutter romantik, som selv H. Grønberg fra Silkeborg måtte indrømme? Det var naturligt nok sådanne spørgsmål, der optog sindene i 1960'ernes sidste halvdel.

Som blandt andre etnologen Karen Elberg har gjort opmærksom på, er »tabs-tankegangen« karakteristisk for landsbybegrebet.²⁰⁸ Her tænkes dog ikke blot på nutidens tilflyttere omkring år 2000.

Således fastslog f.eks. lærer ved Magleas Folkehøjskole ved Birkerød, Ingeborg Appel, i 1963 i et referat af Hindsgavl-mødet under overskriften »Bondelandets forvandling«, at det »er almindeligt at sukke over det gamle fællesskabs forsvinden«.²⁰⁹ Men, tilføjede hun, »hvad går der tabt under

208. Karen K. Elberg: »Landsbyen som hjemstavn«. I: K. Elberg og J. Guldborg (red.): *Hjemstavn. Studier i det regionales betydning i kultur og kunst*. Odense Universitetsforlag, Odense 1997, s. 52.

209. Ingeborg Appel i *Højskolebladet* 1963, s. 540.

forvandlingen?» De fællesskaber, folk talte om, havde været isolerede religiøse, politiske eller sociale fællesskaber »præget af fordomme, som har fastholdt mennesket i normen«. ²¹⁰ Det virkelige tab, mente Appel, bestod derimod i tabet af det »bedste på landet«, nemlig familiens nære forhold til arbejdet. Hvis der da *overhovedet* var tale om et tab: »Hvorfor taler man forøvrigt altid om tab, som om der ikke kom noget i stedet? Der kan dog være kompensation for det stagnerende kulturliv på landet i, at landboerne takket været deres biler er kommet byen nærmere og kan opsøge dens kulturgoder, og i – hvis man tør sige det – at de har fået fjernsyn«. ²¹¹

Tabet var under alle omstændigheder konkret og føleligt hos store dele af 1960'ernes danske landdistriktsbefolkning. Den tidligere nævnte Laursen-Grønborg-polemik i 1964 endte således med, at man kunne enes om én ting: netop tabet. »Det jeg skrev forleden«, hed det i et gensvar fra Laursen, »var [blot] tænkt som en advarsel til mejeriernes andelsmænd, som i denne tid ved mejerimøder er udsat for en voldsom propaganda fra udsendte veltalende konsulenter, der lover de menige medlemmer store fordele ... blot de vil stemme for at gøre sig selv umyndige i deres egne foreninger ... Men efter min ringe mening kan denne nyordning også medføre meget store både økonomiske og kulturelle tab, og der vil næsten ikke være andet tilbage af andelsideens grundprincipper end andelsnavnet«. ²¹²

»Kære Laurs Laursen«, replicerede Grønborg straks, »- du ramte plet! Vi er enige – – enige om, at det kulturelle tab er så stort, så bittert at tænke tilbage på«. ²¹³

Senere samme år gav K. Hald, forhenværende formand for andelsmejeriet Thyholm, Hvidbjerg, i forbindelse med delegeretmødet 1964 udtryk for lignende, vemodige tanker: »Der står på forsiden af *Mælkeritidende*: Udgiven af Dansk Mejeristforening; jeg synes, der mærkes meget lidt dertil ved at gennemlæse dette kære gamle blad, som i mere end 60 år har været en kær ugentlig gæst, og jeg synes, noget af det oprindelige er gået tabt, vel også en følge af udviklingen inden for mejeribruget. Jeg har undret mig over, at ingen har taget tidens forhold op til debat; jeg kan ikke tro, alle Dansk Mejeristforenings medlemmer mener, det er en god og sund udvikling, vi er inde i, hvorfor ikke drøfte spørgsmålene i medlemsbladet. Det er, som alle slutter op om, at udviklingen går den rette vej, og der er ingen anden. Et tidens tegn er det vel også, at når et mejeri eller en mejeribestyrer

210. Ingeborg Appel i *Højskolebladet* 1963, s. 540.

211. Ingeborg Appel i *Højskolebladet* 1963, s. 540.

212. Laurs Laursen i *Mælkeritidende* 1964, s. 682.

213. H. Grønborg i *Mælkeritidende* 1964, s. 683.

holder jubilæum eller det, som kaldes runde fødselsdage, så meddeles: 'Ingen festlighed' eller kort og godt: 'Jeg er ikke hjemme den dag'«. ²¹⁴

Summary

Gunnar Lind Haase Svendsen: Danish Dairy Industry and the Law of Development 1950-70

In comparison with the huge flood of literature produced about the golden years of co-operation in Danish agriculture in the last half of the nineteenth century, it is striking how little has been written about the development since the Second World War, and particularly since 1960. In the present article, the author poses the question whether this might be an illustration of the old saying that you are willing to talk about you successes, but you are silent about your defeats. With the development in the dairy sector in the period 1950-70 as an example, it is shown how the classic idea of co-operation, which had been fundamental in the organization of Danish agriculture for most of a century, suffered defeat when faced by a seemingly inevitable 'development' which demanded rationalization and structural change. But what was the 'development' which altered the daily lives of the rural population from about 1960? How was it that novel academic concepts such as 'rationalization', 'structural development' and 'structural change' so to speak invaded the rural population during the 1960's? It is seen as a result of a new powerful group of centrally situated top managers within Danish agriculture, spurred on by powerful capital interests and seconded by a steadily increasing flock of salaried employees and experts, which appeared in lieu of the old 'parochial kings', the individuals who had held power in the small local communities. Not least within the dairy sector, which traditionally had been of great importance to both material and immaterial rural living conditions, the doctrine of development as a law, which you cannot evade, had great importance. The numerous local cooperative dairies were rationalized away in favour of centralization, both in organization and production.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

214. K. Hald i *Mælkeritidende* 1964, s. 939.

Historisk essay

Kroppen som demokratisk anliggende – i en nordisk kontekst

Af Niels Kayser Nielsen

Med udgangspunkt i et citat af Hal Koch påviser lektor, ph.d. Niels Kayser Nielsen, at der i de nordiske velfærdsstater i 1930'erne sattes en ny demokratiopfattelse på dagsordenen. Fra at være noget rent principielt, juridisk og politisk bestemt, kom demokrati til at omfatte også omsorgen for den enkelte borgers sociale velfærd. »Kroppen« blev et demokratisk anliggende, og varetagelsen af borgernes kropslige behov blev centralt for de nye nordiske velfærdsdemokratier. Dermed udvidedes samfundets opmærksomhed fra den politiske borger i samfundets offentlige liv til den private sfæres borger og hans behov. Det kunne åbne for diverse former for »social engineering«, formynderi og homogenisering, men her spillede det en vigtig rolle, at 1930'ernes nye nordiske demokratiforståelse udvikledes med diktaturerne til højre og venstre som aktuelle skræmmebilleder på samfundsmæssige overgreb på individet. I artiklen fremhæves Hal Koch som en af de første, der erkendte, hvilke implikationer for det politiske demokrati det må have, at borgeren ikke blot er et politisk og socialt, men også et biologisk væsen, en krop.

Udgangspunktet for det følgende er nogle bemærkninger af Hal Koch i *Krogerup Højskoles Årsskrift 1950* i forbindelse med en redegørelse for, hvad der var det særegne ved højskolens profil som en særlig demokrati-højskole: »Virkeligheden ligger ikke forude, men her. Den må på en eller anden måde være præget af, at vi skal dø, og den må altid have noget med medmennesket at gøre. Det må være den primære fordring.«¹

Det er erkendelsen af de kropsligt bestemte behov, der er afgørende for Hal Koch. Tankegangen i 1950 er i virkeligheden en forlængelse af nogle overvejelser, han har gjort sig allerede i 1942, hvor det i bogen *Dagen og Vejen* i en påpegning af politikens forrang frem for kulturen hedder: »'Det politiske' udtrykker den ubestridelige Kendsgerning, at vi nu engang er sat her sammen og skal og maa finde ud af at ordne vore Forhold os imellem

1. Hal Koch. Et udvalg ved Bodil Koch i samråd med Per Salomonsen og K.E. Bugge. København 1963. s. 60.

Teologen Hal Koch (1904-63) var en af de første, der ønskede at fundere demokratiet i det konkrete menneske af kød og blod. (Efter Hal Koch. Et udvalg ved Bodil Koch i samråd med Per Salomonsen og K.E. Bugge. København 1963).

paa en anstændig Maade, og at det er os, der skal gøre det, ikke nogen andre.«²

Det afgørende er med andre ord de fælles vilkår, og at vi skal leve i samfund med hinanden. Dette opfattes som demokratiets grundvilkår. For Hal Koch er regelsystemer og flertalsafgørelser ikke det afgørende ved demokratiet. De kan føre til barbari, vidste han allerede under 2. Verdenskrig. Og et par år efter krigen skriver han i en artikel med titlen »Om Ansvar«, at der i Tyskland nok var flertal for jødeforfølgelser, men at dette ikke er foreneligt med demokrati.³ Og i samme artikel erklærer han sig endegyldigt: »Det er og bliver nu engang noget fundamentalt, at mennesker får en ordentlig føde, har sunde boliger, klæder på kroppen og økonomisk tryghed.«⁴

Hos Hal Koch ser vi med andre ord et tydeligt eksempel på anerkendelsen af, at politikken må være social for at være egentligt demokratisk. Det demokratiproblem, der i løbet af 1930'erne blev aktualiseret af diktaturerne til højre og til venstre, satte en ny demokratiopfattelse på dagsordenen, nemlig at demokratiet ikke kunne nøjes med at være »princiipielt«, dvs. juridisk og politisk bestemt. Det måtte også omfatte omsorgen for den enkelte borgers sociale velfærd, forstået som varetægelse af kropslige behov. Hal Koch er således et eksempel – og ét af de mest klart talende – på en ny demokratisk samfundsmæssighedsopfattelse, der er kropsligt orienteret, og som tager udgangspunkt i kroppens behov – ikke kun som producent, men også som forbruger.

Denne nye demokratiopfattelse holder nok fast i, at demokratiet – universalistisk, abstrakt og liberalt – er knyttet til det enkelte menneskes ukrænkelighed, uafhængigt af tid og sted, men påpeger samtidig, at denne universalisme altid allerede foreligger i en historisk-specifik kontekst: Vi lever kropsligt og forgængeligt, og kroppen er altid »til stede«, dvs. den lever altid – partikularistisk – i stedsbundethed og i et bestemt tidsrum. Altså at kroppen nok er krop som sådan, dvs. i almenhed som begreb, men også altid en levet krop – af kød og blod, med hud og hår. Det er ikke nok at se på den politiske borger i samfundets offentlige liv; man bør også skele til den private sfæres borger og de substantielle og sociale behov dér.⁵

Det er disse to aspekter af relationen mellem krop og demokrati, det politiske og det sociale, der skal tages op i det følgende. Den centrale tese er,

2. Hal Koch: *Dagen og Vejen*. København 1942, s. 18.

3. *Hal Koch*. 1963, s. 17.

4. *Ibid.*, s. 21-22.

5. Gudmundur Hálfðanarsson: »Defining the Modern Citizen: Debates on Civil and Political Elements of Citizenship in Nineteenth-Century Iceland«, *Scandinavian Journal of History* vol. 24, 1999, især s. 113ff.

at de nordiske velfærdsdemokratier, som tager form i 1930'erne, indebærer en opmærksomhed på kroppens behov og på den demokratiske lighed, som knytter sig til, at vi alle har en krop og lever i en krop. Denne bestræbelse på at rodfæste demokratiet liberalt og abstrakt i netop kroppenes ligestilling driver samtidig en ny opmærksomhed frem, nemlig på kroppens socialdemokratiske tarv. Det indebærer en drejning i demokratigrundlaget: bort fra produktionskroppen i retning af forbrugerkroppen; dvs. en drejning bort fra et rent instrumentelt kropssyn i retning af en kombination af en på én gang instrumentel og ekspressiv kropsofattelse.

Demokrati og kropsbeskyttelse – som princip

Den nye opmærksomhed på kroppen, der kommer til udtryk i 1930'erne, skal ikke forstås som en legitimering af sporten som led i et socialt demokrati. Sådanne bestræbelser forekom ganske vist flere steder i Norden (jf. nedenfor), men kom aldrig til at spille nogen nævneværdig rolle for debatten om demokratiudviklingen hos Hal Koch. Han keredede sig ikke om den idrætslige side af sagen, dvs. som sport med regler og formelle procedurer. Det kan næppe undre, for så vidt som Hal Koch ikke var interesseret i de formelle spilleregler for demokratiet. Han var så meget grundtvigianer, at han anskuede problemet »folkeligt«, dvs. som et spørgsmål om samvær og respektfuld udleverethed til hinanden, at han ikke kunne finde plads til den regel-rigide idræt med vægten lagt på konkurrence og selvpromovering i sin demokratiopfattelse.

Det betyder, at hos ham er demokratiets kropslige rodfæstethed ikke primært knyttet til det principielle aspekt, der er forbundet med krop i almenhed, dvs. som begreb. En sådan tanke ville for Hal Koch være for formalistisk. Han udvidede synsfeltet, således at det ikke kun er den liberale respekt for det enkelte menneskes unikke og ukrænkelige krop, men også kroppens »mangler« og brug for samarbejde og arbejdsdeling, der er i fokus. Hos ham var det altså langt snarere spørgsmålet om kroppens relativitet, der var i søgelyset. Han havde opmærksomheden dels på kroppens behov, som det enkelte menneske ikke kan dække alene, men kun i samfund med andre og under hensyntagen til arbejdsdeling, dels på kroppens evne til at skabe kontakt og samvær. Demokratiets opgave bliver da at sørge for kroppen i dens endelighed, fordi det enkelte individ er bundet til en krop med mangler – men også med en vis kommunikationskapacitet.

Det indebærer i sin tur, at samfundet i første række må tage sig af kroppens mangelsituation og sørge for beskyttelse af og omsorg for det enkelte

individ. Det sker via de demokratiske foraer, som de enkelte klasser og individer efterhånden tilkæmper sig ret til. Denne ret tilsiger så legal adgang til at få dækket kroppens mangelsituation som et hul, som skal fyldes ud, dvs. en årsag til behovsdækning og indgriben på kroppens vegne – for så vidt som kroppen altid er hjælp fornøden. Det er en langsommelig proces, som strækker sig fra midten af 1800-tallet til midten af 1900-tallet, og som til enhver tid må forsvares. Det, vi taler om, er med andre ord kroppens politiseringsmulighed og kravet om at skabe samfundsmæssig sammenhæng på andet og mere end lokalt plan, hvor man kunne varetage kroppens tarv i kraft af fattighjælpens fundering i lokalkendskab, nabohjælp og filantropi.

Svækkelsen af fortidens »Gemeinschaft'er« rejsede krav om en samlet, nationalt organiseret varetagelse af behovene hos de mange kroppe, der ikke mere levede i nærhedsrelationer *en face*, men i et arbejdsdelt »imagined community«. Nu måtte den brede befolkning pukke politisk, og ikke traditionsargumenteret som tidligere, på sin samfundsmæssige ret til at få dækket kropsbehov såsom søvn og hvile, som vi kender til det hos den organiserede arbejderbevægelse. Tydeligst er denne sammenhæng mellem kropslig velfærd, nationalisme og demokrati som ret tegnet af den norske historiker og udenrigsminister Halvdan Koht.

Hans hovedsynspunkt er, at demokratisk vækst må ses som knyttet til en stadigt stigende national samling, hvor individernes rettigheder stadfæstes principielt. Lovstyret social udjævning skulle være led i en national integration. De lokale nærhedsrelationer må erstattes af en national nærhed og ansvarlighed. Denne nærhed vanskeliggøres imidlertid af, at nationen netop er et »imagined community«, hvor ikke alle kender alle. Løsningen på dette problem bliver da at »humanisere« samfundet i form af staten som paternalistisk instans, hvor det formynderiske aspekt heri kun kan imødegås, hvis »folket« selv har del i magten. Ganske vist er det, som Trond Nordby har påpeget, ikke altid let at få øje på det eksakte indhold i Kohts nations- og demokratibegreber,⁶ men meningen må være, at alle skal have ret til at tage aktivt del i demokratiet

For hvert trin, de to »arbejdende klasser« – bønder og arbejdere – tog op ad samfundets rangstige og fik medindflydelse på beslutningerne, blev nationen, ifølge Halvdan Koht, mere og mere komplet.⁷ Demokratiet bliver først en realitet, når ikke kun borgerskabet, men også bønderne og arbejderklassen har fået adgang til at tage del i de demokratiske beslutningsproces-

6. Trond Nordby: »Norsk nasjonalisme som historisk problem«, *Nytt norsk tidsskrift* 1986:1, s. 67.

7. Nordby 1986.

ser. Målet er med andre ord at få de tidligere oppositionelle samfundsklasser integreret i »folket« og at få etableret én stor samlet vilje. Grundtanken er, at den offentlige meningsudveksling, som er central for et repræsentativt styre, ikke kan finde sted uden fællesskabsfølelse og vilje til fælles fodslag. Kulturel og ideologisk homogenitet opfattes som det bedste værn mod antidemokratiske kræfter.⁸

Som følge heraf må Koht hylde det demokratiske gennembrud i Norge i 1884. På samme måde må han anskue årene mellem 1905 og 1914 som de mest betydningsfulde; for så vidt som det her lykkedes at få de to sidste klassesdrivkræfter integreret i et nationalt fællesskab. Ganske vist slog Arbeiderpartiet i Norge sig i tøjret, var en overgang i 1920'erne tilsluttet Komintern og var i det hele taget langt mere revolutionært end dets nordiske søsterpartier, men i løbet af 1930'ernes første halvdel vender man sig, til Kohts store glæde, i stigende grad i retning af en national, pragmatisk »brød-nexus« med dyrkelse af de nære ting, såsom kroppens ve og vel. Demokrati og national samling var for ham to sider af samme mønt. Af samme grund er det let at forstå, at han blev udenrigsminister i Johan Nygårdsvolds land-og-by-regering i 1935. Nu var arbejdet jo tilendebragt, for så vidt som »folket« havde sikret sig sine rettigheder. De fremstod som legale, principielle og umistelige.

Demokratisk »varmestrøm«

Imidlertid: den abstrakthed, der nødvendigvis hviler over sådanne principielle rettigheder, blev det da den næste store opgave at mindske. Man måtte sørge for at få tilført demokratiet »varmestrøm«. I Norge blev dette, som Rune Slagstad har vist, blandt andet løst via idrætten.⁹

Den folkelige demokratisering af kroppen viser sig blandt andet hos den norske arbejderidræt (AIF). Dens historie i mellemkrigstiden handler på en vis måde om højhed og fald.¹⁰ Set fra en mindre arbejderistisk synsvinkel kan den også anskues som en succeshistorie, hvor idrætten når ud over en enklave-situation og inddrages i en demokratisk samfundsopbygning.

Startet i 1923 med ca. 5.000 medlemmer var AIF vokset kraftigt i løbet af 1930'erne. Endda i en sådan udstrækning, at den norske arbejderidræt næst

8. Bjørn Hettne, Sverker Sörlin og Uffe Østergård: *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid*. Stockholm 1998, s. 92-93.

9. Rune Slagstad: *De nasjonale strateger*. Oslo 1998, s. 212ff.

10. Ørnulf Hodne: *Idrett og fritid. En mellomkrigsstudie i norsk idrettskultur*. Oslo 1995, s. 103ff.

De nye nordiske velfærdsstater, der blev til i 1930'erne, kunne bruge sporten som middel til at udvikle og styrke demokratiet. Og da sporten for alvor var blevet en folkelig bevægelse, kunne den omvendt – det gælder især det populære fodboldspil – også bruges i den politiske propaganda. (Efter København – porten til Europa, København 1996, s. 62).

efter Sovjetunionens var verdens største. I løbet af 1930'erne skete der imidlertid en holdningsændring hos Arbejderpartiet, der måtte erkende, at arbejderklassens idrætsudfoldelse ikke uden videre lod sig spænde for klassekampens vogn. Trangen til at bryde de sociale barrierer og til at berige livet med nye og spændende oplevelser – i stedet for at lave idræt i klassekampens tjeneste – var vigtig for de tilsyneladende apolitiske dele af arbejderidrætten. Et sportsliv i arbejderklassens tjeneste var her mindre vigtigt end et moderne sports- og friluftsliv. Tanken gik i retning af at nedtone arbejderklassens interesser over for staten og i stedet arbejde for en bred folkelig organisering, med partiet som forvaltningsorgan for en politik, hvor statens og samfundets interesser var sammenfaldende, baseret på et normativt-etisk motiv om retfærdighed, dvs. alles deltagelse.¹¹

Resultatet heraf blev det store idrætsforlig i 1936 mellem Venstre og Arbejderpartiet, hvor Venstres partileder Johan Ludwig Mowinckel talte varmt om arbejderidrætten og dens evne til at skabe glæde og sundhed. Det medførte, at den organisatoriske tilknytning mellem arbejderidrætten og Arbejderpartiet blev ophævet. Det partikularistiske klassestandpunkt blev nedtonet, og ved indgangen til krigen var idrætten i færd med at samle sig i ét fælles-nationalt perspektiv.¹²

Arbejderidrætten var nu ikke længere primært et anliggende for partiets organisatoriske interesser, men for arbejdernes kroppe. AIFs kursændring var lig med et voldsomt skift: fra modkulturel opposition til hegemonisk samfundsintegration som led i et reform-teknokratisk folkehygiejneprojekt.¹³ Imidlertid må man her holde fast i, at Arbejderpartiets interesse for og dyrkelse af en folkelig norsk idrætsbevægelse løb risiko for kun at forholde sig til kroppens abstrakt-demokratiske dimension: dens egalitet og instrumentalitet i et regelstyret, principielt ligestillingsunivers med lige vilkår som udgangspunkt. Risikoen bestod i, at velfærdsstatens universalitetsprincip dels blev for abstrakt, dels for tydeligt præget af tayloristisk rationalitet som middel til længere arbejds- og levealder.¹⁴ Skulle perspektivet bredes, måtte idrætten kontekstualiseres. Der var trods alt ikke tilstrækkelig »varmestrøm« i den. Der måtte tages hensyn til andre aspekter ved idrætten end det rent sportslige, hvor hovedsagen var at dyrke sporten for sportens egen skyld eller at gøre gavn for stat og erhvervsliv. Det skete, som Matti Gok-

11. Slagstad 1998, s. 212.

12. Tore Pryser: »Klassen og nasjonen 1935-1946«, Edvard Bull m.fl. (red.): *Arbeiderbevegelsens historie i Norge* bd. 4. Oslo 1988, s. 169-172.

13. Slagstad 1998, s. 215.

14. Matti Goksøy: »Strateger på banen, lagspillere på sidelinjen«, Erik Rudeng (red.): *Kunnskapsregimer. Debatten om de nasjonale strateger*. Oslo 1999, s. 307.

søyr har peget på, dels ved at Arbeiderpartiets idrætspolitik fik tydeligt præg af »Venstre-retorik« og dermed reference tilbage til mere folkelige kræfter, dels ved at der blev føjet en mere ekspressiv eros-dimension til. Eller sagt på en anden måde: Idrætten måtte, selv om den var blevet udviklet til at være en »folkeidræt«, ikke stå alene som det eneste relevante kropsprojekt. – Det blev da heller ikke tilfældet.

Biologisk demokrati – en norsk case

Man har på baggrund af disse socialhygiejniske initiativer og foranstaltninger fra norsk historikerside gjort gældende, at det ikke var pædagogikken, men biologismen, der dominerede som kundskabsregime i tiden efter Embedsmandsstaten, dvs. efter 1884. Knut Kjeldstadli har slået til lyd for, at Venstrestaten, dvs. tiden mellem 1884 og 1940, ikke var domineret af pædagogik og folkeoplysning, men af en biologisk organismetænkning, der kom til udtryk med hensyn til forståelsen af fx køn, sindslidelser, nation, politisk adfærd etc. Tanken var, at samfundet var en organisme, og når der opstod forstyrrelser i denne organisme, måtte staten, dvs. »samfundslægen«, træde til og genoprette balancen ved hjælp af socialpolitiske og -hygiejniske foranstaltninger.¹⁵

Den symbolske manifestation af denne nye nationale socialpolitik på videnskabelig-teknologisk grund med »social-engineering« som krumtap var i første omgang den store mad- og ernæringsmesse i det nyopførte Oslo Rådhus 1936, hvor man søgte at forene de bedste gamle norske madtraditioner med den nyeste videnskabelige ernæringskundskab. Udstillingen blev på den måde en storstilet demonstration af samarbejdet mellem bonde- og fisker-Norge på den ene side og den ny moderne bykultur på den anden side. Den store nationale forbrødring kom smukt til udtryk i de plakater, som Harald Damsleth, der senere blev forbillede for de norske nazisters propagandadesign, lavede til lancering af udstillingen. Her tronede en nordisk kæmpe med en spade i den ene hånd og en fisk i den anden over underteksten, at messen havde »meget å fortelle oss alle, både bonde, arbeider og bymann«.¹⁶ Det var i fuldgod overensstemmelse med Arbeiderpartiets

15. Knut Kjeldstadli: »Biologiens tid – randbemærkninger om viten og venstrestat«, Erik Rudeng (red.): *Kunnskapsregimer. Debatten om de nasjonale strateger*. Oslo 1999, s. 151.

16. Inger Johanne Lyngø: »The National Nutrition Exhibition: A New Nutritional Narrative in Norway in the 1930s«, Peter Scholliers (red.): *Food, Drink and Identity. Cooking, Eating and Drinking in Europe since the Middle Ages*. Oxford og New York 2000.

nye slogan: »by og land hand i hand«. Og analyser af de nordiske arbejderpartiers reklamer i det hele taget viser, at denne forbrødring med vægten lagt på arbejde, tryghed og sundhed ingenlunde var forbeholdt Norge.¹⁷

Den anden store symbolske manifestation var udstillingen »Vi kan« i sommeren 1938 i Oslo. Denne kan ses som en pendant til Stockholmsudstillingen otte år tidligere. Her som i Sverige var tanken, at man ville vise, hvorledes der var sket et socialt-nationalt løft i Norge, som skulle danne grundlaget for et rigere og socialt lykkeligere land. Svein-Inge Angell har analyseret begivenheden som både en økonomihistorisk, socialpolitisk og national foreteelse og citerer i den forbindelse handelsminister Alfred Madsen for, at det nu drejede sig om, at alle, der tog del i produktionen, også skulle styrke samhørighedsfølelsen ved at gøre sit yderste i »omsetning og forbrug av landets egne varer«. ¹⁸ Borgeren var ikke længere defineret ved at være producent alene; nu var det også ved at forbruge, at man bidrog til at holde samfundet i gang.

Den opsamlende formulering af det nye norske velfærdsprojekt – udformet af staten som en velfærdsstat – blev lanceret af Paal Berg i en radiotale 9. maj 1945. Han sagde heri: »Vi skal bygge opp igjen vår gamle rettsstat, men vår tid krever at Staten ikke bare har til opgave å verne om liv og ejendom. Staten skal òg være en velferdsstat som ser det som sin oppgave å gjøre livet verd å leve for oss alle.«¹⁹

Man fornemmer her en nær ideologisk overensstemmelse med Hal Koch: Det jordiske liv skal være værd at leve. Paal Berg sammenfattede hermed den udvikling, der havde taget sin begyndelse i Johan Nygårdsvolds-regeringens tid 1935-40, hvor det norske socialministerium for alvor fik travlt. Det fortsatte efter krigen med Einar Gerhardsens regering, der havde Venstremanden Knut Getz Wold som socialminister. »Rødmulds«-samarbejdet blev yderligere bekræftet.

De samme overvejelser førtes i Sverige i slutningen af 1930'erne, hvor bestræbelserne inden for befolkningspolitikken gik i retning af at erstatte en selektiv moderskabspolitik med en generel familiepolitik. I stedet for at inspektore den vordende moders hjem og tildele hende hjælp i forhold til et konstateret personligt behov, gik man over til universalistiske løsninger. Disse kulminerede i 1955 med en fast og ensartet moderskabsbonus, som

17. Orla Vigsø: »Drømme om land og by«, Anders Linde-Laursen og Jan Olof Nilsson (red.): *Møjligheternas landskap. Nordiska kulturanalyser*. København og Stockholm 1994.

18. Svein Ivar Angell: *Frå splid til nasjonal integrasjon. Norsk nasjonalisme i mellomkrigstida*. KULTs skriftserie 29. Oslo 1994, s. 151.

19. Slagstad 1998, s. 209.

var obligatorisk for alle fødende.²⁰ Man fik pligt til at stille op som modtager af samfundets goder. Med den universalistiske ret fulgte således også en demokratisk pligt.

Disse sundhedsmæssige forbrugsinitiativer fik i skolen en vigtig medspiller. Pædagogikken og folkeoplysningen forsvandt således ikke, men levede fortsat videre i samspil med biologismen og socialhygiejnen. Endda i et endnu tættere samspil. Det var ikke mindst via propagandering af sundhed, at skolen kunne medvirke til at blive karakterdanner: Det gjaldt om at forene de tre komponenter: sundhed, psykisk stabilitet og fysisk styrke.²¹ Via et omfattende sundhedsoplysende arbejde kunne skolen medvirke til at fostre nye demokratiske medborgere ud fra en norm og standard, der var funderet i den biologisk begrundede demokratiopfattelse, som Hal Koch i Danmark sammenfattede som socialt demokrati. Samtidig kunne selve skolens udformning bidrage til en demokratisk uniformering af samfundet. Det er formodentlig en væsentlig baggrund for det skift i synet på enhedsskolen, som prægede det svenske socialdemokrati i årene efter 2. Verdenskrig. Denne enhedsskoles erklærede mål var ifølge betænkningen om enhedsskolen fra 1948 dels at tjene en demokratisk udvikling, dels at hæve det generelle kundskabsniveau og dermed sikre en mere kvalificeret arbejdskraft. Intel-ligensreserven skulle udnyttes. Alle skulle med.²²

Denne biologisering af det sociale mennesker markerer samtidig et skift i demokratiets indhold. Op til midten af 1930'erne var forholdet mellem krop, borger og samfundsdeltagelse nemlig ganske éntydigt: Demokratirettighederne var traditionelt betinget sat i relation til borgeren som producent og dermed samfundsmæssig bidragsyder. Det var kroppens arbejdsmæssige kapacitet med rod i dens både manuelle og spirituelle evner, der satte den i stand til at pukke på sin ret. Velkendt er den ældste danske arbejderbevægelse, Louis Pio og hans socialistiske kammeraters slogan: »Ingen pligter uden rettigheder; ingen rettigheder uden pligter«. Man afhændede sin kropslige ydeevne i produkter med enten varekarakter eller som abstrakt tænkning og fik så politisk rettighed til efter evne at sørge for sin krop. – Denne relation mellem krop, demokrati og samfund undergår nu en forandring.

20. Åke Elmér: *Från Fattigsverige till välfärdsstaten. Sociale förhållanden och socialpolitik i Sverige under nittonhundratalet*. Stockholm 1972, s. 100-101.

21. Eva Palmblad, Eva og Bengt Erik Eriksson: *Kropp och politik. Hälsouppllysning som samhällspegel från 30- till 90-tal*. Stockholm 1995, s. 79-107.

22. Bengt-Olof Andersson: *Den svenska modellens tredje kompromis*. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet 79. Göteborg 2000, s. 86.

Demokratisk kapacitet – forbruger

Man må nemlig ikke glemme, at kroppen ved siden af sin produktionsevne har en anden og nok så væsentlig kapacitet: evnen til at forbruge. Og det er da denne evne, man politisk og kulturelt ser i fokus, efter at den demokratiske ret blev sikret i løbet af mellemkrigstiden. Der skete med andre ord et skift fra den producerende demokratikrop til den konsumerende demokratikrop, som sikrer samfundsmæssighed ved at forbruge. Den demokratiske borger var nu den, der på bedste vis kunne tage fra og modtage, forbruge og tage del i det, der blev tilbudt fra dels markedet, dels det offentlige: stat, amt og kommune. Men hermed skete der samtidig et andet skift. Demokratiet var nu ikke længere en ret, men en pligt. Dels en pligt til at tage fra, modtage og udnytte, dels en pligt til at opføre sig demokratisk.

Dette dobbeltkrav konkretiseredes som en hybrid i forbindelse med ferielovens indførelse i Danmark i 1938. Om ferien hed det: »Ferie med løn er ikke blot en ret, men påhviler arbejderen som en pligt at modtage, da ferieloven også har arbejderbeskyttelsesmæssig karakter. Den ferieberettigede er således forpligtet til at holde ferie i det antal dage, ferieretten omfatter.«²³

Her blev det ikke længere en ret, men en pligt at tage del i det demokrati, Hal Koch opfattede som et økonomisk demokrati.

I Sverige havde man den samme grundindstilling. I et programskrift fra 1944 med titlen *Arbetarrörelsen och folkhälsan* hed det: »...många sjukdomer är ett medvetet brott emot samhället, ett hinder för arbetet för bättre levnadsförhållanden. En social lagd medborgare har inte rätt att vara sjuk, så länge detta beror på honom själv.«²⁴

Her er pligten til at være opmærksom på sin krop, til at holde sig fit for fight evident – af hensyn til medborgersamfundet og kollektivet. Den korporative tankegang er påfaldende utilsløret. Indlæringen af det kollektive ansvar blev i øvrigt søgt fremmet via skolekøkkenet med dets betoning af rationel madlavning.

Den konsummæssige kapacitet har den gode egenskab, at den i princippet kan foregå i al uendelighed. Menneskets kropslige behov er umætteligt. Det udgøres nemlig ikke kun af sult, men også af appetit og kan således forfines og raffineres i det uendelige. Set i lyset heraf handler kroppens demokrati ikke om ret, men om at samtale og om at fordele med henblik på at

23. Thorvald Laursen: »Ferieliiv«, Oluf Bertolt, Andreas Boje og Ernst J. Borup (red.): *Dansk Folkeoplysning*. København 1950, s. 269.

24. Harald Elldin: »Arbetarrörelsen och folkhälsan«, *Arbetarrörelsen och folkhälsan. En programskrift*. Stockholm 1944, s. 4.

Personlig Henvendelse

Et tiltalende Ydre øger Deres Chancer!

Ogsaa DE kan faa en ren og klar Hud paa faa Dage, blot De anvender Kommunelæge Lindes Svovlmælks Sæbe — et gennemprøvet og ufejlbarligt Middel mod Filipenser, Hudorme og andre skæmmende Urenheder.

Vask Ansigtet, som De plejer — helst to Gange daglig — men lad Svovlmælks-Sæbens milde Skum sidde et Par Minuter. Og anvend i særlige haardnakkede og vanskelige Tilfælde tillige Lindes Svovlmælk Creme, der med sit større Indhold af ren Svovlmælk fremskynder den nemme og billige Kur.

Daglig Brug af Sæben vil hindre, at Ulemperne kommer igen!

Priser:
Sæbe . 0,85
Creme 0,85 og
1,50.

SÆBER for alle med uren Hud

3813

Faas hos Købmænd
og Parfumerier samt
i Schou og Tatol.

Det er ikke nok med en god eksamen, et pænt ydre er også nødvendigt for at få succes i det moderne samfund. (Illustreret Familie Journal, nr. 8, 1939. Her efter Ole Ravn: Før nu tid. 1929-1939. Krise og konflikter, Varde 1982, s. 39).

opnå en viderudvikling af mennesket. »Menneske er ikke noget, man uden videre er, det er noget man bliver...«. ²⁵ Den demokratiske krop er med andre ord også en dannelseskrop og en smagskrop – i begge ordets betydninger. Det er en ikke uvæsentlig kapacitet ved kroppen, at den kan bruges til forfinelse. – Men kun hvis borgerne er med på den.

Det kropsligt funderede forbrugsdemokrati blev nemlig også mødt med et omfattende sæt af krav om adfærdsregulering, selvdisciplin og demokratisk omtanke. Ikke kun på arbejdsmarkedet, men nok så meget derhjemme. Man kunne i den anledning også tale om domicil-demokratiet. Det var med andre ord i hjemmet som forbruger, man skulle opføre sig demokratisk. I Sverige gennemførte man i 1930'erne og 1940'erne tre store boligundersøgelser for at kortlægge, hvorledes den svenske befolkning indrettede sin bolig. Det skete i håb om, at man på baggrund af sikker viden om de forkerte vaner kunne fremme en rationel, tidssvarende og demokratisk løsning på boligproblemerne. Familiens adfærd i hjemmet skulle reformeres for at give såvel forældre som børn forudsætninger for at kunne formes til demokratiske og samfundsengagerede individer. ²⁶

Boligen måtte således gerne invitere til erotisk frisind og sanselighed – man var midt i bekymringen for de faldende fødselstal – så at man, som det hed i den første af boligundersøgelserne, kunne fortsætte med at lege lidt, også selv om ungdomserotikkens stimulans er forbi. ²⁷ Til det formål kortlagde man minutløst, hvor i boligen svenskerne sov og spiste. Den kropslige orientering var udtalt. Hjemmet blev, som Yvonne Hirdman så grundigt har påvist, både mål og middel for reformerne. ²⁸ Familiens konsumtion skulle styres rationelt, kontrolleres og forbedres, både for at man kunne tage aktivt del i samfundet, men også for at man kunne befinde sig godt i hjemmet: forbrugets omdrejningspunkt.

Forum for formidling af hjem og samfund blev i mangt og meget fritidskulturen. Bilen og campingkulturen blev nu hilst velkommen som demokratiske former for rekreation og fornøjelse. ²⁹ Begge dele bandt familiefaderen til resten af familien og gjorde det muligt for hele familien i fælles-

25. Koch 1942, s. 27.

26. Maria Göransdotter: »Möbleringsfrågan: Om synen på heminredning i 1930- och 1940-talens bostadsvaneundersökningar«, *Historisk tidskrift* 1999:3, s. 451.

27. Her citeret fra *ibid.*, s. 457.

28. Yvonne Hirdman: *Att lägga livet tillrätta – studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm 1989, s. 195.

29. Johan Söderberg: »Konsumtion, kön och preferencer i Sverige 1920-1965«, Johan Söderberg og Lars Magnusson (red.): *Kultur och konsumtion i Norden 1750-1950*. Helsingfors 1997, s. 211.

skab at drage ud i naturen for at realisere de energireserver, der inkarnerede det nye pligt-demokrati med dets kropsdyrkelse, mobilisering og lyst til at prøve nyt.³⁰ På den store fritidsudstilling i Ystad – sandsynligvis verdens første – kunne man i øvrigt se, hvordan man skulle bære sig ad med at holde demokratisk ferie. Og ville man handle og behandles demokratisk, kunne man købe ind i Epa eller Tempo med deres standardpriser.³¹ I 1930 åbnede det første Epa med masseprodukter og standardvarer sine døre i Örebro. To år senere kom Tempo til. Det blev snart efterfulgt af flere Epa'er rundt om i Sverige, og så kunne man følge op med enhedspriser: En vare kostede det samme i alle Epa'erne og Tempo'erne. Den moderne masseforbruger var klar til at træde ind på scenen, i varehuse, der var ens for alle. Lysten til forbrug blev homogeniseret og universalistisk.

Den demokratiske fritid gjorde sig også gældende i Danmark. Her blev Dansk Folkeferie oprettet i 1938 med det formål at »tilvejebringe de fornødne Kontorer for Tilrettelæggelse af Ferierejser, Landophold o.s.v. for den brede Befolkning«,³² og straks efter ferielovens ikrafttræden samme år blev der nedsat et udvalg, der fik til opgave at udrede mulighederne for en systematisk udnyttelse af ferien. Karakteristisk for dette udvalgs arbejde var, at man hæftede sig ved mulighederne for organisering af billige ferieophold – til standardpris – for »Byernes Arbejdere med Familie i danske Bondehjem og for Landbefolkningen i danske Byarbejderhjem«. ³³ Land og by skulle tømres sammen i form af et rød-muldssamarbejde på græsrodsniveau. Også ferien skulle være rammen om en Danmark for folket-politik. Med en kraftig centrering om hjem og familie var der også her tale om et domicil-demokrati, der også betonedede ansvar, lov og orden. Om adfærden i forbindelse med lejrliv hedder det i paragraf 10 i Dansk Naturforenings Lejrudvalgs Ordensregler, som både DSU og DUI forpligtede sig til at overholde: »Alle almindelige Ordensregler paa Stedet saavel som enhver Ordre eller Henstilling fra Ejeren eller dennes Repræsentant skal ubetinget efterkommes«. ³⁴ Forbrugsdemokratiet centreret omkring kropslige behov og fantasier resulterede således ikke kun i udviklingen af en smagskompetence, men også i en tendens til adfærdsregulering og (selv)kontrol samt i

30. Jonas Frykman: »Nationella ord och handlingar«, Billy Ehn, Jonas Frykman og Orvar Löfgren: *Försvenskningen af Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm 1993.

31. Cecilia Fredriksson: *Ett paradys för alla. Epa mellan folkhem och förförelse*. Nordiska museets handlingar 127. Stockholm 1998, s. 54.

32. Ib Kolbjørn: »Ferie- og rejseliv«, AOF (udg.): *Kulturen for Folket. En Materialesamling til Brug i Oplysningsarbejdet*. København 1938, s. 173.

33. *Ibid.*, s. 171.

34. *Ibid.*, s. 155.

Ordensregler.

1. Grav ikke unødvendigt paa Lejrpladsen.
2. Tænd ikke større Baal, end der er Brug for, og fjern Græstørvene fra Baalpladsen, inden der tændes op.
3. Vær yderst forsigtig med Ild. Forlad ikke Baalet, før den sidste Glød er slukket.
4. Alt Affald brændes eller graves dybt i Jorden.
5. Grav altid Latrin. Læg den ikke for tæt ved Lejrpladsen.
6. Aflever Lejrpladsen til Ejeren renere, end den modtages, og med alle Græstørv lagt paa Plads.
7. Tag det videst mulige Hensyn til eventuelle andre Gæster paa Pladsen.
8. Hverken Lejrpladsen eller det omliggende Landskab maa udsættes for Overlast, hvad enten det er dyrket Mark, Skov eller andet.
9. Skaan Træer, Buske, Planter og Dyreliv. Rør ikke Fugle-reder.
10. Alle almindelige Ordensregler paa Stedet saavel som enhver Ordre eller Henstilling fra Ejeren eller dennes Repræsentant skal ubetinget efterkommes.

Selv når man har fri, er der regler, som må overholdes, når man lever i et demokratisk samfund. I 1931 nedsatte Dansk Naturforening et lejrudvalg, hvori en række store ungdomsforeninger var repræsenteret, og som formulerede præcise regler for ungdommens færden i naturen. (Efter Kulturen for Folket. En Materialesamling til Brug i Oplysningsarbejdet, København 1938, s. 155).

en universalistisk homogeniseringstendens med en betydelig national samfundsmæssighed til følge.

Erfaring af demokratisk medborgerskab

Denne homogeniserings- og inkluderings-tendens har imidlertid ikke karakter af et forførende og/eller civilisatorisk overgreb. Det er afgørende, at den udføres af de involverede demokrati-kroppe. Med glæde og fornøjelse på baggrund af netop den almenmenneskelige basalkropslige kapacitet, der blev omtalt ovenfor. Dvs. den kropslighed, der gør sig gældende som det

enkelte menneskes levede erfaring af at både have og være en krop – og ikke den abstrakte kropslighed som begreb.

Det mest afgørende var, at befolkningen takket være handling og kropslige gøremål fik en erfaringsbaseret fornemmelse af ligeværdigt medborgerskab. Det at høre til og fornemmelsen af at have hjemsted i et land, der både var et samfund og en nationalstat, skulle ikke kun fremstå som et bevidsthedsanliggende, men også som en kropslig fornemmelse, en egentlig erfaring. Takket være fx idræt, friluftsliv og glade feriedage fik man så at sige det nye mulighedsdemokrati under huden og bidrog selv til udformningen heraf. Via pligten til aktiv samfundsdeltagelse var man selv medvirkende til at inkarnere det nye samfund. Med en eros-dimension, hvor individet både kunne konstatere sin kropslige begrænsning og dermed sin afhængighed af andre ved erfaringen af den kropslige kapacitet, der hedder mangel og begrænsning, men også udforske den kropslige kapacitet til kommunikation og selvoverskridelse. Der er mange ting i både idræt, friluftsliv og ferie, der er sjovere, når det udføres i fællesskab. Det kunne man måske nok lære i aftenskolen eller læse i avisen – eller i Thomas Sigsgaards udbredte børnebog *Palle alene i verden*. Nu fik man imidlertid også mulighed for at leve denne bevidsthed, gøre den til en egentlig erfaringsdannelse. Det oplevede folk ikke som tvang og pligt, men som frihed og som led i en øget selvbevidsthed om egne muligheder. Man blev bekræftet i, at man ikke var noget, men nogen. Folk så, hvorledes de kunne skabe sig selv ved at dyrke idræt og friluftsliv, ved at købe god og sund mad og ved at gå i let og »casual« fritidstøj. Det gjaldt blot om at forbruge rigtigt. Det nye demokratiske samfund bestod af borgere, der var bevidste om deres egen kropslige kapacitet – både som nydelsesreservoir og identitetssætter – hvor man i en permanent opmærksomhed reorganiserede og forfinede krop og sanser.

Og så kan vi vende tilbage til Hal Koch og slå fast, at »det politiske« i kroppens kompetence hos ham netop ikke var knyttet til kroppen i almenhed som begreb. Snarere var det hin enkeltes levede erfaring af at være et menneske i kød og blod og af den levede krops behov, der var det centrale. Det politiske aspekt blev et erfaringsbestemt udtryk for den kendsgerning, at vi nu engang er sat her sammen og skal og må finde ud af at ordne vore forhold os imellem på en anstændig måde, og at det er os selv – som enkelt-individer, der lever i samfund med hinanden – der skal gøre det, ikke nogen andre. Fundamentet for denne etiske socialisme var hos ham at finde i en karakteristisk drejning i retning af en biologisering af mennesket. Mennesket blev set som værende af kød og blod. Det indebærer arbejdsevne og produktiv kompetence med en tilhørende politisk respekt herfor; men også – og det var det nye i 1930'ernes socialdemokratiske demokratiopfattelse –

en erkendelse og anerkendelse af menneskets kødelige behov og konsumtive kompetence. Velfærdsdemokratiet måtte også rette ind efter mennesket som forbruger.

Sammenfatning

Hal Kochs demokratiopfattelse var ikke filosofisk eller formalistisk bestemt; men realpolitisk og pragmatisk – samtidig med at den var kropsligt og behovsmæssigt funderet. Der kan skitseres tre mulige funderinger for et krops-demokrati: a) udgangspunkt i kroppen i almenhed, som begreb i filosofisk forstand, b) en antropologisk fundering i det almenmenneskelige vilkår, at vi alle lever kropsligt som enkeltindivider og både har brug for andre kroppe og selv er i stand til at gøre gavn for disse, c) historiske og specifikke udformninger af dette fællesmenneskelige antropologiske vilkår under socialhistorisk indflydelse. Af disse er det de to sidste, der havde Hal Kochs interesse. Det filosofisk-formelle og principielle aspekt interesserede ham ikke synderligt, hvorimod de to sidste aspekter blev vægtet ligeligt hos ham. Det politiske aspekt, der er knyttet til universelle og egalitære rettigheder på basis af fælles vilkår, var hans udgangspunkt, men ikke som abstrakte principper, der er løftet ud af tid og sted. Tværtimod vidste Hal Koch, at disse vilkår altid tones af tid og sted; at de er kontekstuelle. Hos ham er der en meget klar forståelse af, at demokratiet skal forankres i sociale relationer, dvs. i dialog med virkeligt andre snarere end med en ukendt Anden i al principiel abstrakthed, som Marianne Gullestad har formuleret det i tilslutning til Rune Slagstads demokratiopfattelser.³⁵ Demokratiet som en fortløbende læreproces kan aldrig overskride sin historiske kontekst.

Hos Hal Koch ser vi med andre ord en tidlig erkendelse af, at civile, almene borgerrettigheder i universalistisk forstand altid må udformes i henseende til de givne sociale vilkår og altså ikke må fremstå som abstrakte og »rene« rettigheder. Demokratiet skal være substantielt rodfæstet. Denne grundopfattelse kom på godt og ondt til at præge den nordiske samfundsmodel – i forskellige afskygninger, ganske vist. Men hovedtanken var fra 1930'erne alligevel den samme: at der skulle ske en afbalancering af universalistiske principper og partikularistiske realpolitiske hensyn; som en harmonisering af det medborgerlige og det folkelige, det almene og det lokale.

35. Marianne Gullestad: »Faglig autoritet og social musikalitet«, Erik Rudeng (red.): *Kunnskapsregimer: Debatten om de nasjonale strategier*. Oslo 1999, s. 210.

1900-tallet har langt hen været kroppens århundrede, for så vidt som det er kroppens ve og vel i både produktiv og reproduktiv henseende, som har været politik-bestemmende på både samfundsniveau og for den enkeltes selv-politik, i betydningen: tilrettelæggelse af ens liv med henblik på dækning af behov. Det fællesmenneskelige grundvilkår: at leve i en krop, er blevet fundamentet for det politiske liv, for så vidt som dette har taget udgangspunkt i sociale behov, der udspringer af vores liv som biologiske væsener. Men først hos Hal Koch ser vi en erkendelse af, hvilke implikationer for det politiske demokrati denne kropsorientering indebærer. Hos ham sker der en første tilbunds gående refleksion over en politik, som hidtil blot var blevet ført ud i livet i en blanding af social-teknokratisk og velmenende paternalisme.

Perspektivering

I dag opleves koblingen mellem universalisme og partikularisme i stigende grad som et nødvendigt, men utilstrækkeligt grundlag, for så vidt som spørgsmålet om kulturel og ikke kun socialhistorisk partikularisme trænger sig mere og mere på. Hensynet til kulturelle og etniske forskelles betydning og disses indvirkning på og samliv med det universalistiske rettighedsdemokrati er kommet i søgelyset og komplicerer yderligere hensynet til den besværlige partikularisme. Det indebærer på én gang fastholdelse af anerkendelse af fællesmenneskelige kropslige erfaringer og respekt for de levede kropes kulturelt forskellige erfaringer. Det er ikke nogen helt enkel opgave.

Spørgsmålet om kulturelt demokrati kan nemlig nok siges at kunne danne bolværk mod kulturimperialisme, men kan på den anden side også medvirke til at skabe konflikt mellem lokale og partikularistiske rettigheder på den ene side og universalistiske menneskerettigheder på den anden side. Retten til at forsvare ens historiske kultur kommer let i karambolage med krav om politiske rettigheder, der ikke opererer med en hensyntagen til kulturel forskellighed.

Det var lettere dengang, man kunne nøjes med de levede kropes socialt forskellige erfaringer – uden hensyntagen til etniciteten.

Summary

Niels Kayser Nielsen: The Body as a Democratic Concern – in a Nordic Context

The present essay article deals with the fact that in the Nordic welfare societies of the 1930's, a new concept of democracy was put on the agenda. From being something determined by principles, of a legal and political nature, democracy came to include the care for the social welfare of the individual citizen as well. 'The body' became a democratic concern, and the care for the bodily needs of the citizens became central for the new Nordic welfare democracies. This is particularly visible in the importance ascribed by society to sports and outdoor life as a basis not only for improved public health but also for the democratic equality in society. A new interest in public hygiene, housing standards, rights to paid holiday etc. may be seen as manifestations of the new focus on the body of the citizen. Thus, the attention of society was extended from the political citizen in the public life of society to the citizen of the private sphere and his needs. And attention was directed not merely to the citizen as producer but also as consumer: How did he spend his salary, what food did he eat, how did he furnish his home, and how did he use his leisure time. Schools and popular enlightenment came to play major parts in creating and 'educating' the new democratic citizens. This could pave the way for various forms of 'social engineering', guardianship and homogenization, but here it played an important part that the new Nordic understanding of democracy in the 1930's developed with right-wing and left-wing dictatorships as topical bugbears of social infringement of the individual. The article particularly highlights Hal Koch (1904-63), the Danish theologian, educator and politician, as one of the first to realize the implications for the political democracy of the fact that the citizen is not merely a political and social, but also a biological creature, a body.

(Translated by Jørgen Peder Clausager)

Debat

Om Hvider og Stig'er

Af Michael Kræmmer

I Lars Hermansons disputats fra juni 2000 om slægt og magt i det 12. århundredes Danmark¹ spiller Skjalm Hvides sønnesøn, Stig Tokesen, en ikke uvæsentlig rolle. Stig Tokesen, som her også kaldes Stig Hvide, skulle være svoger til Valdemar den Store og svigerfar til den svenske konge, Karl Sverkersson. Altså en betydende person i samtiden, men en person, hvis eksistens var en nyhed for mig. Lidt beklemt over min manglende viden om denne nøgleperson begyndte jeg at lede efter ham. Det viste sig, at han også optræder i *Dansk Biografisk Leksikon*² og i det nye nationalleksikon.³ Jeg fandt ham til gengæld ikke i middelalderen, men fik en begrundet mistanke om, at han er opfundet i Sorø Kloster i det 16. århundrede.⁴

I 1589 udgav Morten Pedersen, abbed i Sorø, en slægtshistorie omhandlende Hvide-slægten i 12. og 13. århundrede.⁵ Egentlig er det blot en let udvidet stamtavle: hvem giftede sig med hvem og fik hvilke børn osv. Slægtshistorien følger i mangt og meget den kortfattede »Absalons slægts genealogi«⁶ (i det efterfølgende blot kaldet »Genealogien«), og Morten nævner den da også udtrykkeligt som et af sine forlæg.

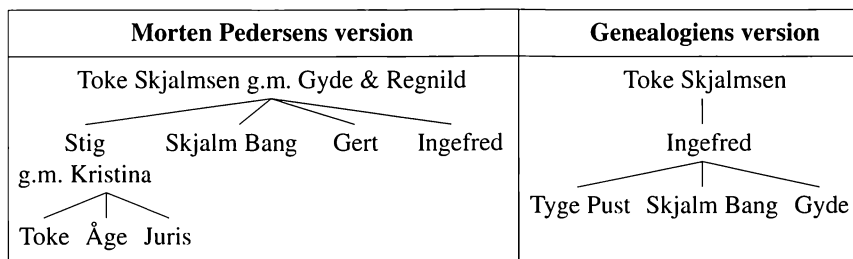
Sorøabbeden skriver desuden, at han har lavet sit værk »så vidt som man kan udi Sorø Kloster af bøger, breve, privilegier, skrift, maling, antikviteter forfære og udlede«. Det virker, som om Mor-

ten har brugt Genealogien som grundstruktur og så har suppleret den med sin øvrige viden, herunder oplysninger fra Saxo. Morten har disponeret selvstændigt i forhold til Genealogien, blandt andet er kvinder og kvindelinjer ofte flyttet nedenunder de åbenbart mere betydende mænd og mandslinjer. Desuden er han den første, der beriger os med sagnet om de to tårne i Fjenneslev.

Morten Pedersens slægtshistorie er altså disponeret anderledes end sit hovedforlæg, og der er kommet flere oplysninger til. Men derudover er der også direkte uoverensstemmelser, slægtsfølger, hvor Morten Pedersen afviger fra Genealogien.

Morten starter sin slægtshistorie med Slou eller Slau, der fik sønnerne Toke Trylle og Aude. Toke Trylle fik igen sønnerne Aude, Skjalm Hvide og Odinkar, biskop i Ribe. Genealogien har blot, at Slau fik Toke, der fik Skjalm Hvide. Videre har Morten, at Skjalm fik fire sønner og tre døtre. En af sønnerne var Toke Skjalmsen, hvis efterslægt er hovedemne for denne artikel.

Abbedens beskrivelse af Toke Skjalmsens efterslægt afviger kraftigt fra Genealogiens. Morten fortæller, at Toke Skjalmsen først var gift med Regnild, senere med Gyde. Med Gyde fik han tre sønner og en datter. Sønnen hed Stig, Skjalm Bang og Gert, datteren Ingfred. Sønnen Stig havde hustruen Kristina og fik tre sønner: Toke, Åge og Juris (s. 8). Genealogien har i stedet:

Figur 1. Toke Skjalmsens efterslægt ifølge Morten Pedersen og Genealogien.

Skjalm Hvide fik Toke, der fik Ingefred, der fik Tyge Pust og Skjalm Bang og Gyde.

Spørgsmålet er, hvilket af de to afvigende stamtræer, der er mest troværdigt (se fig. 1).

Morten Pedersens slægtshistorie er tilgængelig i original, udgivelsesåret er trykt på forsiden. Vi ved også, at han har arbejdet på den i mange år forinden. Vi ved til gengæld ikke nok om, hvilke Sorøpapirer han havde til rådighed.

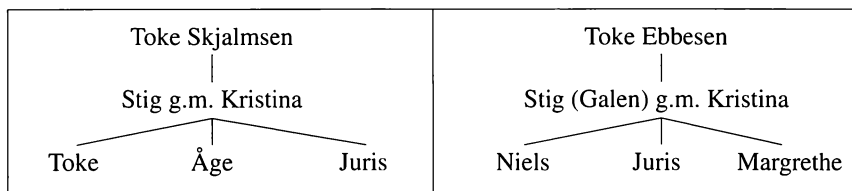
Rent overleveringsmæssigt er Genealogien et noget usikkert papir. Den kendes fra et håndskrift, der hang på væggen i Sorø Kloster sammen med et tidligt og et sent 1500-tals håndskrift (henholdsvis Sorø gravkatalog og Sorø abbedliste). Efter beskrivelsen af håndskriftet at dømmehørte det snarest sammen med det tidlige af disse.⁷ Stadig er det ikke meget ældre end Morten Pedersens beskrivelse. Håndskriftet forsvandt i midten af 1700-tallet. De forskellige afskrifter, der var taget af det inden da, er sammenfattet i *Scriptores rerum Danicarum*.⁸

Genealogien synes at stamme fra 1280'erne: Den senere ærkebiskop Jens Grand omtales som domprovst, og en af de sidstnævnte i slægtsfølgen er Rane Jonsen, den påståede kongemorder fra 1286.⁹ Vi ved ikke, hvor mange gange den er blevet skrevet af, inden den version, vi kender, blev til i 1500-tallet.

Der foreligger klart en mulighed for afskrivningsfejl undervejs og derfor også muligheden for, at Morten har haft bedre kilder til rådighed, der kunne korrigere Genealogien.

Der er imidlertid, som det skal vises nedenfor, mange gode grunde til at være skeptisk over for Morten Pedersens slægtsrækker. Han har nogle overraskende nyheder i sit stof, og visse af hans udsagn stemmer meget dårligt overens med vore øvrige oplysninger. Nogle eksempler:

- Til nyhederne hører, at Skjalm Hvide skulle være bror til bisp Odinkar af Ribe. Odinkar antages almindeligvis, som angivet af Adam af Bremen, at være død 1043. Skjalm levede endnu omkring år 1100. Broderskabet må siges at være lidt søgt, om end teoretisk muligt.
- Skjalm Bang er ifølge Genealogien dattersøn af Toke Skjalmsen og kan næppe, som Morten vil have det, være søn af Toke. Skjalm Bangs datter Gyde gjorde testamente i 1292. Hendes bror, Roskildebispen Peder, døde i 1277.¹⁰ Toke Skjalmsen døde senest i 1140'erne. Hvis Morten har ret, skulle Toke altså have haft en sønnesøn, der døde 130 år efter ham selv, og en sønendatter, der var i stand til at lave testamente små 150 år senere. Muligt er det dog. Hvis vi antager, at Toke først

Figur 2. De to Stig Tokensen'er hos Morten Pedersen.

døde så sent som i 1150 og da havde sønnen Skjalm Bang på to år. Og hvis Skjalm i en alder af 60 fik Peder og et par år senere Gyde. Og hvis Peder døde som 69-årig og Gyde lavede testamente som 82-årig. Hvis alle hvis'er går op i en højere enhed, så kunne Mortens slægtsfølge være mulig. Altså under forudsætning af, at alle blev usædvanligt gamle og fik børn i en usædvanlig høj alder. Der er ikke grund til at godtage disse forudsætninger, når ingen andre kilder kan støtte Mortens påstand.

– Og så er der selvfølgelig Skjalms sønnesøn, Stig Tokesen selv. Han optræder ikke i noget samtidigt stamtræ, ej heller i en bare nogenlunde samtidig berettende kilde. Han eksisterer ikke i kilderne før 1589 – og det er dog lidt mærkeligt, at de detaljerede Sorøkil-der skulle have glemt ham helt.¹¹

I Genealogien er der faktisk en Stig Tokesen, kaldet Stig Galen, søn af Toke Ebbesen og dermed oldebarn af Skjalm Hvide. Gift med Kristina. Far til Niels, Juris og Margrethe. Niels Stigsen er den kendte: Sjællands biskop og kongens kansler, død i landflygtighed i 1249. Juris Stigsen døde i 1246, ifølge den ældre Sorøårbog dræbt »af sine egne«.¹² Denne Stig Tokesen og hans børn findes også hos Morten Pedersen (se fig. 2). Der er, som det ses, navnesammenfald med den anden Stig Tokesens (Skjalms barnebarn) slægt. Hvilket efter min me-

ning afspejler Mortens tendens til at dublere sine personer.

Der er flere eksempler på denne hang til at dublere. Den ses med Skjalm Hvides bror Aude, der hos Morten desuden optræder som Skjalms farbror. Vel også med Skjalm Hvides datter Margrethe/Magga, nonne i Roskilde, som Morten gør til døtre.¹³

Det mest iøjnefaldende eksempel er nok dubleringen af deltagerne i slaget ved Lena i 1208. Om Sune Ebbesens sønner skrives det s. 13: »Lauris, Jakob og Ebbe blev slagne ved Lene udi Sverige, da de krigede for Sverkin, deres svoger i Sverige (som siden skal omtales) udi kong Valdemars den Andens tid/anno 1208«.¹⁴ Om en anden gren af slægten, Olaf Glugs børn, hedder det så s. 25 og 32: »Ebbe Glug af Hasledorp var øverste feltherre udi Sverige, da Sverkin vandt Sverige og blev da slagne på Lene« og »Den syvende bror hed Lauris Glug, blev også slagen med andre sine brødre i Sverige, da de krigede for Sverkin, regenten udi Sverige, som var deres svoger«.

Disse eksempler på Mortens suspekterede opgørelser er fundet ved en relativt overfladisk gennemlæsning. Der er sikkert andre. Kildesituationen i det 12. århundrede gør, at man ikke eller sjældent kan føre et afgørende modbevis mod hans påstande, oftest må man nøjes med at erklære hans persongalleri for usandsynligt. Det er således summen af

urimeligheder i Morten Pedersens stamtræer, der afgør sagen.

Genealogien er naturligvis ikke i enhver henseende korrekt, fordi Morten Pedersens stamtræer er fejlbehæftede. Men når de ikke svarer overens, er der gode grunde til at foretrække Genealogien for Morten. Dens oplysninger korresponderer i det store og hele med de spredte oplysninger om slægtsfølger i Sorø Klosters Gavebog¹⁵ og de øvrige Sorøkilder (hvis man med Erik Ulsig oversætter det latinske *nepos* med søskendebarn og ikke med barnebarn).¹⁶

Det korte af det lange er, at Morten Pedersen ikke er pålidelig i sine oplysninger. Han kan stadig have haft kilder til sin rådighed, som vi ikke kender. Men når han præsenterer personer, som ikke optræder i de tilgængelige samtidige kilder, må man med rimelighed tilskrive det hans fabuleringsevner.

Hvilket vil sige, at Skjalm Hvides sønnesøn Stig Tokesen aldrig har eksisteret.

I *Dansk Biografisk Leksikons* stamtræ over Hviderne¹⁷ optræder Skjalm Hvides sønnesøn Stig Tokesen som gift med Valdemar den Stores søster Margrethe, med hvem han har datteren Kristina, gift med den svenske konge Karl Sverkerson. Ikke alene eksisterer Stig Tokesen altså her, han er en af Danmarks mægtigste mænd: svoger til den danske konge, svigerfar til den svenske. Tilsvarende i et stamtræ i *Den store danske Encyklopædi*.¹⁸ Også i svenske fremstillinger kan man møde Karl Sverkersons svogerskab til Hvideslægten.

Sammenkædningen af Stig Tokesen med Valdemars svoger er en af mange, der er foretaget med de Stig'er, der rent faktisk eller muligt har levet i 1100-tallet. De Stig'er, der på den ene eller anden måde er blevet foreslået som værende den samme person, er disse:

- I den islandske Knytlingasaga fra 13. århundrede, der altid er meget omhyggelig med at opregne familieforhold, fortælles det, at Knud Lavard havde tre døtre: Margrethe, Kristina og Katrine. Margrethe blev gift med Stig Hvidelæder fra Skåne. Stig Hvidelæder og Margrethe fik børnene Niels og Kristina. Kristina Stigsdatter blev gift med Karl Sverkerson af Sverige.¹⁹
- Essenbækårbogen fortæller, at Stig Hvide grundlagde Essenbæk kloster, og at han dræbtes i 1151.²⁰
- Den samtidige, formentlig norske, beretning »Danernes færd til det hellige Land« fortæller om nogle unge danskers forsøg på at deltage i Det tredje Korstog o. 1190. Her omtales en af deltagerne, Ove, der starter sin færd i Skåne og slutter sig til de øvrige ved Limfjorden, som værende søn af Stig Hvide.²¹
- Saxo fortæller, at Niels og Åge Stigsen o. 1170 var på sørøverjagt under Esberns Snares og kongesønnen Kristoffers ledelse. Niels dræbtes, Åge såredes i halsen.²²
- I en af de såkaldte historiske folkeviser fortælles det, at ridder Stig, der er kongens bannerfører og forlovet med kongens søster, dør i slag for kongen. En anden folkevise, som ikke kaldes historisk og vistnok er relativt sen i den kendte udgave, fortæller, at ridder Stig Hvide kaster runer over kongens søster, så hun bliver forelsket i ham. Hun bliver stærkt seksuelt ophidset af runekastningen og bryder ind i hans soveværelse om natten. Kongen synes, at det er i orden, og de bliver gift.²³
- Endelig er der så Morten Pedersens Stig, søn af Toke Skjalmsen.

Alle disse Stig'er er i forskellige kombinationer blevet kædet sammen i historiskrivningen. Det vil sige, at man har antaget en eller flere af dem for at være den samme person.²⁴

Der er ingen steder i kilderne og heller ikke hos Morten Pedersen angivet nogen sammenhæng mellem navnet Stig Hvide, Valdemars svoger Stig Hvidelæder og Skjalm Hvides sønnesøn Stig Tokesen.

En sådan sammenhæng er imidlertid senere blevet etableret. Ræsonnementerne bag dette kan være mange, men må nogenlunde følge et mønster som dette:

- tryllevise Stig Hvide er nok den samme som den historiske vise Ridder Stig. Tilsammen giver det en ridder Stig Hvide, forlovet/gift med kongens søster og død i kamp for kongen.
- da vi har en historisk Stig Hvide, der døde i 1151, kan vi knytte folkevise Stig Hvide til denne tid.
- vi har endvidere en Stig Hvidelæder, der angiveligt er gift med Valdemar den Stores søster. »Hvidelæder« er nok en islandsk mistolkning af »Hvide«. Valdemars svoger fra Knytlingasaga må have heddet Stig Hvide. Den konge, folkevise Stig Hvide er altså Valdemar den Store.
- Morten Pedersens Stig Tokesen var barnebarn af Skjalm Hvide og kan meget vel have haft samme tilnavn.
- denne Stig Tokesen/Stig Hvide var gift med Kristina. Valdemar havde en søster, der hed Kristina.
- altså er Stig Tokesen Valdemar den Stores svoger.
- Saxo Åge og Niels Stigsen og korsstogsfareren Ove Stigsen kan umiddelbart føres til sønner af denne Stig.

Et problem i denne kæde af følgeslutninger er det manglende navnesammenfald mellem Stigs nærmeste familiedemedlemmer hos henholdsvis Morten Pedersen og Knytlingesaga. Hans kone hedder noget forskelligt, hans børn ligeså. Enten islændingen eller abbeden må nødvendigvis have fået en helt forkert

opfattelse af navnene. Det kommer vi til om lidt.

Med lidt god vilje kan man ud fra de nævnte følgeslutninger nå frem til følgende personkarakteristik: Skjalm Hvides sønnesøn Stig Tokesen blev kaldt Stig Hvide og muligvis også Stig Hvidelæder. Han flyttede til Skåne og blev gift med Valdemar den Stores søster, som enten hed Kristina eller Margrethe. De fik sønnen Ove, der senere tog på korstog, og datteren Kristina, der blev gift med Karl Sverkersen, og måske sønnen Juris og måske sønnen Åge (Åge og Ove kunne godt være en fejl-sammenskrivning, latin Ako/Acho, henholdsvis Ago). Stig døde i kamp for Valdemar 1151. Inden da nåede han at stifte Essenbæk Kloster.

Jeg må erkende, at jeg ikke har set nogen forklaring, der kobler så mange Stig'er sammen på en gang. Men alle de enkelte kombinationer er blevet gjort. Jeg håber, at jeg har tydeliggjort, at de er dybt problematiske.

Det kunne være ganske interessant i detaljer at følge, hvordan dansk historieskrivning har fået gjort Stig Tokesen til Valdemar den Stores svoger. Her skal kun fremlægges et par snit. Som nævnt lader Morten Pedersen i 1589 Stig Tokesen være gift med en Kristina, som i øvrigt ikke karakteriseres nærmere. I stamtræet over Hviderne i *Scriptores rerum Danicarum* fra 1776²⁵ er ægteskabet fastholdt. Stamtræet refererer til korstogsberetningens Ove Stigsen. Desuden antydes det (med et spørgsmålstegn ved), at Stig kan være Knytlingesagas Stig Hvidelæder.

I stamtavlen over kongeslægten i Suhms Danmarkshistorie, udgivet få år efter *Scriptores rerum Danicarum*, fremstår forholdet noget anderledes.²⁶ Suhm lader simpelthen to af Valdemars søstre være gift med en Stig. Margrethe var gift med Stig Hvidelæder, og de fik

datteren Kristine. Valdemars anden søster, Kristine, var gift med Skjalm Hvides sønnesøn, Stig Tokesen. De fik ligeledes en datter ved navn Kristine (det giver temmelig mange Kristine'r, men det var også et uhyre almindeligt navn). Andetsteds i Suhms tekst fremgår det, at Stig Tokesens plads i stamtræet er Suhms egen antagelse.²⁷

Efter Suhm er man vendt tilbage til identificeringen i *Scriptores rerum Danicarum* af Stig Tokesen med Stig Hvidelæder, men nu uden det efterstillede spørgsmålstegn – som det kan aflæses i blandt andet *Dansk Biografisk Leksikon*. Suhms ide med at knytte Stig Tokesen til Knud Lavards datter er altså fastholdt, men man peger på en anden af Knuds døtre. Det gør imidlertid blot kortslutningen total: Stig Tokesen, som vi kun kender fra en beskrivelse fra 1589, hvori han er gift med Kristina og har børnene Niels, Åge og Toke, er nu gift med Knud Lavards datter Margrethe og har datteren Kristina! Historikerens veje er uransagelige.

Som det fremgår, er identificeringen af Valdemar den Stores svoger med Stig Tokesen af Hvideslægten uholdbar og ville også have været det, hvis Stig Tokesen faktisk havde eksisteret. Hvilket som påvist ikke er tilfældet.

For historikere, der arbejder med perioder, hvor kilderne er for mangfoldige, til at man kan nå at bearbejde bare et minimum af dem, kan denne snak om enkelt personer synes lidt luksuriøs. Men der er så få kilder til det 12. århundredes Danmarkshistorie, at hver eneste bliver genendevidt, hver gang århundredets historie skal beskrives. Kilderne til sociale forhold, til samfundets indretning, til alle klasser (og køn) ud over aristokratiet (s mænd) er tæt på at være ikke-eksisterende (de skriftlige) eller svært tolkelige (de ikke-skriftlige). Når der skal skrives samfundshistorie, kan det

næsten kun ske gennem en fortolkning af aristokraternes gøren og laden, gennem de kilder, der eksklusivt beskæftiger sig med samme emne.

Man skal derfor være meget omhyggelig, når man arbejder med de fåtallige personoplysninger fra denne tid.

I Lundenekrologiets optegnelser over afdøde danskere, hovedsageligt fra perioden 1100-1170, for hvem der skulle læses messer, optræder der 6 Sune, 29 Sven, 9 Toke, 6 Ulf osv. (men i øvrigt ikke en eneste Stig).²⁸ Enkelte af henvisningerne er gengangere, dvs. de henviser til samme person. Men selv dette fraregnet, og med forbehold for, at dødebogen har overvægt af skånske navne, så viser optællingen ikke overraskende, at de navne, som århundredets nøglepersoner bar, oftest var almindeligt brugte. Man skal derfor være meget påpasselig med følgeslutninger, der antager, at hvis eksempelvis både Saxo, en årbog og et gavebrev nævner en Henrik inden for en bestemt periode, er der nok tale om samme Henrik. Små kunstgreb af denne slags kan føre til store mistolkninger af det 12. århundredes persongalleri.

Således også med den imaginære Stig Tokesen. Hans ægteskab med Valdemars søster kunne på den ene side indgå i en forklaring på det stærke bånd mellem de to slægter. På den anden side ville hans børn være mulige tronkandidater, en faktor, der kunne indgå i teorierne om, at Hvideslægten ligefrem stræbte efter kongemagten.²⁹

Det almindeligste er, at Stig Tokesen er udeladt i fremstillingerne af det 12. århundrede, men om det er, fordi historikerne overser ham eller bevidst ignorerer ham, er svært at sige.³⁰ Han er i hvert fald aldrig blevet »officielt« aflikt, og den, der vil læse sig ind på 1100-tallets Danmarkshistorie, vil støde på ham i autoritative værker.

Et eksempel er Lars Hermansons

ovennævnte disputats. Hermanson har brug for at kunne give sine personer fylde for at kunne forklare sammenhængen mellem deres ageren og sociale baggrund. Man kan ikke fortænke ham i, at han har fundet og inddraget nøglepersonen Stig Tokesen, et vigtigt bindeled mellem kongeslægten og Hvideslægten. Han undrer sig følgende over, at Stig ikke er nævnt hos Saxo og overvejer Saxos motiver for udeladelsen. Her ser vi altså problemet med fantom-personen skærpet: Nu griber han også forstyrrende ind i tolkningen af Saxo.³¹

Samme Stig optræder ligeledes med ret stor vægt i Marianne Johansens og Helle Haldings nyligt udkomne bog om Hvideslægten, da han som den »eneste af (Hvide-)slægten faktisk er gift med en dame af kongelig, dansk afstamning«.³²

Men tilbage til 1100-tallets Stig'er. Man kan godt forsøgsvis kombinere dem. Hvis det giver et mønster med bevismagt, og man ledsager argumentationen med et tilstrækkeligt antal måske'er. Men der skal en meget levende fantasi til, hvis de skal bruges til at forbinde kongeslægten med Skjalm Hvides slægt.

Efter at jeg således har prøvet at aflive Stig Tokesen, skal det retfærdigvis nævnes, at jeg ikke har taget enhver mistelten i ed i mit ræsonnement.

Morten Pedersens Stig Tokesen optræder med stor sikkerhed ikke i nogen tilgængelig dansk kilde fra det 12. eller 13. århundrede. Jeg har imidlertid ikke været igennem alle de senmiddelalderlige kilder eller alle det 16. og 17. århundredes historikere og samlere for eventuelle referencer til ham. Jeg har heller ikke undersøgt det svenske kilde-materiale til bunds for, om der skulle være nævnt en forbindelse mellem Karl Sverkersen og Hvideslægten.³³ Der er således en, ganske vist ret teoretisk, mu-

lighed for, at det her anførte kan anfægtes af et for mig ukendt kildemateriale.

En anden ting er, at det er rimeligt nok at fundere over, at tilnavnet Hvide nærmest klæber til personnavnet Stig. Selv om tilnavnet var et af de mere almindelige, er det dog ikke mere udbredt, end at de forholdsvis mange Stig Hvide'r må undre. Man skal dog netop holde sig for øje, at tilnavnet »Hvide« ikke på denne tid var et slægtsnavn, det knytter sig altså ikke specielt til Skjalm Hvides slægt.

1. Lars Hermanson: *Slækt, venner og makt*, 2000.
2. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., 1979-83, opslag »Hviderne« med stam-tavle (Kai Hørby), opslag »Stig Tokesen« (Jørgen Olrik).
3. *Den store danske Encyclopædi*, 1994-2001, opslag »Hvideslægten« med stam-tavle (Ernst Verwohlt).
4. Tak til Kurt Villads Jensen for nødvendig hjælp med Langebeks latin og til Michael H. Gelting og Bo Fritzboeger for gennemlæsning og råd. Samtidig med at jeg gennemskrev dette manuskript en sidste gang, i december 2001, udkom en vigtig bog i forhold til emnet, nemlig Marianne Johansen og Helle Halding: *Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægten og Kongemagt i Danmarks Højmiddelalder*, 2001. Jeg har desværre kun haft tid til at »kontrollere« den i forhold til artiklens emne og tese, men ikke til at inddrage den yderligere.
5. Morten Pedersen: *Biskop Absalons og herr Esbern Snares herkomst og adelige stamme*, 1589.
6. *Absalons slægts genealogi*, trykt i Jacob Langebek og P.F. Suhm: *Scriptores rerum Danicarum*, bd. 4, 1776, s. 545-551. Den er oversat i Svend Ranvig: *Sorøkrøniken*, bd. 2, 1986, s. 49-53. Her er benyttet Langebeks tekst.
7. Ifølge Langebeks beskrivelse i *Scriptores rerum Danicarum*, bd. 4, 1776, s. 531-533. Jeg har ikke kunnet finde senere behandlinger af Genealogien, bortset fra de i note 9 nævnte.

8. Se note 6.
9. Min opfattelse af Genealogiens datering er sammenfaldende med Marianne Johansens, se note s. 63 i Marianne Johansen: »En søster i verden. Grevinde Ingerd på Sjælland og i Europa«, *Årbog for Køge Museum* 1997, s. 44-64. Vistnok også med Johansen og Halding 2001, s. 13. Dateringen her står dog ikke helt klart for mig.
10. Gydes testamente: *Danmarks Riges Brev*, 2. rk., 4. bd., 1942, nr. 67. Bisp Peder dødsår fremgår blandt andet af Ældre sjællandske Krønike, trykt i M.C.I. Gertz: *Scriptores minores historiae Danicæ*, 1917-22, bd. 2, s. 20-72 som »Vetus chronica danorum«.
11. Dog har Marianne Johansen og Helle Halding en forklaring (Johansen og Halding 2001, s. 13). De antager, at Genealogien kun har rettet sin opmærksomhed mod klostrets donatorer. Da Stig Hvide Tokesen var taget til Jylland, hvor han stiftede Essenbæk Kloster, hørte han ikke til mellem Sorø støtter, og derfor har Genealogien ignoreret ham og hans efterslægt. Ideen fortjener en nærmere drøftelse, end jeg er i stand til at give her. Her skal blot nævnes mine umiddelbare modargumenter:
- at vi må have et positivt bevis for Stigs eksistens, før vi kan drage slutninger om hans fravær i en kilde.
 - at der er mange navne i Genealogien, der ikke kan genfindes i Sorø Klosters Gavebog.
 - at Vagnslægten, der er jysk, følges indgående i Genealogien, endda på trods af, at den nedstammede fra klostrets uven, Peder Torstensen.
12. *Den ældre Sorøårbog* er trykt i Erik Kroman: *Danmarks middelalderlige Annaler*, 1980, s. 89-94 som »Annales sorani vet«.
13. Magga og Margrethe er egentlig ikke samme navn. Men da Skjalms klostersøgende datter nævnes i to forskellige kilder som nonne i Roskilde og i disse kaldes henholdsvis Margrethe (Genealogien) og Magga (Sorø Klosters Gavebog), er det nærliggende, at det må være to skrivninger af samme navn. Jf. at Lunde dødebog under 30. juni har en »Magga kaldet Margrethe« – sammenfletningen af de to navne er særdeles tænkelig (Lunds dødebog, også kaldet Memoriale fratrum, udgivet af Lauritz Weibull: *Lunds domkyrkas necrologium*, 1923, s. 49-108).
14. Jakob Sunesen, kaldet af Møn, døde i 1246.
15. Sorø Klosters Gavebog, udgivet i *Scriptores rerum Danicarum*, bd. 4, s. 463-531; oversat i Ranvig: *Sorø-krøniken*, bd. 2, s. 77-164.
16. Erik Ulsig: *Danske adelsgodser i middelalderen*, 1968, note s. 68.
17. Se note 2.
18. Se note 3.
19. Jeg har benyttet Jens Peter Ægidius' oversættelse i *Knytlinge Saga*, 1977. Vurderingerne af sagaens pålidelighed og datering er ret forskellige. De dateringer, jeg har mødt, holder sig dog alle inden for 13. århundrede. Det er i øvrigt vistnok kun Knytlingesaga, der kender navnet på Valdemars søster Margrethe.
20. Den såkaldte *Essenbæk-årbog* er en af de »mindre« årbøger med den for dem typiske varedeklaration: en kompilation med enkelte selvstændige oplysninger, og heraf er Stig Hvide-noten en. Årbogen er udgivet i Kroman: *Danmarks middelalderlige Annaler*, s. 274-283 som »Annales essenbecenses«.
21. »*Danernes færd til det hellige land*« er udgivet i Gertz, *Scriptores minores historiae Danicæ*, bd. 2, s. 457-492. Den er oversat af Jørgen Olrik i *Krøniker fra Valdemarstiden*, 1900-01, s. 117-184.
22. Jeg har benyttet Saxo Grammaticus: *Gesta Danorum* fra Det kongelige Biblioteks hjemmeside: www.kb.dk/elib/lit/dan/saxo/lat/or.dsr/ (september 2001) samt Fr. Winkel Horns oversættelse: *Saxo Grammaticus, Danmarks krønike*, 1898.
23. Visen om Stigs død, kaldet *Ridder Stigs Fald*, kaldes mulig historisk af Svend Grundtvig netop på grund af den mulige kobling til Knytlingesagas Stig Hvidelæder. Visen er nr. 117 i Svend Grundtvig: *Danmarks gamle Folkeviser*, bd. 3, 1862 (genoptrykt 1966). Visen om tryllerunerne, kaldet *Ridder Stigs Bryllup*, er nr. 76 i Grundtvig: *Danmarks gamle Folkeviser*, bd. 2, 1856 (genoptrykt 1966).
24. Der kendes tre Stig'er mere fra 12.

- århundrede, men de har mig bekendt undgået at blive identificeret med andre:
- Genealogien nævner Stig Galen, søn af Toke Ebbesen, med børn, børnebørn og oldebørn.
 - I 1135 optræder en Ebbe Stigsen som vidne for Erik Emune (*Danmarks Riges Breve* 1. rk., 2. bd., 1975, nr. 65).
 - Endelig optræder en Stig Naske i nogle dokumenter fra slutningen af århundredet (*Danmarks Riges Breve*, 1. rk., 3. bd., 1977, nr. 152 og 130).
25. Stamtavle over Hvideslægten i *Scriptores rerum Danicarum*, bd. 4, s. 545.
 26. Stamtavle over kongeslægten i P.F. Suhm: *Historie af Danmark*, bd. 5, 1792, s. 109.
 27. Suhm: *Historie af Danmark*, bd. 6, 1793, s. 92-93. Stedet hos Suhm, under året 1151, er et koncentrat af antagelser om personsammenfald og fortjener at blive citeret (fremhævnningen er min): »Udi en af disse træfninger tænker jeg at Stig Hvide, der stiftede Essenbæk kloster, en søn af Toke eller Tyge, og sønnesøn af Skjalm Hvide, har, stridende for kong Svend, sat livet til. Langebek mener, at denne Stig Hvide har været Stig Hvide-læder fra Skåne, som havde Margrethe, hertug Knuds datter, til ægte; men jeg tror snarere, at han har været den Stig, som var Tokes søn, og at han har båret det tilnavn Hvide efter sin farfar Skjalm, thi det er bekendt at denne store slægt
 28. Weibull: *Lunds domkyrkas necrologium*, s. 49-108.
 29. For konspirationsopfattelsen se f.eks. John Danstrup: »Træk af den politiske kamp 1131-82«, *Festskrift til Erik Arup*, 1946, s. 66-87.
 30. F.eks. optræder han ikke i Niels Skyum-Nielsen: *Kvinde og slave*, 1971. Men på den anden side mangler der hos denne en samlet fremstilling af Hvideslægens rolle, så undladelsen behøver ikke være bevidst.
 31. Hermanson 2000, s. 200 m.fl.st.
 32. Johansen og Halding 2001, s. 27 m.fl.st., blandt andet Slægtstavler over Hviderne 1 og 2, s. 181-183.
 33. Hvad jeg ved er, at der hverken er nogen antydning i det svenske diplomatarium eller i de svenske årbøger. Det skal dog indrømmes, at det heller ikke er i disse kilder, at sandsynligheden for at finde familierelationer beskrevet er størst.

Et apropos til nyoversættelsen af Adam

Af Tore Nyberg

En glædelig oversættelsespræstation giver danske historikere nye muligheder for bedre at studere et stort og vanskeligt kildeværk: *Adam af Bremens krønike*. Oversat og kommenteret af Allan A. Lund. Illustreret af Jørgen Kraglund. Århus: Wormianum 2000. I en anmeldelse i *Historie* 2001, s. 401-404, har

Niels Lund taget stilling til en række problemer i forbindelse med udgivelsen og Adamtolkningen. Niels Lund har dog ikke fulgt udgiverens prioriteringer, således som de kommer til udtryk i indledningens disposition med kapitelsoverskrifterne: »Værkets titel og litterære genre«, »Fortolkningen af *Historia*

Hammaburgensis Ecclesiae«, »Fortolkningsproblemer« og »Opdagelsen af Den Skandinaviske Halvø«. Han koncentrerer sig i stedet om problemer omkring værkets titel samt semantiske problemer i oversættelsen af middelalderlige politiske termer.

Nærværende indlæg er betinget af, at der også er andre aspekter i Allan A. Lunds indledning, som inviterer til videre overvejelser. Særlig de religiøse og kultiske spørgsmål, som udgiveren behandler under »Fortolkningsproblemer«, kræver yderligere uddybning. Men først noget om behandlingen af Adam som kilde i den nye udgave.

I tidens stil hævder Adam, at han bygger sin »sande historie« på oplysninger fra informanter. I sin indledning gør udgiveren dog ikke så meget ud af disse informanter, f.eks. problemet om kong Svend Estridsens udsagn og deres kildeværdi og eventuelle tendens. I stedet gennemgår han de litterære forbilleder, og der bliver refereret til Adams sigte, at beskrive Hamburgkirkens opgave med hensyn til kristningen af Norden. Udgiverens primært klassiske baggrund for forståelsen af Adam er ikke til at tage fejl af. Det er naturligt for Allan A. Lund at fremhæve en rigdom af associationer fra Adams tekst til oldtidens litteratur.

Modsat de litterære forbilleder fører udgiveren ikke mange diskussioner om sproget, da han helt åbenbart hælder til det standpunkt, at Adams sprogbrug er dikteret af den klassiske og senklassiske litteratur, hvorfra han har lært sig sit latin. Han betoner, at Adam ikke var teolog (s. 16). Men teolog eller ikke, så var Adam en del af en verden, der kommunikerede til daglig på det af den latinske bibel, Vulgataen, prægede middelalderlatin, der omgav ham alle steder. Den aktuelle og polemiske betydning, som mange latinske termer fik i middelalderlatin, ikke kun de klassiske associa-

tioner, må da også tages med ind som fortolkningsgrundlag.

Det fører hen til nogle aspekter, som Niels Lund ikke er gået ind på, men som må siges at være nok så betydningsfulde for en stillingtagen til Adams værk og til fremlæggelsen af det hos Allan A. Lund. Jeg tænker her på Adams beskrivelser af hedenske kultskikke. At Adams udsagn om hedensk kult må stilles til diskussion, er betinget af det problematiske i udgiverens måde at tage fat på Henrik Jansons forskning, dels publiceret i en artikel 1997 (fejlciteret under Dillmann, Hultgård, Janson og Näsström: samlingsværket hedder ikke »Uppsalakulten och Adam av Bremen«, men *Uppsala och Adam av Bremen*), dels i hans disputats 1998. Allan A. Lund skriver side 26: »Dyrkelsen af dem [de hedenske guder] skal i Adam af Bremens tolkning vise den ydre missions vanskelige vilkår hos de hedenske sveonere. Men tekststedet *kan* også læses som en spejling og kritik af indre kirkelige forhold. Det betyder imidlertid ikke nødvendigvis, at der slet ikke har været nogen hedensk helligdom i Ubsola (Gamla Uppsala). Adam af Bremen kan meget vel have omfortolket eventuelle informationer, han har fået om en lokal 'fyrstes' festhal (*triclinium*) og de i dem foretagne drikofre (*libationes*) som en hedenskabens helligdom.«

Da Allan A. Lund citerer Janson 1998 og åbenbart også har læst videre i den citerede bog, er det problematisk, at han lader, som om Jansons tese ikke er mere vidtgående, end at den kan kommenteres i disse få ord. De facto har udgiveren intet at sige til Jansons argumentation for, at hele tempelskildringen skulle være en symbolsk tekst, som skal forstås, ikke som »spejling og kritik af indre kirkelige forhold«, men som en ved supposition opretholdt chiffragekst, hvis egentlige sigte er at definere som *paganismus* en blandingskultur, som

bliver tilskrevet et sted eller et tempel kaldet *Ubsola*. Denne kultur er præget af frafald fra ret kristen tro og troskab, og Adam beskriver de dødssynder, som berettiger til en sådan definition.

Det er helt klart, at en af Allan A. Lund her foreslået omfortolkning hos Adam med klassiske forbilleder f.eks. af en festhal og af drikoffer blandt svenskerne meget vel kan have fundet sted. Men Jansons argumentation er meget mere vidtgående. Adam skulle ifølge Janson med forsæt have ikklædet sin kritik af fjentligtsindede kristne kredse i Uppsala en terminologi af hedenskab, baseret på den forestilling, at en frafalden kristen ikke er bedre end en *paganus* og derfor med rette bør kaldes ved dette navn. Janson går så langt som til at hævde, at tempelskildringen er en plakatvis beskrivelse af et kloster af fjentlig kristen observans i Uppsala, og at Adam selv har vidst, at det forholdt sig således. Et væsentligt element i Jansons argumentation er, at Adam umuligt kan have brugt en række aktuelle latinske termer med senklassiske eller Vulgata-associationer, men i høj grad som de aktuelle termer, de optrådte som i investiturstridens polemiske skrifter. Så skulle f.eks. begrebet *paganus* have fået dets betydning drejet i retning af de i 1070'erne aktuelle stridsskrifter mellem pave Gregor VII's og kong Henrik IV's tilhængere, som også kunne komme på gensidigt at anklage hinanden for at være *pagani*.

Det har endvidere for Janson været væsentligt at diskutere Svend Estridsens dødsår (1076 og ikke 1074), og at Adam må have skrevet sit værk flere år senere end 1072, det første år da ærkebiskop Liemar var ærkebiskop i Hamburg-Bremen. På de præmisser, som han derved skaber, skulle der ikke længere findes noget tempel i Uppsala eller i Rethre at diskutere andet end som litterær komposition. Spørgsmålet kunne da kun bli-

ve, hvorfor Adam valgte at lade det fiktive hedenskab udstyre med de berygtede elementer af menneskeofringer og orgiastiske fester, som så mange forskere indtil nu har brugt som autentiske kildesteder til viden om nordisk førkristen kult. Var Adam måske også hér afhængig af klassiske forbilleder? Hvis denne anskuelsesmåde accepteres, skulle argumenter for eksistensen af hedensk kult i Sverige ikke længere kunne hentes hos Adam, men måtte tages andetsteds fra, f.eks. fra de arkæologiske kilder.

Det er derfor forbavsende at opdage, at Allan A. Lund kun i meget begrænset omfang har taget notits af den udførlige diskussion om førkristen og kristen kult i missionstiden, som i snart to årtier har fyldt meget i svenske og andre nordiske arkæologers og religionshistorikers forskning. Senest ved læsningen af Jansons afhandling må det dog have stået klart for ham, at Adam som kilde til nordisk førkristen kult umuligt kan bruges alene uden de nyvundne resultater fra andre forskningsgrene. Da nuværende professor Bertil Nilsson i Uppsala omkring 1990 igangsatte »Projektet Sveriges kristnande« og i 1992 udsendte dets første publikation, *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*, som også forekommer i Allan A. Lunds bibliografi, må det have stået klart for enhver, at diskussionen om førkristen kult på grundlag af Adams oplysninger var gledet ind i en ny fase.

Hovedspørgsmålet skjuler sig formentlig i de enkeltelementer, som Adam tager i brug for sin helhedsskildring af Ubsola-templet. Adam bruger øjensynlig oplysninger fra blandt andre Svend Estridsen. Der forekommer menneskeofre ved hængning i et eller flere træer, dyreoffer, offermåltider og orgiastiske fester. Hvis Jansons tolkning holder stik, at disse enkeltelementer er sammenføjet af Adam for at oplyse læ-

seren om noget helt andet, nemlig den moralsk perverse blandingsreligion, som under forfalsket kristennavn praktiseres i et kloster i Ubsola af en anden retning inden for middelalderkirken, så må hvert af disse elementer eftervises i andre kilder, for at vi skal kunne tage eksistensen af sådanne ofringer for gode varer. Sagt med andre ord: Adam vil aldrig mere være tilstrækkelig hjemmel for, at der nogensinde er forekommet dyreoffer eller er blevet ofret mennesker ved hængning i Norden. Skal vi tro, at sådant er sket, må vi gå til andre kilder.

Det var også hovedanliggendet for »Projektet Sveriges kristnande« at søge bevise på førkristen kult, der var uafhængige af Adam, for derved at kunne bruge hans oplysninger i et således nyetableret kildehierarki. Fra den diskussion kender Allan A. Lund den ovenfor citerede bog, hvori indgår det ligeledes af ham citerede bidrag af Britt-Mari Näsström fra 1997. Desværre har han ikke været opmærksom på projektets følgende publikationer, særligt dets bind 4: *Jämtlands kristnande*, udgivet af Stefan Brink i 1996, og afslutningsbindet *Kristnandet i Sverige. Gamla källor och nya perspektiv*, udgivet af Bertil Nilsson ligeledes i 1996. Særlig interesse knytter sig til offerfundet under kirken på Frösön i Storsjön i Jämtland, præsenteret allerede i 1989 og behandlet af Britt-Mari Näsström i Jämtlandsbindet side 65-85. Direkte under kirkens alter fandtes en bevaret træstub, som ikke var rådnede under åben himmel, hvad der indicerer, at den snart efter træets fældning var blevet skjult under en bygning, som vi kan formode var den første kirke på offerstedet, og at det må være sket relativt snart, efter at det sidste førkristne offer havde fundet sted. Der lå dyrerester og knogler omkring, der ikke kunne henføres til en køkkenmødding, men måtte tolkes som rester

af offer, hvad der foranledigede Näsström til følgende kommentar: »Det finns ingen anledning att uppfatta Adams vittnesbörd som en fullständig ögonvittnesskildring av offren, i synnerhet som han aldrig besökte Uppsala, men man bör å andra sidan inte helt utdöma vissa detaljer i hans skildring, som kan styrkas med andra källor.« Fundet på Frösön er lige en af disse »andra källor«.

Problemet om ofringer og kultkontinuitet fra førkristen til kristen tid behandlede i sin tid af Olaf Olsen i *Hørg, hov og kirke* fra 1966. Han fandt ikke bevise på en sådan kultkontinuitet, heller ikke i Gamla Uppsala, hvor man formodede, at templet havde stået. Da der ikke er tegn på, at ofringerne på Frösön fandt sted i et tempel, men at man lige omvendt må argumentere for, at de ofrede blev hængt under åben himmel i det træ, som så blev hugget om, kommenterer Näsström: »...han [Olsen] gör samtidigt förbehållet, att kristna kyrkor skulle ha kunnat byggas över hedniska kultplatser i det fria. Med detta förbehåll finns det inget beträffande offerfynden i Frösö kyrka som motsäger Olsens resultat.« Vedrørende menneskeoffer skriver Näsström side 77: »Människooffer hörde til en av de schabloner varmed missionärer vanligen skildrade hedningarnas råa seder och religiösa villfarelser. Men att därmed också betvivla att människooffer verkligen ägt rum, torde vara förfelat.« Allan A. Lunds kommentar ligger på linje med disse udtalelser, men strejfer kun problemet og leder helt på vildspor vedrørende rækkevidden af den nye forskning.

Her er altså tale om kildeværdi og tendens i de enkelt detaljer, som Adam har brugt for i et måske helt andet sigte at sige noget om kirkelige modstandere i Ubsola, hvis Jansons tese holder stik. Så vendes opmærksomheden mod Svend Estridsen: Hvor meget i det, som

kongen havde fortalt Adam, var virkelighed oplevet af kongen ved hans ophold i Sverige, hvor meget var sensationsmageri eller ren skrøne? Havde kongen nogen grund til at lyve i forhold til Adam? På den opridsede baggrund må indføringen til den foreliggende udgave allerede nu, såvidt det vedkommer dette problem, anses for at være antikveret og repræsenterende en forældet forskningssituation. Hvis Adams tale om de hedenske kulter stadig skal betragtes som et hovedproblem i værket som helhed, således som Allan A. Lund gør det til ved dispositionen af sin indledning, så må det efter alt det, som blandt andet »Projektet Sveriges kristnande« og Janson 1998 har præsenteret, blive ud fra et helt andet udgangspunkt og vil da kræve en konfrontation i væsentlig anden ramme end den foreliggende.

Det kan i tillæg nævnes, at Allan A. Lund med henblik på den følgende fase i kristningsværket – Adams argument er, at kirkebyggeriet vidner om tilvæksten i kristen tro i Danmark – udvinder en ny kildeoplysning af Adams tekst derved, at han mener at være berettiget til at ændre i teksten. Med udgangspunkt i en gentagelse hævder han, at Adam også opremser antallet af kirker i Jylland, ud over Sjælland, Skåne og Fyn (side 14, jf. note 38 og 40 side 244). Denne »rettelse« finder sted udelukkende på indre kriterier – at gentagelsen af navnet Sjælland må være en afskrivnings- eller kompositionsfejl – på en måde, som historikere normalt ikke vil foretage en sådan rettelse på uden støtte i håndskrifterne. Måske skal den alligevel vise sig at være brugelig.

Man må endvidere spørge, om det stadig kan anses for meningsfuldt at gengive Bjørnbos geografiske rekonstruktion ud fra Adams tekst af Nordens

geografi fra 1909 – en tvivl, som accepteredes af Carl F. Hallencreutz under arbejdet med den svenske Adamudgave 1984, og som medførte, at kortet bedst blev sløjfet. Bjørnbos rekonstruktion belastes af nogle mærkelige proportionsforhold, som medfører, at læserens forståelse af Adams geografiske verden ikke stimuleres ved rekonstruktionen. Adams afstande er rejseafstande baseret på informanter, som rejste, hvorimod Bjørnbo rekonstruerer flader og landområder, der kan sammenlignes med hinanden i størrelse, og dertil er der ingen hjemmel hos Adam. For en betragter i Bremen vil den meget fjernt beliggende nordiske og arktiske verden synes meget stor, men et forsøg på at overflytte sådanne mentale forestillinger til tegnede kortskitser bliver vildførende, da de i sidste ende som referencesystem forudsætter vores i skolen indlærte kortbillede som det rigtige og altså kun registrerer afvigelsen derfra. Dick Harrison har, f.eks. i *Medieval space* fra 1996, behandlet problemet om, hvordan middelalderens geografiske forestillinger kan gøres til genstand for videnskabelig forskning.

Vi kan være Allan A. Lund taknemmelig for, at der med den nye bog på ny foreligger en kyndig Adamoversættelse på et, såvidt en læser med svensk baggrund kan bedømme, kontant og velegnet dansk, der kan citeres og bruges i alle sammenhænge til erstatning for Carsten L. Henrichsens forlængst udsolgte tekst. Men indledningens vægtning af de problemer, der knytter sig til Adams tekst, er ikke tidssvarende. Foreliggende indlæg vil rette opmærksomheden på den løbende nye forskning og de deraf følgende diskussioner, som alene vil kunne danne baggrundsforståelse for en rimelig læsning af Adams tekst.

Replik til John T. Lauridsens opposition

Af Hans Bonde

Indledningsvis vil jeg gerne takke John T. Lauridsen for den grundige og fair opposition, han gav som førsteopponent ved forsvaret af min disputats om Niels Bukh på Københavns Universitet den 14. december 2001, og som han nu har ladet trykke i *Historie* 2001, 2, s. 352-372.

Lauridsen har en række formelle indvendinger, der for mig at se går på diputatsgenrens noget stive og formelle præg. Jeg er enig, og en dansk populærlærugave og en engelsk, relativt litterær version af biografien om Niels Bukh samt en DVD med klip fra hans gymnastik og turneer er da også på vej. I det følgende vil jeg koncentrere mig om de fundamentale indvendinger fra Lauridsens side: 1) Præses bygger i for høj grad på pressemateriale og er heri for afhængig af arkivalierne fra Niels Bukhs arkiv i Ollerup. 2) Præses overbetoner Niels Bukhs politiske betydning, eftersom han stod uden en egentlig politisk platform. 3) Præses blæser Niels Bukhs betydning under besættelsen op via en række kontrafaktiske hypoteser.

Som det vil ses, er der en indre sammenhæng mellem de tre indvendinger. Hvad angår det danske kildemateriale, er Niels Bukhs arkiv blevet suppleret med udenrigs- og undervisningsministeriets arkiver, politiets og oprejsningsnævnets undersøgelser af Niels Bukh efter krigen, privatarkiver samt en lang række interviews med Bukhs familie og elever fra Bukhs tid.

Lauridsen kritiserer mig for at bruge plads på gennemgang af banal førsteårsstudieviden i kildekritik, men giver selv

anledning til en fremhævelse af sondringen mellem et materielt og et funktionelt kildebegreb. Pointen er, at der ikke findes gode og dårlige kilder, der findes kun gode og dårlige historikere. Det afgørende er kildens funktion, dens evne til at svare på historikerens (gode) spørgsmål. Spørger man efter en ikke-politikers antiparlamentariske magtambitioner, skal man naturligvis ikke søge i partiarkiver eller udvalgsprotokoller, men derimod dér, hvor hans forsøg på at opbygge en politisk platform foregår; i tilfældet Niels Bukh ikke mindst i pressematerialet, hvor han i øvrigt meget ofte blev ivrigt sekunderet af den borgerlige opinion. I borgerlige kredse var der en anerkendelse af Bukhs potentiale som rambuk mod socialdemokraterne og medvirken til at dreje landboerne i retning af det kulturkonservative borgerskabs værdier. Bukh ønskede ikke at blive associeret med noget parlamentarisk parti, men brugte sin internationale berømmelse og sin position som nationalhelt til at politisere gennem pressen. Det er gennem pressen, at Bukh i oktober 1933 forsøger at gøre den nazistiske revolution i Tyskland stueren og foreslår en lignende omvæltning frembåret af ungdommen i Danmark. Det er gennem pressen, at Bukh igen fremhæver Hitlers Tyskland som forbillede efter deltagelse i OL i Berlin og Nürnbergpartidage i 1936. Det er gennem pressen, at Bukh sammen med Kaj Munk arbejder for et Danmarks Ungdomsforbund med totalitært sigte i 1940, og det er gennem pressen, at Bukh forsøger at samle støtte til et fredsstævne, der vil hyldede de nye magtforhold i Europa efter

den endelige tyske sejr i 1945. Dertil kommer hans samarbejde på de indre linjer med de øverste tyske politiske ledere i Danmark ikke mindst med henblik på at etablere en tvungen arbejdstjeneste, der ville have ført til en omfattende (sindelags)kontrol med hele den mandlige ungdom.

Lauridsen mistænker mig for at bygge ensidigt på det omfattende presse materiale i Olleruparkivet og Udenrigsministeriets ud klipssamling. Naturligvis bygger min disputats ikke på en sådan lemfældig kildesøgning. Jeg har gennemført en meget omfattende research, og har herunder gjort udstrakt brug af studentermedhjælpere, for at finde frem til presse kilder, der dækkede hullerne i Bukhs arkiv, men en del gange har jeg været nødsaget til at opgive eftersporingen og har dermed måttet bygge på uidentificerede aviser fra arkivet. Jeg har også i stort omfang søgt i pressens mikrofilm arkiver ud fra begivenhedsforløbet i Bukhs biografi.

Hvad angår Bukhs politiske betydning, især under besættelsen, bygger slutningerne herom ganske rigtig på et scenarium, hvor tyskerne indsatte et lydregime i Danmark. Her får jeg lyst til at citere en dygtig dansk besættelsestidsforsker, der vil være John T. Lauridsen bekendt, for de kontrafaktiske hypotesers store betydning for historievidenskaben: I en diskussion af Henning Poulsens disputats om besættelsesmagten og de danske nazister konkluderes det, at det er vigtigt at trække »sammenligninger og kontrasteringer« ind som en »del af analyseredskabet til præcisering af problemstillinger og synspunkter«. Den kontrafaktiske hypotese kan medvirke til at hæve en disputats »over niveaue t for gængs dansk politisk forskning«. Det konkluderes endvidere, at: »Udbredelsen af den fascistiske og nazistiske fascination, som ikke blev kanaliseret gennem DNSAP og de an-

dre småpartier på højrefløjen, er endnu ikke afdækket... Fascismens og nazismens fascination i Danmark og ikke mindst dens begrænsning er på den videnskabelige dagsorden«. ¹

Den kontrafaktiske hypotese er især relevant, når det forventelige ikke sker. Her må historikeren spørge sig selv: Hvordan var det gået, hvis det sandsynlige var sket? Det er faktisk den danske »fredsbesættelse«, der er en anomali, det er den, der skal forklares, ikke »krigsbesættelserne«, der jo logisk nok var norm overalt, hvor tyskerne ellers trængte frem i Norge, Holland, Belgien, Frankrig osv. Det er derfor væsentligt at diskutere, hvad der var sket i Danmark, hvis det var gået ligesom i alle de andre besatte lande. Hvem ville have befolket centraladministrationen, hvem ville være gået i front i det kulturelle og sociale liv, og hvorledes ville den politiske udvikling have formet sig i Danmark? Her er Bukh kun en brik, men en interessant brik, fordi han modsat de danske nazister havde oparbejdet en omfattende goodwill ikke kun hos besættelsesmagten, men også som nationalt ikon og internationalt kort for skiftende danske regeringskonstellationer.

Hans Hertel har i sin udforskning af besættelsestidens kulturliv peget på, at pronazistiske grupper og enkeltpersoner ikke kan afskrives som ufarlige, om end en stor del var marginaliserede og frustrerede småånder. De rådede med hans ord over et stort netværk af institutioner, subsidier og potentialer for opinionspåvirkning – og en betydelig reserve af medløbere og passive støtter, som i en given situation, dvs. ved en nazistisk magtovertagelse, kunne have besat en uddannelses- og kulturpolitisk administration. ² At få kastet lys på de grupper og enkeltpersoner, der befandt sig i gråzonen mellem nazisme og traditionel højreradikalisme, forekommer at være en central opgave for vores forståelse af

den virkelige kollaboration. Når jeg i disputatsen har fundet det vigtigt at fremholde begrebet »samarbejde« som en betegnelse for relationen mellem besættelsesmagten og de danske politikere, er det for at råde over et begreb om »kollaboration«, der dækker det egentligt tyskvenlige samarbejde, som Bukh stod for. Uden en sådan gennemført sondring kan man ikke begribe Bukhs farlighed for dansk demokrati. I mørket er alle katte grå.

Lauridsen har ganske ret i, at hvis Bukh betragtes som en rationel politisk aktør, så fylder han meget lidt på både den parlamentariske og den organiserede antiparlamentariske scene. Det samme gælder Kaj Munk, og fælles for dem begge er, at deres virkefelt inden for gymnastik og teater tilsyneladende ingen relationer har til det politiske system. Det er en hovedpointe i afhandlingen, at netop sådanne kontroversielle personer med en betragtelig udstråling, stor offentlig anerkendelse og evne til at iscenesætte sig selv kan være langt farligere for det parlamentariske system, end personer der, som Dansk Samlings Arne Sørensen, går ind i det etablerede politiske liv med tanke på at ændre det fundamentalt, men som ofte ender med selv at blive omformet af det foragtede politiske system.

Der er kort sagt træk ved dyrkelsen af Niels Bukh, der har vist sig vanskelige at forklare inden for en traditionel faghistorisk forklaringsramme herunder personkulten, dyrkelsen af ham som »stærk mand« og hans forsøg på at gestalte en karisma og mytologisere sit virke. For at belyse disse aspekter har jeg inddraget Max Webers begreb »karakteristisk herskab«, antropologisk ritualanalyse samt en semiotisk interesse for magtens iscenesættelse.

Det tredje Riges chefarkitekt Albert

Speer karakteriserede den fallerede kunstmaler Hitlers selvopfattelse som Fører som værende kunstner i højere grad end politiker. Nazismens dragningskraft stammede jo netop fra den forbandet dygtige æstetisering af politikken. Uden at gøre sig den kultiske kraft bevidst vil man aldrig kunne forstå, endsige bekæmpe nazismens appel til det ubevidste i mennesket. Bukh var en mester i at spille på netop disse emotionelle strenge. Derfor var de nazistiske autoriteter så begejstrede for ham, at de inviterede ham til at give opvisninger i Det tredje Rige, valfartede til hans lille kultsted mod nord og indførte hans gymnastik i den tyske idrætsundervisning. For dem inkarnerede hans gymnaster en hidtil ukendt perfektion af den ariske race. Med min afhandlings ord kan biografien om Niels Bukh ses som led i forsøget på at studere politiske processer uden for normale rammer som foreninger, partier og parlament. Måske er politisk magtudøvelse farligst dér, hvor den forsøges lanceret som væsensfremmed i forhold til de traditionelle politikformer (s. 23). For at kunne fortolke og forsvare sig mod denne form for irrationel magtudøvelse er vi nødt til at udvide vores traditionalistiske politologiske opfattelse. Hvis jeg har ydet et lille bidrag til, at denne erkendelse er ved at trænge igennem i den traditionelle historievidenskab, har mit arbejde ikke været forgæves.

1. Jf. John T. Lauridsen: *De danske nazister*, København 1995, s. 17f og 41.
2. Jf. Hans Hertel: »Det belejrede og det besatte åndsliv«, i: Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998*, København 1998, s. 73.

Større anmeldelser

Rigets rygrad – dansk forvaltningshistorie

Af Claus Møller Jørgensen

Dansk Forvaltningshistorie – Stat, Forvaltning og Samfund, bind I: Fra middelalderen til 1901. Fra middelalderen til 1814 red. Leon Jespersen og E. Ladewig Petersen, Fra 1814 til 1901 red. Ditlev Tamm. (Jurist- og økonomiforbundets Forlag, 2000). 1.008 s., 800 kr.

Det foreliggende bind er det første af tre om dansk forvaltningshistorie fra middelalderen til i dag. Ditlev Tamm præsenterer værkets hensigt i et forord, der betoner forvaltningens historiske betydning og forvaltningshistoriens relevans. Forvaltningen er rygraden i nationalstaten, og det danske samfund ville ikke have kunnet udvikle sig, som det har, hvis der ikke havde været en velfungerende forvaltning. Endvidere har den dansk forvaltning sit særpræg og sine egne forvaltningstraditioner, og det er derfor ifølge Tamm næppe for meget sagt, at den offentlige forvaltning og den måde, den er indrettet på, er en del af dansk identitet. Tamm runder forordet af med at henlede opmærksomheden på værkets titel *Stat, Forvaltning og Samfund*. Bagved denne ligger det synspunkt, »at det netop er det særegne ved dansk forvaltning, dens samspil med netop det danske samfund og dens rolle i netop vort politisk-administrative system, som har været vigtige ledetråde i arbejdet med at frembringe dette værk« (s. XII).

I hvilket omfang det lykkes de enkel-

te analyser at få belyst dette samspil mellem forvaltningen og på den ene side »samfundet« og på den anden side det politiske system vil være et centralt tema for denne anmeldelse. Og jeg skal her bemærke, at jeg med samspil med samfundet ikke tænker på de ressortområder, som forvaltningen administrerede i samfundet, og hvordan det gik for sig, men også på de informations- og indflydelseskanaler, som gik fra befolkning til forvaltning, deres karakter og omfang.

Jens E. Olesen lægger for med en fremstilling af middelalderens forvaltning frem til reformationen. Kendskabet hertil er begrænset, men konstateres kan det, at forvaltningen var snævert knyttet til kongen, at kirken bidrog med skrift og autoritet til opbygningen af en begyndende forvaltning, og at organisationsmåden afspejlede det middelalderlige rejsekongedømme ved ikke indtil 1440 at være lokaliseret et bestemt sted. Efter 1440 bliver København fastslået som regeringsby, hvilket betyder, at forvaltningen, kongens kancelli, har sin base der, uden at kongemagtens rejseri dog derfor ophører. Et begyndende kancellivæsen begynder at aftegne sig omkring år 1200 i takt med, at stærke konger udbyggede deres magtgrundlag. Det medførte en vis centralisering og central beherskelse på det retlige område med landskabslovene og på skatteområdet, der i stigende omfang byggede på penge fremfor naturalier. Men at der ikke var tale om nogen gennemcentraliseret

statsdannelse med effektiv kontrol over sit geografiske rum, vidner lensforvaltningen om. Ved senmiddelalderens slutning tilflød omkring 28% af lenenes nettoprovenu staten, mens resten blev brugt lokalt.

Dette fremgår også af Erling Ladewig Petersens fremstilling af reformationstidens forvaltning, der først og fremmest ses som en justering og modernisering af senmiddelalderlige former og strukturer, ikke som noget brud. Forvaltningen er stadig knyttet til kongen som person. Organisatorisk sker der en nydannelse med etableringen af et dansk og et tysk kancelli. Det danske kancelli tog sig af indenrigsforvaltningen – herunder finansforvaltningen, som blev henlagt til Rentekammeret, en anden nydannelse – og udenrigsforvaltningen i forhold til de østlige naboer. Det tyske kancelli var udenrigsdepartement og tog sig af sager udfærdiget på tysk eller latin, en sproglig opdeling, der dog ikke skal give det indtryk, at der her eller andre steder var tale om nogen klar ressortfordeling.

På et andet punkt sker der noget afgørende nyt i form af en ny øvrighedsopfattelse, et nyt syn på statens natur. Kronen bliver et selvstændigt, overordnet begreb, og det er kongens opgave i forening med det adelige rigsråd at forvalte kronens autoritet. For adelens vedkommende betyder dette en forandret stilling fra militær kaste til embedsadel, kronens lokale repræsentant og myndighed. Samtidig forbedrer kronen sin evne til at trække ressourcer ud af riget. I 1648 er det 48% af lenenes nettoprovenu, der tilflyder Rentekammeret, mens den anden halvdel forbruges lokalt. Dette kan dog ikke skjule, at der stadig er tale om en domænestat af middelalderligt tilsnit. Der sker således en vis centralisering, ligesom der også sker en øget disciplinering og kontrol af rigets indbyggere gennem kirken og retsvæse-

net, men midlerne hertil er endnu begrænsede. At købstæderne oppebærer et omfattende selvstyre, forklares således med, at den offentlige forvaltning ikke magtede at varetage opgaven.

Hvis man kan tale om et »take off« i retning af den moderne, bureaukratiserede stat, skal det antageligt søges i perioden mellem Christian IV's tiltræden som monark 1596 og enevældens indførelse 1660, i det mindste efter Leon Jespersens fremstilling at dømme. Denne udmærker sig ved at indeholde både detaljerede redegørelser for forvaltningens forskellige dele, deres struktur og udvikling og mere generelle afsnit om udviklingstendenser og -linier.

Perioden er kendetegnet ved voksende statslig aktivitet. Den er også kendetegnet ved et ekspanderende og mere specialiseret administrationsapparat og udviklingen af et kancellisystem, der fungerede efter upersonlige regler og procedurer med en stab ansat på baggrund af kvalifikationer i stedet for status, hvilket kendetegner et bureaukrati. Selv om arbejds- og ressortområde blev mere klar for visse embeder, er billedet i den henseende ikke entydigt, og det vil være forkert at opfatte forvaltningen som bureaukratisk i webersk forstand. Kongen var stadig forvaltningens omdrejningspunkt og kongedømmet personligt, hvilket selvfølgelig ikke betød, at kongen herskede i et vakuum. Forvaltningen havde mulighed for at øve indflydelse på flere stadier af sagsgangen. Rigsrådet havde naturligvis mulighed for at øve indflydelse under konsultationerne med kongen, og når kongen søgte yderligere oplysninger gennem rigsråder, lensmænd eller kommissioner, havde mange grupper – også i lokalsamfundet – mulighed for indflydelse. De ikke-adelige stænder havde endvidere supplikkerne til kongen og lokale møder med lensmanden eller på stændermøder som kommunikationskanal.

Det er dog ikke klart af Jespersens fremstilling, hvad dette så betød for statens ageren.

Charles Tillys diktum, at krige skaber stater og stater skaber krige, synes i denne periode at komme til fuld udfoldelse. Statsmagtens »overtagelse af adelens forsvarsfunktion udviklede sig til dens største enkeltopgave, hvor organisering og finansiering af det militære apparat fik dybtgående følger for stat, samfund og forvaltning« (s. 125). Udbygningen af militær og flåde var en ressourcekrævende aktivitet, som dog et stykke ad vejen trak på indtægter fra Øresundstolden, men også mange ekstraskatter. En sidegevinst ved militariseringen plejer man at sige er, at statsmagten i samme omgang forbedrer sin evne til at gennemtrænge og kontrollere det samfund, den dækker. Men her er det ifølge Jespersen snarere statsmagtens begrænsninger, der springer i øjnene. Lokalt, i landsbyerne og købstæderne, var der en selvforvaltning, der afspejlede statsmagtens begrænsninger på lokalt niveau, selv om viljen til at regulere købstædernes forhold ikke manglede. Det efterlader indtrykket af en mere løs statsdannelse, hvilket Jespersen underbygger ved at fremhæve, at de enkelte mennesker følte sig mere knyttet til lokalsamfundet eller landsdelen end til riget som helhed, en partikularisme, der slog igennem på alle niveauer.

Statsmagtens opgaver voksede i periodens sidste halvdel, som Jespersen tidsfæster med Kejserkrigen 1625-1629, dels som følge af Danmarks forværede udenrigs- og sikkerhedspolitiske situation, dels som følge af samfundets øgede differentiering. Denne periode var endvidere karakteriseret ved en magtkamp om kontrollen over skatter, lovgivning og forvaltning mellem konger, rigsråd og stænder. Rigsrådet søgte at hæve sin egen magtposition og sikre sig kontrol også over forvaltningen,

hvis vækst ellers truede med at øge kongens magt på rigsrådets bekostning. Men rigsrådet havde ikke opbakning til sit forehavende, heller ikke fra sine standsfæller, hvilket i sidste ende betød, at det 1660 måtte opgive det magtmonopol, det havde opnået med Frederik III's håndfæstning 1648.

Statsomvæltningen 1660 betød, at nye ligevægte måtte etableres på en række områder, og at statsmagtens nye rammer skulle udfyldes og indholdsbestemmes. Det kom til at karakterisere den tidlige enevælde frem til 1720. Uanset hvor enevældig kongen var blevet, kunne han ikke gøre alt selv. Men hvordan skulle afgørelser så træffes, og hvilke muligheder ville det give andre for indflydelse? Hvor effektivt kunne staten trænge ud i landet? Hvad skulle det komme til at betyde i praksis, at adelen havde mistet sin forret på statslige embeder? Disse spørgsmål tager Gunner Lind afsæt i, i sin glimrende fremstilling af den tidlige enevældes forvaltningshistorie. Også denne periode er kendetegnet af vækst i statens apparat, budget og funktioner. Den vedvarende krigsførelse og fortløbende udbygning af krigsmagten, der 1720 gjorde det danske monarki til den stærkest rustede stat i Europa i forhold til folketal, spiller stadig den centrale rolle, både som væksthjælper og som pengesluger. Det lagde pres på forvaltningen og evnen til at rejse midler, hvilket blev omsat i, at skatterne blev vældigt forøget.

Det var således en periode præget af store krav til administrationen, men også en periode, der gav store muligheder for dens tjenere. Gradvist fyldes de nye rammer ud, og i 1720 havde man skabt en reformeret forvaltning, der kunne håndtere en hastigt voksende sagsmængde med stigende sikkerhed, og som var i bredere kontakt med samfundet end nogen dansk forvaltning før.

De principper, der lå bag den enevæl-

dige organisering af forvaltningsapparatet, virkede i retning af en stejlere magt-pyramide i centraladministrationen, med en kraftig reduktion i de personer, som umiddelbart havde indflydelse på den politiske beslutningsproces, og en fladere magtstruktur ude i landet, hvor kongens ubetingede ret til at udnævne og pålægge blev brugt til at tvinge folk med autoritet – godsejere, medicinske doktorer, solide bønder – til at arbejde i statens interesse til gengæld for mere eller mindre luftige privilegier. Den tidligere enevældes lokaladministration var således nok kendetegnet ved en gods-ejerforvaltning, men denne uddelegering var på kongens nåde. Både militært, finansielt og i forhold til købstæderne tabte godsejerne den del af deres forretninger, der virkelig betød noget for magten i staten.

Magtkoncentrationen i kongens person blev en realitet i den unge enevælde, hvor tre konger på forskellig vis og med forskellige forudsætninger fastholdt og styrkede deres enevoldsmagt. Embedsværket bestod af kongens edsvorne mænd, »kongelige tjenere«, der svor troskab og lydighed mod kongen. Med rangssystemet demonstrerede enevoldskongerne deres politiske vilje til at erstatte den gamle, styrende adel med en ny embedsstand på delvist borgerligt grundlag. Kongen havde magt til at placere den gamle arveadel under de militære embeder i rang, og antallet af kongelige tjenere med rang blev fordoblet to gange i løbet af perioden. Kongen valgte selv sine tjenere og gjorde det for topposternes vedkommende på baggrund af personligt kendskab eller slægtskab, og således at den gamle adels indflydelse blev kontrolleret og stækket. Ikke-adelige kom til at dominere kollegierne i løbet af perioden, mens cheferne og kongens råd var adelige. Det dækker dog over, at en stor del af adelsmændene var nyadlede af bor-

gerlig herkomst eller indvandret adel fra Holsten eller Tyskland.

I sin fremstilling af kongens tjenere – embedsmændene – embedskarriere og embedsliv giver Lind et indblik i et system, hvor personlige forbindelser var afgørende. Slægtskab, venskab, bekendtskab eller kendskab via anbefalinger fra allerede betroede mænd var kongens redskab til at udvælge sine tjenere. Specifikke forvaltningsmæssige erfaringer fik voksende betydning i perioden som basis for advancement og rekruttering, men det afgørende var det personlige element, hvilket afspejler slægts- og klientsamfundets tankeverden. Systemet afspejler også en grundlæggende usikkerhed for kongens tjenere qua deres afhængighedsforhold til kongen. Denne usikkerhed kunne fra embedsmandens side mindskes ved opbygning af bånd mellem patroner og klienter. Set fra herskerens side havde usikkerheden til gengæld mange politiske fordele, ikke mindst at den kunne bruges som et redskab til at hindre magtfulde aristokratiske klientstrukturer i at opstå.

Kongens tjenere var i deres selvforståelse først og fremmest det: kongens tjenere. Men ideen om, at man derfor har at gøre med et fuldstændigt upolitisk forvaltningsapparat, holder ikke. Tværtimod gælder det, at politikken blev erstattet af det bureaukratiske og det bureaukratiske dermed blev politiseret. Der var ikke som i en senere tid et politisk lag adskilt fra det bureaukratiske, men en glidende overgang mellem de to. Ikke sådan at forstå, at kongens tjenere var udstyret med kompetencer til at tage beslutninger – det gjorde kun kongen, og kun få rutinesager blev uddelegeret i denne periode. Men både i beslutningsforberedelsen, som rådgivere, og i udførelsen af beslutninger var der mulighed for indflydelse. De kommissioner, som tidligt blev enevældens

normale redskab til behandling af større sager, er konkrete eksempler på steder, hvor der kunne øves indflydelse via beslutningsforberedelsen. Kongen var således afhængig af andre, men havde samtidig et frirum, idet han frit kunne vælge sine rådgivere, nedsætte kommissioner og hente råd fra flere sider, hvis han ønskede det. Omvendt var der også et frirum i udførelsen af beslutninger, især på det lokale niveau, hvilket også har noget med afstandene i riget at gøre. Lokaladministrationen var i det hele taget meget selvstændigt stillet.

Til det politiske element i enevælden knytter sig også den overordende politiske legitimitet, som styret havde, ikke mindst på grund af dets ikke ringe succes. Perioden er i denne henseende karakteriseret ved en stigende opbakning i befolkningen, en ny enevældeloyal overklasse og meget få forsøg på opposition. Her berøres forholdet mellem stat og samfund, som Lind gør sig systematiske overvejelser over i slutningen af sin fremstilling. Udgangspunktet er det egentlig paradoksale, at enevældens politik især rettede sig mod sin egen vedligeholdelse, hvilket medførte krige og skatter i et enormt omfang, men samtidig havde en høj grad af legitimitet. Blandt flere forhold peger Lind her på måden, der blev regeret på, som den vigtigste. Åbenhed for at ændre beslutninger, evnen til at arbejde med og ikke mod bestående magtstrukturer, den geografiske differentiering og den fleksibilitet, som ofte med held blev bygget ind i systemerne, var afgørende. Der kunne således etableres en balance mellem konge og undersåtter, som igen var afhængig af en balance mellem kongen og hans tjenere, som sikrede forvaltningens loyalitet og dermed styrets troværdighed og tillid fra undersåtternes side. I den stadigt stigende strøm af supplikker fra undersåterne direkte til kongen ønskede man snarere mere stat end min-

dre, og strømmen i sig selv spiller på kongemagtens legitimitet og holdt den på samme tid levende.

Det, der gør Linds fremstilling så imponerende, er ikke blot, at den er velskrevet og velstruktureret, men også de små strukturerende kneb, han bringer i anvendelse hen ad vejen, der bringer både klarhed og nuancer ind i fremstillingen. Tre politiske rum udpeges og gennemgås, kongen i abstrakt forstand, mere konkret og som menneske, forvaltningens vertikale deling etc. etc. Og så forholder han sig systematisk til forvaltningens relation til politik og samfund. Fremstillingen bygger på nyere synsmåder, der forkommer mig at være præget af at finde systemets rationaliteter snarere end dets irrationaliteter. Den tidlige enevælde var ikke og kunne ikke være en statsform, der opretholdt sig selv alene ved at holde befolkningen nede; forvaltningsapparatet var ikke et undertrykkelsesapparat hævet over befolkningen og alene underlagt kongens suveræne enevilje, selv om kongens enevælde i denne periode »var så virkelig som den slagne kan blive.«

Krige har spillet en central rolle i statens historie. Den efterfølgende periode omkranses af to – Store Nordiske Krig og Napolenskrigene – en periode, der ellers var karakteriseret ved fred.

Det kan vel næppe komme som nogen overraskelse, at denne periode fremstilles af Ole Feldbæk, for dette er i vor tid »Feldbæks århundrede«, som det i det 19. århundrede var Edvard Holms. Feldbæk har i de seneste 20 år skrevet denne periodes historie i alle samleværker af betydning. I forlængelse heraf giver han i forhold til de forudgående afsnit en mere oversigtspræget fremstilling med en bredere karakteristik af den politiske historie og den samfundsmæssige og helstatslige kontekst. I det omfang jeg kan bedømme det, synes denne fremstilling ikke at bryde med de per-

spektiver og synspunkter, Feldbæk tidligere har udtrykt om stat og samfund i perioden.

Fremstillingen falder i to kronologisk afgrænsede hovedafsnit – 1720-1766 og 1772-1807 – der karakteriseres ved henholdsvis kongen og staten. Ind imellem behandles de radikale reformer i perioden 1766-1772, der ifølge Feldbæk tydeliggør det vigtige skifte fra konge til stat og fra undersåt til borger. Hele perioden behandles under titlen *vækst og reformer*. Dette dækker dels over forvaltningens vækst både hvad angår institutioner og sagsmængde, dels en vækst i statsmagtens gennemtrængning af »civilsamfundet«, som ses omkring 1800 med den begyndende overgang fra selvforvaltning til en kombination af central kontrol og lokalt selvstyre, og en direkte kontakt til landbefolkningen i forbindelse med de store landboreformer og de forvaltningsændringer, de medførte. Endvidere er perioden karakteriseret ved enevældens evne til at justere sit magtgrundlag i takt med, at nye klasser – først borgerne, siden gårdmændene – markerer sig i samfundet, og en evne til at tilpasse sig nye forvaltningsmæssige udfordringer i et samfund i forandring.

Mens første periode er kendetegnet ved topstyring og ikke mindst det højadelige konseilstyre frem til 1766, er det i perioden efter Struensees fald og især efter Guldbergstyrets afgang, at reformer med en længere politisk holdbarhed tager form og tilpasser den statslige forvaltning til samfundsmæssige og politiske forandringer. Feldbæk nævner de talrige kommissioner, som kendetegner perioden, uden at der gøres noget ud af at vise deres arbejdsmåde, sammensætning eller den måde, de eventuelt stod i dialog med det omgivende samfund på. Der skulle ellers være nok at vælge imellem, for perioden mellem 1772 og 1807 udpeger Feldbæk til at

være gennembrudsårene for kommissionerne. Og der var mange: landbokommissioner, militære kommissioner, »infrastrukturkommissioner«, universitets- og skolekommissioner og dertil en underskov af ad hoc- og småkommissioner.

På købstadsområdet sker der i perioden en glidende overgang, hvor købstæderne på den ene side integreres i enevældens forvaltning og underlægges en højere grad af centralt tilsyn, men hvor der samtidig gennem genetableringen af 1600-tallets borgerrepræsentationer skabes et reelt voksende købstadskommunalt selvstyre. På landet sprænger overgangen fra fæste til selveje den gamle godsejerforvaltning indefra, mens udflytningen sprænger landsby selvforvaltningen. Lokalt er enevældens embedsmænd i stand til at udfylde de forvaltningsmæssige tomrum på rettens, skattens og soldatervæsenets område. Nye hverv som sognefoged og lægdsmand udfylder landsby selvforvaltningens rolle og inddrager samtidig gårdmændene i lokalforvaltningen og giver dem både ansvar og indflydelse, som det også sker på skolens og fattigvæsenets område. Her sker der således en styrkelse og synliggørelse af statsmagten i lokalsamfundet, men der lægges samtidig et grundlag for lokal selvforvaltning på længere sigt.

Efter en kort gennemgang af embedsmænd og skrivere 1720-1814, der fremhæver professionaliseringstendenser, herunder uddannelseskompetencers stigende betydning, vækst i institutioner og mandskab såvel som embedsmændenes status og synlighed i samfundet, slutter Feldbæk af med en overordnet karakteristik af administrationen og embedsmanden. Centraladministrationen havde oparbejdet magt og autoritet, hvis grundpiller var saglig rekruttering, etablerede advancementsmønstre og indarbejdede forvaltningsrutiner. Admini-

strationen var dynamisk både administrativt og politisk, hvor den tog selvstændige initiativer. Hvad angår embedsstandens mentalitet, er der sket et skifte fra kongetjener til statslig embedsmand. Embedsmanden har udviklet en standsfølelse i kraft af uddannelse og baggrund, en identifikation med borgerlige værdier og normer og en selvforståelse som den offentlige menings-tyngdepunkt i forhold til en opinionsstyret enevælde. Embedsstanden er således både et dynamisk element i staten og i statslig forandring og i den borgerlige kultur, som er under udvikling i de københavnske klubber og selskaber fra 1780'erne og frem.

Første del af bogen sluttes af med en forskningsoversigt ved de fem forfattere. Den danner overgangen til en anden del om perioden 1814-1901, der har 15 forfattere. Det er fristende at analogisere denne udvikling i bogen med den kvantitative udvikling i det statslige forvaltningsapparat. Væksten, udbygningen og specialiseringen af forvaltningsapparatet selv afspejler sig i fremstillingen, der herfra bliver forvaltningernes historie, ikke forvaltningens historie; hver forvaltningsgrens historie bliver et gebet for historikere med en specialiseret indsigt i den enkelte forvaltnings specifikke opbygning, organisation og særlige forhold til politik og samfund. Ideen om statsapparatet som én samlet enhed synes ikke lige for.

Det er også værd at bemærke, at 1814 er valgt som periodeskel, hvilket peger på, at 1848-1849 ikke opfattes som det afgørende brud i forvaltningshistorien. Dette er et synspunkt, ikke mindst værkets primus motor Tim Knudsen ofte har givet udtryk for,¹ men som i denne bog fremhæves i alle bidrag. Her udtrykkes det fx af Erik Stig Jørgensen om Danske Kancelli mellem 1814 og 1848, at det var en »hovedaktør i omskabelsen af den enevældige administration til

Europas måske mest effektive bureaukrati. Som et led heri udviklede Kancelliet en juridisk forvaltningskultur, der kom til afgørende at præge dansk forvaltning et godt stykke ind i det 20. århundrede« (s. 362).

Endvidere bør det bemærkes, at det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli (indtil 1806 Tyske Kancelli) åbenbart ikke hører med til dansk forvaltningshistorie mellem 1814 og 1864, ligesom forvaltningen af hertugdømmerne i det hele taget ikke gør det. Mellem 1848 og 1864 er denne nationalistiske disposition måske rimelig nok, da denne periode peger frem mod det demokratisk-nationale og væk fra det patriotisk-enevældige. Men selv her må dispositionen undre. Forvaltningens rolle mellem mindretal og politik, fx forvaltningens rolle i forbindelse med den lidet flatterende regenburgske kulturpolitik,² får vi således intet at vide om. Også for enevældeperioden må dispositionen undre. Feldbæk pointerer (s. 240), at politiske beslutninger blev truffet i en helstatskontekst og afspejlede et helstatsensyn, også selv om den kom til udtryk i en forskelsbehandling af de forskellige rigsdele: »Et middel var her en afbalancering af kravene om betalinger og tjenester, så at de politisk betydningsfulde samfundsgrupper i de enkelte statsdele til enhver tid fandt deres tarv og interesser varetaget bedre inden for helstaten end uden for – eller i det mindste lige så godt.« Som også Lind er inde på, formår enevælden og dens forvaltning at arbejde med de bestående magtforhold og ikke mod dem. Dette synes at åbne for den hypotese, at enevældens muligheder for at opbygge og konsolidere sin magt er betinget af helstatens særlige magtforhold. Helstat og enevælde synes at være intimt og dynamisk forbundne, hvorfor det ikke kan være uproblematisk at udelade væsentlige dele af rigets forvaltning, når man vil tegne et billede

og give en forståelse af enevældens forvaltning og dens rolle mellem politik og samfund.

For at forvaltningen af hertugdømmerne ikke skal stå helt ubelyst, behandles den på to sider i Ditlev Tamms korte introduktion til perioden 1814-1848. Hvordan denne side af forvaltningen i og af hertugdømmerne står i forhold til henholdsvis det politiske niveau på den ene side og samfundet i hertugdømmerne kan i sagens natur ikke fremstilles på så lidt plads. Ej heller om eller hvordan forvaltningen af hertugdømmerne adskilte sig fra forvaltningen af kongeriget. Til gengæld får man en lidt morsom trykfejl, idet der står at læse, at i »1840 blev ved et sprogreskript indført fransk rets- og forvaltningssprog der, hvor der taltes dansk« (s. 359). Korrekturfejlen er der i øvrigt meget få af.

Forvaltningen af det »egentlige Danmark« foregik fra Danske Kancelli, hvis arbejdsopgaver, organisation og forretningsgang samt personaleforhold beskrives af Erik Stig Jørgensen. Kancelliets opgave var at rådgive kongens beslutninger, at fortolke love og udfylde dem med generelle bestemmelser samt varetage kontakt og kontrol med lokaladministrationen. Med hensyn til rekruttering sker der den afgørende forandring, at adgangsbilletten til embede ikke længere var patron-klient-forbindelser, men juridisk embedseksamen. Dette var blevet lovbestemt ved en forordning fra 1821, men var allerede inden da kotyme i Danske Kancelli. I Kancelliet havde man oven i købet en ansættelsesprocedure, der gik uden om enevældens almindelige system med at indstille tre kandidater til kongen, som derefter valgte en ud. I stedet startede den udvalgte juridiske kandidat i en volontørstilling, som efter anciennitet blev til en fast stilling efter tre-fire års varighed. Herfra gik vejen for størstedelens vedkommende til ansættelse i lokalad-

ministrationen, for en lille del til ledende poster i Kancelliet. Kancelliets ledelse – kollegiet – som alle sager skulle forelægges, og som traf beslutningerne om, hvad der skulle forelægges kongen til afgørelse, bestod af seks-otte personer, udpeget af kongen og enten hentet udefra eller med en karriere i Kancelliet bag sig. Kancelliets præses, der havde plads i Statsrådet, hvor sager forelagdes kongen og beslutninger blev truffet under hans forsæde, var fra til 1827 F.J. Kaas, der havde baggrund i hoffet, og P.C. Stemann, der havde en embedsmandskarriere og en lang periode som amtmand bag sig. Den usikkerhed, som tidligere havde kendetegnet embedsmandens liv, var således ikke karakteristisk for den sene enevælde, hvor kvalifikationer spillede en langt større rolle end personlige relationer. Endvidere ses distancen til den personlige enevælde i en større uddelegering af beslutninger.

Kancelliets rolle i den politiske beslutningsproces undersøges ikke systematisk. I forbindelse med indførelsen af rådgivende stænderforsamlinger 1831-1834, som Jørgensen beskriver i sit afsluttende kapitel om Kancelliet i tidens strøm, synes indflydelsen stor. Dette falder pænt i tråd med et gennemgående synspunkt i standardlitteraturen om bureaukratiet og ikke mindst kollegiecheferne som helt centrale aktører i beslutningssystemet.³ Adskillelsen mellem administration og politisk beslutning var stadigvæk flydende, og denne sag viser, som andre Jørgensen gennemgår, at Kancelliet selv var politiseret i to partier, det konservative stemannske, og det liberale ørstedske (efter A.S. Ørsted). Oprørene i Tugt, rasp og forbedringshuset på Christianshavn 1815-1817 blev undertrykt på det blodigste ved kancellipræsident Kaas' mellemkomst – men med Ørstedes modstand – ligesom Dampe-sagen 1819 blev brugt til at statuere eksempler på, hvad kon-

spirationer mod staten ville føre til. Egentlig censur blev gennemført – igen trods Ørstedes modstand – og med varierende grader af intensitet søgt praktiseret. Alt dette er velkendt. Men om det er karakteristisk for den bureaukratiserede enevældes måde at forholde sig til spændinger i samfundet på, er et spørgsmål.

Optrøjer, bondeuro og oprør forekom, men de udviklede sig aldrig til massekonfrontationer eller revolutionære bevægelser. Klassespændinger og kulturmodsatninger fandtes som i andre europæiske lande, hvor revolutionære tilstande skabtes 1830. Men ikke i Danmark. En delvis forklaring ligger i enevældens evne til at isolere og undertrykke disse spændinger, som Jørgensen lægger vægt på med sine eksempler. Men helt centralt synes det at være, at der skabtes en række institutionelle kanaler til overførsel og transformation af det sociale konfliktstof, blandt andet til de kulturelle og politiske sfærer, således at åbne og organiserede konfrontationer som oftest blev undgået eller opfanget.⁴ Endvidere er det også et åbent spørgsmål, om disse sager så er karakteristiske for Danske Kancelli mellem enevælde og samfund. Jeg savner her en analyse af Kancelliets rolle i forhold til mindre ekstraordinære sager om reform eller regulering af det danske samfund og relationen mellem »befolkning«, lokalforvaltning, »eksperter« og kancelliadministration i sådanne sammenhænge.

Poul Erik Olsen giver en fremstilling af finansforvaltningen 1814-1848, der hele perioden igennem er karakteriseret ved forsøg på skabe overblik over statshusholdningen og skabe administrativ forenkling og effektivisering på centralt plan. Det var en langsommelig proces, der tog sin første spæde begyndelse med en reorganisering efter statsbankerotten 1813 og blev behandlet i kommissioner fra 1824 til 1840 og i stænderfor-

samlingerne fra første samling 1834. Desuden gennemgås den lokale finansforvaltning, dvs. organiseringen af opkrævningen af told og skat. Hans Chr. Bjerg gennemgår den militære forvaltning 1814-1848, dvs. landetatens og søetatens ressortområder. Her skal nævnes reformen af landetaten 1842, der betegnes som skelsættende, fordi den flytter hovedvægten fra den stående hær til mobiliseringsstyrken, laver en ny hærorganisation og foretager en reduktion af hærens omfang. Reformen var resultatet af en kommission, der var blevet nedsat 1840 og afsluttet 1842, og dens anbefalinger blev igangsat med det samme. Kommissionen havde kronprins Frederik som formand, men bestod ellers af repræsentanter fra hæren. Per Ingesman skriver om kirkeforvaltningen 1814-1848 og de politiske udfordringer, man stod over for her. Den vigtigste var udfordringen fra de religiøse vækkelser. Ingesman påpeger, at den tvangspolitik, som Danske Kancelli førte i første omgang og siden dens ophør, snarere hang sammen med præsters og biskoppers skiftende holdninger end med holdninger i Kancelliet. Tim Knudsen og Lene Damgaard Nielsen skriver om sundhedsforvaltningen 1814-1848, der som kirken hørte under Danske Kancelli, men som i praksis var et anliggende for Sundhedskollegiet, et rådgivende organ for Kancelliet. Sundhedskollegiet bestod af læger, det førte tilsyn med lægernes embedsførsel, indstillede til embedsbesættelser, førte tilsyn med sygehuse og stod for den lægelige selvjustits.

Disse eksempler har jeg valgt at trække frem for at fremhæve noget karakteristisk ved beslutningsprocesser i den sene, bureaukratiserede enevælde. Man savner både i Feldbæks og Jørgensens kapitler en illustrativ case af en beslutningsproces, der kunne vise, hvordan systemet virker i praksis. Hvordan vir-

kede de store kommissioner i reformperioden og senere kommissionsarbejde? Hvordan etablerede man et beslutningsgrundlag under enevælden, hvem var involveret i oparbejdelsen af sådanne, og hvilken indflydelse gav det forskellige aktører og interessenter på de beslutninger, der i sidste ende blev taget i form af lovgivning? I begge perioder kan man pege på enkelte private organisationer, som både med held kunne henvende den politiske ledelses eller kongens opmærksomhed på problemer, der krævede handling, og som blev inddraget i lovforberedende arbejde. Det gælder fx Grosserer-Societetet, som det fremgår af Inger Dübecks fremstilling senere i bindet (s. 697f). De ovenstående eksempler og andre, som også kan læses senere i bogen om forvaltning af skole og universitet, peger endvidere ikke alene på bureaukratiets centrale – og i nogen tilfælde altafgørende – rolle, men ikke mindst på den professionelle, saglige ekspertises store betydning – på militærforhold, præsters, biskoppers, lægers, rektors og professorers (men ikke skolelæreres) rolle i oparbejdelsen af vidensgrundlag for politisk beslutning og regulering af deres professionelle område. Det gør det selvfølgelig mere besværligt at fastslå, hvor forvaltningen holder op, og hvor civilsamfundet begynder. Men det peger for mig at se på nogle af de kanaler, som findes mellem civilsamfund og enevældestat, dvs. at der er centrale former for udveksling mellem stat, forvaltning og samfund, som her overses – inddragelsen af faglig-professionel ekspertise.

Så vidt jeg kan se, er der også her en kontinuitet henover overgangen fra enevælde til demokrati, som består i forvaltningens høring af professionelle fageksperter, efter organisationsbølgen i slutningen af det 19. århundrede repræsenterer for de professionelle organisationer. Denne stadigt eksisterende

sædvane for høring går tilbage til reformenevælden og er præget af en vis automatik og institutionalisering. Men der er ikke tale om en lineær udvikling, for den deler også et andet træk med sit enevældige ophav, nemlig at den pågældende minister, som den enevældige konge, selv har kunnet vælge sine rådgivere og har gjort det.

Bogens anden halvdel om forvaltningshistorien efter 1848 indledes af Tim Knudsen, der giver en fremstilling af ministerialsystemet. Knudsen indleder med kritikken af kollegieforvaltningen efter 1830 og de ret omfattende politiske drøftelser om en reform af statsform og forvaltningsorganisation i Christian VIII's regeringstid mellem kongen og ledende embedsmænd. Derefter følger en fremstilling af ministerialreformen og de politiske drøftelser om denne i gennembrudsåret 1848. Det er en stofmættet fremstilling, der på baggrund af den eksisterende litteratur gennemgår begivenheder, standpunkter og resultater, og som det vil føre for vidt at referere her. Det grundlæggende synspunkt er som nævnt den forvaltningshistoriske kontinuitet, både på kort sigt hen over 1848-1849 og på langt sigt, idet ministerialsystemet er det vi stadig – alle forandringer ufortalt – lever med i dag. Dette slås fast på første side af Knudsens fremstilling, hvor han endvidere udpeger hovedprincipperne i ministerialsystemet som fire, hvoraf dog kun de to første er del af den egentlige ministerialreform, mens de to sidste også til en vis grad gjaldt det gamle kollegialsystem. De fire principper er: 1) Hver forvaltningsgren styres af en ansvarlig minister, som har eneret til at træffe afgørelse, og som organisatorisk og personalemæssigt er øverste chef. 2) Ministeren får som kongens repræsentant andel i den politiske regeringsmagt. 3) Forvaltningsgrenene afgrænses sagligt.

4) Forvaltningsgrenene afgrænses til præcise kompetenceområder, hvori der ikke udefra kan gribes ind i forretningsgangen. Om punkt 1 og 2 siger Knudsen, at de i en vis forstand medførte en ministers »enevælde« i de enkelte forvaltningsgrene, selvfølgelig under ansvar og inden for loven, en analogi, der som nævnt også gælder valget af rådgivere.

Derefter fremstilles ministerialsystemets udvikling efter 1848. Her analyseres den ministerielle arbejdsdeling og kongens, ministrenes og embedsmændenes rolle under de omskiftelige politiske og statslige forhold i århundredets anden halvdel. Havde den sene enevælde været karakteriseret af bureaukratiets rolle som beslutningstagere, bliver tyngdepunktet nu ministrene. Den irreversible stigning i sagsmængdens vækst, der gjorde det sværere og sværere at overskue ministerområder, førte på den ene side i stigende omfang til uddelegering af beslutninger. På den anden side var sagernes behandling lagt således til rette, at ministeren i princippet skulle have indseende med alt, hjulpet dertil af sin ideelt set upolitiske departementschef. Det er perioden, hvor idealet om den upolitiske embedsmand, der alene har sit embede på grund af sin juridiske embedseksamen og sin stilling på grund af anciennitet, knæses. Der er således tale om upersonlige kriterier for advancement, hvor den enkelte arbejder sig op gennem embedshierarkiet ad åre for at ende i en chefstilling. Udviklingen gik således i retning af en høj grad af uafhængighed, så længe der ikke blev politiseret, hvilket til gengæld kunne føre til forflytninger eller fyring – det sidste kendes fra tiden under forfatningskampen. Tidligere tiders usikkerhed for embedsmanden blev dog i hovedsagen afløst af sikkerhed i ansættelsen og for advancement – det sidste dog begrænset af Venstres nedskæringer i

antallet af chefstillinger og reduktionen af personale efter 1864.

Taget på sine egne præmisser har jeg ingen indvendinger mod denne fremstilling, der udfylder den oversigtsfunktion, den er tiltænkt. Perspektivet er fra oven, hvordan det politiske niveau har grebet ind i det forvaltningsmæssige, og hvordan forvaltningen overordnet har udviklet sig under de nye og omskiftelige vilkår efter 1848, og det kan der ikke indvendes noget imod. Knudsen har et godt greb og en indgående viden om sit primære emne – forvaltningen – hvilket ikke mindst ytrer sig i løbende og meget oplysende sammenligninger mellem danske forhold og samtidige forhold i forskellige europæiske lande, med forhold under enevælden og med træk ved nutidens forvaltning. Så selv om fremstillingen af den almindelige politiske historie, som forvaltningshistorien skriver sig ind i, er solidt plantet i den eksisterende historiske forskning og hverken kan siges at være særlig original eller nybrydende, er fremstillingen velskrevet og informativ.

Derefter går vi over til de enkelte ministeriers historie. Klaus Kjølens lægger for med udenrigstjenesten og beskriver Udenrigsministeriet som et konservativt ministerium, der aldrig selv initierede organisatoriske eller andre forandringer, og som et ministerium præget af kontinuitet i organisation og arbejdsområder – sikkerhedspolitik og udenrigsøkonomi. Organisatorisk indtager Udenrigsministeriet en særstilling, fordi det aldrig har været et kollegium, men altid et ministerium med et hierarkisk opbygget departement. Det beskrives endvidere som et lukket system langt fra den enkelte borger og også fra Rigsdagen, der hverken havde den store interesse eller indflydelse på Udenrigsministeriets sager. Parlamentarisk kontrol med udenrigspolitikken kommer først efter 1945, mens udenrigspolitik under departe-

mentschef P. Vedels langvarige ledelse af ministeriet 1864-1899 var en sag mellem konge, regering, ressortminister og ikke mindst Vedel selv. Vedel beskrives som den faktiske magthaver i visse perioder og i det hele taget som en meget indflydelsesrig person i dansk udenrigspolitik i hele perioden. Diplomatiets udvikling tegner en reduktion, der følger rigets overgang til småstat, en drejning mod varetagelse af erhvervsinteresser og udviklingen af en parallel økonomisk udenrigstjeneste ved siden af den sikkerhedspolitiske. I en dansk kontekst forekommer den vedvarende adælige tradition i diplomatiet overraskende, men som Kjølshen fremhæver, er den et alment-europæisk fænomen, og gælder selv i Frankrig indtil 1890.

Finansministeriets samspil med Rigsdagen om finansloven under forskellige forfatningsmæssige og politiske forhold er grundstammen i Poul Erik Olsens fremstilling af dette ministerium. Ministeriet byggede i sin organisation videre på det fundament, man arvede fra enevælden, idet et meget stort og varieret ressortområde, der tidligere havde været spredt, nu blev centraliseret og faldt ind under et ministerium og en minister. I forhold til andre ministerier var Finansministeriet på grund af sagsområdets størrelse kendetegnet ved en høj grad af uddelegering og departementernes (der var fem) og direktoraternes betydelige institutionelle selvstændighed. Også krigs- og marineministerierne byggede videre på administrative praksisser og inddelinger fra enevældens tid, i en periode, hvor krigsvæsenets rolle som pengesluger og statsanliggende gik fra en førsteplads til en mere underordnet stilling. Endvidere karakteriseres perioden ved, at de øverste ledende i de militære ministerier normalt var officerer, ligesom ministrene var officerer inden for det område, de politisk skulle forvalte og havde ansvaret for. Dette af-

spejler den generelle tendens efter 1848 til fagministre frem for politisk bestemte ministre. Det fremgår af Hans Chr. Bjergs fremstilling af de to ministerier for militær og marine, der ellers holder sig til forvaltningens organisation.

Om Justitsministeriet overhovedet kan siges at have fået en fremstilling, er et spørgsmål, som den enkelte læser selv må afgøre ved at gennemlæse Ditlev Tamms to sider om dette ministerium (man bør bemærke noten, der henviser til Niels Petersens *Justitsministeriet* fra 1982 og Harald Jørgensens *Lokalforvaltningen i Danmark* fra 1985). Hvorledes dette ministerium spillede sammen med det politiske, hvorledes forholdet mellem minister, departementschef og de administrerede institutioner var, eller hvordan forholdet til det samfundsmæssige niveau udspandt sig, fremgår ikke. Det gælder også for retsområdets vedkommende, der slet ikke behandles. Politiet og dets ledelses muligheder for at påvirke politiske beslutningsprocesser fremgår heller ikke af Henrik Stevnsborgs fremstilling af politiets organisation og administration i og uden for København. I forbindelse med sundhedsvæsenet, der også hørte under Justitsministeriet, spillede lægerne en rolle som interessenter og deltagere i beslutningsprocesserne. Lægerne opnåede blandt andet den professionelle sejr, at besættelsen af lægeembeder skulle ske ved læger alene. Justitsministeriets embedsmænd havde dog i visse tilfælde deres egne politiske mål, hvilket fx betød, at de lokale sundhedskommissioner skulle ledes af politimesteren, ikke af en læge, som lægerne naturligvis ønskede. Mens lægeprofessionens betydning og indflydelse voksede, hvilket blev fremmet af, at den havde organiseret sig, led Sundhedskollegiet en stille død. Med stigende hyppighed tilfaldes ministeriet kollegiets indstilling, indtil det til sidst følte sig så

marginaliseret, at det søgte sin afsked i 1902.

På det sociale område var der ingen professionel gruppe til at fremme social- og fattigdomspolitiske tiltag. Jacob Christensen peger derimod på tre andre forhold, der var med til at politisere fattigvæsenets struktur, nemlig offentlig debat, den sociale udvikling med urbaniseringen og angsten for social uro efter Pariserkommunen. Dette førte til vendepunktet i socialpolitikken med fattigloven, alderdomsforsikringsloven og sygesikringsloven 1891-1892, mens den klassiske fattigforvaltning forsatte med at være et lokalt anliggende for sognerådene og byrådenes fattigudvalg.

Dermed bevæger vi os over i Indenrigsministeriets omfattende og komplekse forretningsområde, der af Inger Dübeck betegnes som centralforvaltningens mest uoverskuelige. Dübeck formår dog at bidrage til overskueligheden i sin fremstilling, selv om man især i kapitlets begyndelse næsten taber pusten, når afgrænsningen af opgaver og funktionsområder, ministre og embedsmænd, udvalg og kommissioner og de mange forskellige sagstyper gennemgås. Fremstillingens mange henvisninger til forvaltningsret viser, at vi nu er i en lov- og regelbundet forvaltning. Undtaget er den nødvendige uddelegering af beslutningskompetence fra minister til departementschef, som normalt hvilede på retssædvane eller forholdets natur. Samspillet mellem ministeriet og erhvervsorganisationerne spiller en fremtrædende rolle i fremstillingen og viser et ret intenst samarbejde i slutningen af århundredet, hvor organisationerne var aktive samarbejdspartnere, der både rejste sager og optrådte som rådgivere i beslutningsforberedelsen. En væsentlig side af forvaltningen mellem stat og samfund belyses her, og analysen af forsøgene på at få nærings-

loven af 1857 revideret giver et indblik i de forskellige aktørers muligheder og begrænsningerne i dem. Interesserepræsentation kom hurtigt til at spille en stor rolle på erhvervsområdet, ikke blot i det lovforberedende arbejde, men også ved fastlæggelsen af reguleringsretlige regler efter høring af eller i samarbejde med organisationerne. Derefter gennemgås sociallovgivningen fra 1890'erne for sit indhold, men skuffende nok ikke for sin tilblivelse eller forvaltningens rolle deri, og der sluttes af med en kort beskrivelse af Indenrigsministeriet og kommunikationen, P&T og jernbanerne.

Per Ingesman skriver om kirkeforvaltningen efter 1848 og viser en helt lukket verden omfattende kirken selv, især dens ledende repræsentanter biskopperne, og forvaltningen med kontorchefen for Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (Kultusministeriet) og den siddende minister som omdrejningspunkt. Kontorchefen for ministeriets 1. kontor for kirkesager gennem 42 år (1848-1890) J. de Jonquières beskrives som en helt afgørende person i kirkeforvaltningen. Der sker først en demokratisering af kirkestyrelsen efter 1901. Den her behandlede periode er primært karakteriseret ved, at få love blev gennemført, hvilket dels skyldes det uafklarede forhold mellem kirke og stat, som grundloven efterlod, dels den politiske fastlåsning efter 1873. Ministeriets opgave var i lovgivningsforberedende sammenhæng at etablere beslutningsgrundlag, og det er i den forbindelse, bisperne nærmest pr. automatik bliver hørt. Denne administrative praksis søgte regeringen i 1883 at omskabe til en egentlig forfatningsstruktur, som man tænkte sig at gennemføre administrativt. Ved en kongelig resolution oprettede man et rådgivende organ kaldet Det Kirkelige Råd, der bestod af landets syv biskopper og et medlem fra

henholdsvis det teologiske og det juridiske fakultet. Dette råd mødte dog kraftig modstand, blev af mange opfattet som grundlovsstridigt og ophørte 1901. Ingesman slutter sin fremstilling af med at give tre eksempler på sagsbehandling – udnævnelsen af embedsmænd, administration af sognekirkernes økonomi og udøvelse af kirketugten – hvilket jeg allerede har efterlyst og her kan overbevise mig om faktisk er en god idé. Det ses klart, hvem der er aktører, og hvilken rolle- og magtfordeling der er mellem dem – præsten bestemmer fx kirketugten.

Som sidste led af centralforvaltningen behandles Kultusministeriets øvrige forvaltningsområde – skole og universitet – for hele perioden 1814-1901. Jeg skal vende tilbage til denne disposition afslutningsvis, men til dens fordel taler for det lavere undervisningsvæsen vedkommende – almue- og borgerskolerne – at skoleloven fra 1814 blev en slags grundlov for skolen, som på de fleste områder gjaldt hele perioden. Erik Nørr viser i sin udmærkede fremstilling af det lavere skolevæsen forvaltning dets struktur og funktionsmåde, der karakteriseres ved gejstlighedens tilsyn og indflydelse, pædagogisk konservatisme og fravær af lærerindflydelse ud over selve undervisningssituationen. Nørr skriver også om den lærde skoles forvaltning. Første del af fremstillingen omhandler generelle, lovbestemte skoleordninger og dannelsesgrundlag. I anden del behandles skolestyret kortfattet. Indtil 1848 konstateres det, at Directionen for Universitetet og de lærde Skoler havde bestemmende indflydelse på den lærde skole. Det er for så vidt korrekt, dog under den forudsætning, at Directionen i det mindste i 1830'erne og 1840'erne var helt afhængig af sine rådgivere og altså ikke nogen selvstændigt styrende magt.⁵ Efter 1848 fremhæves undervisningsinspektøren

J.N. Madvig som den lærde skoles virkelige leder samt rektorernes betydning i skolestyret og som høringsinstans for ministeriet i utallige sammenhænge, mens de menige lærere først med dannelsen af De lærde Skolers Lærerforening i 1890 får et talerør i lovgivnings-sammenhæng. Jørgen Holmgaard slutter af med, hvad der mest minder om et essay om universitetsfilosofi og -organisation i det 19. århundrede.⁶

Bogens sidste del omhandler kommunerne fra 1814 til 1901. Inge Bundgaard skriver informativt og velstruktureret om kommunerne fra den spæde begyndelse med uddelegering af ansvar og myndighed til gårdmændene i begyndelsen af århundredet i forbindelse med fattig- og skolelovene over reformerne fra 1837 og 1841 til de kommunale love fra 1867-1868, hvorefter man kan tale om et egentligt suverænt kommunestyre. Enevælden havde etableret et kommunalt selvstyre med en indbygget stærk kontrol dels ved at placere statslige embedsmænd i kommunale organer, dels i form af et statsligt tilsyn. På denne måde havde man løst det lokaladministrative tomrum, som blev resultatet af godssystemets opløsning, uden at miste statslig kontrol og fik skabt en lokaladministration, der kunne varetage en stadig stigende mængde opgaver, som århundredet skred frem. Efter 1849 mindskede regering og centralforvaltning den statslige kontrol ved at øge de valgte råds suverænitet i forhold til de lokale statslige embedsmænd. Til gengæld blev det ydre statslige tilsyn lagt i faste rammer. Statslig kontrol og tilsyn blev næppe mindre i løbet af århundredet, men det lagde ikke hindringer i vejen for kommunal udvikling.

Rosinen i denne enorme pølse er en fremstilling af Københavns forvaltning fra 1814-1901. Den er skrevet af Henrik Gautier. Fremstillingen falder i to dele med forfatningsreformåret

1857 som skelsår. For hver periode fremstilles bystyrets forfatningsgrundlag, den politiske struktur – med tokammersystemet magistrat-borgerrepræsentation som det karakteristisk anderledes i forhold til resten af riget – forvaltningens struktur, kommunale opgaver og økonomien. Frem til 1840 var der generelt tale om en periode med stilstand i styret og stagnation i byen, mens der i løbet af 1840'erne begyndte at ske noget. Med en reform fra det år, der i øvrigt ikke ændrede meget i administrationen og forretningsgangene, skete der en vis demokratisering fra den selvsupplerende »repræsentation« »de 32 mænd« til en valgt borgerrepræsentation, dog valgt af en stærkt begrænset del af stadens befolkning. Endvidere bevægede bystyret sig fra en underordning i forhold til staten mod det kommunale selvstyre, som blev fastslået 1857. Det mest markante træk var i denne periode forsøgene på at forbedre byens infrastruktur, en proces, der fik sine resultater, men som bar præg af modsætninger mellem interessen i en ordnet byudvikling og private interesser og modsatrettede holdninger i forskellige instanser i stat, bystyre og forvaltning.

1857 får København sin kommunalreform. Også her blev de statslige embedsmænd placeret i kommunale råd trukket ud, og en klarere linie mellem stat og bystyre dermed trukket. I bystyret selv medførte reformen en forskydning til fordel for Borgerrepræsentation, mens Magistratens administrative prerogativ blev fastslået og dertil en centralisering af administrationen under Magistraten. Perioden karakteriseres af byens vækst, og Gautier viser her, hvorledes man fra bystyrets side i en sådan situation forvaltede fattig-, hospitals-, skole- og især bygningsvæsen og byplanlægning. I København skete der i vækstperioden fra 1850'erne til 1880'erne et skift i opfattelsen af sty-

rets opgaver i forhold til sidstnævnte. Fra at sørge for infrastruktur ønskede man nu at kontrollere byens vækst. »En udvikling fra planløs overbebyggelse til reguleret overbebyggelse« (s. 931). Et natvægterstyre vågner op, kunne man sige. Med væksten inden for disse væsner og forvaltningsområder skete der en generel vækst i personalets antal – lønudgiften steg med 800% fra 1862 til 1900 – og en vækst i specialiseret personale inden for de tekniske forvaltninger, skole og hospitalsvæsen. Mens disse specialiserede forvaltninger var meget aktive og skabende i århundredets sidste årtier, der ifølge forfatteren i det hele taget karakteriseres ved at være en periode med et selvstændigt og handlekraftigt bystyre, faldt statens traditionelt set store interesse for og kontrol med byen og dens styre. En velstruktureret og informativ fremstilling.

Dermed er det sidste bidrag refereret i denne anmeldelse, der vist mere har karakter af referat end egentlig kritisk anmeldervirksomhed. Jeg vil her afslutningsvis forsøge en mere kritisk vurdering.

Det første punkt tager afsæt i en bemærkning af Ditlev Tamm, som jeg af erfaring ved er positivt forkert. Han skriver i sin indledning om de ledetråde, der ligger bag det værk, »hvis første bind læseren nu holder i hånden« (s. XII). Det er ikke muligt at holde dette bind i hånden! Jeg forstår ganske simpelt ikke, hvorfor man ikke har delt dette bind i to dele med 1848 som periodeskel. Skønmæssigt vil det give to lige store bind til en pris pr. bind, der sikkert ville kunne gøre det muligt for flere at erhverve det bind, de måtte være interesseret i. Fremstillingen af nogle forvaltninger efter 1814 er delt i to før og efter 1848 skrevet af samme forfatter, andre ikke. Først en gruppe bidrag om perioden 1814-1848, derefter en gruppe

om perioden 1848-1901 og derefter en gruppe om perioden 1814-1901. Det forekommer mig ikke særlig logisk eller hensigtsmæssigt. Hvis pointen er at fremhæve kontinuiteten henover 1848-1849 – og det kunne det med god grund være – er det efter min mening noget, man kunne have skrevet sig ud over ved kort og klart at formulere dette i indledningen til begge bind og i de enkelte bidrag, som det er tilfældet i de bidrag, der er delt i to, fx Per Ingemans tvedelte fremstilling af kirkeforvaltningen.

Et andet kritikpunkt, som jeg var inde på ovenfor i forbindelse med det Slesvig-Holstenske Kancellis totale fravær efter 1814, er den forestilling om »det egentlige Danmark«, der bærer bogen. Men det samme gælder administrationen af og i Norge indtil 1814, det gælder administrationen af og i kolonierne, hvor især forholdet til Grønland og – måske ikke af mindre aktuel interesse – Færøerne og Vestindien er fravalgt, hvilket burde begrundes eksplicit, ikke mindst når grundantagelsen er, at forvaltningen er samfundets ryggrad, altså afgørende også for disse dele af det danske rige. Til denne kritik af det, der er udeladt, knytter sig endvidere, at hele retsområdet som nævnt ikke behandles efter 1814!

Forvaltningen og dens rolle i samfundet og samfundsudviklingen anskues grundlæggende positivt. Jeg har en vis forståelse for, at man kun i ringe grad behandler effekten af forvaltningens stigende gennemtrængning af samfundet i form af (selv)disciplinering og homogenisering af befolkningen, selv om det understøtter en ikke-kritisk, pro-forvaltningsmæssig linie. Men forvaltningshistorien må jo have en grænse. Ikke desto mindre er et betydningsfuldt kritikpunkt den uafklarethed, der er om, hvilke ting en forvaltningshistorisk fremstilling skal indeholde. De bemærkninger, jeg har gjort hen ad vejen om mang-

lende inddragelse af forvaltningens samspil med det politiske eller med »samfundet«, viser hen til forskellige vægtninger i de forskellige bidrag, der synes at vise tilbage til manglende afklaring af eller retningslinier for, hvad de enkelte bidrag som mindstemål skulle behandle. Hvis den principielle ledetråd har været, at det særegne ved dansk forvaltning er dens samspil med det danske samfund og dens rolle i det politisk-administrative system, som jeg citerede Ditlev Tamm for indledningsvis, så må jeg tilstå, at det efter min mening langt fra er alle bidrag i bogen, der systematisk har fulgt denne ledetråd i praksis. Jeg har i den sammenhæng redet min egen personlige kæphest om statens brug og afhængighed af professionsekspertise som et »formidlingsled« mellem stat og samfund, men jeg synes også generelt, at forvaltningens betydning i de statslige beslutningsprocesser står for svagt.

Men man kan selvfølgelig ikke få alt. Forskningen på de forskellige områder har ikke samme omfang eller kvalitet, og forskningsrådsbevillingen har næppe givet meget tid til ny forskning for de tilknyttede forfattere, ikke mindst deres antal taget i betragtning. Men det må alligevel undre, at Justitsministeriet ikke har kunne begunstiges med en fyldestgørende fremstilling. Som »håndbog« har bogen således nogle mangler. Men der også er meget godt at hente i det, der er skrevet, for den, der søger en introduktion til dansk forvaltning eller sider af den i dens stadig stigende kompleksitet og uoverskuelige forgrenethed fra middelalderen til systemskiftet 1901.

Denne kompleksitet og forgrenethed gør det svært at forestille sig, at staten som helhed skulle kunne underlægges en samfundsklasses eller én centralt styrende vilje, hvilket retfærdiggør det statsrealistiske perspektiv, der synes at ligge under hele projektet. Staten synes

snarere at være netværk, hvori forskellige aktører med forskellige magtpotentialer indgår i relationer med hinanden på forskellig vis på forskellige tidspunkter inden for givne konstitutionelle og lovgivningsmæssige rammer. I en tid, hvor kultur er et begreb, der inddrages snart sagt alle steder, kan det undre, at ingen har interesseret sig for, om man kan tale om en generel eller om specifikke kollegiale/ministerielle forvaltningskulturer – fx sædvanebestemte måder at behandle sager på, foretage høring på, nedsætte kommissioner på etc. – for det synes jo faktisk at være tilfældet, at hver forvaltningsgren er skruet ind mellem politik og samfund på sin specifikke måde.

1. Se fx Tim Knudsen, *Dansk Statsbygning*, København 1995, del II.
2. Se Lorenz Rerup, »Folkestyre og Danskhed 1848-1866«, *Dansk Identitetshistorie*, red. Ole Feldbæk, bd. 3, København 1992, s. 382f.
3. Vagn Skovgaard-Petersen, »Tiden 1814-

1864«, *Danmarks historie*, red. Aksel E. Christensen et al., bd. 5, København 1985, s. 26ff; Kai Fr. Hammerich, »Systemskiftet i 1848. Overgangen fra Kollegium til Ministerium«, *Den danske Centraladministration*, red. Aage Sachs, København 1921, s. 398f; Hans Jensen, *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848*, bd. 1, København 1931, s. 11f, 21f.

4. Vagn Wählin, »Opposition og statsmagt«, *Protest og Oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, red. Flemming Mikkelsen, Århus 1986, s. 117.
5. Jf. Claus Møller Jørgensen, *Humanistisk dannelse og videnskab i Danmark i det 19. århundrede. Reform, nationalisering, professionalisering*, (Begrebshistoriske Studier 3), Århus 2000, s. 145ff. Beslutningsprocesserne bag skolelovene 1871 og 1903 er også behandlet i denne bog.
6. Der forekommer mig at være mere forvaltningshistorie at hente i Niels Petersen, »Københavns Universitet 1848-1902«, *Københavns Universitet 1479-1979*, bd. 2: Almindelig historie 1788-1936, red. Leif Grane og Kai Hørby, København 1993, s. 269-445 og til dels i Claus Møller Jørgensen 2000.

Til kilderne!

Af Jens Chr. Manniche

Sebastian Olden-Jørgensen: *Til kilderne! Introduktion til kildekritik*. (G.E.C. Gads Forlag, 2001). 104 s., 129 kr.

Det har længe kunnet undre, at man nogle steder endnu benytter sig af Kr. Erslevs lærebog i kildekritik, *Historisk Teknik*, ved universitetsundervisningen i historisk metode. Det er trods alt en bog, der nu har holdt sin 90 års fødselsdag – og der er immervæk sket en del i

faget, siden den så dagens lys. Det er da også denne misère, Sebastian Olden-Jørgensen har villet råde bod på med denne lille introduktionsbog, hvis formål han beskriver som værende »til undervisningsbrug og tværfaglig orientering at introducere til den klassiske kildekritik i ajourført og praktisk anvendelig udgave« (s. 7). Men allerede her viser det begrænsede ambitionsniveau sig – det er stadig »den klassiske kildekritik«, der er omdrejningspunktet, ganske

vist i moderniseret udgave, men alligevel. Man skal altså ikke forvente her at finde en tilgang, der vil noget radikalt anderledes, ja knap nok vil frigøre sig i større grad fra en erslevsk spændetrøje. Ikke at den »sproglige vending« eller en række nyere kulturhistoriske tilgange til faget er gået sporeløst hen over denne introduktion, men det er stadig – som forfatteren selv bekender det – »et traditionsforvaltende forehavende«, der er tale om (s. 8).

Nu er universitetsundervisning i historisk metode og kildekritik naturligvis i en vis måde »traditionsforvaltende«. Det handler jo om at introducere den faglighed, der i en eller anden forstand kan siges at være det aktuelle videnskabelige samfunds gængse måde at forholde sig på til forskningsprocessen og til materialet for denne proces, altså kilderne. Men man kan nok spørge om, hvor megen veneration en sådan introduktion i dag bør iagttage over for den klassiske erslevske tradition, der jo var svært præget af en bestemt videnskabs-teoretisk ophavssituation omkring århundredskiftet.

Bogen falder efter en »Indledning« i to hoveddele, adskilt af et »Mellemspil« og afsluttet med en »Epilog« om form og formidling, som imidlertid ikke er stort andet end en opfordring til, at historikere også formidler sine resultater på en forståelig og interessant måde.

Det første hovedafsnit handler om »Historisk erkendelse« og indeholder overvejelser over, hvad kildekritik er, og over forskningsprocessen. Kildekritik defineres som »den kritiske refleksion over forholdet mellem kilderne og historikerens rekonstruktion af den fortidige virkelighed,« og opfattes som »en problembevidsthed og en spørgehorisont, der ikke med absolut sikkerhed, men erfaringsmæssigt forbløffende ofte viser sig frugtbar«, snarere end den er en teknisk procedure med begreber og

læresætninger (s. 17). Det er vel et spørgsmål, om denne definition er helt hensigtsmæssig, for så vidt som den synes at forudsætte, at kildekritikken egentlig først udøves, når der foreligger en rekonstruktion af den fortidige virkelighed. Snarere er der vel tale om en refleksion over forholdet mellem kilderne og den givne problemstilling (spørgehorisonten), der ganske vist igen implicerer et foreløbigt udkast til forståelse af noget fortidigt (gerne for mig en fortidig virkelighed); men det er først i en kompliceret og teorifunderet proces dette leder til »rekonstruktion af den fortidige virkelighed«.

Olden-Jørgensen bekender sig til en kritisk-hermeneutisk og problemorienteret opfattelse af det videnskabelige arbejde, »hvor udgangspunktet er spørgsmålet og det erkendende subjekt, dvs. historikeren« (s. 12). Han står for en forskningstradition, hvor »den skolede indlevelse« (s. 35) spiller en væsentlig rolle. Men til trods for vægten på »skoling« (en skoling, som jo nok skal ske ved hjælp af blandt andet netop dette skrift), og til trods for at det i bogens indledning hedder, at »historiefaget i grunden kun kan defineres videnskabs-sociologisk«, som en institutionaliseret faglig tradition (s. 7), så er det alligevel ret påfaldende, at Olden-Jørgensen i øvrigt har et temmeligt individualistisk, for ikke at sige subjektivistisk udgangspunkt – at historikerens arbejde er »en personlig, aktiv og kreativ virksomhed« (s. 13). Dette forhold har en tidligere anmelder, Claus Møller Jørgensen, allerede diskuteret mere indgående,¹ så jeg skal lade det ligge her.

Olden-Jørgensens tilgang er også mærkeligt ateoretisk i en række henseender, fx i tilgangen til levns slutninger. Det hedder således s. 71-72, at »(j)o mere man bevæger sig bort fra de mest nærliggende og banale levns slutninger, desto mere er man afhængig af sin døm-

mekraft og (forhånds)viden om kilder-nes ophavssituation og overlevering ...« – men altså ikke af teoretiske overvejelser om sammenhænge eller tilsvarende. Ligeledes i afsnittet om »Det funktionelle kildesyn« på s. 77, hvor der er denne formulering: »Den praktiske konsekvens af det funktionelle kildesyn er en forskydning af opmærksomheden fra identifikationen af 'gode' kilder til formulering af 'frugtbare' spørgsmål, dvs. en forøget opmærksomhed på problemstillingen og metoderne – og på historikeren selv«. Så vidt så godt, kunne man sige. Men så fortsættes der: »For hvis kilderne ikke taler af sig selv, men først når de billedligt talt bliver spurgt, og hvis deres indhold og udsagnskraft ikke ligger latent tilgængeligt for enhver kildekritisk skolet, der gider lytte efter, men kun for den, der stiller det rigtige spørgsmål, så kommer historikerens personlighed, historiesyn og metodiske kreativitet til at spille en aktiv og ofte afgørende rolle i forskningsprocessen« (s. 77; min fremhævelse, jcm).

Man kan i den forbindelse også hæfte sig ved, hvor ringe en rolle netop forskningstradition, videnskabelig skole, paradigme (you name it) spiller i overvejelserne s. 36 om indlevelsens problem, hvor Olden-Jørgensen nærmest får formuleret en modsætning mellem det forstående »hele menneske« og »et løsrevet, metodisk skolet og teoretisk bevidst intellekt«.

Afsnittet om levns slutninger indgår i bogens anden hoveddel, som under overskriften »Historisk arbejde« er en nærmere indføring til arbejdet med kilderne, altså den egentligt kildekritiske del af lærebogen. Der står mange fornuftige, kloge og tankevækkende ting i bogen, det gælder fx afsnittene »Hvad er en kilde?« (s. 49), »Ophavssituation« (s. 50), »Fortolkning og erkendelsesinteresse« (s. 58ff), men jeg finder, at Olden-Jørgensens kildesyn rejser nogle

problemer, ikke mindst for en funktionel kildeopfattelse – som også han synes at abonnere på.

Problemet starter for mig at se allerede i det omtalte »traditionsforvaltende« udgangspunkt. Når det er et problem at tage afsæt i »den klassiske kildekritik« eller bare i den erslevske tradition (og de to ting synes i det store og hele her at være synonyme), så er det, fordi fokus så kommer til at ligge på beretningsudnyttelsen. Problemet er, at traditionen opfattes som altovervejende beretningsanalyse (og det kan der være gode grunde til, jf. Erslevs *Historisk Teknik*). Men tager man det udgangspunkt, så underbelyser man dét, som vel i megen moderne historieforskning er alfa og omega, nemlig levningsudnyttelsen. Og det er jo mærkeligt, også fordi Olden-Jørgensen nærmest en passant udnævner levnsudnyttelse til en form for tolkning, som er »særlig typisk« for historikere (s. 64) – og han har faktisk nogle gode eksemplificeringer af levnsudnyttelse, fx s. 59-60 i et afsnit, der er en opvisning i forskellige problemstillinger, der alle forudsætter levningstolkninger.

Lad mig først prøve at eksemplificere, at når Olden-Jørgensen taler om, hvad kildekritik er for noget, så leder hans sprogbrug ham til – muligvis bag hans ryg – at fokusere på beretningsudnyttelse.

Allerede i indledningen føres den »traditionelle skelnen« mellem »ydre« og »indre kritik« i marken. Den indre kritiks opgave defineres som »at bestemme sandhedsværdien af tekstens udsagn«. Men den formulering, og de efterfølgende på s. 9 og 11, peger entydigt i retning af beretningsudnyttelse, som jo til syvende og sidst er baseret på en troværdighedsanalyse: er det sandt, det, der hævdes i kilden. Det giver for mig at se kun mening at tale om en teksts sandhedsværdi, hvis man interesserer sig for dens relation til en ydre vir-

kelighed, begivenheder og/eller forhold, som teksten beretter om. Olden-Jørgensen sammenligner det også karakteristisk nok med politieforskning og vidneafhøring, altså aktiviteter, der netop skal fastslå et begivenhedsforløb eller et bestemt sagforhold. Men hvad er sandhedsværdien af et partiprogram? Er det meningsfuldt at spørge til sandhedsværdien i en historisk fremstilling, hvis det er dens ideologiske eller retoriske indhold, vi er ude efter?

Nu siger Olden-Jørgensen godt nok, at denne traditionelle opdeling mellem indre og ydre kritik virker forældet – fordi den tager udgangspunkt i kilden selv, mens han selv – med Henri-Irenée Marrou – mener, at man må starte med historikeren. Hvilket så helt rimeligt fører ham til Erslevs fokuseren på problemstillingens styrende funktion (og dermed *historikerens* eller *det erkendende subjekts* styrende funktion).

I det kildekritiske hovedafsnit giver han en nærmere karakteristisk af »den klassiske kildekritik«, som altså skal ajourføres og anvendeliggøres. Den skildres som en regelret beretningskritik, kombineret med et materielt kildebegreb. Kernen siges at være »2 borenede spørgsmål til kilderne: *Hvor har du din viden fra og er du pålidelig?*« (s. 45), med andre ord typiske spørgsmål ved beretningsudnyttelse, ligesom de efterfølgende luftede begrebspar primær/sekundær og førstehånds/anden-hånds også kun har mening inden for beretningsudnyttelsens rammer, mens de sjældent er relevante ved levningsudnyttelse – eller direkte ubrugelige. Olden-Jørgensen bruger et Erslevcitat til at fastslå, at »Den klassiske kildekritik havde den ambition at bestemme, 'hvorledes Menneskets Individualitet har præget hans Gengivelse af Virkeligheden' for herefter at korrigere den« (s. 55) – uden også at understrege, at dette næppe var den eneste ambition.

Men den klassiske kildekritik er ikke længere tilfredsstillende, mener Olden-Jørgensen. Og hvorfor så ikke det? Jo, »moderne historikere er ofte styret af andre spørgsmål end de første kildekritiske skolede generationer« (s. 47). For mig at se er det nu ikke så meget (og måske slet ikke) et spørgsmål om nye problemstillinger, men derimod et spørgsmål om en anden kildeforståelse, nemlig mellem en (nyere) funktionel tilgang contra den klassiske materielle. Selv om jeg da skal medgive, at en række af disse nyere problemstillinger nødvendigvis fører til en levningsudnyttelse af kilderne (jf. fx Olden-Jørgensens egne eksempler s. 58f).

Men Olden-Jørgensens formuleringer antyder, at han ikke rigtigt kan slippe den klassiske materielle opfattelse. Han taler om at »fastholde den klassiske kildekritiks landvindinger og reformulere dem« (s. 47) – men det betyder tilsyneladende også en fastholden ved den klassiske misforståelse, at kildekritik først og fremmest er beretningskritik, at det er kildernes »troværdighed«, det handler om. Han taler fx om, at bestemte motiver »svækker [...] værdien af ud-sagnene« (s. 50), hele afsnittet om »Tendens« har beretningsudnyttelse som underliggende præmis (det handler om, hvorvidt vi kan stole på en kildes oplysninger, om at bestemme kildernes forhold til virkeligheden, om at bedømme kildens faktuelle oplysninger). Det er ikke, fordi Olden-Jørgensen her er blind for levningsudnyttelse – fx tager han i sidste afsnit om »Tendens« lige præcis skridtet fra beretningsudnyttelse til levningsudnyttelse – men det er ikke sådan, han får det formuleret.

Strukturen i afsnittet »Nogle traditionelle termer« (s. 67f) forekommer også meget påfaldende, i hvert fald hvis der er disponeret efter vigtighed. »Beretningsudnyttelse og vidneværdsættelse« kommer først, først derefter siges der

noget om »Levnsudnyttelse«, og så til sidst det tidligere omtalte korte afsnit om »Det funktionelle kildesyn«, som en eftertanke, ikke som en forudsætning.

Selv om Olden-Jørgensen – som før sagt – har nogle gode eksemplificeringer på levnsudnyttelse, så har han også i afsnittet, der specifikt drejer sig om dette, nogle problematiske formuleringer. Levnsudnyttelse defineres indledningsvis som at udnytte »kilden som en rest af fortiden, dvs. [at man] slutter fra dens blotte eksistens, dens ophav, dens overlevering eller omstændigheder« (s. 70), men mærkeligt nok ikke dens indhold. Men venligt læst tages der vel højde for dette, når det lidt senere hedder, at »levnsudnyttelse også kan være at se kilden som udtryk for ophavssituationen i bred forstand, dvs. for samtidens normer, tankemønstre og kategorier« – hvilket næppe lader sig gøre uden at fokusere på kildens indholdsmæssige side. »Levnsslutninger« – hedder det så – »kan være meget sikre, for levn kan – i modsætning til beretninger – så at sige ikke lyve, og man får på den måde en mulighed for at kontrollere og supplere beretningsslutninger« (s. 71). Her forfalder Olden-Jørgensen dels til en ikke-funktionel eller materiel formulering – det er vel historikeren, der får »levnet« (og beretningen) til at sige noget – dels får han igen gjort beretningsudnyttelsen til det overordnede, primære, i forhold til hvilket levnsudnyttelse er noget sekundært, der blot giver mulighed for at kontrollere og supplere. Måske får Olden-Jørgensen, når han taler om, at levn ikke kan lyve, samtidig indirekte sagt, at levnsudnyttelse ikke har noget med troværdighed at skaffe, og det er måske også pointen, når han lidt senere skriver »Levn kan måske ikke lyve, men vi kan misforstå dem« (s. 72). Og så tilføjer han: »Desuden er der talløse forhold, som vi kun kan få viden om gennem beretningsslutninger« – hvilket selvfølgelig

lig kan være sandt nok, men han glemmer karakteristisk nok at tilføje, at det omvendte jo også gør sig gældende.

Det er altså en hovedindvending for mig, at Olden-Jørgensen – i øvrigt i lighed med Erslev – trods det erklærede funktionelle udgangspunkt kommer til at underbelyse levnsudnyttelsen, til trods for at den er »særlig typisk« for historikere. Men når den er det, så er det efter min opfattelse også dér, vi må starte, eller i hvert fald fokusere langt stærkere på.

Levnsudnyttelse er vigtig, fordi naturligtvis enhver kildekritisk analyse må starte med en undersøgelse af ophavssituation, kontekst – »hele kildeanalysen kan strengt taget karakteriseres som en ophavsanalyse«, siger H.P.Clausen,² og vi kan jo definere levningsudnyttelsen som det at sætte kilden i relation til ophavssituationen (igen H.P. Clausen, fx i *Hvad er historie?*). Også når en kilde indeholder berettende elementer, må en vurdering af disses troværdighed tage udgangspunkt i overvejelser over omstændigheder ved tekstens tilblivelse. Her har Olden-Jørgensen i øvrigt et, som det synes, lidt ambivalent forhold til kildens ophavssituation. Han synes at operere med situationer, hvor analysen af ophavssituationen i grunden er mindre vigtig. I hvert fald formulerer han sig et par steder, som om ophavssituationen ikke absolut og under alle omstændigheder er forudsætningen for enhver kildekritisk analyse: Man skal »reflektere over kildens oprindelige kontekst og senere overlevering«, siger han, men fortsætter så med at sige, at »det at blive klar over oprindelse og overlevering giver ofte afgørende hjælp til at forstå kilderne og vurdere deres værdi for problemstillingen« (s. 50) – jeg ville jo ikke nøjes med *ofte*, men sige *altid*. Og: »Hvor stor betydning konteksten har, afhænger selvfølgelig af problemstillingen, men de ønskede oplysninger

repræsentativitet kan kun sjældent vurderes uden en vis forståelse af konteksten« (s. 57) – *kun sjældent* i stedet for *aldrig*.

For det andet tydeliggør levningsudnyttelse (og nok også bedre end beretningsudnyttelse), at kildekritik også handler om *teori*. Selv slutninger om banale forhold kan jo ikke gøres uden præmisser af teoretisk karakter. Fx når vi slutter os til tidspunktet for kong Kristoffer 1.s død ved hjælp af nogle termini post og ante quem, hentet i nogle kilder, så har vi jo en (banal, hverdagsagtig) teori om, at ingen middelalderkonge udsteder et brev efter sin død, og ingen konge udsteder en privilegiebekræftelse før forgængerens død (den sidste teori kan måske være problematisk, men kan så understøttes af andre træk ved kildens indhold, hvorom vi også drager teoretisk funderede slutninger (fx at kun afdøde personer omtales med et »højlovlig ihukommelse«)). Og fx kan man vel sige, at det vigtige problem om en kildes repræsentativitet – som kan være af helt central betydning ved levningsudnyttelse – netop er et spørgsmål om teorier om sammenhænge. Men netop repræsentativitetsproblematikken tages dårligt nok op til diskussion.

Med sit udgangspunkt i problemstillingen understreger det funktionelle kildebegreb, at man bør lede efter materiale, der kan fortolkes som spor af den virkelighed, vores problemstilling interesserer sig for. Historikeren er ude efter artefakter, der kan belyse hans problem – og helst sådanne, der er direkte relaterede. Men kilden opfattet som spor står i et kompliceret, mangesidet forhold til konteksten/ophavssituationen, og man kan vælge at sætte fokus på det ene eller det andet, sågar at søge at lytte til, *hvad* kilden udsiger – direkte, eller indirekte igennem sin genre, form etc. Men dette sker altid ud fra nogle udgangspunkter, som er teoretisk funderede.

Claus Møller Jørgensen har formuleret det prægnant: »Det væsentlige ved det funktionelle kildesyn er jo ikke at vurdere informationens værdi. [...] (P)ointen med det funktionelle kildesyn er, at der er en sammenhæng mellem teori, spørgsmål og 'dataetablering' og mulig ophavssituation/kontekst, idet vi altid implicerer en teori om den sammenhæng, som spørgsmålet kan besvares ved, og at vores spørgsmål afgrænser relevante kilder og lægger et perspektiv på disse relevante kilder, således at der kastes lys over visse betydningselementer i dem mens andre udgrænses som uinteressante. Det handler således om spørgsmålets og teoriens betydning for historisk forskning, ikke om kildeinformationernes værdi.«³

Hvad kan man så konkludere om Olden-Jørgensens forsøg på at modernisere den kildekritiske lærebog? Jeg tror, at hans insisteren på at ville tage udgangspunkt i »den klassiske kildekritik« forstået efter Erslevs lærebøger har haft den uheldige konsekvens, at han trods Erslevs tilløb til nytænkning, som han selv tillægger vægt, alligevel bliver holdt fast i nogle reminiscenser af et materielt kildesyn med fokusering på beretningsudnyttelsen. Og det er uheldigt, hvis målet, rimeligt nok, er at socialisere kommende historikere til det »særligt typiske« ved den historiske forskningsproces. Så burde vægten i langt højere grad have ligget på diskussioner af levnsudnyttelsen og på en redegørelse for sammenhængen mellem kildekritik og overvejelser af teoretisk karakter. Heldigvis indeholder bogen en række gode eksempler, der kunne danne udgangspunkt for samtaler i undervisningssituationen om, hvad det er historikere typisk foretager sig – og man kan håbe, at det er disse eksempler, bogens brugere får gavn af, snarere end de i mine øjne mindre heldige formuleringer rundt om i bogen.

Det skal sluttelig nævnes, at der er en nyttig litteraturliste.

1. I *Nyhedsbrev for Netværk for historieteori og historiografi*, nr. 11, 2001 –

www.hum.ku.dk/histnet/nyhedsbreve/nyhedsbrev11-01.html#olden-jorgensen, s. 31f.

2. Artiklen »Historievidenskab« i Rudi Thomsen (red.): *Historien*, København 1970, sp. 437, jf. også sp. 433.

3. Anf.st., s. 32.

Kvindes retlige handleevne i 1600- og 1700-tallet

Af Inger Dübeck

Hilde Sandvik: *Kvinders rettslige handleevne på 1600- og 1700-tallet med linjer fram til gifte kvinders myndighed i 1888*. Acta Humaniora nr. 124. (Det historisk-filosofiske Fakultet i Oslo, 2002). 291 s.

Hilde Sandviks afhandling om kvinders retlige handleevne i 1600- og 1700-tallet forsvares for den norske dr. philos.-grad ved Universitetet i Oslo den 2. februar 2002. Den følgende anmeldelse gengiver i lettere ændret form min opposition som førsteopponent ved disputatsforsvaret. Ligesom oppositionen består den i to hoveddele efterfulgt af en kort slutbemærkning. I første del gives en oversigt over afhandlingens indhold med løbende kommentarer, mens der i anden del fremdrages nogle centrale enkeltemner til nærmere drøftelse.

I. Oversigt over afhandlingen

Det indledende kapitel (s. 1-23) rejser en række relevante spørgsmål, som sammenfattes i en klar overordnet problemstilling. De valgte afgrænsninger, geografisk, periodemæssigt og retskildemæssigt, begrundes her nærmere. Der er indsamlet kildemateriale fra et land-

bosamfund, nemlig Rogaland, og et bysamfund, nemlig Christiania, for henholdsvis 1600- og 1700-tallet; dog har tidsnød desværre forhindret en inddragelse af en del materiale fra 1700-tallets retspraksis i Rogaland. Fra Christiania, men ikke fra Rogaland, er der til gengæld yderligere indsamlet retspraksis fra 1800-tallet. Med få undtagelser har forfatteren valgt især at bygge på førsteinstanssager, hvilket har sammenhæng med den valgte forskningsmetode. Hun har foretaget indgående studier i tingbogsmateriale, trykt såvel som utrykt. Den valgte, meget lange periode kan retshistorisk forsvares, når man som forfatteren har sat sig som mål at belyse samspillet mellem lovgivning og retspraksis for at afsløre kontinuitet eller forandring i et langtidsperspektiv.

Metodisk sondres mellem et generelt systemperspektiv og et specielt aktørperspektiv. I de detaljerede analyser har hun valgt et aktørperspektiv på de individuelle kvinder for at se, om de kunne optræde som aktive, selvstændigt handlende personer og ikke blot som passive objekter for mænds handlinger. Systemperspektivet har især betydning ved vurderingen af de herskende normer, såvel de juridiske og de sociale, men

også i forhold til de kønsbestemte. Underretsmaterialet fra de lokale domstole og forligskommissioner viser, at kvinder optrådte i mange forskellige funktioner i retten og i større omfang, end man ud fra lovgivningens ordlyd skulle have forventet. Der fremsættes en hypotese om, at de kvindelige aktørers adfærd over tid kan ændre de herskende normer, også de juridiske.

I kapitel 2 (s. 24-34) præsenteres ældre og yngre europæisk og nordisk kvinde- samt familiehistorisk forskning, og der foretages en vis komparation mellem forholdene i Vesteuropa og Norge på de områder, som er genstand for undersøgelse i afhandlingen, blandt andet giftermålsmønstrene, gifte kvinders funktioner i forbindelse med husholdning og kvinders almindelige retsstilling. Kapitel 3 (s. 35-53) fokuserer på udviklingen i Norge med hensyn til kvinders retlige handleevne. Det personretlige begreb »myndighed« drøftes indledningsvist efterfulgt af en redegørelse for lovgivningens vekslende regler om kvinders ret til at indgå kontrakter i almindelighed og i bysamfund i særdeleshed. Derefter redegøres for lovreglerne om kvinders procesabilitet, mødepligt, vidnebeføjelser m.v. Og så hovedprincipperne vedrørende myndighed, indgåelse af kontrakter samt de formueretlige forhold mellem ægtefæller og enkestanden rides her op som grundlag for analyserne i de følgende kapitler. Der rundes af med en fortrinsvis offentligretlig redegørelse for de næringsretlige adkomstforhold i bynæringerne.

Kapitel 4 (s. 55-64) om domstolenes udvikling koncentrerer sig om bygdeding, sorenskriver, byting, politiret og forligskommission som førsteinstanser, skønt praksis fra andre dele af domstolshierarkiet: rådstueretter, lagmannsretter, Kongens Retterting, Overhofret og Højestret ikke var uden betydning

for kvinders retsstilling og desuden faktisk forekommer spredt i undersøgelsen. En grafisk oversigt over domstolssystemets opbygning ville have været en nyttig service for den læser, som ikke er helt fortrolig med domstolsordningerne i Danmark og Norge, og med hvorledes f.eks. laugenes, militærets og kirkens jurisdiktionsbeføjelser forholder sig til de ordinære domstole.

Der tales s. 58 om de professionelle advokater, der begyndte at etablere sig i 1600-tallet og begyndte at præge tingene i 1700-tallet. Og det nævnes i den sammenhæng, at juridisk eksamen »i norske og danske lov« indførtes i 1736. For at forebygge misforståelser bør det tilføjes, at jurastudiet omfattede mere end Danske og Norske Lov, både når det gjaldt den egentlige juridiske uddannelse, den latinske eksamen, og det korte studium med eksamen for ustuderede. For begge krævedes kendskab til naturret i vekslende omfang og for førstnævnte tillige kendskab til tysk-romersk ret.

Det korte kapitel 5 (s. 65-71) er en oversigt over demografiske, økonomiske og sociale udviklingstræk i de valgte to samfundsformer, by og land, baseret på nyere og nyeste, herunder lokalhistoriske, forskning. Det danner baggrund for den senere analyse af ikke mindst de ejendomsretlige og andre formueretlige forhold mellem ægtefæller. En del af den refererede litteratur er på forbilledlig vis indarbejdet i argumentationen omkring gifte kvinders indflydelse på familiens forhold, f.eks. s. 71, hvor der henvises til Hanne Marie Johansens undersøgelse af skilsmisssager fra domkapitlernes protokoller.

Kapitel 6 (s. 73-110) om kvinders deltagelse, bredt forstået, i procesforhold bygger på en registrering af begreberne »sag« og »kvinde« i det omfattende retssagsmateriale. Forfatteren er sig klart bevidst, at registreringen rejser en række metodiske problemer, hvis man

tillige vil belyse kvindernes civilstand som ugift, gift eller enke, såfremt sagerne kun giver oplysninger om navne. Kapitlet er i øvrigt forsynet med et stort og meget informativt tabelmateriale.

Kapitel 7 (s. 111-128) behandler forskellige typer af aftaler, som kvinder kunne indgå. Lovgivningen satte visse grænser for kvinders mulighed til at indgå retlige aftaler. Et væsentligt sigte for forfatteren er det retshistoriske: at afdække grænserne for kvinders retlige handleevne, såfremt ægtemænd eller værger var uenige i en disposition. Der fokuseres såvel på ugifte kvinders dispositioner som på hustruers og enkers. Ugifte kvinder kunne selv indgå arbejdsaftaler og selysagt pådrage sig forpligtelser i denne sammenhæng. De kunne altså forpligte deres person til en arbejdsydelse, men ikke deres mulige formue. Det antages imidlertid, at ugifte kvinder måtte skaffe sig mad, husrum og varer, og at de derfor var nødt til at benytte »små-kredit« for at kunne leve i en byøkonomi. Imidlertid stred det vel imod de almindelige regler for ugifte (af begge køn) om arbejdspligt som tjenestefolk efter NL 3-21. Normalt måtte ugifte, der ikke havde formue eller særlig hjemmel i form af f.eks. en bevilning, ikke forsøge at leve som selvforsørgere ved fuskari eller omløben med varer.

At ugifte kvinder rent faktisk kan have levet alene i stedet for i huset hos en husbond, skal ikke bestrides. Men det at være »løsgænger« uden fast arbejde blev i politilovgivningen typisk forbundet med mistanke om et usædeligt liv. Jeg kan her henvise til reskript af 26. januar 1776 angående politivæsenet i Christiania, hvorefter plakater af 3. december 1755 om tjenestetyende udstraktes til Christiania og stiftets købstæder, samt til reskript af 7. august 1776 om tjenestefolk og lediggængere m.v. i Bergen §§ 15 og 16, som udtryk-

kelig påbød ugifte kvindfolk at søge arbejde og forbød dem at sælge frugter og lignende. Disse regler tyder jo på, at ugifte kvinder netop i de norske købstæder faktisk har undladt at søge tyendearbejde og forsøgt at skaffe sig et levebrød ved handel.

Analysen af kvinders kontrakter i Rogaland i 1700-tallet omhandler i øvrigt stort set alene de ugifte kvinder, mens omvendt analysen af forholdene dér i 1600-tallet (s. 122-124) næsten udelukkende beskæftiger sig med gifte kvinders kontrakter. Denne forskel synes mere at skyldes det begrænsede kilde-materiale end en ændret retsopfattelse.

I kapitel 8 (s. 129-141) spørges om, hvad det indebar for en hustru at møde for ægtemanden i retten og i forligskommissionen, om hun blev betragtet som blot fuldmægtig eller som kompetent aktør i retlig forstand. Analysen af enkeltsagerne, som i øvrigt giver et levende billede af kvindernes dagligliv og ægtefællernes fælles og individuelle problemer, belyser en række procesretlige forhold. Således drøftes s. 134-135 spørgsmålet, om man kan spore en mulig indflydelse på retspraksis i retning af at tillægge formelle kriterier og skarpe begrebsbestemmelser større vægt som følge af de studerede prokuratorers indtog i domstolene. Måske burde dommernes styrkede teoretiske baggrund og det forhold, at man i teori og praksis var begyndt at sondre mere bevidst mellem administrative afgørelser, hvor man lettere kunne følge et skøn, og domstolsafgørelser, der skulle følge loven, også have været nævnt. Et eksempel på en skærpet begrebsbestemmelse var netop fuldmagtsbegrebet, som blev mere almindeligt anvendt i 1700-tallets teori, og som formentlig fik afsmittende virkning på fortolkningen af reglen i DL og NL 5-1-13 om hustruens kontrakter med husbondens viden eller vilje.

Om en sag fra 1805 (s. 139), hvori

der krævedes skriftlig fuldmagt for konen til at give møde for manden i forligskommissionen, anføres, at dette krav måtte være en undtagelse, som skyldtes prokurators ønske om at standse processen. Derfor savner man en kort redegørelse for forligskommissionens retsgrundlag til begrundelse af denne antagelse. I Danmark gjaldt efter forordningen om forligskommissioner af 10. juli 1795 § 38, jf. plakat af 30. oktober 1798, at man mødte personlig eller ved en repræsentant, såfremt man havde lovligt forfald, og at repræsentanten skulle være forsynet med behørig fuldmagt til at forlige sagen. Et forlig mellem to stridende parter krævede som udgangspunkt deres personlige stillingtagen. Der var derfor pligt til at redegøre for og bevise, hvorfor parten ikke selv kunne være til stede. En lovlig undskyldningsgrund kunne være sygdom, bortrejse eller lignende, jf. plakat 1798 § 2b. Undskyldningsgrundens gyldighed skulle bedømmes »efter lov, billighed og tingenes natur«. Det var således muligt at advise en vis smidighed med hensyn til skønnet over undskyldningsgrund, men næppe med hensyn til den skriftlige fuldmagt og dens indhold med hensyn til at indgå forlig.

Fuldmægtig-begrebet drøftes i øvrigt (s. 140-141) i det væsentlige ud fra Ørstedes tolkning af DL og NL 5-1-13 om hustruens begrænsede adgang til at råde formueretligt over fællesformuen, men ikke ud fra et processuelt perspektiv.

I indledningen til kapitel 9 (s. 143-162) om mandens råderet over hustruens jord bringes en glimrende redegørelse for lovgivningen og forarbejderne til de regler herom, som domstolene skulle lægge til grund. En del af diskussionen tager udgangspunkt i tolkningen af NL 5-3-31 og 32 (DL 5-3-16 og 17). Fremstillingen er velstruktureret og fint argumenteret, også i retshistorisk henseende. Det er et forskningsbidrag, som

også har betydning for forståelsen af dansk rets udvikling på området. Vi får her, måske mere konsekvent end i flere andre kapitler, opstillet de generelle retlige rammer, inden for hvilke en analyse af retspraksis bør finde sted. To vigtige problemer står centralt, nemlig spørgsmålet om en begrænsning af mandens råderet og sammenhængende dermed, om kvinders samtykke vedblev at være nødvendigt ifølge praksis efter 1687. Før Norske Lovs tilkomst var et sådant samtykke en gyldighedsbetingelse for transaktionen, men ikke efter.

Det er fortjenstfuldt, at forfatteren inddrager de særlige panteprotokoller i analysen. Det fremgår, at man heri længe vedblev at oplyse, om hustruens samtykke forelå ved afhændelser, skønt det ikke længere var påkrævet. Til belysning heraf redegøres for de særlige standardformularer for udformning af pantebreve, skøder mv., og hvorfor de ikke straks blev afskaffet. I senere formularbøger fra 1700-tallets slutning og fremover fandtes de ikke længere. Denne udvikling skete i en periode, hvor også odelsretten fik større betydning, og retspraksis afspejler nogle interessante brydninger i samfundet mellem slægtsinteresser, kvindeinteresser og mandsinteresser.

I opsummeringen (s. 160-162) redegøres for, hvorledes kontraktsteorien understøttede den generelle udvidelse af mandens magt på bekostning af konen, som dermed samfundsmæssigt ikke fremstod med retssubjektivitet i forhold til ejendom. Det kan tilføjes, at debatten mellem Ørsted og Winther Hjelm, som omtales i kapitel 13, med fordel kunne have været relateret også til de her omhandlede regler i NL 5-3-31 og 32, der netop indgik i deres argumentation for og imod henholdsvis en særeje- og en formuefællesskabsopfattelse. I sin *Haandbog* indrømmede Ørsted tilmed, at det ikke var ligegyldigt, hvem der

havde indbragt jordejendom i boet, og at det derfor ikke var stridende mod loven og de forskellige regler om familiegods, at NL 5-3-31 og 32 (DL 5-3-16 og 17) gjorde forskel på mandens og køns jord.¹

Et udgangspunkt for kapitel 10 (s. 163-189) om kvinders næringsret i Christiania er den enevældige privilegiepolitik og dens familiehistoriske dimension set over en længere tidshorison til belysning af kvindernes placering i byøkonomien. Et særligt problem for kvinder var, om de kunne opnå rettigheder med virkning over for administrative og judicielle myndigheder. Forfatteren går med god grund i denne forbindelse (s. 165) ind i et klart opgør med den forestilling, at kvinders økonomiske virke foregik i et »retstomt rum«. Denne forestilling er for mig at se udtryk for en stivnet, positivistisk opfattelse af rettens væsen. Der findes, som hun også har påvist, med udviklingen af lokale sædvaner andre end de skrevne retsnormer.

I opsummeringen (s. 189) påpeges, at den grundlæggende kønsdiskrimination, som utvivlsomt fandt sted vedrørende retten til at få borgerskab, faglig uddannelse og adgang til beskyttede næringer, må ses på baggrund af en tilsvarende udpræget forskelsbehandling mellem folk fra forskellige stænder. Byens befolkning kunne generelt inddeles i de, som drev borgerlig næring, og de andre, som måtte skaffe sig arbejde, og som havde svært ved at trænge sig ind i erhvervslivet uden at overtræde en række næringsreguleringer. Der var kvinder og mænd i begge lejre, og deres indbyrdes interesser var af mindst lige så stor betydning som kønskonflikten. Retspraksis viser også, at retsvæsenet nærmere forstærkede køns-ligheden, og det samme kan vel med nogen ret siges om privilegiepolitikken, selv om den ikke fremhæves i denne forbindelse.

Spørgsmålet om kvinders adgang til jord på landet og om, hvordan kvinders interesser lod sig forsvare på tinge, undersøges i kapitel 11 (s. 191-206). I indledningen kædes problemet sammen med problemet i kapitel 10 om kvinders adgang til bynæringer som udtryk for et grundlæggende spørgsmål om kvinders adgang til levebrød. Men denne adgang var på landet afhængig af besiddelse af en privatretlig ejendomsret eller brugsret, mens den i byerne var afhængig af besiddelse af en offentligretlig næringsadkomst.

Kapitlet er i henseende til såvel metode som analyse et meget værdifuldt bidrag til retshistorien omkring arv, skifte, odel, åsædesret samt fæste- og aftægtsordninger. Kildematerialet i form af odelsbøger og matrikler vurderes (s. 192) kritisk i forhold til tingbøger i almindelighed. Disse sidste karakteriseres som kilder til en form for »aktiv kundskab«, der inkluderer kvinders ejerparter, mens matrikler og odelsbøger opfattes som kilder til en »taktisk kundskab« på grund af deres grovere og mere forenklede opdeling af ejerrettighederne. Generationsskifte i form af aftægtsordninger via de særlige fæste- eller lejlændingsregler er der gjort grundigt rede for. De er vigtige for forståelsen af landbosamfundets økonomi og udvikling.

Det er med beklagelse, man på s. 206 må konstatere, at denne spændende undersøgelse af forholdene i Rogaland ikke har kunnet følges op for tiden frem til 1800.

I kapitel 12 (s. 207-216) om magt og myndighed i tidlig nytid vender Hilde Sandvik tilbage til den nordiske historie – og kønsforskning. Hun sammenfatter her nogle af temaerne fra undersøgelsen af retspraksis og sammenligner sine egne tolkninger med tolkninger, som andre nordiske historikere har gjort. Relativt lige fund forklares forskelligt alt efter, om man har en ambition om at

klargøre magtforholdene mellem kønnene ud fra et kønshistorisk, retshistorisk eller socialhistorisk perspektiv.

Der opereres med to forklaringsmodeller: den ene, stabilitetsmodellen, bygger på ideen om et konstant kønshierarki, der favoriserer mænd på kvinders bekostning, mens den anden, som kaldes variationsmodellen, tillægger variation mellem kønnene i de forskellige historiske epoker stor vægt. På denne måde søger forfatteren også i denne sammenhæng at indfri sit løfte om at veksle mellem systemniveau og aktørniveau.

Forfatteren understreger vigtigheden af det valgte aktørperspektiv, når man vil konfrontere lovtæksten med den via retspraksis givne virkelighed, og når man vil undersøge, om, og hvordan, denne retsanvendelse over tid får indflydelse på ny eller ændret lovgivning. Også analysen af, hvordan anvendelsen af en lov kunne ændre sig over tid og mellem samfundsgrupper, dokumenterer hendes gedigne retshistoriske forståelse (s. 210).

Netop spørgsmålet om, hvorfor grader og variationer i kvinders underordning er historisk interessant, tages op i kapitel 13 (s. 217-255), der bærer titlen »Ægteskab og økonomi. Den politiske og juridiske diskussion om gifte kvinders myndighed på 1800-tallet«. Centralt i denne debat stod spørgsmålet, om ægtemænds enerådighed burde og kunne begrænses. Mens den ugifte kvindes retsstilling forbedredes hurtigt i 1800-tallet, gik det meget langsomt for den gifte kvinde. Kapitlet er disponeret ud fra retsteoretiske og retspolitiske samt almenpolitiske overvejelser om formueforholdet mellem ægtefæller. Men hovedprincippet om ægtemænds enerådighed over fællesboet forblev urokket i hele århundredet.

Et markant indslag i den retspolitiske debat udgøres af polemikken mellem

A.S. Ørsted og Claus Winther Hjelm. Der spørges, om Ørsted kunne opfattes som den »moderne og i pagt med tidens økonomiske, liberale ideer« og Hjelm som »gammeldags og i pagt med det traditionelle samfunds værdier«. Jeg er helt enig med Hilde Sandvik i den modsatte opfattelse af Ørsted, som klamrende sig til den juridiske tolkningstraditionen og vendt skarpt imod nogle af de »farlige« ideer om lighed i formueforholdet mellem ægtefæller, som Hjelm forsvarede.

Til belysning af lovændringens effekt inddrages i kapitlets slutning en undersøgelse af retspraksis fra året 1888, og der konkluderes, at 1888-loven, der gav gifte kvinder myndighed, bragte liden reel ændring, idet de kun fik rådighed over selverhvervede midler, ikke over fællesboet.

Kapitel 14 (s. 257-264) rummer den samlede konklusion på såvel konkrete analyser af retspraksis og af metodevælgene. Den efterfølges af et bilag til kapitel 5, som indeholder tabeller over jordejendoms forhold i Rogaland, og til kapitel 6 om kvindernes deltagelse i tre perioder på tingene i Rogaland på 1600-tallet samt oplysning om indkodning af de sidstnævnte registreringer. Herefter følger litteraturliste og liste over trykte og utrykte kilder samt et relativt kort stikordsregister.

II. Enkeltemner

Jeg vil i det følgende fremhæve nogle områder og retsbegreber, som spiller en vigtig og gennemgående rolle i afhandlingen, og som i øvrigt har en vis indbyrdes sammenhæng.

Procesabilitet og påtalesystem. Begge disse forhold drøftes i kapitel 6 om kvinders deltagelse på tinge i de forskellige underretter og i forligskommisjoner. Det historiske udgangspunkt for

den gifte kvindes retsstilling var i nord-europæisk, herunder nordisk, ret, at ægtemanden både havde værgemål for og husbondmyndighed over hustruen, og at værgemålet var ensbetydende med hans adgang til at repræsentere hende i retssager, mens hans husbondmyndighed (*potestas maritalis*) var udtryk for hans ret til at forvalte og nyde fællesformuen. Efter dansk og norsk ret fra moderne nytid var hustruen imidlertid ikke afskåret fra at møde i retten for sig selv, for mand eller børn.

Danske og Norske Lov fik dog en regel i 1-9-6, der begrænsede kvinders adgang til at møde i Højesteret, medmindre sagen angik deres eller deres mænds eller børns ære eller liv. Tolkningen af reglen var kendetegnet ved en vis tvivl i 1700-tallets teori, som i øvrigt anerkendte kvinders almindelige proceshabilitet i andre instanser. Det overraskende er måske, at Ørsted ikke satte 1-9-6 i forbindelse med princippet om gifte kvinders umyndighed, men udtalte, at reglen kun tog stilling til det spørgsmål, om kvinder overhovedet kunne møde i retten, hvor det ville være urimeligt at nægte det, men ikke til spørgsmålet, om de skulle kunne forpligte sig formueretligt i retten.²

En særlig sammenhæng mellem prokuratorernes bedre uddannelse i 1700-tallets anden halvdel og kvindernes mulighed for at møde i retten antages ud fra en vurdering af den undersøgte retspraksis (s. 108). Således siges det, at det forekommer rimeligt at tænke sig, at indføring af juridisk eksamen i 1736, nye lærebøger osv. havde ført til en skoling i systematik. Det bør vel tilføjes, at den bedre skoling omfattede både dommere og prokuratorer, men at den ikke i sig selv førte til en begrænsning af kvindernes adgang til at møde i retssager. Det bør i øvrigt nævnes, at 1800-tallets teori tolkede DL og NL 1-9-14 om, at ingen skal være forpligtet til at bruge

prokurator, som selv, ved sin væрге, frænde eller tjener vil udføre sin trætte, en regel, der i øvrigt gik tilbage til 1643-recessen, som udtryk for, at kvinder havde samme adgang som mænd til at gå i rette for sig selv eller andre, kun begrænset af netop 1-9-6 om Højesteret.

Et særligt problem synes det at have været at finde en klar kategorisering af de enkelte retssager som henholdsvis straffesag eller civilsag. Voldserstatningssager kategoriseres som straffesager, mens ærekrænkelser grupperes som civile sager (s. 78). Dette valg forekommer mindre vel begrundet, og man savner i den forbindelse en redegørelse for det herskende processystem. Det historiske udgangspunkt var, at man slet ikke sondrede mellem straffesager og civile sager. Begge dele behandledes efter samme principper helt frem til 1600-tallets begyndelse: Der var som alt overvejende hovedregel kun privat påtale. Den krænkede eller hans familie måtte selv rejse sagen. Først efterhånden greb kongemagtens repræsentanter ind efter anmodning eller af egen drift med en offentlig påtale. Processystemet hvilede på et akkusatorisk princip. I 1700-tallet indførtes i visse straffesager et inkvisitionsprincip, der medførte mere offentlig indgriben og en særlig forundersøgelse ved dommeren. Men nogle straffesager forblev under privat påtale. Sådanne sager var dog ikke identiske med civile sager. Forfatteren oplyser (s. 78), at hun har valgt at opfatte sager om ærekrænkelser som civilsager, fordi de kan sammenlignes med stadfæstnings-spørgsmål med henblik på at få trukket beskyldningerne tilbage.

På s. 103-106 behandles forligskommissionen i Christiania. Eftersom den var førsteinstans i alle civile sager, opstod også her spørgsmål om, hvad begrebet civile sager omfattede. Det nævnes her, at »volds – og æressager defineres som civile sager af kommissio-

nærerne«, og at de netop drejede sig om henholdsvis erstatning og om at trække ærekrænkende påstande tilbage. Forordningen af 10. juli 1795 om oprettelse af forligskommissioner i Danmark og i købstæderne i Norge bestemte i § 19, at alle civile sager i almindelighed skulle behandles af kommissionen, og ifølge § 22 skulle tillige fornærmelser, når disse påtales af den forurettede selv, dvs. når de er underlagt privat påtale. Udtrykket »civile sager« betyder altså i denne sidstnævnte sammenhæng sager med privat påtale, der kunne resultere i en offentlig straf. Det kunne se ud, som om forfatterens opfattelse af ærekrænkelssager fra forligskommissionens praksis i 1796, 1797 og 1805 har haft afsmitende virkning på kategoriseringen af materialet fra Rogaland fra 1600-tallets begyndelse.

Kontrakter. Begreberne kontrakt og aftale defineres ikke, heller ikke i kapitel 7, men der gives på grundlag af retspraksis eksempler på kvinders retshandler såsom kaution, pant og lån samt køb og salg. Der tænkes altså på de såkaldte gensidigt bebyrdende aftaler, hvori begge kontrahenter binder sig til at opfylde en formueretlig forpligtelse, i modsætning til de ensidige aftaler såsom gaveaftaler. I en gensidigt bebyrdende aftale må begge parter kunne stole på, at medkontrahenten opfylder sin forpligtelse, og det fundamentale, moralske princip om, at »aftaler bør holdes«, udvikledes historisk via naturretsteorien til et retligt princip, *pacta sunt servanda*, som nedfældedes i DL og NL 5-1-1 og 2. Parternes respektive forpligtelser over for hinanden består typisk af henholdsvis levering af en ydelse, en vare eller et arbejde, eller af betaling af penge. Hvis den ene ikke opfylder eller opfylder for sent eller leverer en mangelfuld vare, vil modparten kunne trække den misligholdende part i retten og kræve opfyldelse

eller erstatning, eller at manglen udbedres. Det ville være fristende at rejse tvivl om gyldigheden af en kvindes kontrakt i tilfælde, hvor der foreligger sådanne komplikationer, men næppe ved de problemfrie retshandler.

Et væsentligt synspunkt fremføres s. 214, hvor der spørges, om man ikke burde have forventet langt flere retssager om underkendelser af kvinders kontrakter, end der faktisk forekommer i den undersøgte retspraksis, såfremt der var en alment udbredt mistro til kvinders rettlige handleevne. Det er et vigtigt synspunkt, hvorved 1700- og 1800-tallets teori, der kraftigt underbygger en sådan mistro, sættes i relief. Forfatterens tolkning af fraværet af sådanne retssager som udtryk for manglende interesse i at underkende kvinders rettlige handleevne er meget vigtig retshistorisk set. Det samme gælder, når forfatteren drager konsekvensen heraf og anser DL og NL 5-1-13 som en »sovende« paragraf, idet den udtaler, at husbond ikke er pligtig at svare til hustruens gæld eller kontrakt, bortset fra to situationer. Den siger ikke, at han ikke må betale hendes gæld med fælligmidler.

Kapitel 3 (s. 37), der bærer titlen »Retten til at indgå kontrakter – fra beløbsgrænse til fælles nytte«, synes at forudsætte, at visse kvindekontrakter var mere acceptable end andre, som det f.eks. fremgår af Christian IV's Norske Lov fra 1604 om køb for en halv mark for bondehustru, for ti mark for en odelshustru og frit slag for adelig hustru, forudsat at manden samtykkede. Med Christian V's lovbøger kom reglen i 5-1-13 om, at hustruen kun måtte råde over fællesboet med mandens viden og vilje, eller hvis han var bortrejst eller på anden måde fraværende, såfremt det bevisligt var til fælles nytte og uomgængeligt nødvendigt. Reglen specificerede ikke kontrakternes art. At kaution var udelukket, også med man-

dens viden, fremgik af NL 1-21-9 (DL 1-23-9), som havde optaget den gamle regel om kaution fra JL II, 64, og hvorefter kvinder og mindreårige ikke måtte kautionere for nogen i forbindelse med en forbrydelse, mens NL 1-21-10 (DL 1-23-10) fastslog, at hustru, som har husbond, eller søn, som er i fællig med sin fader, selv om han er kommet til lav-alder, og mø, uanset hvor gammel hun er, heller ikke må kautionere for penge eller for andet. Men enker måtte gerne kautionere. Det er derfor spændende, at undersøgelsen viser, at en gift kvindes kaution ikke principielt tilsidesættes, idet dog skyldneren blev pålagt at betale sin restgæld selv (s. 113).

Nu brugte 5-1-13 som nævnt den ordlyd, at husbonden ikke er pligtig at svare til den »gæld eller kontrakt«, hustruen gør. Der tænktes øjensynligt på kreditkøb eller andre transaktioner, som medførte en fordringsret. Men der var andre transaktioner, som ikke førte til påtagelse af en gældsforpligtelse. Ved simple kontraktforhold som torvekøb med kontanter, hvor hensynet til omsættens sikkerhed var vigtig, og hvor slægtens interesser ikke stod på spil, ville modstanden mod kvinders retshandler formentlig ikke være overvældende, om overhovedet eksisterende. Købet var fuldbyrdet uden mandens indblanding og derfor uafhængigt af hans samtykke og fællesboets hæftelse.³

En anden transaktion, som ser ud til at have været almindelig i købstadforhold, var kommissionsforhold eller tredjemandsretshandel. Kommissionæren handler på sin hvervgivers regning, men i eget navn, og bliver forpligtet over for en køber i modsætning til fuldmægtigen, som ikke selv forpligtes. Men det gods eller de varer, som er overgivet til kommissionæren til salg, vedbliver at være hvervgiverens ejendom, indtil en køber har opnået endelig ret over det. Kommissionshandlen kan

opfattes som en kvindegünstig kontraksform, hvilket bekræftes af fremstillingen (s. 103). Transaktionen var gyldig, hvis kvinden betalte sin hvervgiver kontant. Hvis hun derimod pantsatte, hvor hun kun havde tingene i depot, eller solgte, hvor hun skulle pantsætte, eller solgte på kredit, når hun skulle sælge mod kontant betaling, kunne hun bringe sig selv i vanskeligheder.

Det er et helt andet kontraktbegreb, vi møder på s. 16-21, nemlig den såkaldte »kønskontrakt« eller »genuskontrakt« som et udtryk for forestillinger om, hvordan mænd og kvinder skal være mod hinanden. Det fremhæves (s. 18), at kønskontrakterne i et samfund kan studeres på »individniveau, på samfundsniveau og på idealplan«, og at de »arves fra generation til generation« ved socialisering af drenge og piger. Det nævnes i den sammenhæng, at det ikke er noget nyt at tænke på forholdet mellem mand og kvinde som et kontraktforhold. Men når der samtidig henvises til, at 1700-tallets »juridiske litteratur« kaldte ægteskabet et ulige selskab med manden som dominerende part, og til, at familiens kontrakt også tjente som samfundsmodel efter paternalistisk tankegang, indtil »oplysnings-tænkerne gjorde det klart, at der var forskel på samfundskontrakt og anden familiekontrakt« (s. 19), forekommer der at være tale om en vis uklarhed. Om det ægteskabelige selskab udtalte juristen Lauritz Nørregaard i sin naturret fra 1784 blandt andet, at »i alle de tilfælde, hvor lovene ikke udtrykkeligt har gjort forskel på mands- og kvinde kønnets rettigheder, der er rettighederne for begge køn lige. Thi i tvivlstilfælde bør formodningen altid være for lighed, som det almindelige.«⁴ Han modificerede den paternalistiske tankegang og opstillede et lighedsprincip på idealplanet, men ikke som samfundsmodel. I øvrigt var det ikke den almindelige dogmati-

ske jura, som bevægede sig ad disse tankebaner, men naturretten.

Ejendomsret og myndighed. Når jeg vælger at behandle disse to emner under samme overskrift, skyldes det deres indbyrdes afhængighed, som også fremgår af bemærkningen (s. 37) om, at »ugifte og gifte kvinders umyndighed kunne altså begrundes ved deres manglende rådighed over ejendom og manglende evne til at indgå kontrakt«. Ejendomsretten er blevet karakteriseret som fire beføjelser, nemlig retten til at råde faktisk ved at udnytte og bruge tingene eller godet, retten til at råde retligt ved at afhænde, pantsætte eller på anden måde bringe den eller det ud i omsætningen, og retten til at lade den eller det være grundlag for kredit som sikkerhed for fordringer, mens den fjerde beføjelse går ud på at lade tingene eller godet falde i arv ved testamente.⁵ Efter denne opfattelse defineres ejendomsretten som visse rådighedsbeføjelser, hvorved den gøres afhængig af evnen til at forpligte sig kontraktretligt.

Enhver myndig kan normalt råde faktisk over sine ting, men ikke retligt, ligesom han eller hun kan indgå i erhvervende retshandler, der ikke forudsætter formueretlig forpligtelse. Der er tale om en betinget ejendomsret. Betingede ejerforhold forekommer også i andre sammenhænge, f.eks. som fælleseje. Et fælleseje kan opstå som samtidigt mellem alle arvinger ved arveladers død. Fælleseje kunne også forekomme i tidsfølge, hvorefter den aktuelle ejer kan være underlagt visse begrænsninger i sin rådighed af hensyn til andres rettigheder (såsom lovbydelse, odel eller lignende). De problemer, som kan opstå, hvor flere personer ejer jord eller andre goder i fællesskab, er beskrevet s. 193-195, hvor også spørgsmålet om, hvem der havde ret til at optræde på de andres vegne, belyses.

Hvorledes skal man da karakterisere det ægteskabelige fælleseje, som er et meget væsentligt element i denne afhandling? Manden var i den valgte periode forretningsfører for fællesejet, der skulle tjene til fyldestgørelse for alle de forpligtelser, han påtog sig, og efter lovens ordlyd kun i meget begrænset omfang for de forpligtelser, hustruen påtog sig. Var det ægteskabelige formuefællesskab et fælleseje i tidsfølge eller et samtidigt fælleseje? Hvis man opfatter ejendomsret som lig med beføjelserne til faktisk og retlig råden, var der i tiden efter DL og NL, og især efter Ørstedes fortolkning af 5-1-13, tale om fælleseje i tidsfølge, idet manden, som havende den aktuelle faktiske og retlige råden, dermed besad den aktuelle ejendomsret, mens hustruen kun havde en eventuel ejendomsret, idet hun først opnåede faktisk og retlig råden efter boets deling ved ægteskabets ophør som følge af mandens død eller ved separation eller skilsmisse, jf. s. 141. Man kan kalde mandens ejerret (over hele boet) »resolutivt betinget« af ægteskabets ophør, som bragte fællesejet til ophør og dermed begrænsede hans ret til en ret over halvdelen, mens hustruens ejerret til den anden halvdel var »suspensivt betinget«, idet den var svævende under ægteskabet og først aktualiseredes ved skiftet efter dets ophør. Hvis man derimod ville følge Winther Hjelms opfattelse af fællesejet, måtte man nå frem til at karakterisere det som et samtidigt fælleseje, hvor hver af parterne også under ægteskabet ejede sin halvdel og havde rådighed over denne.

A.S. Ørsted siges (s. 141) at tolke DL og NL 5-1-13 som en »nødsituationsparagraf«, der ikke handlede om husstandsmedlemmers råderet over fællesboet eller om deres myndighed. Nu handler 5-1-13 efter sin ordlyd faktisk både om hustruens (samt voksen søns eller datters) påtagne forpligtelser med

husbondens vilje eller dog viden, og om forpligtelser påtagne til fælles nytte i en nødsituation, dvs. en uanmodet forretningsførelse ved mandens fravær, den såkaldte *negotiorum gestio*-situation. Der er ingen tvivl om, at lovgiver vidste, hvad han gjorde med 5-1-13. I forarbejderne havde reglen haft en tillægsbestemmelse (4-1-10), hvorefter husbonden, hvis han fik nogen viden om, at hans hustru uden hans vilje sælger, borger og låner, og han ikke gjorde forbud til tinge, selv burde svare dertil,⁶ men den kom ikke med i den endelige udformning. 5-1-13 blev udformet som en regel om hustruens manglende ret til at forpligte ægtemanden, bortset fra de to nævnte undtagelser.

Men den fortolkedes af Ørsted som en regel om hustruens principielle urådighed over fællesboet og dermed som hjemlende hustruens umyndighed, idet han afviste at opfatte 5-1-13's to undtagelser som positive rådighedsregler, der beviste hustruens almindelige myndighed. Ved i stedet at opfatte undtagelserne som fuldmagsregler lykkedes det ham at overbevise både samtidige og efterfølgende jurister i hele 1800-tallet til at slutte fra denne fuldmagskonstruktion til en umyndighedskonstruktion vedrørende hustruen med en form for logik, der nærmede sig den, Erasmus Montanus benyttede sig af, da han beviste, at morlille var en sten: En fuldmægtig behøver ikke at være myndig, hustruer optræder som fuldmægtige, ergo er hustruer umyndige.

5-1-13 kom derfor til sammen med NL 1-21-10 (DL 1-23-10) om forbud mod gifte og ugifte kvinders kautionspåtagelse og NL 3-19-38 (DL 3-17-38) om, at ugift kvinde ikke må frasige sig faderens værgemål, før hun får en ny væрге eller husbond, at danne grundlag for det almindeligt antagne princip om hustruens umyndighed.⁷

Skønt hustruer i Danmark 1899 ved

lov formelt fik fuld myndighed, erkendte professor Deuntzer i sin lærebog fra samme år, at de lovbud, som man hidtil sædvanligt havde påberåbt sig som begrundelse for hustruens umyndighed, i virkeligheden kun viste, at hustruen var inkompetent til at råde over fællesboet, men ikke, at hun var inhabil til på egen hånd at forpligte sig. En anden tolkning havde faktisk historisk været en mulighed. Alligevel følte han sig tvunget til at tilføje, at lovgiver har betragtet det som en selvfølge, at hustruen er umyndig, idet myndighed for hendes vedkommende ville savne et fornuftigt øjemed, når hun ikke måtte råde over sin formue. Derfor opretholdtes umyndighedsfiktionen så længe.⁸

Umyndige var både mænd og kvinder under 18 år samt umyndiggjorte, ligesom sindssyge, der ikke var umyndiggjorte, men i handlingens øjeblik savnede fornuftens brug, blev betragtet som umyndige. Til denne gruppe regnedes gifte kvinder. Det overraskende var, at alle andres status end gifte kvinders blev beskrevet i personretten, mens den gifte kvindes status blev beskrevet i familieretten. Hun var altså på det nærmeste ikke-eksisterende personretligt set, hvorved teorien slap for at begrunde en umyndighed, som i realiteten var et kunstgreb. Med det fyldte 18. år blev både mænd og kvinder personligt myndige og opnåede dermed ret til at oppebære løn eller andre ydelser for personligt arbejde eller tjeneste og til at disponere over samme. Umyndige var ikke afskåret fra alle retshandler, idet de erhvervende retshandler såsom modtagelse af gaver, der ikke medførte påtagelse af forpligtelser, var gyldige, ligesom den umyndige, såfremt den nødvendige formue og fornuft var til stede, antoges at kunne testamentere. Blev der tale om pådragelse af forpligtelser, måtte værgen handle på den umyndiges vegne. Mindreårige mænd mellem 18 og 25

ansås som myndige, men var afhængige af en kurators samtykke til mere indgribende transaktioner.⁹

Reglerne om den gifte kvindes umyndighed udvikledes som nævnt i familieretten, nærmere betegnet i afsnittet om ægteskabets retsvirkninger for henholdsvis mand og kone. Hvis konen ved ægteskabets indgåelse som 18-årig havde opnået personlig myndighed, kunne manden ikke fratage hende denne beføjelse til at påtage sig personlig tjeneste eller arbejde, men han kunne råde over hendes selverhvervede løn, som var en del af fællesformuen. I de 42 år efter loven fra 1857, der gjorde ugifte kvinder i Danmark fuldstændige ved det fyldte 25. år, mistede de automatisk denne myndighed, hvis de giftede sig, også selv om de efter en lov fra 1880 fik selvstændig rådighed over selverhvervede midler og altså for så vidt fik myndighed i forhold til disse midler.

Den særlige umyndighedskonstruktion omkring hustruens retsstilling medførte således i løbet af 1800-tallet en urimelig selvmodsigelse. Hvis en hustru levede i et ægteskab med fuldstændigt særeje og selvstændig rådighed, ansås hun som myndig. Men hvis hun levede i formuefællesskab med rådighed over selverhvervede midler efter 1880, forblev hun umyndig i forhold til fælles midler. Lidet hjalp det at erklære hustruen for generelt myndig (Norge 1888, Danmark 1899). Det gav hende ingen rådighedsret over fællesboet.

I kapitel 13 er både den danske og norske retspolitiske debat belyst med engagement og stor klarhed. Det påpeges, hvor vigtigt det var for både jurister og politikere at gendrive påstanden fra visse dele af den offentlige og politiske debat om, at ægtefæller i virkeligheden ejede hver en halvdel, også under ægteskabet (s. 229ff), en meget levende debat, som bølgede frem og tilbage både i og uden for Christiania.

Man spørger sig i dag, hvordan det var muligt for højtbegavede jurister at leve med denne specielle form for »begrebsjurisprudens«? Der findes et nordisk kildemateriale fra perioden, som kan kaste yderligere lys over, hvad nogle af de involverede jurister mente. Det er forhandlingerne på de to første Nordiske Juristmøder i henholdsvis København 1872 og Stockholm 1875, hvor man netop havde valgt at drøfte ægtefællers formueforhold.¹⁰

Blandt deltagerne i 1872-mødet udtalte professor Goos fra Danmark klart, at man må holde rådigheden over fællesboet ude fra spørgsmålet om hustruens myndighed, og at man ikke »på en gang kan gøre kvinden både myndig og umyndig«, ligesom han tilføjede, at han ikke så nogen nødvendighed for, »at hun overhovedet behøvede at karakteriseres og behandles som umyndig«, fordi der var formuefællig.¹¹ Aschehoug mente, at Goos gik for langt. Han sluttede sig til professor Schweigaard, der i Stortinget havde gjort gældende, at »myndighed er en udelelig Egenskab, at et menneske enten må være myndig eller umyndig, han kan ikke være begge dele på en gang«. Her talte en idealist.

I debatten fra Stockholm 1875 fremhævede professor Deuntzer, at der hverken i dansk eller svensk ret findes udtrykkelig hjemmel for den sætning, at hustruen skulle være umyndig. Her talte han mere frimodigt end i sin lærebøger fra 1892 og 1899. Han omtalte her også norsk ret som værende genstand for en misforståelse, idet man der sluttede fra mandens værgemål og enerettighed til at råde over godset til at betragte det som en selvfølge, at hustruen skulle være umyndig.¹² Det var efter Deuntzer ikke noget problem at indføre en regel om, at gift kvinde kunne være myndig. Det kunne gøres med et pennestrøg. Men at give den gifte kvinde myndighed uden at give hende dispositionsret

ville være »ligesom at give den i ørkenen forsmægtende et bæger, når han ikke får vand«.

Afhandlingen har desværre ikke taget højde for dette tidlige juridiske samarbejde i Norden. Ved at standse undersøgelsen i 1888 inddrages kun det foreløbige resultat af den politiske debat, nemlig at norske hustruer fik formel myndighed og rådighed over selverhvervede midler. Men derved standser den lige før det endelige mål og snyder læseren for det fællesnordiske slutresultat og den for kvinderne tilfredsstillende løsning på de formueretlige problemer, som skete ved de nordiske ægteskabslove, der kom i årene mellem 1920 og 1927.

* * *

Hilde Sandviks afhandling er et flot og grundigt arbejde, helt igennem velskrevet, gennemtænkt og selvstændigt med en række relevante problemstillinger, som virker meget inspirerende på læseren, og som vil blive stående som et værdifuldt bidrag til forskningen. Analysen af det forskelligartede kildemateriale har bragt mange spændende nye tanker for dagen af betydning for såvel den almindelige historiske forskning som for kvindehistorie og retshistorie i særdeleshed.

1. A.S. Ørsted, *Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed, med stadigt Hensyn til Hr. Etatsraad og Professor Hurtigkarls Lærebog*, IV, København 1831, s. 541-543.
2. A.S. Ørsted, *Haandbog over den danske og norske Lovkyndighed, med stadigt Hensyn til Hr. Etatsraad og Professor Hurtigkarls Lærebog*, I, København 1822, s. 527f.
3. Inger Dübeck, *Købekoner og konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske stilling*, København 1978, s. 168-170.
4. Lauritz Nørregaard, *Naturens første Grunde*, København 1784, s. 389-391.
5. Frederik Vinding Kruse, *Ejendomsretten*, I, København 1951, s. 131ff.
6. *Forarbejderne til Kong Kristian V's Danske Lov*, ved V.A. Secher og Chr. Støchel, II, København 1893-94, s. 99 og 366; Inger Dübeck 1978, s. 110-112.
7. Inger Dübeck 1978, s. 111, 115-119.
8. J.H. Deuntzer, *Den danske Familieret*, København 1899, s. 109.
9. A.W. Scheel, *Personretten*, København 1876, s. 72-126.
10. *Forhandlingerne på det første Nordiske Juristmøde i København*, 1872, s. 144-61; *Forhandlingerne på det andra Nordiska Juristmötet i Stockholm*, 1875, s. 14ff.
11. *Forhandlingerne på det første Nordiske Juristmøde i København*, 1872, s. 177-179.
12. *Forhandlingerne på det andra Nordiska Juristmötet i Stockholm*, 1875, s. 124ff.

Litteraturnyt

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG STØRRE TIDSPERIODER

Tim Knudsen: *Da demokrati blev til folkestyre*. Dansk demokatihistorie, bind 1. (Akademisk forlag, 2001). 175 s., 228 kr.

Da jeg i min barndom undrende og længselsfuldt iagttog de etablerede unge, var et af disse forbilleders mange livsstilsvalg den alternative *mikro-makro* mad. Godt 30 år senere er det døbt om til det etablerede »økologisk«. Hvis man – som det givet gælder læseren – har fulgt med i udviklingen inden for humanvidenskaber i almindelighed og efterhånden også historiefaget i de sidste par årtier, vil man vide, at her er bindestregen mellem mikro og makro for længst blevet erstattet af et kontrast- eller *vs*-symbol. I dag repræsenterer »mikro« det nye, betoningen af kultur, af menneskelig handling, af det subjektive, mens »makro« er virkelig gammeldags, noget der oser af struktur, Annales, marxisme og det, der kunne være endnu værre. Det er blevet en dominerende position hos fagets yngre metode- og teoribevidste udøvere at forholde sig skeptisk over for ikke blot historiefilosofiske forestillinger om historiens mening, men også over for forsøg på at forklare lange og »store« historiske forløb. »Hvorfor« er blevet afløst af »hvordan« og makro af mikro.

Meget godt kan man sige om historiefaget herhjemme, men det har nu aldrig været først med det sidste. Faktisk kan man hævde, at det gennem 1900-tallets anden halvdel blev så gammeldags, at det næsten blev ubevidst post-moderne. Hvad jeg tænker på, er, at mens man nok

skrev ganske mange Danmarks Historier, så var viljen til at give denne historie sammenhæng, mening eller retning ikke synderlig udpræget. Læser man fx i de seneste tre manglebindsudgaver af fædrelandets historie (Politikens fra 1960'erne, den »Heerupske« universitetsdanmarkshistorie fra 1970-80'erne og »Polgyllen« fra 1980-90'erne), så vil man ofte undre sig over, at bind x skulle være tænkt som en opfølger i stringent forstand på bind x – 1. Det er faktisk mere end påfaldende, at det eneste nye, større og succesfulde forsøg på at give et sammenhængende bud på en, om end kun moderne, danmarkshistorie reelt forholder sig ironisk og post-moderne til den »store historie«, der angiveligt fortælles. Det er selvfølgelig Søren Mørchs »Sidste Danmarkshistorie«, jeg tænker på.

Midt i mikrohistoriens poststrukturalistiske, subjektivistiske tidsalder er vi imidlertid blevet begavet med en lille bog, der giver et sammenhængende bud på, både hvordan og hvorfor helt centrale dele af »Danmark« er blevet, som det er. Og den er det en ren fornøjelse at læse. Den statsvidenskabelige professor Tim Knudsen leverer nemlig ikke alene en syntese i klassisk makro/strukturhistorisk forstand; han formår at sammen tænke denne historieskrivning systematisk med virknings- eller måske bedre konsekvenshistorie: Igen og igen forklarer forfatteren læseren, hvordan fænomener fra 15-, 16-, 17-, 18- og 1900-tallet fortsat præger samfundslivets politiske (og i nogen grad sociale) institutioner og adfærdsmønstre.

Under den lidt misvisende titel ligger der nemlig en formidabel syntese af statsbygning, administrationshistorie og politisk system- og aktørhistorie. Selv om rammerne er beskudne, og formålet helt evident er nutidigt, trækkes der meget lange linjer bagud. På nogle felter til middelalderen; på andre – og flere – til enevælden. Den overbevisende pointe er, at systemskifter i vid udstrækning er mere retoriske end reelle. Det »demokratiske« Danmark var – argumenterer Knudsen for – mere præget af enevældens normer og strukturer end af det »demokrati«, som en eftertid har villet læse tilbage som en klar brudflade, og det er det såmænd på mange felter stadigvæk. Den ikke mindst fascinerende og tankevækkende kvalitet ved bogen er, at Knudsen sammentænker resultaterne fra sin analyse af dansk statsbygning med resultaterne af undersøgelserne af dansk forvaltningshistorie, hvor han selv var en afgørende drivkraft som både redaktør og forfatter. Herved gives den traditionelle politisk(-parlamentariske) historiskrivning en ekstra dimension, som er særdeles øjenåbnende.

En anden kvalitet med den knudsen-ske makro-tilgang er, at der ikke blot systematiseres, men også kompareres. Der spørges systematisk om, hvor Danmark er både lig og især ulig andre politiske udviklingsmønstre. Og så gives der koncise forklaringer herpå. Knudsen fremstår som en god dansker, der gør en række af vores fællesforestillinger til positive, tilvundne erfaringer. I en demokratisk-politisk optik er Danmark en succeshistorie, hvor Knudsens eget Danmark, konsensus-Danmark, søges bagud i historien. Takket være det komparative perspektiv gøres det imidlertid ikke så lidt mere overbevisende end i de gængse skåltale-nationalhistorier.

Ligger hovedlinjen hos Knudsen således tæt på at være et forsvar for det

næsten førbevidste danske fællesskab, peger en vigtig, om end lidt underspillet tråd i bogen på, at den danske historiske udvikling i høj grad er blevet præget af epoker, som siden er blevet gjort til parenteser i det danske erindringsfællesskab, nemlig enevælden og forfatningskampen. Mens Knudsen i skildringen af forfatningskampen følger den nationale konsensus om, at der i det lange perspektiv var tale om fnidder, der blev løst, så peger han faktisk på flere områder på, hvordan denne periode (som en nøgtørn iagttager fra Mars eller Marseille ville karakterisere som »borgerkrigs-lignende«) afgørende prægede det »demokratiske« Danmark. Forfatningskampen tvang danskerne til at selvorganisere (da staten ikke var en dynamisk aktør), ligesom embedsværkets forsigtige og lukkede karakter også langt hen kan forklares her.

Smålige gemytter ville fremføre, at det ikke er første gang, at Knudsen fremfører sin tolkning. Men det er virkeligt småligt. I stedet bør man glæde sig over, at vi har fået en energisk argumenteret, komparativt orienteret syntese over den centrale moderne politiske danmarkshistorie frem til 1973 på ikke meget mere end 150 sider. Selv om lix-tallet ikke er påfaldende lavt, er siderne (bortset fra orddelingsfejl) særdeles letlæselige. Der er kun tilbage at glæde sig til andet bind.

Nils Arne Sørensen

Søren Bitsch Christensen (red.): *Grundlovens Danmark. Samfund og kultur før og efter 1849*. (Nationalmuseet, Landbohistorisk Selskab og Historisk Institut, Aarhus Universitet, 2000). 90 s., 128 kr.

Grundlovens Danmark består af en række indlæg fra et seminar, afholdt på Nationalmuseet i anledning af 150-års-jubilæet for Junigrundlovens indførelse.

Blandt de fem bidragydere er tre historikere, en etnolog og en museumsinspektør, hvad der har gjort det muligt at anlægge et tværfagligt perspektiv på temaet. Mens Michael Bregnsbos og Dan Charly Christensens indlæg omhandler grundlovens forudsætninger og betydning for den danske moderniseringsproces, beskæftiger Tine Damsholt, Jens Engberg og Jørgen Jensen sig med opfattelsen af »folket« og forvaltningen af denne opfattelse i kulturpolitikken. Fælles for indlæggene er det lange perspektiv og bestræbelsen på at placere grundloven og kulturpolitikken i et længere udviklingsforløb. Endvidere, at kontinuiteten i forløbet understreges, hvad der igen har medført, at grundlovens betydning nedtones i forhold til de sociale og politiske strukturer.

I bogens første bidrag, »Var den danske modernisering et politisk værk?«, diskuterer Michael Bregnsbo statens betydning for moderniseringen. Når det gælder så vitale områder som landboreformerne, skoleloven 1814 og neutralitetspolitikken under den florissante handelsperiode, frakender Bregnsbo statsmagten et selvstændigt initiativ. Statsmagten, hævder Bregnsbo, befandt sig i periferien, mens initiativet var centralt og udsprang fra »det civile samfund«. Denne nedprioritering af statsmagtens rolle i moderniseringen er dog på forhånd givet i betragtning af, at Bregnsbo af »analytiske grunde« har valgt at stramme spørgsmålet om statsmagtens initiativ op til spørgsmålet, om moderniseringen *udelukkende* skete på statsmagtens initiativ.

Langt mere nuanceret er Bregnsbos analyse af den tidlige enevældes betydning for moderniseringsprocessen. Her fremhæves enevældens antiaristokratiske projekt og dens skattepolitik, hvorefter bondebruget af fiskale årsager fastholdtes som den bærende enhed i den danske landbostruktur. Modernise-

ringen kunne således gennemføres på basis af en selvstændig bondeklasse, der formåede at tilpasse sig markedets vilkår uden at møde modstand fra en politisk adelskorporation. Ikke mindst en sammenligning med Preussen og Øst-rig, hvor statsmagten i sin reformpolitik i langt højere grad måtte gå på kompromis med en politisk magtfuld landadel, må understrege betydningen af enevældens egalitære politik for det moderne projekt. Derimod må man sige fra, når Bregnsbo gerne vil tage den amerikanske sociolog Barrington Moores rigide idealtyper til indtægt for demokratiseringsprocessen i Danmark. Moores demokratimodel forudsætter tværtimod en transformation af det traditionelle bondebrug til kapitalistisk stordrift i lighed med udviklingen i England. I hans system er der ikke plads til det skandinaviske selvejende bondebrug, det være sig nok så markedsorienteret, hvad Moore da også selv indrømmer.

»Det moderne projekt« er også temaet for Dan Charly Christensens indlæg, og ligesom Bregnsbo lægger han på det politiske niveau afgørende vægt på arven fra enevælden. Havde landboreformerne været til afstemning, var de nemlig utvivlsomt blevet stemt ned! Christensen peger her på erfaringen fra stænderforsamlingerne, hvor godsejerne og borgerskabet nægtede at fortsætte i reformperiodens spor. Men hvor Bregnsbo trækker linien tilbage til den tidlige enevælde, fremhæver Christensen statskuppet i 1784 som den afgørende faktor. Med kuppet søsattes nemlig den »opinionsstyrede enevælde«, der kunne gennemføre landboreformerne som »en 'despotisk' beslutning 'fra oven', taget af en alliance med statskuppets progressive godsejere og intelligensen« (s. 31). Dette gjaldt vel at mærke reformernes politiske aspekter, mens deres tekniske og driftsøkonomiske sider udsprang »fra neden« af det civile

samfund, dog ikke fra bønderne, men fra akademikere, embedsmænd og godsejere.

Analytisk opdeler Christensen således moderniseringsprocessen i dens økonomiske og dens konstitutionelle spor, og konstitutionelt tillægges statskuppets opinionsstyrede enevælde en langt mere afgørende indflydelse end grundloven. Det forekommer dog lidt uklart, om Christensen tager termen »opinionsstyret enevælde« for pålydende. På den ene side lægger han meget vægt på udviklingen af nye opinionsdannende institutioner som pressen og foreningslivet, men på den anden side medgiver han, at den opinionsstyrede enevælde i praksis hentede sin legitimitet fra den offentlige mening »i den fortolkning, regeringen foretrak« (s. 35). Og mon ikke det var sådan, det forholdt sig? Den opinion, som »styrede« enevælden, var nemlig i ganske høj grad en regeringsopinion, behændigt manipuleret af dygtige propagandister som Colbjørnsen og Reventlow. Opinionen var knap nok en »civil« opinion, og det samme gælder i øvrigt 1700-tallets statspromoverede, statsunderstøttede og statskontrollerede selskaber. Tilbage bliver kun de politisk enormt overvurderede klubber, der jo blev underlagt kontrol fra 1780, uden at denne blev ophævet af »den opinionsstyrede enevælde«.

De følgende tre indlæg om »folk«, »kultur« og »kulturpolitik« har redaktionen sammenfattet under den brede fællestitel »Kultur før og efter 1849«, hvad der meget godt afspejler de vidt forskellige indfaldsvinkler, som forfatterne har anlagt på deres tema. Etnologen Tine Damsholts perspektivrige bidrag, »Kulturen og folket«, er lagt an som en idé- og begrebshistorisk analyse af termen »folk«. Oplysningstidens patriotiske og kosmopolitiske betydning af begrebet »folk« som et kontraktbun-

det politisk fællesskab af borgere adskilles analytisk fra 1800-tallets nationale betydning, hvorefter folket er en kulturelt og historisk sammenvokset enhed. Det er Damsholts tese, at i tiden omkring grundloven løb de to betydninger sammen i opfattelsen af oldtiden og bondekulturen. Bondekulturen opfattedes nemlig på en gang som rudimenter af oldtidens oprindelige »folkefrihed« og som bærer af den særlige nationale egenart. Denne opfattelse betød samtidig, at oplysningstidens civilisationsprojekt over for bondestanden transformeredes til det nationale vækkelsesprojekt, at genopvække den slumrende folkeånd. Det klinger jo umiskendeligt Grundtvigsk, og Grundtvig er da også en af Damsholt hovedkilder, men en anden er historikeren C.F. Allen, der er nok så repræsentativ for den hegemoniske, borgerlige intelligens. Damsholt har baseret sin analyse på et alsidigt materiale, men det forekommer alligevel besynderligt, at forfatteren slet ikke har trukket på forhandlingerne i den grundlovgivende rigsforsamling, der må opfattes som et manifest over de holdninger, som her var i spil. Endvidere savner man Ole Vinds grundlæggende arbejde om Grundtvigs historiefilosofi. Her diskuteres jo også Grundtvigs forudsætninger i Herder, hvis tænkning Damsholt i øvrigt kun inddrager på anden hånd i form af Isaiah Berlins arbejde fra 1976.

Med Jens Engbergs sprogligt vitale tour de force gennem 200 års kulturpolitik – fra de Moltkers og Bernstorffers aristokratiske kulturpolitik over den sene enevældes borgerlige kulturpolitik og frem til velfærdssamfundets »ikke-kulturpolitik« – er vi ovre i en helt anden boldgade. Snarere end en analyse er der tale om en kulturpolitisk dommedagsprædiken, hvis bedrøvelige konklusion munder ud i, at der aldrig er blevet skabt et reelt kulturpolitisk alternativ til borgerskabets elitekultur, selv om den-

ne allerede kulminerede med enevældens fald. Bevares, den borgerlige kulturpolitik har været under angreb – fra bønderne, fra grundtvigianerne, fra kulturradikalismen, fra socialdemokratiet, fra rindalismen og fra ungdomsoprøret – men uden at den borgerlige kulturs dominans er blevet brudt. Den store kulturpolitiske taber er den borgerliggjorte arbejderklasse, fordi den tidlige arbejderbevægelse og siden socialdemokratiet efter Bomholts korte mellem-spil med *Arbejderkultur* i 1932 strakte våben over for den kulturelle overmagt, indtil partiets kulturpolitik nu er blevet »politikløs« – en ikke-politik – i bestræbelsen på at inddæmme rindalismen fra højre og ungdomsoprøret fra venstre.

Det er svært at forholde sig analytisk til så generelle udsagn, ironien stritter i alle retninger, men så kan denne anmelder vel også tillade sig et slag på tasken og i det store og hele tilslutte sig Engbergs opfattelse af en ubrudt borgerlig dominans, når det gælder opfattelsen af, hvad der er legitim »kultur«, og man kunne tilføje, legitim politisk adfærd. Spørgsmålet bliver så *hvorfor*, og her kunne denne anmelder godt efterlyse nogle kultureksterne forklaringsfaktorer, men dem er der ikke mange af og kun i en aldeles uforpligtende form. Engberg har ellers sine teoretiske anfægtelser vedrørende valg af tema. Kulturpolitikken hører jo til overbygningen, og undervejs føler han det derfor fornødent – sådan en passant – at understrege basis' primat, men i det afsluttende noget påklistede afsnit om »Grundlovens fornyelse og kulturpolitikken« synes Engberg at løbe sur i sine egne præmisser. Basis kommer før overbygningen, konstateres det, og den nødvendige fornyelse af grundloven kræver derfor en fornyelse af samfundet. Så vidt så godt, men samtidig skal denne fornyelse af samfundet ifølge Engberg

komme fra kulturpolitikken, fordi samfundet i sin nuværende form er »stagneret på en måde, så det ikke længere fornyr sig« (s. 72f). Det er muligvis dialektisk, men dialektisk materialisme er det ikke.

Mens »folket« for Damsholt er en ideologisk og diskursiv konstruktion og for Engberg en manipuleret underklasse, er det for museumsinspektør Jørgen Jensen nærmest en kvantitativ størrelse. Jo større publikum, jo mere folk. Den offentlige og gratis adgang til museerne betød nemlig, at kunsten blev tilgængelig for folket eller med Jensens formulering: »for andre mennesker end de nogle tusinde få, der havde vænnet sig til at betragte kunsten som deres private ejendom« (s. 83). Det nye museumskoncept skyldtes et lykkeligt, men spændingsfyldt samarbejde mellem det museumspolitiske trekløver Christian VIII, Christian Jürgensen Thomsen og N.L. Høyen. Scenen var Det kongelige Male-ri-galleri på Christiansborg, og i gnidningerne mellem de tre mænd personificerede det stadige kulturpolitiske paradoks mellem folkelighed og elitærisme. Det var nemlig den aristokratiske Christian VIII, der stod for en populistisk indkøbspolitik, mens den »demokratiske« Høyen med sit nationale dannelsesprojekt stod for en elitær. Analysen er således såre perspektivrig for nutidens museale debat – oplysning eller events – mens politiske endsige sociale analyser ikke er Jensens sag. Bondevennernes rindalistiske kulturpolitik i rigsdagen kaldes »utilsøret klassepolitik«, mens der ikke synes at være den samme forståelse for de nationalliberales klassepolitik, der fik Høyen til programmatisk at erklære, at kunsten var for alle, men så sandelig også fik ham til at påtage sig rollen som formynder for det folk, han ville åbne kunsten for. Denne holdning kaldes af Jensen for »formynderisk«, men med Engberg kan man vel

tage skridtet videre og karakterisere den som borgerlig kulturpolitik og håndfast internalisering af borgerlige værdier. I den forstand har Jensen klart demonstreret sin tese, nemlig at »museerne kan være et centralt og aktivt instrument i kulturdebatten« (s. 86).

De kritiske bemærkninger, som her er gjort gældende, skal ikke tilsløre, at der er tale om en spændende og perspektivrig publikation med velvalgte og i flere tilfælde utraditionelle illustrationer. Bidragyderne har tydeligvis fået temmelig frie hænder, men det er alligevel lykkedes redaktøren at sammenfatte de meget forskellige indlæg i en beundringsværdig klar og instruktiv indledning. Indlæggenes karakter af foredrag spores i den til tider nok så håndfaste gennemførelse af de prægnante teser, men det lægger genren delvis op til i betragtning af de centrale spørgsmål, som er på spil inden for det korte omfang.

Man kunne måske indvende: »Hvor blev grundloven af«? Men det forekommer at være en rimelig konsekvens af det anlagte strukturelle perspektiv, det være sig de sociale eller de ideologiske strukturer. Det er bemærkelsesværdigt og efter min opfattelse også rimeligt, at de indbyrdes meget forskellige indlæg er enige om at tildele enevældens samfundsform den grundlæggende rolle i moderniseringen af Danmark og at anskue grundloven i dette perspektiv.

Niels Clemmensen

Jens Engberg: *Det heles vel. Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven om sundhedsvedtægter i 1850'erne til miljøloven i 1974.* (Miljøkontrollen, Københavns Kommune, 1999). 524 s., 298 kr.

Anledningen til bogen er 25-års-jubilæet for Miljøkontrollen i Københavns kommune. I den sammenhæng er det en

meget usædvanlig jubilæumsbog, som Jens Engberg har skrevet, idet den slet ikke handler om de 25 forgangne år, men om de foregående 125 år. Og sigtet er langt bredere end Københavns kommune – det er landsdækkende, om end København i visse kapitler udgør eksemplet – og mange af illustrationerne er fra hovedstaden.

Gennemgående er det en meget velskrevet bog, som Århus-professoren har begået. Den handler om den politiske kamp omkring miljøspørgsmål, frem til miljøet blev et så stort problem, at det fik sit eget ministerium i 1971, først kaldet Ministeriet for Foreningsbekæmpelse og fra 1973 Miljøministeriet. Problematikken gik i begyndelsen under betegnelsen omgivelseshygiejne, og det var først så sent som i 1960'ernes anden halvdel, at betegnelsen forurening dukker op i betydningen forringelse af omgivelsernes kvalitet sammen med ordet miljø. Det er ikke ensbetydende med, at der ikke var »miljøproblemer« før, endside at de ikke var erkendt politisk, og at der var et omfattende politisk spil herom både blandt politikere og embedsmænd. Tværtimod, og det er netop denne politiske kamp, som bogen handler om.

Bogen forfølger konsekvent »den blå linie«, som Lars Lundgreen kaldte den på den nordiske historikerkongres i 1991 i Umeå – det er forureningslinien inden for miljøpolitikken over for »den grønne linie«, som er beskyttelse af dyr, planter, fortidsminder og mindre landskaber af æstetisk værdi, som i dag er suppleret af kulturmiljøet – forstået som større helheder af historisk indhold. Den blå linie udmøntes som fire spor, der forfølges separat i lovgivningen og den politiske debat helt fra de første sundhedsvedtægter i 1850'erne. Der er tale om netop sundhedsspørgsmålet (mennesker), om giftlovgivningen (jord – lidt forenklet udtrykt), om vandløbs-

lovgivningen (fersk vand) og endelig fiskerilovene og havforureningen (det åbne vand).

Engberg analyserer til tider meget tæt lovgivningens tilblivelse med baggrund i ikke bare Rigsdagstidendes debatter, men også tilblivelsen af de forskellige love, udvalgsarbejder med baggrund i ministerielle arkivalier og i enkelte tilfælde notater m.m. fra privatarkiver og samtidige interviews (omkring dannelsen af ministeriet i 1972). Til gengæld har forfatteren bevidst fravalgt nutidige interviews med involverede aktører, idet han ikke tillægger dem den store kildeværdi. Hvad forfatteren også bevidst har afgrænset sig fra, er at beskrive og analysere forureningen i samfundet – det bliver udelukkende belyst som et politisk problem: de emner, som politikerne tager op for at eksemplificere deres holdning. Det har f.eks. betydning, når han vælger at følge lovgivningens fire spor frem for at se på udviklingen i samfundet som helhed. Der er dog i bogen nogle udmærkede tilstandsbeskrivelser over produktion, boligforhold og forurening i København i henholdsvis 1850'erne og 1950'erne, baseret på sekundært materiale, ligesom der i et par tilfælde undervejs går i dybden med nogle centrale eksempler, f.eks. Mølle Papirfabrik ved Næstved.

En gennemgående afvejning i miljøpolitikken har været forholdet mellem udstrakt respekt for ejendomsretten og hensynet til at beskytte mennesker og miljø mod forurening. Den siden 1849 grundlovssikrede ejendomsret kan tolkes som en ret til at udnytte sin ejendom på optimal måde og producere på en måde, der giver det bedste udbytte, uanset hvilke restprodukter det måtte kaste af sig, både på egen grund og til naboer og videre ud i vandløb og det åbne hav. Beskyttelseshensynet tager sigte på at beskytte både arbejderne i produktionen samt naboer og miljøet mod disse frem-

mede, forurenende stoffer, som kunne være øjeblikkeligt giftige eller have langtidsvirkende effekt. Men for at kunne tage disse beskyttelseshensyn til »det hele vesle« må man erkende virkningerne, hvoraf nogle er mere åbenlyse end andre. Således er det ikke så underligt, at interessen først koncentrerede sig om at beskytte arbejderne i produktionen og sikre sunde boligforhold, herunder også kloaker, mens det først fra 1960'erne er erkendt, at det kan have langtidsvirkninger at udlede alle mulige stoffer ud i det åbne hav, ikke bare giftstoffer, men også næringsstoffer (kvælstof, fosfor) fra en landbrugsproduktion. Det politiske styrkeforhold angiver, hvor man finder balancen mellem disse to hensyn.

Et andet gennemgående dilemma i miljøpolitikken har været, om den skulle udøves decentralt eller centralt. I 1850'erne var der stor diskussion mellem Sundhedskollegiet, Justitsministeriet og Rigsdagen om, hvor myndigheden på sundhedsområdet skulle ligge – de første ønskede selvfølgelig en central placering. Enden blev en helt decentral, hvor det var op til de enkelte købstæder og sognekommuner, om der skulle laves sundhedsvedtægter, dog efter en justitsministeriel model. Det er stadig i dag et gennemgående politisk spørgsmål, hvem der på forskellige spørgsmål skal have miljømyndigheden i hænderne: kommuner, amt eller stat.

Et tredje gennemgående emne har været, hvilken gruppe af embedsmænd der skulle have miljøarbejdet i hænde, om det skal være generalister som jurister eller specialister som læger og senere biologer. Det var et diskussionsemne og genstand for en forvaltningspolitisk kamp allerede i 1850'erne og var det i endnu højere grad i 1970'erne i forbindelse med etableringen af det nye miljøministerium og den nye Miljøstyrelse.

I forbindelse med etableringen af det

nye ministerium påviser Engberg, at det var efter svensk model, at Socialdemokratiet arbejdede med en samling af alle miljøspørgsmål, der hidtil havde været spredt ud over seks forskellige ministerier (Indenrigs-, Arbejds-, Handels-, Landbrugs-, Fiskeri- og Kulturministeriet), og fik Jens Kampmann som sin første minister, da Krag i 1971 dannede regering efter VKR-regeringen. Kampmann havde været partiets ordfører i forureningsspørgsmål og deltaget i partiets udvalgsarbejde vedrørende landsplan og miljøværn (røg-, støj- og møgudvalget). Men egentlig var det Socialistisk Folkeparti ved Morten Lange, der havde fremført miljø sagen som et politisk middel i Folketinget 1964-65, da han ændrede en debat om bekæmpelsesmidler til en generel debat om forureningsproblemer og den industrielle produktionsmåde. I det hele taget var det jo oplagt for venstrefløjen at tage problematikken op, mens det i højere grad var op til partierne på højrefløjen at forsvare erhvervsinteresser i landbrug og industri. Disse parter blev i høj grad hørt, når der var udvalgsarbejde omkring konkrete love, mens fiskeriinteresserne i højere grad var ude på et sidespor, også når det drejede sig om en central lov som ferskvandsfiskeriloven 1896-97.

De anførte begrænsninger i bogens sigte fratager ikke, at der nu er skrevet en stor flot, til tider velillustreret bog om forureningspolitikken herhjemme, som på grundlag af primære kilder belyser den politiske erkendelse af miljøproblemerne og intrigerne blandt embedsmænd, politikere og erhvervsinteresser om at finde en løsning herpå. Tilbage står så den mere vanskelige opgave at få beskrevet udviklingen i forureningen, som gav grundlag for politikken. Det vil være en helt anden bog, med et helt andet kildemateriale.

Per Grau Møller

Karen Hjort og Anette Warring (red.): *Handlingens kvinder.* (Roskilde Universitetsforlag, 2001). 220 s., 185 kr.

Antologien *Handlingens kvinder* indeholder syv fortællinger om kvinder, der gjorde en forskel i den lille eller den store historie. Artiklerne bevæger sig kronologisk gennem tiden fra 1600-tallet op til første halvdel af det 20. århundrede og beskriver samtidig en bevægelse fra kvinder, der virkede i privatsfæren over det sociale og uddannelsesmæssige til det politiske liv. Bogen lægger vægt på at beskrive, hvordan de udvalgte kvinders handlinger og liv flyttede grænserne for det, der var muligt for andre kvinder, og dermed bandede vejen mod kvindefrigørelse og en mere lige samfundsdeltagelse.

I det første bidrag, »Kampen for en national identitet – Birgitte Skeel (1638-99)«, fortæller Grethe Ilsø om Birgitte Skeels liv i lyset af samtidens generelle udvikling, tankegods og store begivenheder. Her lægges især vægt på tabet af Skåne som dansk land og den betydning, det havde i skabelsen af dansk og svensk national identitet. Læseren følger Birgitte Skeels liv fra fødsel til død, gennem tre ægteskaber og personlige op- og nedture. Fortællingen om det private knyttes på elegant vis sammen med samtidens politiske spil og udvikling.

Karen Hjorth skriver i næste bidrag, »Ikke helt lykkelig, men heller ikke ganske nedtrykt – Christiane Louise Warnstedt«, om den ældre søster, der på grund af faderens tidlige død og familiens fattigdom ikke får uddannelse og bliver gift, men tjener til livets opretholdelse først som selskabsdame i de adelige kredse og senere som en form for husholderske hos sin yngre søster, grevinde Schulin på Frederiksdal. Christiane Louise Warnstedt arbejdede gennem hele livet for at holde sammen på fami-

lien og holde den økonomisk på ret køl, og det er i højere grad disse evner end forholdet mellem familiens historie og den almindelige samfundsudvikling, som er Karen Hjorths ærinde.

Helle Lind bruger i artiklen »Endnu ikke gift – enker i København i første halvdel af 1800-tallet« ikke en gennemgående persons livshistorie, men en række forskellige eksempler til at underbygge sin undersøgelse af de omstændigheder, som enker levede under i datidens samfund. Udgangspunktet for interessen i enkernes liv og levned er den rolle, som deres selvstændige status i samfundet spillede som udgangspunkt for kvindefrigørelsen. Historierne om enkefru Rørbye og enkefru Marstrand fortæller, hvordan ejendomsbesiddelse for disse kvinder blev nøglen til at holde sammen på familien og se sine børn godt i vej. Vel at mærke uden at være nødt til at gifte sig igen. Artiklen noterer sig en tendens til, at enkerne, hvis de kunne klare sig selv, værdsatte deres selvstændige status så meget, at de undlod at gifte sig igen. Artiklen fortæller også om erhvervsdrivende enker og om, hvordan enkernes husstand var indrettet, og den munder ud i at se de selvstændige enkers liv som samfundets eksempel på, at kvinder kunne klare sig selv, hvis de fik lov.

Med næste artikel bevæger antologien sig væk fra den private historie og over mod historierne om de kvinder, hvis indsats i højere grad kom hele samfundet til gavn. Adda Hilden beskriver i »Noget til det almindelige Bedste – den danske diakonissestiftelses oprettelse og første tiår, 1863-73«, hvordan især to kvinders indsats var udslagsgivende for denne institutions etablering. Gennem brevvekslingen mellem Dronning Louise af Danmark og stiftelsens første forstanderinde, Louise Conring, beskrives det pionerarbejde, der lå til grund for, at diakonissestiftelsen blev etableret i

Danmark og efterhånden fik til huse i et imponerende byggeri på Frederiksberg i København. Artiklen beskriver, hvordan de to kvinder i samarbejde formåede at overvinde kirkens og samfundets skepsis og modstand mod deres ide og gøre den til en succes. Også her gøres betydningen for kvindebevægelsen tydelig, idet de mange kvindelige erhverv, der blev skabt gennem det religiøse hjælpearbejde, fremhæves, sammen med det faktum, at de kvinder, der gik i stiftelsens tjeneste, kom under forstanderindens myndighed – og dermed under kvindelig fremfor mandlig myndighed.

I antologiens næste bidrag, »Visioner og kamplyst – håndarbejds lærer Dorothea Heckscher«, beskriver Minna Kragelund med udgangspunkt i Dorothea Heckschers virke udviklingen i den danske håndarbejdsundervisning og diskussionen af, hvilket fagligt niveau den skulle befinde sig på. Den udbredte håndarbejdsundervisning havde til formål at gøre pigerne selvhjulpne og i skolen lære dem et håndværk, som mange hjem, fx arbejderhjemmene, ikke længere kunne tage sig af. Derudover havde undervisningen også et rent opdragende formål. Hvor andre af samtidens håndarbejds lærere slækkede på kravene til det selvhjulpne og i stedet så det som skolens opgave, at pigerne fra arbejderhjem fik produceret tøj til at have på kroppen, holdt Dorothea Heckscher strengt på sine fagligt høje krav og kæmpede for anerkendelsen af lærerindeuddannelse i håndarbejde. Men på trods af sin store faglige kompetence og betydning for faget har hun ikke haft nogen plads i historien, før Minna Kragelund fandt hendes historie frem.

Intentionerne bag en anden uddannelse kommer frem i Bente Rosenbecks artikel »En fribåren social skole – da det sociale hjælpearbejde blev til en uddannelse«. Her beskrives grundlæggelsen

af og målene med Den sociale Skole (1937) og Mødrehjælpen (1939). Med udgangspunkt i de to kvindelige drivkræfter bag skolen, Manon Lüttichau og Vera Skalts, gennemgås diskussionen af Mødrehjælpens etablering som selvstændig institution og i sammenhæng hermed skabelsen af socialrådgiveruddannelsen på Den sociale Skole. Det var grundlæggende Mødrehjælps projekt at gøre den enlige mor til en fuldgældig borger via hendes arbejde og økonomiske selvstændighed. Artiklen analyserer, hvordan Mødrehjælpen dermed gjorde arbejde og moderskab til forenelige størrelser. Resultatet var, at de enlige mødre var med til at bryde den normative kvinderolle, billedet af den ikke arbejdende mor, og indvarsle en ny kvinderolle, hvor det både var muligt at have børn og arbejde. De enlige mødre får i artiklen tildelt rollen som de kvinder, der flyttede grænserne for det mulige for andre kvinder.

Hanne Rimmen Nielsens bidrag til antologien, »I Folkeforbundets tjeneste – Henni Forchhammers rejsebrev fra Genève 1920-37«, er det sidste og ubetinget også det længste. Det slutter rejsen fra kvinders indsats i den private sfære til den politiske med historien om

den eneste danske kvinde, som deltog i den delegation, den danske regering sendte til det første Folkeforbundsmøde i 1920. Hun var med til at præge Folkeforbundets arbejde de næste 17 år som fast repræsentant for Danmark, især på områder, der i Folkeforbundet arbejde blev typiske »kvindeområder« som handel med kvinder og børn samt gifte kvinders statsborgerret. Hun er eksemplet på, at også i international politik var kvinders indsats i det 20. århundrede begyndt at gøre en forskel, især på specifikke områder, der lå nærmere det socialpolitiske end det sikkerhedspolitiske.

Generelt er artiklerne velskrevne og godt formidlet. De giver et interessant billede af kvindehistorier i Danmark og deres betydning både for samfundsudviklingen som helhed og kvindefrigørelsen og ligestillingen specifikt. Antologien ønsker at vise mulighederne for at skrive kvindehistorie på baggrund af det eksisterende kildemateriale, et formål, der opfyldes afslutningsvis med en gennemgang af de arkivalier, som de enkelte artikler bygger på. En god indgang til yderligere forskning i kvindehistorie og læseværdige artikler i sig selv.

Nina Koefoed

OLDTID OG MIDDELALDER

Jørgen Jensen: *Danmarks Oldtid*. Bind 1: Stenalder 13.000-2.000 f.Kr. (Gyldendal, 2001). 624 s., 499 kr.

I Danmark er der tradition for sammenfattende genfortællinger af forhistorien med appel til den store del af befolkningen, der er interesseret i de ældste tider. Jørgen Jensen sætter selv sin fremstilling ind i rækken af værker om oldtiden begyndende med J.J.A. Worsaaes *Dan-*

marks Oldtid fra 1843, S. Müllers værk fra 1892 og J. Brøndstedts trebindsværk fra 1938-40. I den mellemliggende periode har Jørgen Jensen selv skrevet en sammenfatning af dansk forhistorie som bind 1 af *Dansk Socialhistorie*, »Oldtidens Samfund. Tiden indtil år 800«, der udkom i 1979, og bidraget med to bind om bronzealderen til forlaget Sesams *Danmarkshistorien*. *Oldtiden* fra 1979-81.

Jørgen Jensen nævner, at disse beretninger om danskernes ældste historie udkommer i perioder, hvor danskerne oplever, at forandringer i verden omkring os udfordrer vores selvforståelse og vores opfattelse af os selv som nation. Hvor arkæologien tidligere har tjent til at støtte nationalfølelsen, mener Jørgen Jensen, at fordybelse i menneskets historie i dag kan ses som led i kampen for at bevare den kulturelle mangfoldighed trods en omsiggribende globalisering.

Det er ingen hemmelighed, at arkæologien som videnskab har været udnyttet og misbrugt til at underbygge etniske og nationale tilhørsforhold. Jørgen Jensen går i rette med disse forsøg på sammenkædning af race, sprog og kultur i en diskussion af teorier om indoeuropæiske sprog og folkevandringer.

I denne fremstilling af menneskets udvikling er det nationale aspekt nedtonet. Danmark ses som en del af det europæiske kontinent med udblik videre ud i verden, hvor det er relevant, f.eks. vedrørende udviklingen af de tidligste mennesker og landbrugets oprindelse. I flere kapitler inddrages den samtidige udvikling i det øvrige Europa som baggrund for forståelsen af ændringer i Danmark. Det betones, at menneskene i Danmark indgik i et netværk af forbindelser, der har strakt sig over store del af kontinentet. Etnografiske eksempler viser, at disse forbindelser kan være formidlet gennem udveksling af gaver eller ægtefæller eller gennem forskellige former for handel. Herigennem blev menneskene i det danske område gjort bekendt med teknologiske nyskabelser og kulturelle ændringer i andre egne.

Tidligere blev overbefolkning og fødevarekrise ofte brugt som argument for, at de lokale samfund var modtagelige for nye impulser udefra. I denne bog anses det for givet, at mennesker basalt set altid konkurrerer med hinanden.

Menneskene ses som sociale stræbere, der konkurrerer indbyrdes som enkeltpersoner eller som gruppe om højere status. Højere status eller rang i samfundet opnås gennem erhvervelse af luksusgenstande, udveksling af gaver, afholdelse af store fester eller religiøse ceremonier samt opførelse af monumentale anlæg. Denne opfattelse af dynamikken i forhistoriske samfund svarende til dansk stenalder er inspireret af en række etnografiske studier blandt andet på Ny Guinea og blandt nordvestkystindianerne i Amerika. Det er en udbredt opfattelse blandt tidens arkæologer og afspejler vel vores selvforståelse her ved begyndelsen af det 21. århundrede.

»Altid er det landskabet, som er rammen om fortællingen af menneskets ældste tider her i landet«, skriver Jørgen Jensen. Overskrifter som »Den åbne tundras jægere«, »De vejløse skove«, »Et ørige bliver til«, »Det rige land«, »Bygd ved bygd i skoven« og »Det rituelle landskab« viser, hvorledes foreningen af landets og menneskenes udvikling går op i en enhed, der bringer minder om Johs. V. Jensen. Med udgangspunkt i landskabet beskrives det naturgivne grundlag for menneskenes levevilkår med diskussion af landets geologiske udvikling og klima, forholdet mellem hav og land, ændringer i flora og fauna samt ikke mindst menneskets anvendelse af landet. Ved hver ny periode gives en udførlig indføring i tidens landskab, ofte suppleret med en levende beskrivelse af en enkelt lokalitet og dens omgivelser. Det er spændende læsning fyldt med oplysninger.

Fangstfolkenes foretrukne bytte på land og i havet beskrives sammen med de forskellige fangstmetoder, som redskaberne vidner om. Bopladsene, sæsonvise jagtstationer og basisbopladsere, fremlægges med deres fund af genstande og hustomter. Grave og særligt deko-

rederede genstande, kaldet magiske genstande, samt offernedlæggelser giver et indblik i den religiøse forestillingsverden. Dette stof præsenteres for hver af de store tidsperioder: Hamburg-, Federmesser-, Bromme-, Maglemose-, Kongemose- og Ertebølletid fra jægerstenalderen og Tragtbægertid, Enkeltgravs- og Grubekeramisk tid samt Dolktid fra bondestenalderen. En enkelt indvending her kunne være, at det er vanskeligt at få et overblik over det samlede redskabsinventar fra en periode. Ledetypernes kronologiske forløb præsenteres, men det er svært at overskue deres samhörighed med andre grupper af genstande.

Det gammelkendte stof såvel som nye og endda endnu upublicerede fund fremlægges sammen med de nyeste tolkninger. Mærkeligt nok er der en meget ujævn mængde af viden og af nye fund fra de enkelte perioder, hvor meget lidt nyt er kommet frem om Maglemose- og Kongemose-tid samt Enkeltgravs- og Dolktid. Væksten er især sket inden for Ertebølle- og Tragtbægertid, dvs. tiden umiddelbart før og efter agerbrugets indførelse. Det afspejles også i bogen, hvoraf halvdelen omhandler denne periode på i alt 2.600 år ud af de ca. 13.000 år, stenalderen varer i Danmark.

Ekspllosionen af viden om sen jægerstenalder og de tidlige bønder skyldes en målrettet forskningsindsats kombineret med mange års intensivt feltarbejde. Rekognosceringer har afdækket en mængde nye fund, især bopladser, og givet et langt mere detaljeret billede af bebyggelsesmønstret. Udgravninger har givet indblik i flere typer af bopladser foruden fiskegærder ud for kysten. En række grave er dukket op fra jægerstenalderen. Helt nye anlægsformer som træbyggede grave i langhøjene, de store samlingspladser og stendyngegravene er fremkommet inden for bondestenalderen i de seneste årtier.

Hertil kommer nye undersøgelsesme-

toder. Udgravninger under vandet belyser sunkne kystbopladser, slidsporsanalyser viser den oprindelige anvendelse af flintredskaber. Analyser af knogler af fisk, fugle og pattedyr indikerer, hvor stor en del af året en plads har været benyttet, hvilke fangstformer der har været i anvendelse, og eventuelt om man har handlet med andre. Menneskeskeletter fortæller om sundhedstilstand, levealder og traumer efter vold. Isotopanalyser af knogler kan vise, om dyr og mennesker har indtaget landbaseret føde eller føde fra havet. Pollenanalyser blotlægger miljøet omkring den enkelte boplads og fortæller, i hvilken grad menneskene manipulerede deres omgivelser, eller hvilken form for landbrug der blev drevet. Geologiske undersøgelser hjælper med kortlægning af klimaet og datidens kystlinjer. Hertil kommer mere præcise dateringsmetoder ved hjælp af kulstof 14-analyse, dendrokronologi og termoluminiscens.

Jørgen Jensen fremhæver, at arkæologi er en universalvidenskab, der studerer alle aspekter af menneskelig udvikling. Tværfaglige undersøgelser bidrager i høj grad til at øge mængden af informationer om menneskets levevilkår i oldtiden. Socialantropologiske studier inddrages også løbende som eksempel på andre samfunds normer vedrørende forbrug af velstand, ejendomsforhold og styreformer, der kan være beslægtet med de fænomener, vi ser i forhistorien. Præcist, hvad der ligger bag de ændringsprocesser, vi ser i oldtiden, får vi aldrig at vide, men kendskabet til andre samfundsformer giver inspiration til nytænkning.

Et eksempel herpå er diskussionen om agerbrugets indførelse blandt de tilsyneladende velfungerende Ertebøllefangstfolk. I denne sidste del af jægerstenalderen giver gravene et indblik i de sociale forhold i samfundet. Med mængden af gravgoods som målestok ser

det ud, som om ældre mænd og unge kvinder havde høj status. Måske var de ældre mænd styrende i samfundet og arrangerede blandt andet ægteskabsalliancer, hvor de unge kvinder udgjorde et værdifuldt bindeled mellem forskellige lokalsamfund.

Kommunikation med andre samfund dokumenteres af importerede genstande som f.eks. kvindesmykker af tandperler fra dyrearter, der på den tid var uddøde i det østlige Danmark og snarest måtte hentes i Sverige. Økser af eksotiske bjergarter fra Mellemeuropa samt pottemageriets indførelse vidner om samkvem med agerbrugssamfund på kontinentet. Genstande og viden kan være formidlet ved udveksling af gaver og måske ægtefæller.

Landbrugets produkter, kvæg, svin, får og korn, vinder også indpas, men kun i det små. Det tog flere hundrede år, før en agrar økonomi var etableret. Landbrugets indførelse kan derfor ikke have haft betydning i forbindelse med en akut fødemangel. En indvandring af folk udefra er heller ikke sandsynlig, da de nye elementer trænger ind gradvist snarere end som en samlet helhed, og det er muligt at udpege lokale forudsætninger for mange fænomener i den tidlige bondestenalder.

Jørgen Jensen kæder dette afgørende skifte i livsform sammen med handel og konkurrence om magt og prestige. Fra stammesamfund i andre dele af verden vides det, at gaveudveksling ofte er forbundet med afholdelse af store fester, hvor udbuddet af mad tjener til at understrege værternes formåen og velstand. Korn til fremstilling af øl og steg af husdyr kan derfor have vundet indpas som luksusfestmad, der først senere blev basis for den daglige eksistens.

Forfædrekulten har været den altdominerende del af de tidlige bønders religiøse liv og har krævet en enorm ar-

bejdsindsats tillige med en tilsyneladende irrationel investering af velstand. Det skønnes, at omkring 40.000 megalitgrave er blevet opført i Danmark over en periode på 500 år. Hertil kommer langhøjene og samlingspladserne. Arbejdet med opførelsen af en enkelt samlingsplads menes at have krævet 170 mand i omkring tre måneder.

Jørgen Jensen kæder de langstrakte og regelfaste døderitualer sammen med etnografiske eksempler på overgangsrituer i samfund, der praktiserer genbegravelse. Opfattelsen er her, at mennesket efter døden befinder sig i en overgangsfase, der er frygtet af de levende, og først afsluttes med den endelige begravelse af de afpillede knogler. Et lignende rituelt handlingsmønster synes at udspille sig i Tragtbægertid, hvor nedbrændte træhuse i langhøjene tyder på en midlertidig deponering af de døde forud for begravelsen allerede ved periodens begyndelse. Senere fund af knogler ved samlingspladserne, også kaldet »De døde sjæles landsbyer«, peger mod en midlertidig deponering af ligene her, forud for en endelig begravelse af det sønderdelte lig i en storstensgrav. Ritualerne følger et firdelt skema: først konstruktion af anlægget, derefter deponering af den afdøde, lerkar og andet, efterfulgt af destruktion ved nedrivning eller afbrænding af trækonstruktioner, knusning af lerkar, sønderdeling af liget, og til slut forsegling med en høj, et stentæppe eller opfyldning af grøfter.

Gravritualerne i forbindelse med dysser og jættestuer har altid virket kaotiske. Nu synes det klart, at en sønderdeling af de døde og en flytten rundt med knoglerne mellem samlingspladserne, megalitgravene og måske også moseofringerne har været en del af forfædre dyrkelsen. Nye fund og etnografiske studier udgør de manglende brikker i det makabre puslespil af Tragtbægertidens ritualer og danner pludselig et an-

det indtryk af, hvad den oprindelige helhed kan have været.

Denne enorme indsats i forbindelse med forfædre kulten er næppe foretaget for at fremhæve enkelte individers status. Dyrkelsen af forfædre og opførelsen af de monumentale anlæg skal nok snarere ses i forbindelse med det kollektive fællesskab om slægtens oprindelse og tilknytning til jorden. Alene antallet af storstensgrave og genbrug af kamrene taler imod, at gravformen skulle være begrænset til en lille elite. Opsplitningen af ligene peger også mod en eliminerende af individet og en fremhævelse af det kollektive.

Ofringer af værdigenstande som flintøkser og ravperler ser Jørgen Jensen som et andet eksempel på forbrug af velstand, en ødselhed, der tjente til at hæve slægtgruppens anseelse i konkurrence med andre grupper. I de første bønders samfund synes autoritet og velstand at være knyttet til slægtskabsgruppen. Sidst i Tragtbægertid peger en ny type af enkeltbegravelser, stendyngegravene i Nordvestjylland, frem mod en tid med en anden balance mellem individet og det kollektive. Denne udvikling fortsætter med et større skel mellem kønnene og en vis rangdeling blandt mænd igennem resten af stenalderen og ind i bronzealderen.

Bogen er på 620 sider inklusive et omfattende noteapparat til hvert kapitel, et emneregister, et sted- og navneregister, en litteraturliste samt en billedfortegnelse. Illustrationer findes i rigt mål. Hvert kapitel indledes med smukke gråtonede landskabsfotografier. Igenem hele bogen findes en mængde valgte farvefotos af landskaber, fortidsminder og oldsager. Fine tegninger illustrerer forarbejdningen af oldsager og detaljer i deres udseende og er desuden anvendt til at vise grundplaner af huse og hele bopladser samt grave og andre anlægsformer. Det eneste, man kunne

ønske, var, at størrelsesforholdet var angivet i forbindelse med illustrationerne. En stor mængde nyttige kort er blevet udarbejdet til denne bog som illustration af oldsagers og fortidsminders indbyrdes spredning og placering i landskabet.

Sprogligt set er *Danmarks Oldtid* en nydelse at læse. Teksten flyder som en fortløbende saga over menneskets udvikling i Danmark fra den sidste istid og frem til bronzealderens begyndelse omkring 2.000 f.Kr. Med en beundringsværdig indsats er nye fund og nye synspunkter inddraget i en fremstilling af stenalderen, der er helt up to date og med udbytte kan læses af såvel lægfolk som fagfolk.

Anne Birgitte Gebauer

Viggo Nielsen, under medvirkning af Niels Chr. Clemmensen og med bidrag af Peter Korsgaard og Claus Malmros: *Oldtidsagre i Danmark, Bornholm*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 36. (I kommission hos Aarhus Universitetsforlag, 2000). 387 s. + separat mappe med 15 kort, 348 kr.

Med bindet om Bornholms oldtidsagre har Viggo Nielsen atter præsenteret et fornemt stykke registrerings- og opmålingsarbejde af oldtidsmarker og andre anlæg, som antages at have forbindelse hertil.

Han, der er vor fremmeste kender på området, har beskæftiget sig med dette forskningsfelt i omkring et halvt århundrede, og sammen med sin hustru, Gudrun Nielsen, har han gennemvandret de gamle danske skove for at opspore rester efter tidligere tiders agerbrug – og det er en indsats, som man ikke kan skatte højt nok.

Det er i øvrigt tankevækkende og med undren, at man konstaterer, at interessen for det fortidige agerbrug har været og stadig er meget beskedent i

landbrugslandet Danmark, og uden Viggo Nielsens indsats ville det se meget sørgeligere ud.

Det foreliggende bind bør ses som en naturlig fortsættelse af tidligere arbejder, hvor der især kan være grund til at fremhæve bogen om undersøgelserne af oldtidsmarker i Store Vildmose (*Jernalderens pløjning, Store Vildmose*. Vendsyssel Historiske Museum, 1993). Og mere kan forventes, idet forlaget bebuder, at bogen vil blive fulgt af et bind om det sjællandske materiale.

De allerfleste bevarede rester af oldtidsmarker findes i de gamle skove og på hedestrækninger. Her har erhvervsaktiviteterne været forholdsvis få. Det betød, at disse oldtidsminder lå godt beskyttet, men sådan er det ikke længere. Det skyldes ikke mindst, at skovbruget er blevet voldsomt mekaniseret med det resultat, at oldtidsmarker og andre levn nu er i færd med at forsvinde på ganske samme måde, som det er tilfældet i det åbne land (jf. A.N. Jørgensen & J. Pind (red.): *Før landskabets erindring slukes – Status og fremtid for dansk arkæologi*. Rigsantikvaren & Det Arkæologiske Nævn, 2001). Man kan derfor kun tilslutte sig forfatterens afsluttende ønske om, »at der passes på disse resterende beskedne spor af forfædrenes virke« (s. 194).

Afhandlingen indledes med et par korte kapitler om kildematerialet, hvor der ikke mindst gøres en del ud af at beskrive det ældre kortmateriale, som er anvendt for at kunne vurdere de gamle skoves udstrækning, og blandt andet ad den vej bedømme mulighederne for at finde rester af de fossile marksystemer. Også kapitlerne om den kartografiske dokumentation og fremlæggelsen er præget af stor omhu, idet der omhyggeligt gøres rede for f.eks. opmålingsmetoder, det kartografiske materiale og det omfattende sæt af signaturer, som anvendes på kortene.

Den grundige afsøgning af de bornholmske skove og de tilbageværende lyngarealer har resulteret i 125 forekomster, og det er naturligvis fremlæggelsen heraf, som dominerer bogen (s. 33-174). Redegørelserne er meget fyldige, og i den sammenhæng er det interessant, at forfatteren også søger at bestemme det, som kaldtes den topografiske enhed for agerforekomsten. I de fleste tilfælde svarer denne enhed til ressourceområdet. Disse oplysninger er sammen med mange andre samlet i et godt oversigtsskema (s. 26ff).

Fremlæggelsen suppleres på bedste vis af de normalt forholdsvis små udgravninger, som er foretaget i forbindelse med opmålingerne. Selvfølgelig kunne man have ønsket sig større flader af dækket, men, som forfatteren påpeger, er udgravninger i skovområder vanskelige.

Bogen er ikke alene et fint bidrag til Bornholms oldtidshistorie, men med sin omfattende dokumentation af uvurderlig betydning for alle, som har interesse for det fortidige agerbrug.

De utallige oplysninger om de enkelte lokaliteter gør det undertiden vanskeligt at bevare overblikket. Men heldigvis giver forfatteren en samlet vurdering med tilhørende overvejelser og forsigtige forslag til tolkninger. Det sker naturligvis igen med skyldig hensyntagen til kildematerialets fragmentariske karakter.

Agerbruget har naturligvis spillet en væsentlig rolle for de bronze- og jernalderlige samfund, og netop den beskrevne kildegruppe kan måske give bidrag til en mere nuanceret forståelse af f.eks. bebyggelsesforholdene. I dette arbejde har Viggo Nielsen gjort meget ud af at vurdere oldtidsmarkernes omfang og placering inden for det enkelte ressourceområde. Han opererer med endnu et par begreber, nemlig det mulige dyrkbare areal og størrelsen af de konkrete fossile agerfelter. Der er – som forventet –

meget store forskelle i forholdet mellem de tre arealstørrelser. Han foreslår, at de mindre felter kan have tilhørt et enkelt brug, mens nogle af de større ses som udtryk for, at flere brugere har været impliceret (s. 187). Denne tolkning støttes yderligere af, at der i nogle tilfælde – som f. eks. i Blemmelyng-Kællinghøj og Risen – er registreret forholdsvis ensartede grupperinger af agerfelter, der kan genfindes flere steder i det større felt.

I den forbindelse omtales også de forholdsvis sjældne sekundære opdelinger af et større markstykke, og det antydes forsigtigt, at der kan være tale om et udtryk for arvedelinger. Det er selvfølgelig en mulighed, som andre også har været inde på, men lige så sandsynligt ville det vel være at tænke sig disse småparceller anvendt til mere specielle afgrøder?

Selv om kun få lokaliteter er i en sådan stand, at de kan vurderes i deres helhed, er der imidlertid flere delresultater, som jeg finder, bør drages frem. Et af de vigtigste er uden tvivl påvisningen af et yngre marksystem, som er karakteriseret af uregelmæssige stenrækker. De er desværre meget fragmentariske, men de er orienteret på en anden måde end de klassiske felter fra yngre bronzealder, førromersk og ældre romersk jernalder, og Viggo Nielsen ser dem som et resultat af en radikal ændring i erhvervsstrukturen (s. 189). Alene af den grund bør man som forfatteren være forsigtig med at fokusere for meget på betydningen af, at der flere steder ses et påfaldende sammenfald mellem skelvoldene og matrikelgrænserne fra begyndelsen af 1800-tallet. I det hele taget er der vel god grund til at formode, at de påviste bebyggelsesmæssige forandringer også har haft indflydelse på udformningen af de dyrkede arealer.

Et andet interessant fænomen er de små og uregelmæssige felter, som er re-

gistreret adskillige steder. De opfattes som mulige kvægfolde, hvilket støttes af, at der her er påvist høje fosfatværdier. Nogle lange baner kantet af skelvolde sættes ligeledes i forbindelse med kvæghold, måske en form for fægdyder.

Et af de betydelige problemer, som kendetegner studierne af fossile agerfelter, er vanskelighederne ved at datere dem. For Bornholms vedkommende er det sket på grundlag af arkæologisk materiale suppleret med enkelte C-14-dateringer. På denne baggrund synes det rimeligt at konkludere, at felterne anlægges og anvendes fra midten af bronzealder og frem til midten af romersk tid (ca. 200 e.Kr.), dvs. i ca. 1.200 år. Et enkelt sted, Blemmelyng-Kællinghøj, synes de dog at have været i brug helt frem til ca. 400 e.Kr. (s. 84ff og 190), hvilket forekommer at være meget sent – sammenlignet med oldtidsagre andre steder i Sydsandinavien og Nordvesteuropa.

Men ét er den overordnede kronologiske ramme for agersystemerne, noget ganske andet er de enkelte felters interne datering, som er central for forståelsen af den dynamik, der må formodes at være til stede i forbindelse med etableringen. Er de store felter f.eks. udlagt på et og samme tidspunkt, eller er der snarere tale om en successiv udvidelse? På dette område er der meget at gøre, ikke bare på Bornholm, men overalt, hvor de fossile marker findes. Der burde gennemføres nogle pilotprojekter på nogle af de store agerforekomster med henblik på en omfattende indsamling af dateringsmateriale.

Som et godt supplement til beskrivelserne af markfelterne indeholder bogen yderligere et par appendices, hvor de mere omfattende udgravninger ved Blemmelyng og Rønne Plantage omtales grundigt. Desuden er den fundne keramik fra yngre bronzealder og ældre romersk jernalder behandlet i to såkald-

te ekskurer. Sidstnævnte forekommer efter anmelderens mening ikke synderlig relevante i denne sammenhæng.

To andre bidrag må også nævnes. Claus Malmros skriver om Bornholms skovhistorie i bronze- og jernalder, mens Peter Korsgaard behandler den seneste matrikulering på øen, og begge artikler er med til at afrunde hovedteksten.

Bogen er vel illustreret, og kortene i den separate mappe er meget oplysende, selv om det tog lidt tid at finde ud af, at det ikke var alle lokaliteter, som kunne genfindes i denne kortsektion. Det er naturligvis også udmærket, at man i så høj grad anvender det ældre kortmateriale i publikationen, men desværre er figurerne gengivet i et format, som i de fleste tilfælde gør dem ulæselige – også selv om den forklarende tekst er omhyggelig. Derved mindskes udsagnskraften, og det var vel ikke meningen. Også den vigtige figur med signaturforklaringerne (s. 22) burde have været mere læservenlig, og disse ting bør rettes i forbindelse med bindet om de sjællandske agre.

Værket, som afspejler en kolossal arbejdsindsats, er først og fremmest rettet mod fagfæller, men med den meget grundige gennemgang af den enkelte plads vil lægfolk også kunne have megen glæde af det. Tager man bogen med på sine vandringer – formatet er dog ikke hensigtsmæssigt hertil – vil man uden besvær kunne finde rundt på den enkelte lokalitet.

Jørgen Lund

Per Kristian Madsen (red.): *Middelalderkeramik fra Ribe. Byarkæologiske undersøgelser 1980-87*. (Jysk Arkæologisk Selskab og Den Antikvariske Samling i Ribe, Højbjerg 1999). 155 s., 250 kr.

Vid en första anblick tror man att denna

bok uteslutande är en monografi över den medeltida keramik i Ribe. När man sedan bläddrar i den inser man dock att rubrik och underrubrik – *Middelalderkeramik fra Ribe. Byarkæologiske undersøgelser 1980-87* – representerar två vitt skilda delar.

Bokens första del behandlar ett arkeologiskt fyndmaterial som på grund av sin omfattning sällan blir behandlat i sin helhet, nämligen det keramiska. Per Kristian Madsen har valt att ta ett helhetsgrepp på den medeltida keramik, bestående av drygt 11.300 enskilda skärvor, som tillvaratagits vid sju mindre utgrävningar i Ribe utförda under åren 1980-1984. Syftet med detta mödosamma arbete har varit att indela det anonyma massmaterialet i en serie avgränsade keramiktyper samt att datera deras förekomster i staden. Ett mer övergripande syfte har också varit att beskriva hela keramikmaterialets kronologiska utveckling samt att använda resultaten i en diskussion kring stadstopografi och stadshistoria.

Genom åren har en hel del arkeologiska keramikmaterial publicerats. I de flesta fall har bokstavs- och sifferkombinationer använts för att beteckna de olika keramiktyperna. Problemet har dock varit att flera olika beteckningssystem använts varför jämförbarheten mellan dem har försvårats eller rent av omöjliggjorts. Även Madsen har använt sig av en egen uppsättning av kodbeteckningar för Ribe-keramik. Detta fungerar naturligtvis väl för att skapa en intern ordning i materialet, men är minst sagt förvirrande vid jämförelser med andra fyndplatser. Ett exempel på denna begreppsförvirring är Madsens keramiktyp D2 som benämns C1 av Dagmar Selling (1955), typ IV av Hans Jørgen Madsen (1971) och »Olives Faststeinzug« av Hartwig Lüdtke (1985). Detta är naturligtvis en stor brist eftersom jämförelser är ytterst viktiga

för att få perspektiv på de lokalt utvunna forskningsresultaten. I detta sammanhang hade det därför varit bättre om dessa intetsägande bokstavs- och sifferbenämningar istället hade ersatts av den typ av proveniensbenämningar som bl a används inom anglosaxisk keramikforskning. Termer som exempelvis Östersjö-, Rouen-, Pingsdorf- och Paf-frath-keramik ökar inte bara jämförbarheten utan också läsligheten för alla som inte råkar vara specialister på medeltidskeramik.

En stor del av Madsens arbete ägnas den arkeologiska beskrivningen av de olika fyndplatserna. Det framgår tydligt att denna del av forskningsarbetet varit högprioriterad. Med en balanserad källkritisk hållning har Madsen skapat en grundläggande förståelse av de enskilda fyndplatserna och deras utsagovärde. Dateringarna av de olika bebyggelsefaserna har noggrant undersökts liksom fyndmaterialens representativitet. Det är tack vare detta grundläggande arbete som de bredare analyserna blir riktigt trovärdiga. Som läsare känns dock detta långa avsnitt allt för betungande. Madsens hårda prövningar av de olika utgrävningsschakten, som i hög grad är av deskriptiv art, skymmer på något sätt utsikten över de fascinerande resultat som han lockat ur det keramiska massmaterialet.

I de bägge avslutande avsnitten används den ordning som Madsen skapat i keramikmaterialet till ett mer övergripande och tolkande sammanhang. På åtta sidor skildras den keramiska profilen som präglar medeltidens Ribe under perioden ca 1150-1300. De enskilda keramiktyperna presenteras och beskrivs samtidigt som deras närvaro i Ribe dateras. Denna sammanställning är mycket imponerande då den ger en kortfattad och lättillgänglig ingång till det ripensiska keramikmaterialet. I Ribe råder nu ordning och reda i det tidigare så

oöverskådliga havet av medeltidskeramik. På de fem avslutande sidorna visar Madsen genom några ansatser att keramikmaterialet också kan användas i en diskussion kring Ribes stadshistoriska utveckling. Det är också nu som keramikstudien blir riktigt intressant för en vidare läsekrets. Tyvärr är denna del av arbetet det minst genomarbetade varför resultaten inte heller övertygar. Här hade en fördjupning varit önskvärd.

Vad som också är beklagligt i sammanhanget är att Per Kristian Madsens keramikstudie är en aning föråldrad redan då den publiceras. På grund av en rad olyckliga omständigheter har nämligen hans manuskript kommit att ligga sedan det färdigställdes 1985 vilket gör det drygt 15 år gammalt. Den keramiska profilbeskrivningen för Ribe har säkerligen inte förändrats särskilt mycket under denna tid, men väl den skandinaviska forskningen kring medeltidskeramik. Under senare år har en rad viktiga resultat publicerats vilka naturligtvis borde ha blivit inarbetade i den nu publicerade texten. Eftersom detta ej har skett påverkas dessvärre fräschören i Madsens arbete klart negativt.

Bokens andra del tar sin utgångspunkt i en enskild utgrävning vid Korsbrødregård i Ribe år 1987. Det var visserligen bara en mindre del av johanniterklostret som berördes vid undersökningen, men inom detta begränsade område kunde bebyggelsens kronologiska utveckling belysas från ca 1200 till medeltidens slut. Texten, som i hög grad har karaktären av en utgrävningsrapport, är skriven av ett flertal olika personer, främst de arkeologer som deltog i utgrävningen. I beskrivningarna är det den deskriptiva ambitionen som kommit att dominera fullständigt. Vidare analyser och tolkningar av utgrävningsresultaten och de olika tillvaratagna fyndkategorierna lyser helt med sin frånvaro. Den publicerade texten är

därför en utmärkt rapporttext, men för en vidare läsekrets är den ett talande exempel på hur tråkigt och ointressant arkeologin kan framställas.

Peter Carelli

Thelma Jexlev (udg.): *Roskilde Sankt Agnete klostets jordebøger og regnskaber 1508-1515*. Danske Middelalderlige Regnskaber 4. (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2001). 280 s., 250 kr.

Kildeskriftselskabet besluttede for mere end 30 år siden at udgive Agneteklostrets regnskaber 1508-15. Af forskellige årsager lå arbejdet stille i mange år, men nu har selskabet og Thelma Jexlev til gengæld fremlagt en meget smuk kildeudgave, fortjenstfuldt i indbundet form og med adskillige fotogengivelser af regnskabsblade. Regnskaberne består af tre jordebogsregnskaber for årene 1508/09, 1509/10 og 1510/11, et indtægtsregnskab for 1512/13 og en jordebog fra 1513 med rubrikker til ydelserne for de næste otte år, dog kun benyttet frem til sommeren 1515. Der mangler således et regnskab for 1511/12, for at regnskabsrækken er sammenhængende, men både for 1511/12 og 1512/13 har der eksisteret regnskaber, formentlig af samme type som de tre ældste (se s. 101).

Thelma Jexlev har valgt, og fået pengene dertil, at udgive kildematerialet in extenso. Selv om de tre første jordebogsregnskaber er temmelig enslydende, er det en stor fordel. En samlet opstilling af de tre ville have medført adskillige noter eller andre hjælpemidler til at angive ændringer i fæsternavne og andre afvigelser mellem de tre regnskaber. For at lette læseren arbejdet har udgiveren nummereret gårdene i alle fire jordebøger ens.

Ligesom i den originale kilde indholder venstrespalten på hver side i kildeudgaven et stykke jordebog, højrespal-

ten de indbetalte ydelser, eksempelvis (s. 133):

Item Jens Diegen 1 1/2 p big
1 1/2 p rw, 1 sk g en scriffuerschepe
Haffuer yth 1 sk g oc 3 p korn 1
scriffuer:e

I langt, langt de fleste tilfælde ydede bønderne, hvad de skulle ifølge jordebogen. De mindste afvigelser noteres omhyggeligt, f.eks. at Jørgen Bryde i Fuglede i 1508/19 kun havde ydet ét pund rug og i stedet for det andet pund 20 skp. byg (dvs. 4 skp. byg for lidt), og at Lauris Jensen havde givet ét i stedet for 2 pund byg, »og gav jeg ham det ene pund til« (givetvis fordi han var helt ny fæster). Om en bonde i Olstrup i Fakse herred får vi at vide, at han skulle give én tønne smør og én skilling grot, og at han gav en tønne smør, men da den vejede 2 lispund for meget, blev han kvittet for den ene skilling grot. Sluttelig sammenlægges de indkomne ydelser, og variationerne mellem tre ældste regnskaber er små. For at tage byggen, så fik klostret henholdsvis 9 læster 9 pund 6 skp., 9 læster 8 pund 5 skp., 9 læster 7 pund minus 3 skp. Da sammentællingerne ned til den enkelte skæppe skal vise, hvad klostret fik ind, forstås det, at det var nødvendigt at fortælle, at Jørgen Bryde gav 20 skp. byg i stedet for 24 skp. Desværre sammentæller jordebøgerne ikke, hvad der skulle være ydet, men hvem der vil studere det, kan selv gøre det. Regnskaberne viser, at fæsterne undertiden gav penge i stedet for korn, især for rugen (se kommentaren s. 99). De omhyggelige angivelser heraf viser samtidig, at afgifterne ellers indkom i den form, som jordebogen fordrede.

Indtægtsregnskabet for 1512/13 er bygget anderledes op. Først opføres de byer og de bønder, som skulle give pengeydelse. Ved hver landsby angives det

samlede beløb, som klostret forventede at få ind, og herefter hvad de enkelte bønder havde betalt. Her kan man således meget nemt aflæse, hvem der havde været mest efterladende. Rekorden i så henseende indhaves formentlig af fru Anne Holgers (Anne Meinstrup), som havde Snese i forlening. Derefter følger på lignende vis indtægterne i byg, rug, havre, smør, lam, gæs og høns, hvorimod de fåtallige æggeafgifter og de ganske få afgifter i svin ikke er noteret.

Den nye form for jordebogsregnskab, som påbegyndtes med midsommerterminen 1513, udgjorde et forsøg på at spare papir, skriverarbejde og arkivplads, men det holdt kun til og med midsommer 1515, da klostret fik ny forstander. Forholdet er det, at regnskaberne præcis dækker Mads Eriksen Bølles forstandertid. Hans tiltrædelse regnedes fra Valborgsdag, 1. maj, 1508, hvor priorinden lod en jordebog udskrive. Den betegnedes som det første års jordebog, og at der var tale om en ny æra, fremgår af et brev af 12. maj udstedt af Roskildebispens, som kritiserede økonomisk rod og anden uorden i klostret. Klostret måtte for fremtiden, med biskoppens samtykke, vælge en forstander, som fik det i forsvar og skulle aflægge regnskab til klostret, men også over for bispens. Ordensreglerne indskærpedes. Blev brevets betingelser ikke overholdt, ville bispens indsætte sin administrator, og nonnerne skulle herefter blot have deres »prowentæ«, faste underhold. Det var ikke bispens, men Christian 2., der i sommeren 1515 indsatte en ny forstander.

Der lå tre rige nonneklostre i Roskilde. Agneteklostret var det mindst velhavende, men foruden nogle byejendomme, Torup kirke på Halsnæs og bispetienden af Antvorskov klostres 16 gårde i Ramsø herred ejede klostret ca. 165 bøndergårde spredt ud over næsten hele Sjælland. Thelma Jexlev har forsynet

kildepublikationen med en omfattende indledning på næsten 100 sider. Der er en ret grundig gennemgang af klostrets omtumlede grundlæggelsehistorie og senere skæbne, men først og fremmest får vi indgående besked om godshistorien, som kendes fra de mange bevarede breve og en brevregistratur. Forfatteren gennemgår i geografisk orden erhvervelsen af samtlige ejendomme, for så vidt den kendes. Hele 62 enheder var grundlæggelsesgods, de fleste andre kom til før 1400. På s. 48-53 får vi en oversigt efter jordebøgerne over størrelsen af de gårde, hvis landgilde faldt i korn og smør. Jeg har svært ved at se formålet med denne oversigt. Mere interessant er en gennemgang s. 72-76 af klostrets i øvrigt ret beskedne ødegods. Især bemærkes her forholdene i Snese, hvor den lave leje, fru Anne Holgers gav, nok skyldtes en tidligere ødelægning, som nu i 1512/13 tillod fru Anne at hente en pæn fortjeneste.

Et andet kapitel gælder fæsteforhold, som har været et fristende emne at undersøge, når regnskaberne dækker 7-8 år, hvortil kommer, at der omkring eller lidt efter 1520 er gjort tilføjelser til 1508-jordebogen om nye fæstere ved i alt ca. 100 af 140-145 godsenheder. Thelma Jexlev konkluderer, at »Regnskaberne viser tydeligt, at på den ene side er kortvarige fæsteforhold endnu almindelige, men på den anden side synes en stor gruppe fæstere at sidde længe eller livsvarigt på deres gårde, og overdragelse fra far til søn kan påvises i en række tilfælde« (s. 81). Det er uægteligt et meget vigtigt og meget diskuteret spørgsmål, som her tages op igen. Men umiddelbart forstår jeg ikke konklusionen. Jeg kan ikke i teksten eller i Jexlevs detaljerede redegørelse for fæsteskipperne se noget mønster for to typer fæsteforhold. Opdelingen på de to kategorier, som Jexlev ikke er ene om, skyldes i sidste instans, at den danske

forskning har taget sit udgangspunkt henholdsvis i Skånske Lovs bestemmelse om det etårige fæsteforhold og i Frederik 1.s såkaldte livsfæstefordrning fra 1523, som da også får en ekskurs i Jexlevs fremstilling. Det er denne forskningstradition, en ide om en lineær udvikling (hvor vi i dag ved, at det sjællandske godssystem ændredes grundlæggende o. 1400), som får hende til at pointere, at kortvarige fæsteforhold endnu/fortsat var almindelige.

Det er imidlertid Telma Jexlevs for tjeneste, at hun atter har rejst spørgsmålet om fæstets længde. Det trænger til en fornyet statistisk undersøgelse, også nu hvor regnskaberne fra Skovkloster (1467-81) er udgivet af Merete Dahlerup.

Jeg skal kommentere et par detaljer. Modsat Jexlev (s. 94) tror jeg ikke, at en gård kan yde både korn og smør i landgilde (skyld). Et bolsvin (s. 13) er ikke en afgift for at sende svin på olden, men et fedesvin opfodret på gården. En balle smør (s. 16) er formentlig ca. $\frac{1}{2}$ tønne, jf. s. 117 og 215. Opstillingen af kornmålene s. 16 er forvirrende og vildledende. Idet talen jo er om Sjælland, skal der stå: 1 læst korn = 12 pund = 24 ørtug (= 48 tønder); 1 pund havre = 8 tønder.

Det er godt, at Agnete klostres jordebøger og regnskaber nu er udkommet og med en meget vidende og omfattende (om end måske lidt for omfattende) indledning. Hele udgivelsen fortæller os en mængde om klostret, og det udgivne kildemateriale indbyder til agrarhistoriske studier. Der er god grund til at lykønske Thelma Jexlev med bogen.

Erik Ulsig

Merete Dahlerup (udg.): *Skovklosterregnskaberne 1467-1481*. (Landbohistorisk Selskab, 1993). 318 s., 188 kr.

Redaktionen har opdaget, at Merete

Dahlerups kildeudgave aldrig er blevet anmeldt eller præsenteret i *Historie*. I sammenhæng med publikationen af Sankt Agnete klostres regnskaber er der en god anledning til at råde bod herpå. Regnskaberne fra Skovkloster, Næstved Sankt Peders kloster, udgør en næsten sammenhængende serie på 15 år, og da klostret ejede langt mere gods end nonneklostret Sankt Agnete i Roskilde, fylder gengivelsen af kildematerialet hele 282 sider imod Sankt Agnetes blot 152 sider.

Skovklosterregnskaberne er rene regnskaber, jordebogen eller jordebøgerne er ikke bevaret. Man må som forudsætning for hvert års regnskab have begyndt med at opføre landsbyerne og fæsternes navne efter jordebogen, idet rækkefølgen af dem er nogenlunde fast, og der er opført fæstere, som intet har betalt. Afgifterne er opført, efterhånden som de er indkommet, og rækkefølgen af den enkelte fæsters forskellige ydelser er derfor ikke fast. I 1467 ydede Claus Jepsen i Kalby 2 pd. byg og 1 pd. byg, i 1468 $1\frac{1}{2}$ pd. og $1\frac{1}{2}$ pd., i 1469 3 pd., men i 1472 blot $1\frac{1}{2}$ pd., og senere hen giver han og sønnen hver $1\frac{1}{2}$ pd. Der er mange eksempler på, at hvad vi må tro var de fulde jordebogsafgifter, ikke er kommet ind. I Kvislemark flyttede størrelsen af kornydelseerne rundt mellem fæsterne, ligesom deres antal varierede. Det kan følges og forklares. Derimod er det uforståeligt, at Kvislemarkbønderne de første mange år kun stod noteret for korn og tiendehavre, men 1478 dukker en afgift på 4 høns fra en af bønderne op, og de sidste tre år yder de alle byg, havre, penge, lam, gås, høns på linie med de fleste af klostrets andre bønder.

I modsætning til Sankt Agnete klostres regnskaber mangler enhver form for sammentælling af, hvad klostret fik ind.

Regnskaberne omfatter 116 sider,

men et par år og en del enkeltsider mangler, blandt andet flere af de daterede førstesider. Jacob Langebek ordnede regnskaberne, og senere blev det rekonstruerede manuskript indbundet. Aksel E. Christensen forlod sig i sin bekendte afhandling om »Senmiddelalderlige Fæsteformer som Forudsætning for Forordningen om Livsfæste af 1523« (1946) på Langebeks ordning, men andre var mere skeptiske. Det er Merete Dahlerups store fortjeneste, at hun nu ved et minutiøst puslearbejde har kunnet fremlægge regnskaberne i korrekt rækkefølge. Det til 1470 henførte regnskab har vist sig at være fra 1476. 1469-regnskabet består blot af den daterede førsteside, mens resten er fra 1473. Førstesiderne på 1471- og 1472-regnskaberne var ombyttede, og 1475- og 1478-regnskaberne byttede ligeledes plads excl. førstesiden på det sidste.

Det er unægtelig en ret skelsættende revision, der her er foretaget. Især får den betydning for forståelsen af fæsterkifterne. For Aksel E. Christensen tegnede der sig en række landsbyer, hvor de samme fæstere rykkede ud og ind af

gårdene på uforståelig vis. F.eks. lod han Bo Jepsen bo i Tjæreby 1468, 1469, 1472, i Luderup 1470 og 1478, i Åderup 1475, 1477, 1479-81. Nyordningen viser en Bo Jepsen i Tjæreby 1468-75, i Luderup 1475-76, i Åderup 1477-81. Det giver jo god mening, i øvrigt er der i hvert fald tale om to personer med samme navn. Aksel E. Christensens iagttagelse af, at der fandtes to typer fæstemål, de langvarige og, i byerne nærmest klostret, mange kortvarige fæstemål, bliver dog ikke rokket ved om-dateringerne.

Udgivelsen af Skovklosterregnskaberne bør indbyde til adskillige studier. Det er en regnskabsserie, der som sagt dækker 15 år, og der er rigtig mange muligheder for at fremskaffe viden om godsejer og bonde og landbrug i dansk senmiddelalder. Det er lidt ærgerligt, at Merete Dahlerup ikke har fået skrevet noget herom, heller ikke i indledningen til kildepublikationen. I modsætning til Thelma Jexlev har hun med puritansk strenghed holdt sig til kilden.

Erik Ulsig

NYERE TID

Pernille Ulla Knudsen: *Lovkyndighed og Vederhæftighed. Sjællandske byfogeder 1682-1801*. (Jurist- og Økonomforbundets forlag, 2001). 434 s., 236 kr.

Denne undersøgelse tager sit udgangspunkt i byfogedernes juridiske rolle og retssystemets udvikling i de sjællandske købstæder i perioden 1682-1801. Der er tale om en retshistorisk undersøgelse, der har til formål, som titlen antyder, at afdække, om byfogederne var lovkyndige og vederhæftige, hvor det hidtidige

billede generelt har været negativt på begge punkter.

Undersøgelsen er tostrengt, hvor den første del består af en prosopografisk undersøgelse af byfogederne i de seks udvalgte købstæder, mens den anden del analyserer byfogedernes forståelse af den lovgivning, de skulle administrere, og udviklingen af retspraksis ved underretterne ved at undersøge den konkrete udvikling i retsrummene. Ud over disse hovedformål, som bogen dækker på meget tilfredsstillende vis, kommer den også til at afdække centra-

le forhold i lokaladministrationen. I særlig grad bliver stiftamtmandens rolle som bindeled mellem central- og lokaladministrationen belyst, og der er således en del at hente for de administrationshistorisk interesserede.

Den prosopografiske del af undersøgelsen lægger ud med en oversigt over byfogedernes familieforhold for derefter at se på de eksaminerede juristers afgangseksamen. Herefter ses der på, hvordan de opnåede deres stilling, og hvilke krav de måtte opfylde. At de eksaminerede jurister først fik deres bestalling fra 1760'erne og frem, har tidligere været tolket som, at forordningen af 10. februar 1736, der indførte en juridisk eksamen på Københavns Universitet, ikke havde nogen større praktisk betydning. Forfatteren viser imidlertid og med stor kyndighed, at der var en lang række problemer, der skulle overvindes, før forordningen kunne sætte sit præg på de danske underretter. Disse problemer drejede sig i høj grad om byfogedernes praktiske forhold og levedod og problemer med lønninger i det hele taget, men også manglen på en pensionsordning for de byfogeder, der gik af før tid, peges der på som årsager til de eksaminerede juristers langsommelige indtog i de sjællandske købstæder.

Det administrative svar på disse problemer var at tillade enkeltpersoner at kumulere flere bestallinger under sig; herved opnåede de en større indtægt fra de øgede arbejdsområder og dermed en rimelig levedod. Forfatteren skelner mellem flere forskellige former for kumuleringer: 1) Geografisk, hvor vedkommende samlede flere retskredse under sig. 2) Blandede, hvor vedkommende indtog flere forskelligartede embedsposter såsom borgmester, tolder, postmester osv. 3) Funktionel, hvor der var en sammenlægning af skriver- og dommerembedet ved samme retsinstans. Hovedresultaterne præsenteres på

en række kort, som dog er grumsede og meget utydelige. Der var derved skabt mange forskellige muligheder for kumuleringer, og processen forløb forskelligt fra by til by, ja fra person til person, men fandt trods alt sted i alle byer før eller senere, og den fremlægges derfor af forfatteren som grundlaget for tilblivelsen af en professionel embedsmandsstand.

For 1600-tallet og de første år af 1700-tallet er de biografiske oplysninger om mange af personerne noget tynde, hvilket uden tvivl skyldes den besværlige kildesituation, og mens mange af tråden med sikkerhed kunne reddes ud ved anvendelsen af detaljerede lokale studier, er det også sikkert, at lige så mange ikke ville kunne. Oplysningerne om individerne er derfor langt fra fyldestgørende, men snarere det bedst mulige set i lyset af bogens overordnede sigte. Dette gør imidlertid, at selv om bogen formelt dækker perioden 1682-1801, er der en solid overvægt mod perioden efter 1730. Denne vægtning bliver endnu tydeligere, når eksamensprotokollerne og bestallingsansøgningerne tages i anvendelse, da de førstnævnte selvsagt kun eksisterer efter forordningen af 10. februar 1736.

Den anden del af undersøgelsen lægger ud med en undersøgelse af byfogedernes syn på lovgivningen i midten af 1700-tallet. Her vises byfogederne ikke alene som folk optaget af de praktiske problemer, de mødte i deres hverdag, men også som folk, der fulgte med i den aktuelle juridiske debat i det 18. århundrede. Dette følges op af analyse af udviklingen i bytinget i hele perioden, for at se hvordan den juridiske proces udviklede sig. Her ser man det konkrete udslag af retsbetjentenes øgede professionalisering blandt andet i form af en øget skriftlighed. Skriftligheden medførte imidlertid, at sagerne forløb over længere tid, og gradvis blev almindelige

mennesker fortrængt fra retslokalerne, da de blev nødt til at lade sig repræsentere. En udvikling, der bliver vist med anvendelsen af nogle valgte case-studies. Herudover bliver det vist, hvordan rådstueretten sidst i 1700-tallet blev udvandet og, om man vil, udkonkurreret af politiretten.

Embedsmænd er et ord, som forfatteren af gode grunde er varsom med at tage i brug, da det er et anakronistisk begreb, men hun anvender det alligevel af sproglige hensyn. Det er generelt svært at få styr på de lokale »embedsmænd«, og hvor deres loyalitet lå, før professionaliseringen for alvor slog igennem. Noget andet, der forekommer problematisk, er, at forfatteren bruger præsterne som hovedsammenligningsgruppe for byfogederne. Det passer umiddelbart fint i forhold til den akademiske juridiske embedsmandsstand, der opstår i løbet af undersøgelsesperioden, men denne er dog i mindretal i undersøgelsen. Før professionaliseringen begyndte at slå igennem sidst i undersøgelsesperiode, synes det nok, som om byfogederne havde mere til fælles med en anden samfundsgruppe, købmændene, hvoraf de mest fremtrædende var borgmestre og rådmænd og således arbejdede side om side med byfogederne. Denne gruppe var byfogederne en integreret del af, indtil de to grupper voksede fra hinanden og byfogeden til sidst erstattede købmanden i lokaladministrationen.

Købmændene besad mange af de samme færdigheder som byfogederne og brugte deres embeder enten som en supplerende indtægt til deres købmandsvirksomhed eller som en løftestang til at øge handelsvirksomhedens profitabilitet eller begge dele. Forholdet mellem embedsvirksomhed og købmandsvirksomhed førte Øystein Rian til at lancere begrebet »embedskøbmænd«. Fænomet er dog bemærket adskillige

gange før, ikke mindst hos Johan Jørgensen (jf. Øystein Rian: »Hva og Hvem var staten i Norge?« i E. Ladewig Petersen (red.): *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser*, Odense 1984, s. 90ff; Johan Jørgensen: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, København 1957. Her hedder det s. 19: »... en adskillelse mellem embedsmænd og egentlige købmænd lader sig næppe gennemføre«). En mere grundlæggende forståelse af byfogedernes vilkår og tilknytning til lokalsamfundet kunne have været vundet, hvis eksempelvis en bog som Svend Larsens *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17. århundrede* (Odense 1965) havde været anvendt. Dette er dog ikke noget, der rokker ved den centrale indsats i bogen, der klart lever op til de hovedmål, den havde sat sig for, og derudover leverer en del mere.

Bogen afsluttes med en række bilag, der viser hoveddokumenttyperne, der ligger til grund for undersøgelsen, og et personregister over de behandlede byfogeder. Det kan i denne sammenhæng bemærkes, at det havde været nyttigt med et generelt personregister, ikke mindst i betragtning af de mange personer, man bliver præsenteret for i løbet af de tætpakkede sider.

Philip Kelsall

Tyge Krogh: *Det store natmandskomplot. En historie om 1700-tallets kriminelle underverden*. (Samleren, 2000), 187 s., 198 kr.

Det store natmandskomplot tager sit udgangspunkt i et drama, der udspillede sig ved Kalundborg byting og Ars herredsting i 1734 og 1735. Sagens hovedpersoner var den lokale natmandsfamilie, der længe havde været under mistanke for at stå bag en række tyverier i området. Da en bonde fra en nærliggende

de landsby forsvandt under en tur til Kalundborg, og hans forsvinden måske kunne spores tilbage til natmandshuset, brugte forvalteren på Kalundborg gods det som anledning til at arrestere natmandsfamilien. Den forsvundne bonde blev fundet død, men hans skæbne blev aldrig knyttet til natmændene. Til gengæld begyndte tyverisagen hurtigt at udvikle sig.

Efter at have tilbragt nogen tid i byens fangehul – vilkårene for dette ophold beskrives indlevende i bogen – tilstod de to anklagede natmandsbrødre en række af de tyverier, som de var anklaget for, og efterhånden begyndte de selv at fortælle retten om deres bedrifter i den kriminelle underverden. Sagen fik dermed et langt større omfang, end nogen havde forestillet sig ved dens begyndelse, og natmandens familie fra det meste af Sjælland blev inddraget i anklagerne.

Natmændene var mistænkt og anklaget for en række tyverier, der knyttede sig til deres arbejde med at flå og fjerne selvdøde dyr. De var anklaget for selv at have slået en række dyr ihjel for derefter at flå dem som selvdøde. Da man ved arrestationen havde fundet mistænkeligt meget kød gemt i deres hus, var de også anklaget for tyveri generelt. Som sagen udviklede sig, viste det sig, at den kalundborgske natmandsfamilie i selskab med slægtninge fra andre sjællandske natmandsfamilier i stor stil havde stjålet dyr på marken og spist kødet, dræbt dyr, så det så ud, som om de var selvdøde, og stjålet heste og solgt dem videre andre steder på Sjælland, for blot at nævne nogle af de væsentligste anklagepunkter. Sagen rummede også en sædelighedssag og natmændenes generelle provokation af den lokale befolkning. De omkringboende og bestjålede havde måske nok haft mistanke om, at der foregik lyssky ting i natmandshuset, men dels bevirkede natmændenes sam-

fundsstatus som uærlige, at ingen havde lyst til at komme mere i kontakt med natmandsfamilien end højst forretningsmæssigt nødvendigt. Dels var tyveriet af kød vanskeligt at afsløre hos folk, der af profession arbejdede med at skaffe døde dyr af vejen og selv skjulte deres forbrug af stjålet kød ved at antyde, at det var kødet fra de selvdøde dyr, som natmandsfamilien levede af.

I denne kobling af natmandsfamiliens forbrydelser, deres arbejde og sociale status tager bogen virkelig form. Efter at have fortalt den elementært spændende historie fra den kriminelle underverden, som rulles op i byretten, beskæftiger Tyge Krogh sig i anden del af bogen med de forestillinger i samfundet, som prægede natmændenes liv og muliggjorde deres kriminelle livsstil. Han viser, hvordan de uærlighedsforestillinger, som knyttede sig til natmandens arbejde med at flå selvdøde dyr, aflive heste, tømme renovation og være bødlens håndlanger isolerede ham og hans familie fra resten af samfundet og gjorde, at ingen ærlige samfundsborgere, uanset hvor fattige de end måtte være, ønskede nogen form for social kontakt med natmandsfamilien. Uærligheden var knyttet til erhvervet og blev underbygget af magisk-religiøse forestillinger, der gjorde, at frygt for Gud og djæveln var en reel størrelse i folks hverdag. Æren var i 1700-tallet en nærmest materiel størrelse, der var knyttet til den enkeltes samfundsmæssige position, og den professionsbestemte uærlighed, som karakteriserede natmændene, gav dem en placering helt uden for samfundet.

Ved at fortælle historien om natmændenes daglige liv, som den kommer til syne under retssagen imod dem, gør Tyge Krogh både datidens æresbegreb og religionens betydning for folks hverdag og samfundets indretning meget håndgribelig. Bogen er hele vejen præget af gode, uddybende beskrivelser af

datidens samfund, der gøres forståeligt i relation til den nutidige verden, som læseren kender. Den uærlighed, der isolerede natmændene og deres familie fra resten af samfundet, gjorde samtidig deres huse til et fristed for folk, som ikke ønskede at komme i kontakt med myndigheder eller nysgerrige borgere. Med udelukkelsen fra det lokale fællesskab fremstår det uærlige og lovløse fællesskab med andre natmandsfamilier og den kriminelle underverden som natmandens eneste mulighed for socialt netværk.

Det store natmandskomplot er en

læseværdig og medrivende fortælling om en kriminel underverden i 1700-tallets barske samfund. Det er samtidig en indsigtsfuld analyse af den afgørende betydning, som ikke særligt håndgribelige faktorer som ære, uærlighed, magi og religion havde på datidens samfund og menneskeskæbner. Og ikke mindst er det fortjenstfuldt, at Tyge Krogh formår at koble bogens to niveauer, så de enkelte personskæbner, som man møder, bliver forståelige netop i lyset af analysen af 1700-tallets forestillingsverdner.

Nina Koefoed

DET 19. ÅRHUNDREDE

Tine Damsholt: *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i det sene 1700-tal*. (Museum Tusulanums Forlag, 2000). 369 s., 278 kr.

Thomas Lyngby: *Den sentimentale patriotisme. Slaget på reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger*. (Museum Tusulanums Forlag, 2001). 160 s., 175 kr.

Søren Menz (red.): *Kampen i Kongedybet. Slaget på Reden*. (Gyldendal, 2001). 120 s., 229 kr.

Den foreliggende bog af Tine Damsholt er en viderebearbejdet etnologisk ph.d.-afhandling. Den handler om statspatriotismen – troskab mod konge og helstatsfædreland – som diskurs.

I bogens første del – en lille fjerdedel af bogen – rydder Damsholt først en plads for sin afhandling i forskningen, hvilket ikke volder de store problemer eller analyser. Statspatriotismen har ifølge Damsholt ikke været egentlig genstand for dansk historieskrivning, der har reduceret den til en form for

protonationalisme, dvs. man har søgt nationale elementer i dansk historie i stedet for at undersøge befolkningens selvforståelse – her statspatriotismen – på et givet tidspunkt. Dernæst gør hun sig nogle teoretiske overvejelser over, inden for hvilken ramme befolkningens selvforståelse skal tolkes. Efter at have afvist de mest udbredte nationalismeteorier og historisk-sociologiske teorier om stat og samfund, når hun frem til, at den patriotiske diskurs er en struktur, som enkeltindividerne indgår i, og som strukturerer eller »interpellerer« deres selvbevidsthed: »Den patriotiske selvbevidsthed er en ideel form for subjektivitet, der formes i diskursen eller 'talen' om den patriotiske borger« (s. 69).

Damsholt indleder anden del, der ud over sekundærlitteraturen kun bygger på læsninger af tidsskrifterne *Minerva* (1786-1800) og *Det danske Krigsbibliotek* (1794-98), med en analyse af naturretlig kontrakttenkning og den patriotiske diskurs generelt. Det er bogens mindst vellykkede og mindst klare del. Det skyldes blandt andet Damsholts

gennemgående brug af det nationale kernebegreb folk, der snarere end at kaste nyt lys over statspatriotismens egenart gør den uklar. Det afklares ikke, hvilken betydning begrebet folk dækker over i samtidens diskurs. Et gennemgående begreb i de mange citater er *det borgerlige selskab*, men det gøres heller ikke til genstand for betydningsanalyse og synes i Damsholts analyse at skulle forstås som synonymt med folk. Heller ikke det centrale begreb borger behandles. En systematisk begrebshistorisk afklaring ville have været en god ting her. Det kan egentlig undre, at en sådan ikke foretages, når nu analysen bygger på en diskursteoretisk tilgang, der vil fokusere på sproget i sig selv og dets nøglebegreber. Og det er ærgerligt, fordi Damsholt mange steder korrekt understreger statspatriotismens egenart i forhold til nationalismen og har citater og analyser, der klart viser, at den er det. Pointeringen af, at statspatriotismen skal ses som en selvstændig ikke-national ideologi, der forbinder stat og borger i et kontraktforhold, og som stiller krav til borgerens indstilling, dyd og handling som noget, der skal gavne almenvellet, men som til gengæld ikke interesserer sig for »objektive« kulturelle kendetæknere som sproget, er uden tvivl lige så korrekt, som den er velkendt!

I kapitel 2 beskrives en sammenhæng mellem følsomhed og patriotisme, idet følsomhed og moralsk opdragelse bliver til to sider af samme sag. Beskrivelsen af følelser i videnskab, litteratur og billedkunst danner udgangspunktet for den enkeltes følelser som »en betingelse for, at konkrete individer overhovedet kan 'føle'« (s. 135). Derefter følger en beskrivelse af den patriotiske klædedragt, patriotiske ritualer og fester, af havekunst og havevandring, der gør det muligt for den enkelte at genkende sig selv som borger og patriot og udstyrer individet med en selvbevidsthed som netop

borger og patriot. I kapitel 3 skitseres den rolle, kvinder blev tildelt i den patriotiske diskurs, og dermed de former for kvindelig subjektivitet, der var mulige, hvilket blev fastlagt inden for hjemmets fire vægge og som ægtemandens støtte i hans patriotiske virke i samfundet. I dette kapitel sammenfattes spredte forskningsresultater til en samlet fremstilling af sider af den borgerlig-patriotiske kultur.

De næste tre kapitler handler om sammenhængen mellem fædreland, borgerdyd, militærtjeneste og krig, hvor også forhandlingerne i militærkommissionen fra 1788 inddrages. Dette gives en mere omfattende behandling ud fra den betragtning, »at den patriotiske tale om fædrelandskærlighed og borgerpligter ikke kan forstås uden at de militære forhold inddrages. Den militære udvikling i 1700-tallet er med andre ord en integreret del af den patriotiske diskurs og en nødvendighed for at forstå denne« (s. 192). I kapitel 4 gives et realhistorisk rids af den militære udvikling fra 1600 og frem, med hovedvægten på 1700-tallet. I kapitel 5 vender vi tilbage til det diskursive niveau og får en analyse af de forskellige forestillinger om, hvad der betingede forsvarsvilje hos statens soldater. Var det regeringsform, indfødt-hed, frihed eller opdragelse, der gjorde den udskrevne bonde villig til at gå i krig for fædrelandet, hvilket han generelt ikke havde den store lyst til. Derefter følger en fremstilling af den teknologiske og taktiske udvikling i infanteriet og de dermed følgende ændrede krav til soldaterne, der i højere grad skulle handle som selvtænkende individer, der kunne ramme, hvad de sigtede på, end mekanisk på rad og række gå fremad og skyde på ordre.

I det sidste kapitel søger Damsholt at problematisere Ole Feldbæks ide om, at statspatriotismen kun var et borgerligt og i hovedsagen københavnerfænomen,

der ikke berørte byunderklassen eller landbefolkningen. Damsholt sammenfatter her en række nyere forskningsresultater om patriotisk formidling til bondestanden gennem kirke, skole, sundhedsoplysning og søndagseksercits samt eftersøger patriotismen i tre bondedagbøger. Dette gør det rimeligt at godtage pointen om, at patriotismen næppe har været så ukendt for bonden, som Feldebæk tænker sig. På den anden side er Damsholts konklusioner ikke vidtrækkende, og der tages forbehold for patriotismens udbredelse og rodfæstelse blandt bondebefolkningen på baggrund af det spinkle materiale, som findes til belysning af det sene 1700-tals bondementaliteter. Diskursens interpellation af individerne har åbenbart sin begrænsning, og den meget bastante teoretiske ide, som fremføres i indledningen, der postulerer at »objekterne« – her bønderne – for den diskursive interpellation blot er passive modtagere, burde på den baggrund problematiseres eller i det mindste nuanceres i den afsluttende opsummering.

I det afsluttende kapitel er Tine Damsholt lige omkring slaget på Københavns red 1801 og de aflejringer, det gav i en af bondedagbøgerne. Slaget på Reden afstedkom en bølge af fædrelandskærlig patriotisme i den dansk-norsk-slesvigholstenske helstat. I sommeren og efteråret 1801 rejste skuespilleren Hans Christian Knudsen på sin såkaldte Dannebrogsvalfart til 53 byer i kongeriget og Slesvig, hvor han opførte teatraliske mindehøjtideligheder til ære for de faldne og samlede penge ind til de efterladte. Dette er omdrejningspunktet for Thomas Lyngbys bog om *Den sentimentale patriotisme*, der er en »mikrohistorisk« analyse af statspatriotismen og som sådan nærmest det modsatte i forhold til Damsholts makrohistoriske perspektiv. Og det er en meget velinfor-

meret og velskrevet fremstilling, Thomas Lyngby præsenterer sin læser for. Det lykkes ham faktisk i sit indledningskapitel – hvor han blandt andet gør sig systematiske overvejelser over borgerbegebet – at give en mere koncis udlægning af patriotismen, end Damsholt gør i sit tilsvarende, meget længere kapitel. De to forfattere er dog helt på linie med hensyn til statspatriotismens selvstændighed i forhold til nationalismen, med dens fokus på indstilling, handling og dyd og på følelser og iscenesættelse.

Lyngby starter sin historie med Knudsens vej fra murersvend til skuespiller ved Det Kongelige Teater med forbindelser til kongefamilien. Derefter følger en kort fremstilling af den patriotiske bølge i 1801 op til og efter slaget på Reden, der manifesterede sig i publicerede fædrelandssange i hundredvis – fortrinsvis forfattet af middelstandens borgere. Patriotismen manifesterede sig også i teatrets konkrete rum og konkrete fællesskab, som Knudsen på eget initiativ gjorde til medie for fædrelandssangen, der derfra forplantede sig til hele København, når publikum i klynger afsang dem i byens gader.

Efter en kort opregning af ruten for Knudsens Dannebrogsvalfart giver Thomas Lyngby en interessant analyse af de elementer, der indgik i mindehøjtideligheden. Det centrale var at bringe følelserne i affekt, at bringe den enkelte jeg i forbindelse med et kollektivt vi. Taler var en fast del af arrangementet og havde til hensigt at fremprovokere affektive reaktioner hos publikum. Musik og sang var virkemidler til samme ende, og ikke mindst fællessang blev brugt som middel til at vække den individuelle affekt og fællesskabsfølelse. Det følelsesmæssige højdepunkt var *tableaux vivants*, der netop skulle udtrykke det aller mest følsomme, som efter tidens forestillinger ikke lod sig fremstille i ord. Kvinder ikklædt hvide dragter kransede

en urne med egeløv og indtog attituder i en udtryksfuld helhed, som et levende maleri. Hele det patriotiske ritual tyder Lyngby nærmest som en tekst, idet han analyserer de enkelte elementers – kroppens, urnens, alterets, de hvidklædte jomfruers – betydning ved at sætte dem ind i den betydningssammenhæng, de indgik i i samtiden. Afslutningsvis undersøges de vidnesbyrd, der findes om højtidelighedens indvirken på publikum. Og virkning havde den, selv om den for den yngre generation fremstod som mere udvendig og teatralisk end inderlig og ægte.

Lyngby udtrykker i forordet den forhåbning, at hans mikroundersøgelse vil udbyde forståelse af patriotismen. Denne forhåbning synes jeg, han indløser. Bogen er præget af kortfattede og præcise analyser og en vellykket kontekstualisering af de betydningselementer, der indgik i det patriotiske ritual, som Knudsen så effektivt fik sat i stand. Der er gode og meget sigende illustrationer, der supplerer en klar og velskrevet tekst. Teksten er blandt andet lettet ved at henlægge ganske mange oplysninger til noterne, der således ikke bør overses, selv om bogen godt kan læses, uden at man behøver at læse dem.

Lyngby er også bidragyder til den sidste bog, der skal nævnes i denne anmeldelse, idet han sammen med Mette Skougaard skriver om den »patriotiske rørelse« i 1801 i forbindelse med Slaget på Reden. Artiklen græsser naturligt nok ganske meget på bogen, på analysen af de mange lejlighedssange og Knudsens mindehøjtidelighed generelt beskrevet, suppleret med digteren Oehlschlägers oplevelser og den påvirkning, slaget havde på ham. Her er der – ikke mindst på grund af personliggørelsen af historien – tale om vellykket historieformidling, og sådan må man især bedømme indholdet af den sidste bog, *Kampen i*

Kongedybet, redigeret af Søren Menz. Målt med den alen, hvilket er rimeligt efter bogens anlæg i forbindelse med en udstilling på Frederiksborgmuseet 2001, er bogen som helhed ganske vellykket, velskrevet og velillustreret.

Ole Feldbæk lægger for med en kort indledning om myten omkring den danske sejr, eller i det mindste uafgjorte kamp, som han – stik mod udlægningen af patriotismen i de to øvrige bøger – finder tilgodeså »den allerede da livskraftige nationale selvforståelse« (s. 7). Pointen er, at danskerne udnyttede neutraliteten til skade for England og til gavn for dets fjender, dvs. at det engelske angreb ikke var et overgreb, og at den danske David ikke var en uskyldighed, der blev overfaldt af den engelske Goliat. Mytens vedvarende status som nationalt ikon anskueliggøres ved Bjørn Nørgaards gobelin fra 2000!

Søren Menz udreder Slaget på Redens storpolitiske sammenhæng ud fra det perspektiv, Feldbæk slår an i indledningen. Englands sikkerhed var truet. Fra dansk side var misbrug af det neutrale danske flag, de handelsinteresser, de københavnske storkøbmænd skammede i den florissante handelsperiode, samt en ærekær regent, der ikke fandt sig i, at nogen fremmed magt opbragte danske skibe eller forsøgte at diktere den danske konges udenrigspolitik, årsagerne til slaget. Frederik 6. var ikke tvunget til at konfrontere englænderne, men gjorde det ud fra sine æresbegreber.

Steffen Heiberg følger op med en fremstilling under titlen »kongetjeneste og borgerdyd«, to elementer, som det faktisk lykkedes den danske konge at forene ideologisk, på trods af at det første udtrykker et (stands)hierarki, mens det andet udtrykker et lighedsideal. Med udgangspunkt i portrætmalier af øvrighedspersoner vises det, hvorledes tidligere tiders standssymboler, som af-

spejler et fødselsbaseret hierarki, der var under kritik i den borgerlige offentlighed, afløses af uniformer som portrætpåklædning. Uniformerne synliggjorde staten og understregede, at dens embedsmænd som repræsentanter for det fælles bedste havde krav på særlig respekt. Og de viste, at ikke stand eller medfødt rigdom, men borgerdyd og borgerværd skulle ligge til grund for hierarkiseringen i samfundet.

Slaget på Reden var, ikke mindst i kraft af Horatio Nelsons tilstedeværelse, så stor en begivenhed i England, at det i samtiden blev omsat i en mængde kobberstik, som Søren Menz skriver om til slut. Et enkelt blev det også til i København.

Det er tre meget forskellige bøger både i anlæg og hensigt, der er omtalt her. Som bidrag til historieforskningen om patriotismen er det klart, at der er mest at hente hos Thomas Lyngby og hos Tine Damsholt. Hvad angår formen, er Lyngby og *Kampen om Kongedybet* at foretrække. Som metodisk inspiration vil Lyngbys fremstilling af den sentimentale patriotisme være et bekendtskab værd. Dette skal ikke forstås sådan, at *Kampen om Kongedybet* ikke har noget indholdsmæssigt at byde på, for det har den, men meget nyt er der ikke at hente i den.

Claus Møller Jørgensen

Torben Grøngaard Jeppesen: *Dannebrog på den amerikanske prærie: Et dansk koloniprojekt i 1870'erne – landkøb, bygrundlæggelse og integration*. Fynske Studier 19. (Odense Bys Museer, 2000). 278 s., 280 kr.

Amerikansk historie i 1800-tallet handler i høj grad om jord. Mellem købet af Louisiana-territoret fra Napoleon i 1803 og de sidste erhvervelser fra Mexico i 1853 udvidedes USA arealmæs-

sigt 2^{1/2} gang. Det var territoriale ekspansionen, der definerede indianernes tragedie; det var ikke mindst stridigheder vedrørende de nye territoriers fremtid, der førte til den blodige borgerkrig 1861-65; det var landdonationer fra regeringen til private selskaber, der finansierede bygningen af USA's kolossale jernbanenetværk; det var drømmen om et *homestead*, der tiltrak en ganske betragtelig del af de godt 32 millioner indvandrere, der ankom til USA mellem afslutningen af Napoleonskrigene og udbruddet af Første Verdenskrig; ja, ifølge den navnkundige historiker Frederick Jackson Turner var det i hvert fald indtil 1890 den vigende vestrænse, *the frontier*, der formede den ægte amerikaner. Den amerikanske muld dannede tillige grobund for mange visioner om at udvikle idealsamfund, åbenbaringer, der kan dateres tilbage til 1600-tallet, da New Englands puritanere planlagde at slå verden med forundring ved at bygge »a city upon a hill«. Drømme trivedes også blandt danskere og dansk-amerikanere, f.eks. blandt de tusindvis af mormoner, der i anden halvdel af 1800-tallet udvandrede fra Danmark til USA for at deltage i skabelsen af mormonstaten Utah; blandt de dansk-amerikanske grundtvigianere, der ville samle de danske indvandrere i kolonier og dér opbygge folkeligt-nationale fællesskaber; blandt de ganske få individer, der i slutningen af 1870'erne fulgte i fodsporene på Louis Pio og Paul Geleff for i Kansas at etablere et samfund af hundredtusinder af socialister. (Jf. Kristian Hvidt: *Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914*, Århus 1971, s. 270-300; Henrik Bredmose Simonsen: *Kampen om Danskheden: Tro og nationalitet i de danske kirkesamfund i Amerika*, Århus 1990).

Til tider var visionerne også af noget mere jordnær karakter, og det er en af

disse lidt mere prosaiske drømmes realisering, der er hovedemnet for museumsdirektør Torben Grøngaard Jepsens interessante bog, *Dannebrog på den amerikanske prærie*, som er den femte i rækken af bøger, der er fulgt i kølvandet på udstillingen »Danskerne på prærien« på Hollufgård i 1997, en udstilling, som Grøngaard Jepsen forestod sammen med Karsten Kjer Michaelsen. (De øvrige fire bøger er Karsten Kjer Michaelsen: *Danskerne på prærien – En beretning om Dannebrog, Dannevirke og Nysted i Howard County*, Odense 1997 (anmeldt i *Historie* 1999, 2); Torben Grøngaard Jepsen: *Danskere i Nordstatshæren – i kamp for det nye fædreland* (Fynske Minder 1997); Karsten Kjer Michaelsen: *Dannebrog på prærien – Danske Nybyggere i Nebraska*, Glamsbjerg 1997; Karsten Kjer Michaelsen og Birthe Kjer Michaelsen (red.): *Peter S. Petersens Erindringer – en kilde til den danske bosættelse i Dannebrog, Nebraska 1871-1895*, Odense 1999 (anmeldt i *Historie* 2000, 1)).

Visionen opstod blandt en lille gruppe dansk-amerikanere ved Pine Lake i det sydøstlige Wisconsin, USA's ældste dansk-amerikanske enklave. Anført af den svagtseende, men klarsynede borgerkrigsveteran og værtshusholder Lars Hannibal, og draget af den omsiggribende trang mod Vest, besluttede disse folk sig i 1870 for at skabe en »dansk« koloni langt ude på prærien, et *settlement*, der skulle befolkes af indbyggere af dansk herkomst, herunder ikke mindst småbrugere. De oprettede et selskab, Det Danske Land- og Hjemsted Kompagni, der gennem aktietegning skulle sikre et sammenhængende jordområde til de danske immigranter, helst dækkende et areal svarende til et helt *county* (»amt«). Ganske vist kuldsejlede kompagniet, og county-ambitionen måtte siden neddrogles væsentligt; men

i foråret 1871 rejste den 49-årige Lars Hannibal og hans fæller dog mod Nebraska, og i maj grundlagde de i det sydvestlige hjørne af det nys etablerede Howard county, helt ude ved *the frontier*, kolonien Dannebrog, en koloni, der fire år senere talte 6-700 personer af dansk herkomst og fremstod som en af de største dansk-amerikanske enklaver i USA.

Det er den fascinerende historie om etableringen af Dannebrog-settlementet, der udgør emnet for Grøngaard Jepsens meget smukt og rigt illustrerede bog, og gennem det meste af værket står grundlæggeren Lars Hannibal, der samtidig blev Dannebrog's første postmester (mens sønnen Peter blev den første borgmester), i centrum. Sammenligner man *Dannebrog på den amerikanske prærie* med andre nyere mikrostudier af skandinaviske kolonier i Amerika, kendetegnes Grøngaard Jepsens værk først og fremmest ved den stærke, men som antydning ganske berettigede, fokusering på selve jorden.

Bogen handler i høj grad om jord, mens betragtninger om f.eks. det religiøse liv blandt pionererne er reduceret til et absolut minimum (s. 233). På mikroplanet følger vi de afhændelser i Wisconsin og erhvervelser i Nebraska, som Hannibal-familien og dens fæller foretog sig, og jordkøbene ved Dannebrog illustreres med imponerende landkort år for år 1871-75, et resultat af indgående kildestudier, hvor alene problemerne med at opspore den fysiske beliggenhed af jernbaneselskabernes arkivmateriale blev en forskningsproces i sig selv. På makroplanet præsenteres vi for en detaljeret gennemgang af den amerikanske regerings jordpolitik, herunder en grundig redegørelse for homesteadloven af 1862, samt for en oversigt over landopmålingsprincipperne.

Som Grøngaard Jepsen påpeger, var det netop regeringens jordpolitik,

der gjorde det så vanskeligt at etablere rendyrkede etniske enklaver, for den gratis homesteadjord blev afhændet parcel for parcel ud fra princippet om at komme først til møllen, ikke i større sammenhængende portioner. Dertil kommer, at jernbaneselskaberne også gerne solgte deres enorme områder i mindre bidder og under alle omstændigheder var bundet af, at deres jordbesiddelser ikke var samlede, men sammen med den gratis homesteadjord udgjorde hver anden sektion i skakbrætmonstrede zoner omkring de projekterede jernbaner. Netop for at mindske konkurrencen i kapløbet med andre etniske grupper og få en god, billig, samlet jordbesiddelse søgte Lars Hannibal og hans fæller helt ud til den yderste vestgrænse for den amerikanske civilisation, ud til *the frontier*, hvor Hannibal fungerede som idealistisk primus motor i arbejdet med at etablere en etnisk enklave og grundlægge en by. Selv om den fremvoksende by Dannebrog hvilede på et økonomisk tyndt fundament; på trods af at planerne om at gøre Dannebrog til *county*-sæde ikke blev til noget (idet *yankee'erne* i nabobyen var mere politisk drevne); endskønt det tog længere tid end håbet at lokke jernbanen til byen – så overlevede Dannebrog den økonomiske krise, der brød ud i USA fra 1873. Efter krisens afslutning i de sene 1870'ere fandt Dannebrog sit rette økonomiske leje som handelscentrum for en landbrugsregion, og i 1880'erne fik Dannebrog endelig den længe attråede jernbaneforbindelse.

Grøngaard Jeppesen pointerer (s. 34 og 263), at hans bog er et »mikrostudium«, og at ambitionen blot har været, at værket skulle kunne bruges som »byggesten« til en større forståelse af den danske udvandringshistorie. Af samme grund er ansatserne både til generalisering og komparation med andre mikrostudier temmelig beskedne. En-

kelte forsøg foretages dog. Således foreslår Grøngaard Jeppesen, at danskerne i Dannevirke, ligesom danskerne ved Elkhorn-Kimballton-kolonien i Iowa, bosatte sig på brug, der var noget mindre end det amerikanske gennemsnit, måske en afspejling af danske landbrugstraditioner, men i Dannebrog også præget af den omstændighed, at de danske tilflyttere i højere grad end de øvrige bosatte sig inden for jernbanezonen, hvor jorden var mere værdifuld, men de udbudte parceller til gengæld mindre. Andre »danske« dimensioner fremhæves også, f.eks. at selve bebyggelsen i sin udformning gav mindelser om danske vejslyngbyer (bygget op omkring en vej og nær en å); at det nye flade land lignede det Lolland, som Lars Hannibal var udvandret fra i 1856; ja, at selve jordbundsforholdene også havde danske træk. Når Grøngaard Jeppesen yderligere foreslår, at Hannibal i 1873 forsøgte »at skabe en slags 'andelsbevægelse'« omkring bygningen af et mølleanlæg (s. 228), skal dette dog nok ikke nødvendigvis ses som et egentligt »dansk« træk, da andelsbevægelsen først oplevede sit helt store gennembrud i Danmark i 1880'erne; det nævnes da også, at en anden, ikke-dansk by i området prøvede på at søsætte et lignende projekt (s. 230).

Man kunne måske klandre Grøngaard Jeppesen for af og til at forfalde til utroligt lange citater, som når den tørre Wisconsin-lovtekst om inkorporeringen af Det Danske Land- og Hjemsteds Kompagni gives i sin fulde længde (s. 77-82); det virker også lidt overflødigt at trykke en lang artikel fra den dansk-amerikanske avis *Fremad* den 31. marts 1870 (s. 73-76), når nu nøjagtig samme tekst også er gengivet i kollegaen og projektpartneren Karsten Kjer Michaelsens *Danskerne på prærien* (s. 29-32). Det kunne måske også i parentes bemærkes, at byen *Prairie du* (ikke *de*)

Chien ligger ved Mississippifloden, ikke Missourifloden (s. 39), og at den norsk-amerikanske borgerkrigshelt »Hans E. Heg« hed Christian til mellemnavn (s. 60). Men dette er jo kun småting, der på ingen måde forrykker indtrykket af, at Torben Grøngaard Jepsen har skrevet et både væsentligt og spændende værk om vilkårene for skabelsen af etniske enklaver i det amerikanske Vesten. Hans næste, meget stort

anlagte projekt, undersøgelsen af *samt-lige* dansk-amerikaneres integration i USA på basis af en minutøs gennemgang af de særdeles omfattende amerikanske folketællingsmanuskripter kan kun imødeses med spænding, og i det værk vil de generaliseringer, som Grøngaard Jepsen vægrer sig ved at foretage i sin mikroundersøgelse, utvivlsomt blive formuleret.

Jørn Brøndal

DET 20. ÅRHUNDREDE

Tim Knudsen (red.): *Dansk Forvaltningshistorie – Stat, Forvaltning og Samfund*, bind II: Folkestyrets Forvaltning fra 1901 til 1953. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2000). 960 s., 840 kr.

Peter Bogason (red.): *Stat, Forvaltning og Samfund efter 1950*. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2000). 258 s., 289 kr.

Den sidstnævnte bog skulle egentlig have heddet bind III i *Dansk Forvaltningshistorie*. Men redaktionen har afstået fra at bruge denne titel i erkendelse af, at de små artikler snarest må karakteriseres som essays om udvalgte emner og ikke prætenderer at tegne et samlet billede af forvaltningens udvikling i dens eksplosive vækstperiode. De havde nok været lige så velanbragt i relevante tidsskrifter, især da flere af dem hovedsagelig må læses som debatindlæg.

Bind II, der rækker fra systemskiftet i 1901 til den nye grundlov i 1953, er til gengæld en overordentlig bredt favnede fremstilling af de statslige myndigheders historie i århundredets første halvdel. Vil man kun vide noget om administrationens opbygning, arbejds- gang

og personale, kan man nøjes med at læse det første store hovedafsnit, hvor Tim Knudsen på knap 200 sider har behandlet forvaltningen som en helhed. Det er oven i købet skrevet på en måde, som er overraskende i forhold til det umiddelbart tørre emne, en medlevende, fornøjelig fortælling, der sin lethed til trods sætter fingeren på en lang række centrale problemer og emner. Dette afsnit havde fortjent den større udbredelse, det kunne have fået som selvstændig bog.

Det fortsættes med i alt 16 større og mindre hovedafsnit, der hver behandler en del af den statslige virksomhed i den behandlede periode. Dertil er hovedstadens, men – som det beklages af redaktionen – ikke den øvrige kommunale forvaltning behandlet. At komme ind på de enkelte artikler vil føre for vidt. De er ret uensartede, idet nogle lige så meget har tyngdepunkt på den almindelige samfundsudvikling inden for det givne sagområde som på forvaltningen, mens andre er snævrere formet. Men her får man altså at vide, hvad de enkelte ministerier og styrelser udrettede, om end fuldstændighed naturligvis er illusorisk. Forfatterne har gennemgående haft god sans for, hvad der pegede fremad. Næv-

nes kan f.eks. en opgørelse af lønudgifterne til Valutacentralen, som viser, at de oversteg, hvad samtlige ministerier betalte deres embedsmænd. Det gør Venstres modstand dobbelt forståelig og giver en smagsprøve på, hvordan efterkrigstidens maksimalstat kom til at sprænge de endnu beskedne rammer, bureaukratiet i århundredets første halvdel levede under.

Værket er alt i alt præget af, at det er solid viden, der præsenteres. Noget var på forhånd velkendt, andet er nyt. Men alt er samlet og systematiseret. Da værket har karakter af en håndbog, havde det dog været nyttigt, om det var blevet forsynet med et sagregister, om end den udførlige indholdsfortegnelse i nogen grad råder bod på denne mangel.

Henning Poulsen

Hans Kirchhoff og Aage Trommer (red.): *»Vor Kamp vil vokse og styrkes.« Dokumenter til belysning af Danmarks kommunistiske Partis og Frit Danmarks virksomhed 1939-1943/44.* (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 2001). 658 s., 300 kr.

Skønt kommunisterne ikke spillede nogen væsentlig rolle i dansk politik før Ruslandskrigens udbrud 22. juni 1941, er denne periode også taget med i kildeudgaven, idet den aftrykker 150 sider dokumenter vedrørende Danmark fra Kominterns arkiv i Moskva. De belyser på interessant måde de problemer, Hitler-Stalinpagten i august 1939 skabte for DKP, og som blev yderligere forstærket ved Danmarks besættelse 9. april 1940. Partiet fulgte Moskvas parole og vendte det tunge skyts mod vestmagterne, talte således i et cirkulære 15. april 1940 om »Krigsanstiftere i Paris og London«, om end man i samme dokument må hæfte sig ved, at ordene »dansk« og »Danmark« forekommer

påfaldende hyppigt. Det indtryk, Frankrigs nederlag gjorde i Moskva, kom første gang til udtryk i Kominterns direktiv 26. juni 1940, hvor det blev indskærpet DKP at tage hensyn til den nationale bevægelse og differentiere sin kritik af politiske modstandere, og også senere blev partiet bebrejdet, at det stillede sig uden for det nationale fællesskab i stedet for at gå ind og præge det, åbenbart uvidende om, at kommunisterne ikke just var velkomne i kredsen. I februar 1941 lød parolen, at DKP nok skulle kritisere, men dog støtte samlingsregeringen.

Efter Ruslandskrigens udbrud er det sovjetiske materiale sparsomt og tyder på, at forbindelsen til Moskva var svag. Det samme gør partiets eget materiale, hvor vi skal frem til nytåret 1942, før den nationalfrontsparole, Komintern udsendte 22. juni 1941, giver sig synligt udtryk. Indtil da synes partiet at være faldet tilbage til den gamle ultravenstrelinie.

Til partiets holdning i den illegale periode yder det centrale materiale ikke væsentligt nyt. Men i høj grad interessant er det lokale materiale, der giver en række indblik i modstandens hverdag og blandt andet rummer en række samtidige rapporter om folkestrejkerne i august 1943, hvor kommunisterne spillede en central rolle.

Alt i alt giver udgivelsen et værdifuldt bidrag til besættelsestidens historie. Teknisk kan enkelte ting kritiseres, navnlig, at man konsekvent har valgt teksternes tidligste versioner og henvist rettelser til noterne. Det betyder f.eks., at en række danske navne står med den misforståede stavemåde, en russisk referent i første omgang har brugt, mens den håndskrevne korrektion skal søges i noterne. Det burde have været omvendt. Og endelig et hjertesuk med adresse til noterne i denne som i alt for mange andre udgivelser: hvorfor bruge henvis-

ningen »anf. arb.« ved fornyet henvisning til samme tekst? Første gang det forekommer, skal man blade 45 sider tilbage for at finde titlen, og det er i det hele en for læseren besværlig teknik, især i så stor en bog. Forfatter plus evt. årstal kombineret med en litteraturliste havde gjort bedre fyldest.

Henning Poulsen

Peter Øvig Knudsen: *Efter Drabet. Beretninger om modstandskampens likvideringer.* (Gyldendal, 2001). 379 s., 295 kr.

Som undertitlen siger, er bogens grundstamme en række beretninger fra folk, der under krigen selv har udført likvideringer eller på anden måde har været berørt af dem. En del af disse beretninger har tidligere været trykt som artikler i *Weekendavisen*, og bogen har bevaret den kalejdoskopske tilgang til emnet, som artikelformen rummer. Men også arkivstof og den spredte litteratur er inddraget, og selv om resultatet ikke er blevet en generel oversigt, har forfatteren alligevel opnået at tegne et vist helhedsbillede af et emne, de fleste modstandshistorikere er veget tilbage fra at rippe op i, vel vidende hvilken belastning likvideringerne har været for de implicerede.

Kritik kommer både eksplicit og implicit til udtryk. Der gives nok eksempler på likvideringer, der hvilede på så grundig en efterforskning, som det nu engang var muligt at foretage, men også på drab, der bar tilfældighedens præg, ja enkelte, der nærmede sig gængs kriminalitet. Det træder også frem, at kriteriet langt fra altid var stikkeri, men at nazistisk eller tyskvenligt sindelag i visse tilfælde var tilstrækkeligt. Det er dog velgørende, at forfatteren i det store hele har holdt afstand til den moraliserende tendens, der præger tidens debat, og også har forsøgt at forstå sit emne ud

fra samtidens usikkerhed og angstladede atmosfære. Tilsvarende burde han også have været i stand til at forstå de modstandshistorikere og andre, der i en nærmere eftertid veg tilbage for at trænge ind i det penible emne, og som næppe alene lod sig lede af et ønske om at gøre modstandskamp og krig til en enkel sag.

Det er en velskrevet og ganske spændende bog, som fortjener at blive læst, om end den i sin mangel på systematik ikke prætenderer at have udtømt emnet.

Henning Poulsen

Peer Henrik Hansen og Jakob Sørensen: *Påskekrisen 1948. Dansk dobbeltspil på randen af den kolde krig.* (Høst & Søn, 2000). 263 s., 299,95 kr.

Bogens anliggende er at analysere motiverne bag de ekstraordinære beredskabsmæssige foranstaltninger i det danske forsvar, der blev iværksat i påsken 1948. Til dette formål inddrages hidtil ubenyttet dansk kildemateriale.

Bogen er opdelt i to hoveddele. Den første redegør på baggrund af eksisterende forskning for begivenheder, omstændigheder og dilemmaer i dansk udenrigs- og indenrigspolitik efter 1945. På den udenrigspolitiske front redegøres der for, hvorledes den socialdemokratiske regering på den ene side nærrede frygt for et sovjetisk angreb på Danmark, men på den anden side ikke var villig til at indtræde i et vestligt forsvarssamarbejde. Man foretrak en ensidig amerikansk militær garanti, som USA imidlertid var afvisende over for. På den indenrigspolitiske front belyses splittelsen internt i Socialdemokratiet mellem en forsvarsvenlig partiledelse og et forsvarsskeptisk partibagland, den politiske magtkamp mellem Socialdemokratiet og DKP på nationalt parlamentarisk plan såvel som i fagforbunden, opfattelsen af, at de danske kommu-

nisters politik ikke var bestemt af nationale hensyn, men blev dirigeret fra Moskva, og i forlængelse heraf frygten for et kommunistisk kup. Den anden hoveddel analyserer påskeberedskabet og forklarer motiverne bag. Her bygger bogen på forfatterens speciale indleveret på RUC i 1999.

I undersøgelsen af påskeberedskabet belyses den beredskabsplanlægning, der, ansporet af kuppet i Prag og den sovjetiske henvendelse til Finland om en venskabstraktat, blev indledt i begyndelsen af marts 1948, og som især blev drøftet af en snæver kreds af politikere, embedsmænd og militærfolk, den såkaldte Hjernetrust. Forsvarets muligheder i en invasions- og kupsituation skulle undersøges. Den 11. marts anmodede Hedtoft og Gustav Rasmussen USA om en række øjeblikkelige våbenleverancer og understregede samtidig, at Danmark i tilfælde af et sovjetisk angreb ville kæmpe, angiveligt fordi USA kontinuerligt tilkendegav, at et lands forsvarsvilje var afgørende for tildelingen af amerikansk militær bistand. Forskellige tiltag blev iværksat i løbet af første halvdel af marts. Fra midten af marts blev planlægningen af de militære foranstaltninger intensiveret. Den 20. marts gav forsvarsministeren ordre til flåde- og hærcheferne om at have planen for forsvarets evne færdig den 28. marts. I påskedagene blev det ekstraordinære beredskab så iværksat. Forsvaret blev sat i højeste alarmberedskab, og officerernes påskeorlov inddraget.

I sin analyse af beredskabsplanlægningen påpeger bogen imidlertid videre, at medlemmerne i Hjernetrusten ikke forekom at have påregnet en sovjetisk, endelige hjemlig kommunistisk aktion i påskedagene. Eksempelvis anføres det, at Statsrådet i tilfælde af, at der havde foreligget en konkret trussel imod Danmark i påskedagene, ville være blevet informeret. Dette skete imidlertid ikke.

Dertil var det alene officererne, ikke de menige, der fik påskeorloven inddraget. Afgørende er endvidere, at fristen for udlægning af våben og ammunition var fastsat til den 7. april, hvorfor det forekommer usandsynligt, at man frygtede en aktion i påskedagene sidst i marts. På den baggrund er det bogens tolkning, at de ekstraordinære beredskabsmæssige foranstaltninger i påsken 1948 var en hemmeligt tilrettelagt øvelse, der alene var kendt af en snæver kreds af danske politikere, embedsmænd og militærfolk med dels demonstration af forsvarsvilje over for USA, dels en realistisk test af det danske forsvar og kupberedskab som hovedformål. Foruden tilkendegivelse af forsvarsvilje over for USA havde øvelsen de demonstrative sidegevinster, at også de øvrige nordiske lande, Sovjetunionen og de danske kommunister fik syn for den danske regerings forsvarsvilje.

Bogens anden hovedpointe er, at det ekstraordinære beredskab rakte længere frem i tid end til påskedagene. Fristen for udlægning af ammunition og våben til regimenterne var i befaling af 11. marts sat til den 7. april. På visse områder blev beredskabet, herunder rekognosceringsflyvning, opretholdt gennem og forstærket midt i april måned. Bogen tolker dette derhen, at det ikke var i selve påskedagene, men snarere ude i fremtiden, nærmere bestemt efter det forestående valg i Italien den 18. april, at den danske regering frygtede en aktion. Denne frygt kunne være ansporet af de rygter om en sovjetisk trepunktsplan om magtovertagelse i 1) Italien, 2) Tjekkoslovakiet og 3) Danmark, der skulle have verseret i vinteren 1947-48, hvilket så skulle have foranlediget påbegyndelse af beredskabsplanlægning og iværksættelse af påskeberedskabet som realistisk øvelse og demonstration af forsvarsvilje med henblik på en krisituation efter det italienske valg. Bo-

gen kan ikke verificere, at rygter om en sovjetisk trepunktsplan skulle have været kendt i den danske regering forud for beredskabsplanlægningen, og er sig derfor bevidst om, at tolkningen er en »spekulativ hypotese«. Tolkningen finder støtte i, at udenrigsminister Gustav Rasmussen på et møde i Udenrigspolitisk Nævn den 31. marts understregede, at den internationale spænding ville stige frem til efter valget i Italien, og at der her endog blev diskuteret forskellige begrundelser for at trække det danske Tysklandskontingent hjem til forstærkning af det nationale forsvar. Hvis hypotesen accepteres, får vi endvidere ifølge bogen en forklaring på, hvorfor Hedtoft vågnede i panik hin tidlige morgen på Gjorslev Gods, hvilket ikke stemmer overens med bogens første tolkning om, at der i påskedagene ikke var nogen fare på færde, og at påskeberedskabet alene var en øvelse – i så tilfælde kunne Hedtoft jo have sovet trygt. Forklaringen kunne ligge i de verserende rygter om en sovjetisk trepunktsplan. Hedtoft kunne intuitivt i situationen have tænkt, at rækkefølgen i den sovjetiske trepunktsplan var blevet revideret: Tjekkoslavakiet, Danmark, Italien. Bogen synes her at bevæge sig på et lidt tyndt grundlag. Som anført medgiver den, idet regeringens kendskab til rygter om trepunktsplanen ikke kan verificeres, selv, at hypotesen er spekulativ. Det ændrer imidlertid ikke ved det værdifulde i, at bogen sætter påskeberedskabet ind i et mere udstrakt tidsperspektiv og hermed bidrager til at belyse regeringens sikkerhedspolitiske perception og ageren i foråret 1948. Bogen virker gennemgående ganske velargumenteret. Det er dog værd at understrege, at argumentet er baseret på en analyse og tolkning af kronologiens logik. Kilder, der direkte vidner om, at påskeberedskabet var en øvelse, har forfatterne ikke fundet.

Afslutningsvis diskuterer bogen forholdet mellem påskekrisen og Danmarks tilslutning til NATO ca. et år senere. Tolkningen er her, at påskeberedskabet i første omgang vidner om et dansk forsøg på at opnå amerikanske militære garantier uden åbent at bekende sikkerhedspolitisk tilhørsforhold. At forsøget mislykkedes, bidrog i anden omgang til et dansk holdningsskift med erkendelse af nødvendigheden af at indgå i et forsvarsmæssigt samarbejde med andre lande. Ifølge bogen går der således ikke en lige vej fra påskekrise til NATO-medlemskab. Det er prisværdigt, at bogen tager denne diskussion, men det ville have været en yderligere styrke, hvis der var foretaget en mere eksplicit diskussion med andre forskningsbidrag og stillingtagen til debatten om brud og kontinuitet i dansk udenrigspolitik.

Generelt lader bogens brug af anden forskning og placering af egne tolkninger i forhold til denne en del tilbage at ønske. I stedet for at give information om hidtidige argumenter og tolkninger løbende i fremstillingen ville det have styrket bogen, hvis den havde indledt med en forskningsoversigt over dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik generelt og påskekrisen specifikt. Endvidere savnes en mere kritisk anvendelse og gennemgang af litteraturen på området. I løbet af fremstillingen så vel som i de anbefalinger til videre læsning, der findes sidst i bogen, henvises der til en række danske forsknings- og litteraturbidrag af blandt andre Poul Villaume, Bent Jensen og modstandsmanden Jørgen Røjel, uden at disses forskellige tilgang til og tolkninger af dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik påpeges.

Disse bemærkninger til trods er bogen dog et interessant bidrag til forskningen i dansk udenrigs- og sikkerhedspolitik under den tidlige kolde krig.

Kristine K.N. Midtgaard

Thomas Wegener Friis: *Den nye nabo – DDRs forhold til Danmark 1949-1960*. (Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 2001). 160 s., 225 kr.

Bogen er baseret på forfatterens hovedfagsspeciale. Dens formål er at belyse og forklare DDR's forhold til Danmark i 1950'erne. Rammen for analysen er således Den kolde Krig, og bogen belyser et hjørne af denne. Vel at mærke ikke som Den kolde Krig udspillede sig mellem de to supermagter USA og Sovjetunionen, men derimod i forholdet mellem to små stater DDR og Danmark – i det omfang DDR kan betegnes som en stat: Østtysklands politik over for Danmark blev netop udformet med anerkendelse som stat som mål for øje. For både DDR og Danmark spillede Den kolde Krig og supermagterne en central rolle for udformningen af deres respektive forhold til omverdenen. Det gjorde dog også en tredje faktor: Vesttyskland. Bogen centrerer sig således om at belyse, hvordan ikke mindst Vesttyskland var et centralt pejlemærke og en afgørende faktor for DDR's ønske om anerkendelse som stat og det officielle Danmarks nægtelse af en sådan anerkendelse.

Bogen behandler DDR's forhold til Danmark i tre hovedafsnit. Det første omhandler DDR's tiltag til kontakt med forskellige grupper i Danmark. Bogen demonstrerer, hvorledes det officielle Danmark af hensyn til Vesttyskland afstod fra at have kontakt med DDR. Ikke andre grupper end DKP tog i begyndelsen de østtyske henvendelser alvorligt og udviklede på den baggrund et nært forhold til det østtyske SED. Dette var imidlertid ikke tilfredsstillende for DDR, hvis primære mål med kontakterne til Danmark var at opnå anerkendelse som stat. I forhold til dette mål var gode forbindelser med DKP ikke meget

værd. Derfor omfattede DDR's initiativer over for Danmark også henvendelser til dansk erhvervsliv, der i midten af 1950'erne var parat til at forhandle om en øget samhandel med DDR, der som resultat heraf, og som første skridt på vejen til en normalisering af forholdet mellem de to lande, oprettede en handelsrepræsentation i København. Det næste skridt imod en normalisering af forholdet mellem DDR og Danmark kom i 1960, da DDR trods indsigelser fra Vesttyskland fik den danske regerings tilladelse til at åbne et trafikkontor i København. Derimod gik den danske regering ikke med til at acceptere østtyske pas – et af symbolerne på en statsdannelse.

Den anden del af bogen omhandler de såkaldte Østersøuger i Rostock, hvor festivaler og møder mellem grupper fra lande omkring »fredens hav« fra 1958 blev afholdt årligt med det formål at skabe interesse og ikke mindst goodwill for DDR. Ifølge bogen spillede Østersøugerne en yderst vigtig rolle i promoveringen af DDR som en fredelig stat udadtil i Skandinavien og som udgangspunkt for etablering af kontakter med danskere. Afgørende var det, at disse kontaktflader favnede bredere end til danske kommunister, hvilket ifølge bogen skyldtes, at anerkendelse hele tiden var målsætningen for DDR's politik.

Bogens tredje del behandler den østtyske militære efterretningstjenestes arbejde i forhold til Danmark. Her konkluderes det, at DDR ikke opbyggede noget aktivt spionagenetværk i Danmark, men benyttede sig af de danske kommunisters parathed til at overbringe information. Til trods for DDR's opfattelse af Danmark som det svageste led i kæden af NATO-lande og deraf følgende spillet på fredstrompeterne over for Danmark, var det ikke på det militære felt, at Østtysklands interesse for Danmark var størst. Gennemgående var det

ønsket om anerkendelse som stat, der drev DDR's politik over for Danmark. Angående oplysninger om NATO og Vestens militære planlægning var det i langt mere udstrakt grad i Vesttyskland, at DDR søgte oplysninger.

Bogen er baseret på arkivmateriale fra det tidligere Østtyskland. Det er hidtil ikke anvendt materiale, og det er benyttet med et godt blik og kildekritisk sans angående vanskeligheden ved at arbejde i østtyske arkiver og knække den særlige kode, der var for sprogbrug blandt østtyske politikere og embedsmænd. Det er bogens klare styrke.

Et tiltag, der kunne have været en anden styrke ved bogen er, at den er komparativt anlagt. Vi får blandt andet at vide, at det især var Sverige og Finland, som DDR blandt de nordiske lande »satsede på«. Den komparative tilgang virker dog noget »påklippet«. Således begrænser det komparative element sig til spredte bemærkninger undervejs og

på den mere systematiske front til et enkelt afsnit, der ikke fylder mange, ca. 5, af analysens mange sider, ca. 150, om DDR's syn på og politik i forhold til de øvrige nordiske lande.

Ud over at bogen med fordel kunne have gjort mere ud af den komparative vinkel, kunne den også have været styrket ved en stærkere vægtning af den danske vinkel på forholdet DDR-Danmark. Bogen kommer i nogen grad ind på, hvordan forskellige grupper i Danmark responderede på de østtyske henvendelser. Derimod savner man en systematisk fremstilling af danske initiativer til kontakt med DDR.

Alt i alt er bogen dog en udmærket, velfunderet og velskrevet fremstilling af DDR's politik over for Danmark, aktiviteterne omkring »fredens hav« og den østtyske efterretningstjenestes virksomhed over for Danmark i 1950'erne og i forhold til Vesttyskland.

Kristine K.N. Midtgaard

REGIONAL- OG LOKALHISTORIE

Svend C. Dahl: *Næstved i middelalderen. Købstadens oprindelse, dens udseende og indbyggernes tro, levevilkår og dagligdag*. (Suså-komiteen), 2001). 179 s., 249,95 kr.

Bogen om Næstveds middelalder indledes med en fanfare ved udgiverne: »At det har været et enestående godt valg af såvel forfatter som illustrator vil læseren sikkert selv erkende ved bogens læsning«.

Hertil skal straks siges, at valget af illustrator er ikke ringe. Det er Mads Stage, der har leveret tegninger, som levende og fint indfølelse illustrerer liv og bygninger, »fanger købstadens sjæl«, som Svend Dahl siger. Stage er god til

sit håndværk, selv om man må overveje, hvor godt han egentlig fungerer i en blanding med fotografier, kort, 1500-tals træsnit og andet billedmateriale. I bøger, hvor kun han selv illustrerer – som f.eks. i de synsmæssigt meget tiltalende *Næstved mønt* (1966) og *Møntfund fra Møn* (1967) – kommer hans billeder bedre til deres ret, og vi får ikke som her problemet med at skelne autentisk billedmateriale fra rekonstruktion og illustration.

I en vurdering af forfatterens fortræffelighed må man se på tekstens målgruppe. Den forekommer at være noget sløret, da teksten angiveligt gerne vil have de alment historisk og de særlig lokalhistorisk interesserede i tale, men al-

ligevel særligt mener at repræsentere en skolebog, især til folkeskolerne, men også til HF og gymnasier. Bogen er næppe uden videre i stand til at dække alle disse grupper, men essensen er i al fald, at den er populærvidenskabeligt ment. Bedømt som sådan har den visse kvaliteter. Bogen er velillustreret, og det er en stor fordel, at forfatteren kender sin interessante by intimt og kan føre os rundt i den, hjulpet af relevante billeder og kort. Skal man gå ad Næstveds gader, kan man få god hjælp af oplysningerne om de prægtige, stående senmiddelalderlige bygninger: Tuesens boder, Kompagnihuset, det gamle rådhus etc. Det er godt, at teksten tydelig er velorienteret i nyere arkæologiske undersøgelser i Næstved og inddrager den nyeste generelle middelalderhistoriske litteratur. Der er ansatser til interessante overvejelser over skattekilderne, der klart lader Næstveds placering som en af middelalderens største byer i Danmark træde frem. Problematisk for faghistorikeren, og formentlig også for skoleeleven, er det til gengæld, at vi adskillige steder mangler en struktur på de fremførte oplysninger. Det gælder specielt, når forfatteren forlader topografien og går i gang med skildringer af straffe, laugsvæsen, dagligliv og levevilkår, sygdomsbehandling, fester, skolevæsen etc. Her er der for meget »løst og fast«, og i disse afsnit trækkes der også i meget høj grad på generelt dansk materiale. De fleste, der skriver en enkelt bys historie, vil ganske vist inddrage almenviden om forholdene andetsteds. Men her er vægten mellem Næstveds historie og generel købstadshistorie tippet for meget over i retning af det generelle. Oven i købet holder forfatteren sig ikke til middelalderen, men drager rask væk 15-1600-tals stof ind, således i kapitler om hekseprocesserne, der jo ellers netop ikke er et middelalderligt fænomen.

Enestående godt er resultatet ikke. Men det repræsenterer et bud på, hvad købstadshistorie også kan være og peger gennem sit indhold på vigtigheden af formidling. Det er ikke nok at have et bind af *Projekt Middelalderbyen* og en prestigefyldt byhistorie, skrevet af faghistorikere. Der må også bredere formidling til.

Bjørn Poulsen

Jørgen Peder Clausager, Søren Kyed Jakobsen og Bodil Schelde-Jensen (red.): *Fredericia 1650-1970 – drøm, dårskab og duelighed*. (Odense Universitetsforlag, 2000). 304 s., 250 kr.

Hugo Matthiessens bøger om Fredericias historie frem til 1820 fra 1911/50 hører til de klassiske bymonografier, mens tiden derefter ikke tidligere er blevet beskrevet sammenhængende. Det sker med denne bog, som tillige går tilbage og fremlægger et nyt bud på den ældre historie. Forfatterne har altså haft to hovedopgaver: for det første at levere en moderne version af byens ældre historie og for det andet at fremlægge den første syntese af dens nyere historie. Overordnet er det en glimrende byhistorie, og den kan derfor godt tåle at blive mål for nogle mere principielle overvejelser over bymonografier som genre.

Bogen udkommer i anledning af 350-året for Fredericias grundlæggelse. At de fleste byhistorier udkommer i forbindelse med et jubilæum, bliver der af og til ironiseret over, men det er der ingen grund til. Man må formode, at i en sådan situation er lokalbefolkningens historiske interesse større end ellers, og historikerne kan lettere vække folk til refleksion over deres bys fortid og egenart. For historikerne er det en anledning til at reflektere over formålet med det byhistoriske arbejde. Forfatterne til denne bog skriver således i indled-

ningen, at »Menneskeliv er kaos. Historien er også kaos, og det er historikernes opgave at bringe orden i kaos, så vidt det lader sig gøre«. Videre skriver de, at »Enhver har sin egen indre forståelse, også den, der omfatter historien. Denne bog er resultatet af vores opfattelse af byen og dens udvikling«. Citatet lægger – i mine øjne – op til, at den lokale historie skal bidrage til lokalbefolkningens »indre forståelse« eller identitet.

Vi kan altså tillade os indledningsvis at bedømme bogen som identitetsprojekt til et moderne publikum. Formidlingen er selvfølgelig vigtig i den sammenhæng, og her indfries alle forventninger. Bogen lever højt på forfatterens åbenlyse formidlingsmæssige kunnen. Dispositorisk har man lagt flere forståelsesniveauer ind i teksten. Bogen er inddelt i syv hovedafsnit, der alle indledes med en kort karakteristik af de enkelte epoker og afsluttes med en status, der også rejser nogle af de spørgsmål, den efterfølgende epoke gav svar på. Der er lagt stor vægt på en alsidig og flot billedside, suppleret med udførlige billedtekster. Kortmaterialet er også godt. På plussiden tæller også en to siders sammenfatning af byens historie, bragt på dansk, tysk og engelsk.

Som identitetsprojekt falder bogens værdi dog ved, at den ikke behandler tiden efter 1970. Det har den til fælles med alt for mange andre byhistoriske værker, og det er ikke nogen god begrundelse, at kommunalreformen gav byen en anden afgrænsning. I borgmesterens forord omtales netop muligheden »for at skabe en sammenhæng mellem det ældste Fredericia og den tid, vi kalder vores«. Den mulighed forpasses.

Forfatterne har dog fat i en anden aktuel vinkel på byens historie. Fredericias status som fristad gav byen en helt anden befolkningssammensætning end andre købstæder, og forfatterne lader derfor »Dette multi-etniske samfund (komme)

til orde overalt i bogen, hvor det er relevant, og ikke som et særskilt kapitel«.

I det hele taget fremstår der et klart billede af Fredericias egenart i det danske bysamfund. Byens særstatus skyldtes fem forhold: den sene, planlagte opvindelse, trosfriheden, asylretten, fæstningen og byens privilegiumæssige begunstigelser. Alle forhold fandtes i større eller mindre grad i enkelte andre byer, men ingen andre steder fandtes allesammen på én gang. I en større byhistoriografisk sammenhæng er det relevant at se på, hvordan bogen inddrager disse særstillinger.

Byens privilegier har en fremtrædende plads i skildringen af byens tidligere historie. Fredericias kortvarige handelsmæssige privilegier som stabelretten og diverse toldfriheder beskrives indgående og giver en god forståelse af byens særstilling – og af de mange uindfriede ambitioner med byen. Denne fremhævelse af privilegierne står i en vis modsætning til de fleste andre nye byhistorier, der i højere grad ser bag om de legale forhold og undersøger byens reelle økonomiske styrke i oplandet og i forhold til andre byer. *Fredericia 1650-1970* byder ikke på mange empiriske studier af denne art. Det gøres klart, at byen på grund af sin sene opståen måtte indpasses i et eksisterende bysystem og var hæmmet af, at den var henvist til at måtte rydde en plads til sig i de omgivende købstæders forsyningsopland (f.eks. s. 58f). I den forbindelse kan man pege på, at provinstolden efter byens eget udsagn – blandt andet i Pontopidans Danske Atlas – lagde en dæmper på oplandshandelen med Fyn, som jo ellers lå lige ved siden af byen. Bogen nævner flere gange, at byen havde forskellige konsumtionsfriheder, men det bliver alligevel ikke helt klart, at set fra de omgivende byer var forholdene ganske gunstige for Fredericia. I bilagsmaterialet til stiftsrelationen fra Fredericia

i 1735 klager bønderne i Grindsted over, at de er pålagt at køre den lange vej med forsyninger til garnisonen i Fredericia. I stiftsrelationen fra Vejle 1735 bedyres, at en del bønder rejser lige igennem byen for at sælge deres varer i Fredericia, hvor konsumtionen i 1682 var blevet afskaffet for 30 år. (Det er ikke helt klart, hvad der siden skete hermed. I 1719 fik byen lov til kun at opkræve halv konsumtion de næste 20 år, men i *Dansk Toldhistorie* 2, s. 460 nævnes, at denne ret også gjaldt 1749-1787). Som et tegn på byens relative styrke kan fremhæves, at toldforpagtningen i Fredericia i 1748 indbragte det tredobbelte af Vejles.

Den mest betydningsfulde privilegie-tildeling var dog trosfriheden og asylretten. I økonomisk henseende understreges især betydningen af førstnævnte, og her tænkes især på de reformertes dyrkning af de såkaldte havepladser og jordstykker inde i selve byen efter 1720, der udviklede sig til et helt eksperimentarium med alternative landbrugsafgrøder som tobak og kartofler. Trosfriheden og asylretten havde dog især sociale virkninger. Forfatterne har tydeligvis lagt vægt på at fremstille assimileringen af de nye befolkningsgrupper på en måde, så den moderne læser kan trække linien frem til i dag. For eksempel opsummeres de fremmedes første ca. halvandet hundrede år under overskriften »Integrationen« (s. 106). Flere gange understreges, at enevælden ikke handlede ud fra moralske hensyn, men udelukkende så de nye folk som vækstskeber. Det nævnes, at især asylretten gav Fredericia ry af at være en røverkule (s. 7 og 100), men det havde været rart at få det belagt med nogle eksempler. Den sammensatte befolkning var byens kendemærke. Det gav anledning til indre spændinger i bysamfundet, som man også får et indtryk af, men mest postulatorisk. Det samme gælder forholdet

mellem soldater og civilbefolkning. Forfatterne har ikke helt afklaret med sig selv, om den private indkvartering var en fordel eller en ulempe (s. 77 er den »en plage«, men s. 106 hedder det, »at i lige så mange tilfælde har samværet været gnidningsløst«). Derimod er man helt klar i mælet i fordømmelsen af de umulige magistrater i byen frem til 1760, hvor Hans de Hoffman kom til byen. Forfatterne hælder mest til, at den mangelfulde ledelse havde rod i de økonomisk dårlige tider, men det er vel en tanke værd, om de vitterligt mange elendige magistratsmedlemmer skyldtes den manglende indre sammenhængskraft i en by, der både var ny og havde store fremmede befolkningsgrupper.

Med Hans de Hoffmans indsættelse i præsidembedet i 1760 indvarsledes nye og bedre tider for byen. Hoffman blev byen en god repræsentant for den erhvervs- og uddannelsesaktive patriotisme. Efter hans fratræden i 1773 blev købmand Bertel Bruun i højere grad byens dynamo, der ikke mindst gennemførte anlæggelsen af den første egentlige havn i byen, indviet 1811. Byens elite var nu entydigt en række storkøbmænd, der både indtog magistratsposter, grundlagde manufakturdrift og sociale institutioner. Fra ca. 1780 gik Fredericia ind i en industriel førstefase, der førte til en solid landsdækkende position som industri- eller manufakturby, især inden for klæde- og tobaksindustrien. Denne fase skildres godt og levende, men det bliver et stigende problem i fremstillingen, at der ikke er noget system i sammenligningerne med landsforholdene. Byens vækst bliver ikke placeret i forhold til de omliggende byer. Det fremgår ikke, at Fredericia som den eneste østjyske by ikke fik del i den stigende korneksport frem til midten af 1800-tallet. Tal for indbyggere, konsumtion (s. 65), havnetrafik (s. 134f og 199) og kommunale indtægter (s. 148) kan ikke udnyttes

maksimalt, når de er løsrevet fra andre byer og tidligere tider. Oplysninger om industrivirksomheder og -arbejdere har jeg ikke kunnet finde i bogen. Måske af formidlingsmæssige grunde har man valgt ikke at anvende tabeller og oversigter, men det betyder, at læseren selv er nødt til at stykke oplysninger sammen (f.eks. folketal og erhvervsoplysninger fra s. 118 og 146).

Det sociale, økonomiske og kulturelle liv i det ekspanderende bysamfund i 1800-tallet træder levende frem. Den egentlige fabriksindustri, handelen, skoler, sygdomme, brand, sociale institutioner, forsynings- og politikvæsen m.v. behandles indgående og med stort lokalkendskab. Den politiske historie får en grundig dækning, men dækningen er overvejende institutionel. Købstadsstyret var længe et virvar af valg-systemer og kompetencer, men spørgsmålet er, om man får svar på, *hvem* der bestemte. Hvem havde det sidste ord i periodens store anlægsarbejder f.eks.? Blev der styret efter det almene bedste eller efter særinteresser? Det er sikkert ikke muligt at svare troværdigt på grundlag af den eksisterende forskning, for generelt er vores viden om købstadspolitikken på denne tid præget af de forvaltningsmæssige aspekter. Det gælder i endnu højere grad for 1900-tallet, også i denne bog, hvor f.eks. afsnittet »Bystyret« efter 1945 nærmer sig *ren name dropping*.

Andre spørgsmål trænger sig på, uden at blive besvaret. Hvilke interesser var f.eks. drivende for havnens store udvidelse i perioden 1912-39 – kommunens som sådan eller måske Dansk Svovlsyre- og Superphosphatfabriks? Hvordan var samarbejdsklimaet mellem den socialdemokratisk dominerede kommune og de to oliegi-ganter, BP og Dansk Shell? I skildringen af erhvervsudviklingen efter 2. Verdenskrig lægger forfatterne en anderledes kritisk distance til udviklingen. Det påpeges, at industri- og væksthensyn sejrede over æstetiske, bolig-mæssige og andre bløde værdier (s. 242, 255 og 280). De moderne varehuse og butiksfacader får også knubbede ord med på vejen (s. 266). Her påpeges helt konkret en historisk arv, byen bør gøre op med. Det er ganske velgørende at læse byhistorie, der i den grad tager bladet fra munden.

Hvordan er det så lykkedes forfatterne at formidle Fredericias ældre historie på ny og den nyere historie for første gang? Begge dele godt – med de nævnte forbehold, der især retter sig mod, at Fredericia ikke placeres i det østjyske og vestfynske bylandskab. Men så skal det retfærdigvis siges, at den eksisterende byforskning ikke gør denne opgave let. Derimod er der et godt internationalt udsyn, f.eks. i afsnittet om Fredericia som knudepunkt i den internationale telegraflinie fra slutningen af 1860'erne.

Søren Bitsch Christensen

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Steffen Elmer Jørgensen: *Fra chaussé til motorvej. Det overordnede danske vejnets udvikling fra 1761.* (Dansk Vejhistorisk Selskab, 2001). 606 s., 328 kr.

Forfatteren noterer i forordet, at han som grøn historiestuderende overværede Alex Wittendorffs forsvar af doktor-disputatsen *Alvej og kongevej* (1973). På baggrund af den oplevelse var det

hans opfattelse, at af al kedelig historie måtte vejhistorie være det mest uinteressante. Den fordom afliver Steffen Elmer Jørgensen selv på bedste vis. Vejhistorien, han formidler, er langt fra kedelig og bestemt ikke uinteressant.

Steffen Elmer Jørgensen begyndte i 1994 på et stipendium om »Det overordnede danske vejnets udvikling siden 1793« ved Dansk Vejhistorisk Selskab. Baggrunden var, at der ikke tidligere er skrevet om det danske vejnets udvikling i hele perioden fra slutningen af 1700-tallet til nu. Tidligere fremstillinger om vejhistorie har omfattet andre tidsperioder eller kun en begrænset del af den her behandlede periode. Eller fokus har været rettet mod vej- og kommunikationsteknologiens udvikling, uden at relatere denne udvikling til samfundsforandringen i øvrigt.

Det er dette brede perspektiv med bogen, der gør den interessant. Når det overordnede mål med bogen er at beskrive det overordnede vejnets opbygning og udvikling gennem næsten 240 år, er det således ikke en »smal« vejhistorisk fremstilling.

Som et væsentligt element i vurderingen af det overordnede vejnets udvikling fokuserer Steffen Elmer Jørgensen på, hvilke myndigheder der havde den politiske og økonomiske bestyrelse af vejene. En væsentlig pointe, som påvises i bogen, er, at i store aktive anlægsperioder havde centrale statslige myndigheder bestyrelsen af det overordnede vejnet, mens det i perioder med vægten lagt på vedligehold og modernisering af de eksisterende veje var decentrale myndigheder i amterne, der stod for bestyrelsen af vejene.

Bogen er kronologisk-tematisk opdelt, og der er fire hovedafsnit. Det første hovedafsnit vedrører perioden 1761-1867, hvor vejbestyrelsen var underlagt staten. Jørgensen har valgt at gå længere tilbage end 1793, hvor landets første

egentlige store vejlov trådte i kraft, idet Frederik V i 1761 underskrev en befaling om at anlægge hovedveje i alle landets provinser. Baggrunden for denne befaling var et udtalt ønske om at fremme handelen og agerdyrkningen samt øge bekvemmeligheden for de rejsende. Den første vejlov skabte orden i det danske vejvæsen, og den var baseret på de forgående 30 års erfaringer med vejbyggeri og importeret knowhow fortrinsvis fra Frankrig. Det er kendetegnende for tiden før den første vejlov, at nogle få højtstående politikere under enevælden med Christian Ditlev Reventlow i spidsen tillægges stor betydning for vejnettets udvikling.

I tiden efter 1793 faldt vejbyggeriet ind i »konservativ rutine i de næste 7 årtier«, og hovedlandevejsnettet blev gradvist udbygget. Det er slående, at de første veje blev bygget på Sjælland ud fra København, mens det først var i 1830'erne, at Jylland fik de første hovedlandeveje. Dette skyldtes primært, at det var omkring hovedstaden, befolkningstætheden var størst.

I 1867 kom en ny vejlov, og det er overgangen til det andet hovedafsnit, der dækker perioden frem til 1910. I denne periode overgik vejbestyrelsen til amterne, fordi hovedlandevejsnettet stort set var fuldt udbygget og jernbanerne i stigende grad havde overtaget landevejenes betydning som den væsentligste transportforbindelse. Vejnettet afvikledes derfor, mere end det opbyggedes, og forfatteren kalder 1867-loven for »et bittert punktum«, hvor staten på langt sigt fraskrev sig indflydelse på vejudviklingen.

Det tredje hovedafsnit for perioden 1910-1945 markerer, at landevejenes betydning igen var stigende i takt med bilernes udbredelse. Hvor bilen før 1910 var rigmandslegetøj, blev den efterhånden et nyttigt brugsredskab for bønder og håndværkere, uden at man

dog i denne periode kan tale om massebilisme. Det er kendetegnende, at der kun blev anlagt få hovedlandeveje, mens de eksisterende blev markant forbedret og udbygget med fast belægning og ved anlæg af en række broer, specielt i 1930'erne. Det er også markant, at forskellige bil- og benzinskatter stort set finansierede forbedringen af vejene. Via refusionsordninger fra staten til amterne fik centrale myndigheder stigende indflydelse på vejudviklingen, selv om det også i denne periode var amterne, der havde bestyrelsen af vejene. Vejforbedringerne var naturligvis mest betinget af et øget transportbehov, men beskæftigelseshensyn spillede også en væsentlig rolle, og derfor var det danske vejnet i 1940 et af Europas bedste.

Det sidste hovedafsnit dækker perioden efter 1945. Krigen betød et afbræk i landets forandring, og det var først fra begyndelsen af 1950'erne, der var behov for at udvide vejnettet. I første omgang blev det besluttet at bygge nye motorveje som indfalds- og ringveje ved København, og i begyndelsen af 1960'erne blev »Det store H« fremlagt som overordnet plan for et udbygget motorvejsnet. Det var altså først ca. 20 år efter krigens afslutning, at en overordnet motorvejsplan blev fremlagt, og selv om planen aldrig blev vedtaget som anlægslov, var det reelt planen bag det motorvejsbyggeri, der stort set var gennemført i 1994. Allerede i 1936-37 opstillede tre ingeniørselskaber en plan for et udbygget motorvejsnet, der grundlæggende svarer til »Det store H«, men planen blev hurtigt taget af bordet, da der før krigen ikke var en trafikthæthed, som kunne retfærdiggøre en så omfattende vejudbygning.

Perioden efter krigen har således været kendetegnet af massive investeringer i motorveje, herunder etableringen af en række faste forbindelser over fjorde, sunde og bæltter med forbindel-

serne over Storebælt og Øresund som de største. Dertil kommer forbedring af vejnettet i og omkring de større byer i sammenhæng med motorvejsprojekteringen. Desuden er den del af hovedlandevejsnettet, der ikke er motorveje, blevet kraftigt udbygget og forbedret. Jørgensen dokumenterer, at udgifterne til disse hovedlandeveje siden krigen hele tiden – med undtagelse af 1970'erne – har været højere end udgifterne til motorveje. En stor del af udgifterne til hovedlandevejene er de seneste 20-30 år gået til forskellige trafikreguleringer, omfartsveje og såkaldte miljøprioriterede gennemfarter gennem mindre byer. Frem til begyndelsen af 1970'erne var det vejenes udvidelse til tre spor o.l., der var i centrum.

I perioden efter 1945 var vejbestyrelsen fortsat underlagt amterne, men statens indflydelse øgedes i takt med, at staten finansierede hovedparten af udgifterne til vejbyggeri. Amterne bestyrede således også motorvejene frem til 1963, hvorefter Vejdirektoratet under Ministeriet for offentlige Arbejder fik ansvaret for motorvejene. Efter 1972 blev Vejdirektoratet udskilt som en teknisk styrelse med direkte reference til ministeren og fik ud over motorvejene også underlagt hovedlandeveje, mens vejbestyrelsen af almindelige landeveje blev underlagt amterne. Efter 1997 har staten igen overdraget to tredjedele af hovedlandevejene til amterne, mens motorveje fortsat er underlagt central vejbestyrelse i Vejdirektoratet.

Der er tale om en meget læservenlig fremstilling af det overordnede vejnets udvikling siden 1760'erne. Dertil kommer, at bogen indeholder mange interessante fotos og mange illustrative kort, som på anskuelig måde viser vejnettets kronologiske udvikling. Den valgte kronologisk-tematiske inddeling har dog medført, at der er en del gentagelser, som kan virke generende, og det kan

visse steder være vanskeligt at finde den røde tråd i de enkelte hovedafsnit.

Det lange tidsmæssige perspektiv er både en styrke og en svaghed ved bogen. Styrken er, at der skabes et overblik over vejenes betydning for samfundet fra landbrugssamfund til nutidens kommunikationssamfund. Forfatteren påpeger selv svagheden ved at konstatere, at vejudviklingen efter 1945 rummer mere stof end hele perioden fra 1761 til 1945. Derfor er mange relevante forhold udeladt af pladshensyn. Andre steder viger forfatteren uden om interessante problemstillinger, da det ville forde en grundigere analyse. Dette gælder fx i forhold til, om der er andre eksempler på »korsvejsbyer« end Herning og Ikast, hvor nye hovedveje har skabt en by/egnsudvikling i stil med udviklingen i stationsbyerne.

I forlængelse heraf ville det have været et stort plus ved fremstillingen, hvis forfatteren eksplicit havde taget stilling til, hvilke faktorer der har været de væsentlige bag udviklingen af det overordnede vejnet. Økonomiske og politiske forhold beskrives på et meget overordnet og generelt niveau, uden at det står klart, hvad der har betydet mest. Man sidder således tilbage med en fornemmelse af at have fået en omfattende beskrivelse af, hvad der er sket, men mangler et svar på, hvorfor det er sket. Var det klarsynede politikere og embedsmænd, som byggede vejene for at skabe udvikling i samfundet, eller var det netop samfundets udvikling, der gjorde, at man var nødt til at udvide og forbedre vejnettet? Som læser får man den fornemmelse, at toppolitikere satte vejbyggeriet i gang i sidste halvdel af 1700-tallet for at skabe udvikling i landbosamfundet, og at det var den generelle udvikling i samfundet, der skabte behovet for nye og forbedrede veje i løbet af 1900-tallet.

Det skal dog klart pointeres, at Stef-

fen Elmer Jørgensen har skrevet en meget interessant kvalitetsbog, som giver læseren utroligt mange oplysninger. Der er tale om et nyttigt redskab for alle, der beskæftiger sig med Danmarks transport og infrastruktur i den behandlede periode, ligesom andre med generel interesse i Danmarks udvikling de seneste 240 år vil have et stort udbytte af at læse bogen.

Mogens R. Nissen

Keld Dalgaard Larsen: *Dansk Papirindustri. Mennesker, teknologi og produktion 1829-1999*. (Silkeborg Museum, 2000). 272 s., 299 kr.

I tekst, billeder og med inddragelse af papirfolkene egne historier skildrer *Dansk Papirindustri* en særlig gren af dansk industrihistorie gennem opstartsfasen, veldagsdage og nedgangstider. Men lad det være sagt med det samme: Dette er ikke en afhandling i betydningen »behandling i skriftlig, videnskabelig form«, selv om forfatteren karakteriserer sit arbejde således. Ikke dermed sagt, at bogen er uinteressant. Tværtimod er den både i sit udseende indbydende og i sin tekst underholdende.

Det første, der slår en, hvad det rettelig også bør bogens emne taget i betragtning, er det lækre papir, hvorpå bogen er trykt. Det fremgår af kolofonen, at bogen er trykt på 120 gram matglittet Micha. Det kræver ikke den store sagskyndighed at kunne konstatere, at papiret er tykt, men derfra og til at begribe, hvad der mere præcist forstås ved 120 gram matglittet Micha, er der også langt. Hvad værre er; efter endt læsning er man ikke kommet nærmere på en opklaring, bortset fra en bekræftelse af, at 120 gram også fagteknisk regnes for tykt. Men det får altså være. Som læser må vi stille os tilfreds med, at bogen vittelig er indbydende.

Det indbydende understreges af den

første del af bogens i alt to dele, indeholdende hvad forfatteren kalder for »fremstillingen«. Her optræder de mange billede side om side med den egentlige tekst og med små underafsnit på grå baggrund, der øjensynlig skal tjene som uddybende forklaringer til den generelle oversigt. Bortset fra at man i disse undersøgelser ikke kunne finde forklaring på, hvad matglittet Micha er, er afsnittene ellers interessante. De supplerer læseren med oplysninger til forståelse af særligt papirprocessen. På en og samme tid er de imidlertid også frygtelig irriterende. De er opstillet således på siden, at de tilbagevendende virker decideret forstyrrende for læsningen af den egentlige tekst. I flere tilfælde skal man fastholde tråden i den egentlige tekst over flere sideres forcering af grå underafsnit, hvilket selvsagt bliver så meget desto vanskeligere, når man som læser »falder i« og skeler til teksten i underafsnitene.

I bogens anden del er det papirfolke selv, der beretter om livet i den danske papirindustri. De personlige erfaringer er forskellige, ligesom tilknytningen til forskellige fabrikker inden for De forenede Papirfabrikker er det. Alligevel savner jeg en større bredde på disse fortællinger til retfærdiggørelse af den megen plads, som de faktisk optager i bogen. Dette forbehold til trods tjener de personlige beretninger som et spændende supplement til bogens første del.

Og efter endt læsning er jeg som lægmand da også blevet en hel del kloge på papirindustrien i Danmark. Den samlede tekst giver således en spændende introduktion til papirindustrien – dens mennesker, teknologien og produktionen – og bogen kan anbefales til alle. Men måske allermest til de, der måtte være opvokset i byer med papirindustri.

Merete Bøge Pedersen

Per H. Hansen: *Da sparekasserne mistede deres uskyld. En historie om sparekasser og samfund i opbrud 1965-90.* (Odense Universitetsforlag, 2001). 341 s., 250 kr.

Per H. Hansens bog om sparekassebevægelsens sidste dage er en velskrevet og vedkommende analyse af et udviklingsforløb, som sættes ind i sin bredere samfundsmæssige kontekst. Sparekassebevægelsen var i sin selvforståelse andet og mere end en særlig form for pengeinstitut. Det var institutioner, der havde en almennyttig karakter, beregnet som en sikker anbringelsesmulighed for småspareres penge. Sparekasseloven af 1937 rummede derfor en bestemmelse om, at ingen måtte få andel i sparekassernes overskud.

Sparekasserne hørte til den kooperative bevægelse uden at være egentlig andelsorganiseret. Økonomerne Michael Møller og Niels Chr. Nielsen har gjort opmærksom på, at denne sektor af økonomien i lang tid var økonomisk overlegen i forhold til den kapitalistiske økonomi, blandt andet fordi den var beskyttet af lokalmonopoler. Men det ændrede sig i løbet af 1900-tallet, og sparekassebevægelsens endeligt er et led i det forløb.

Historien begynder midt i 1960'erne. Det var et tiår, hvor bankerne afgørende voksede fra sparekasserne. Samtidig skete der det, at nogle af sparekasserne også voksede fra de andre. Det skete dels ved naturlig vækst, dels ved fusion. De store hovedstadssparekasser fik følge af egnessparekasser. Den første blev Sparekassen Nordjylland i 1967. Den fik en nøglerolle i det videre forløb. De begrænsninger, som sparekasseloven af 1937 lagde på sparekasserne, f.eks. forbuddet mod at drive bankforretninger, føltes mere og mere snærende af de store sparekasser. Der opstod derfor et ønske i Danmarks Sparekasseforening om

at få ændret lovgivningen, så sparekasserne fik større manøvrer muligheder og mere lige konkurrencebetingelser i forhold til bankerne. Bankerne modsatte sig ikke, at der blev nedsat et udvalg til at arbejde med spørgsmålet, men de havde ikke noget ønske om at få øget konkurrence fra sparekasserne, så der var et latent og indimellem åbent modsætningsforhold mellem bankernes og sparekassernes repræsentanter i det udvalg, der blev nedsat i 1968.

Forhandlingerne i dette udvalg og det videre arbejde, der førte til vedtagelsen af en ny bank- og sparekasselov i 1974, er bogens hovedemne. Sparekasserne ville gerne have mulighed for at udføre bankforretninger uden at skulle leve op til de samme forpligtelser, som bankerne havde med hensyn til egenkapitalens størrelse, og uden at opgive den skattefrihed, de havde som almennyttige institutioner. Bankerne indtog det standpunkt, at hvis sparekasserne ville have fordelene ved at drive bankforretninger, måtte de også have de samme pligter som bankerne. Efter besværlige forhandlinger blev der opnået enighed mellem banker og sparekasser om, at sparekasserne kunne nøjes med en mindre egenkapital end bankerne, men at de så skulle forlange særlig betrygget sikkerhed i forbindelse med långivning. Dette foreløbige resultat sprængte enigheden i sparekassebevægelsen. Sparekassen Nordjylland gjorde gældende, at bestemmelsen om særlig betrygget sikkerhed gjorde det umuligt for sparekasserne at finansiere virksomheders kortsigtede likviditetssvingninger. Sparekassen Nordjylland gik derfor sine egne veje, og i januar 1973 fusionerede den med Privatbanken i København.

Det kan være svært i dag at forstå, hvor stærke reaktioner denne fusion udløste, men der kom en storm af protester, og fusionen blev derfor opgivet. Den havde imidlertid gjort sin virkning

i forhold til lovgivningen, fordi den viste, at det kompromis, man var kommet frem til, ikke kunne holde. Der kom nu nye forhandlinger i gang, og det lovforslag, der blev vedtaget i april 1974, si-destillede stort set banker og sparekasser. Kravet til egenkapital var i hvert fald ens, og bestemmelserne om særlig betrygget sikkerhed var fjernet. Den eneste forskel var, at banker skulle være aktieselskaber, hvad sparekasser ikke måtte. Samt at sparekasserne ikke skulle betale skat. Det stod ikke i bank- og sparekasseloven, men i skattelovgivningen, og det varede kun et år, før den bestemmelse blev ophævet.

Facit var altså en ligestilling for alle praktiske formåls skyld, og det skabte problemer for den Fællesbanken, som sparekasserne havde etableret i 1949. Når sparekasserne nu selv måtte drive bankforretninger, blev Fællesbanken ikke længere kun et serviceorgan for sparekasserne, men også en konkurrent. Dens stilling i forhold til sparekassebevægelsen blev mere og mere vanskelig. I 1983 forsøgte de to store københavnske sparekasser SDS og Bikuben at overtage den med henblik på at opdele den. Det vakte lige så megen modstand som fusionen 10 år tidligere mellem Sparekassen Nordjylland og Privatbanken, og ligesom den måtte også dette forsøg opgives. Det reddede ikke Fællesbanken, som bare tre år senere blev overtaget af Hafnia Invest og således gled helt ud af sparekasseverdenen.

Den sang nu på det tidspunkt under alle omstændigheder på sidste vers. Allerede i 1984 var der med udgangspunkt i Danmarks Sparekasseforening taget skridt til den proces, der førte til en lov om, at sparekasser fik mulighed for at omdanne sig til aktieselskaber. Det var en meget professionelt kørt kampagne, og det lykkedes at få loven vedtaget i overensstemmelse med sparekassernes

ønsker, selv om Erling Olsen og Socialdemokratiet var imod.

Dermed forsvandt den sidste forskel mellem banker og sparekasser, og de to sektorer er i vidt omfang siden smeltet sammen både på virksomheds- og på organisationsplan.

Per H. Hansen har koncentreret sin fremstilling om de to love, bank- og sparekasseloven fra 1974 og loven om sparekassers mulighed for omdannelse til aktieselskaber fra 1989 samt om spillet om Fællesbanken. Andre sider af udviklingen kunne være trukket frem, f.eks. etableringen af Sparekassernes Data Central eller forholdet mellem banker-

nes og sparekassernes to hovedorganisationer. Det skal der dog ikke rettes indvendinger imod, men det skal blot konstateres, at der stadig er emner tilbage.

Der er nogle småfejl, især i billedteksterne, men det er ikke mange. Den største anke, man kan komme med, er i og for sig ikke en anke, men en konstatering af, at bogen både har helte og skurke, og at heltene tæller de to opdragsgivere, der bad Per H. Hansen skrive bogen. Det er der ikke nødvendigvis noget forkert i, men man noterer sig, at fremstillingen *kan* have fået en vis slagside i den retning.

Jørgen Fink

KULTURHISTORIE

Danmarks Kirker. Ribe amt, hefte 33-34: Seem, Vester Vedsted, Mandø. (Nationalmuseet/Poul Kristensen, 1999). 144 s., 136 kr.

Med de tre kirker ved Ribe slutter kirkebeskrivelserne i Ribe amt. Kirkerne er hver for sig spændende, Mandø dog mest for sin historie. Den middelalderlige kirke stod på Nord-Mandø, som gentagne stormfloder reducerede til strandenge, og i 1639 opførtes så den nuværende beskedne kirke. Det smukkeste inventar er en kopi af Johan Rohde af Joachim Skovgaards billede »Kristus fører røveren ind i Paradis«, som oprindeligt stod på altret i Mandø kirke, men ikke holdt til fugten i kirken og nu er i Hirschprung. Tre sengotiske helgenfigurer, temmelig medtagne, må antages at stamme fra den gamle kirke.

Vester Vedsted er en stor tuf- og murstenskirke fra før 1200, hvis oprindelige kor og apsis, ligesom i flere andre kirker i Ribe stift, allerede o. 1250 blev erstattet af et meget anseligt kor.

Koret fik allerede i det 14. århundrede to hvælvfag. Tårnet er ligeledes fra det 14. århundrede.

Seem kirke er lidt yngre, men med oprindelig kor og apsis. Kirken er ret hårdt restaureret 1900-01. I alterbordet fandt man da en helgengrav med tre blykapsler med hele 13 relikvier. Disse var omviklet med pergamentstrimler, som fortæller, hvilke relikvier det drejede sig om, fra en knogle af Johannes Døber og hovedhår fra Maria Magdalene til bispem Sankt Gotthard, kanoniseret 1131. De 11 af strimlerne er skrevet med samme hånd, formentlig i det 12. århundrede. Sandsynligvis er relikvierne en samlet erhvervelse fra samme tid. Kirken har et ganske rigt inventar. De tolv apostle fra den sengotiske altertavle er genbrugt på den barokke altertavle fra ca. 1645, mens andre figurer fra den er havnet på Nationalmuseet. I Seem oprettedes før 1150 et benediktiner dobbeltkloster. Nonnerne blev snart flyttet til Ribe, munkene blev cisterciensere og rykkede 1175 til Løgum. Forbindelsen

mellem klostret, som der ikke er fundet levn af, og den senere sognekirke er ukendt.

Erik Ulsig

Danmarks Kirker. Århus amt, hefte 50: Lundum, Hansted, Vær. (Nationalmuseet/Poul Kristensen, 1999). 130 s., 115 kr.

Danmarks Kirker. Århus amt, hefte 51: Nebel, Serridslev, Gangsted, Søvind. (Nationalmuseet/Poul Kristensen, 2001). 110 s., 115 kr.

Hefte 50 behandler tre kirker lige nord for Horsens. Lundum er en beskeden romansk kirke med et stort tårn fra o. 1500. Annekssognet Hansted er meget større, og dets kirke er Voer herreds største. Den romanske kirke har over skibets sidste fag haft herskabsgalleri med tårn over, og koret var udstyret med en tilbygning på hver side. O. 1500 fik kirken hvælvinger og almindeligt vesttårn. Forklaringen på kirkens størrelse og særpræg må være, at Hansted, ifølge Kong Valdemars Jordebog, var kongsgods, det eneste i miles omkreds. Af inventar bemærkes især et elegant korgitter skænket i 1722 af enken efter en rådmænd i Horsens og forsynet med epitafium for hendes mand og tre børn. I koret lod hun indrette gravkælder for familien og sig selv. Selv om gitteret er forsynet med en dør til præsten, er det i dag forståeligt nok placeret andetsteds i kirken.

Vær kirke er præget af sin forbindelse til ejerne af Stensballegård, og 1673-1971 (!) tilhørte kirken ejerne af herregården. I 1780'erne moderniseredes den i nyklassicistisk stil i inventar og farver og fik en køn tilbygning på nordsiden indrettet med forrum og opgang til den samtidig indrettede herskabsstol. I koret er der gravkrypt, formentlig bygget for Folmer Rosenkrantz til Stensballegård, død 1586, og hans hustru. Deres smuk-

ke og ualmindelig velbevarede gravsten findes i kirken. I tårnrummet indrettede Frederik Krag o. 1700 sit gravkapel, og her opsattes efter hans død 1728 et smukt epitafium. Blandt kirkens mange begravelser er den mest spektakulære unægtelig Peder Griffenfelds, oprindelig i krypten, siden 1788-89 i tårnkapellet. Griffenfelds datter var gift med Frederik Krag. Ved Griffenfelds død 1699 i Trondhjem, hvor han boede sit sidste leveår, fik ægteparret overført hans kiste til Vær. Rehabiliteringen af rigskansleren demonstreres også af de formentlig samtidige indskrifter på hans kiste, som fortæller hans sørgelige livshistorie og hans frigivelse ved kongens nåde, men med hans fulde titler og ordener.

Med hefte 51 rykker vi nord for Horsens Fjord. Nebel, en frådsterskirke med smukke detaljer på det lange kor, blev nedrevet i 1877, men størstedelen af inventaret flyttede med over i den ny kirke, som blev opført i Serridslev, i nygotisk stil. Indvendig er den præget af en flot tagkonstruktion og af den overdådigt udsmykkede barokke altertavle fra Nebel. Kirken er blandt andet et smukt udtryk for kirkeejeren grev Friis af Frijsenborgs velkendte interesse for de mange kirker, der hørte under hans grevskab og andre besiddelser.

Gangsted kirke er en enkel romansk bygning fra o. 1200 med tårn, våbenhus og korhvælving fra o. 1500. Fra nyere tid bemærker man altertavlen fra o. 1600, mere særegen end køn. Dominerende er nogle anselige stovringer formet som spiralvolutter med løvehoved og -fødder. Muligvis har dog senere restaureringer været medvirkende til det ejendommelige indtryk, de gør, ved at placere dem for højt og bemale (nymaling så sent som 1895-96) dem forkert. Ca. 1699 udstyredes tavlen blandt andet med to store figurer forestillende Moses og Kristus, bekostet af Tyrrestrups daværende forpagterpar.

Søvind kirke daterer sig også til tiden o. 1200. Den har en smuk altertavle fra 1723, skænket af kirkeejeren på Tyrrestrup og vistnok skåret af den samme billedskærer i Horsens, som i Vær lavede epitafiet over Frederik Krag. Som andre af de i denne præsentation nævnte kirker blev Søvind temmelig medtaget i Svenskekrigene, navnlig af polakkerne, men ejerne til Tyrrestrup sørgede for en velholdt kirke herefter. I den nordlige del af sognet lå der tidligere en kirke i Ås, nedrevet af Peder Ebbesen Galt af Tyrrestrup, lensmand på Århusbispens forhenværede gods, død 1548. Kongen fratoldt 20. november 1550 over for hans enke sin tiltale for de kirker og kapper, han havde nedrevet i Århus stift, og »for hvad sten, kalk, bly og tømmer, han havde brugt til sin nytte deraf«. Peder Ebbesens hovedgård rummer et stort materiale af genanvendte kirkevadre.

Erik Ulsig

Birgitte Bøggild Johannsen, Hugo Johannsen og Ole Olesen: *Sct. Knuds kirke. Otte kapitler af Odense Domkirkes historie*. (Sct. Knuds Sogns menighedsråd, i kommission hos Odense Universitetsforlag, 2001). 176 s., 180 kr.

To ledende skikkelser inden for Nationalmuseets mangeårige projekt »Danmarks Kirker« har i denne publikation, sammen med Ole Olesen med ekspertise på det musikalske felt, frembragt en håndterlig og tiltalende præsentation i otte kapitler af nogle store »blokke« og højdepunkter i Odense Domkirkes historie.

Det arkitektoniske, altså kirkens ombygninger og de epoker, som derved skabes, strukturerer de to hovedforfatteres syv kapitler. Præsentationen af den første, romanske domkirke og dens fornemste skat, Knud den Helliges relikvi-

er, knyttes sammen i letforståelig form med forskningsdiskussionen om tolkningen af grundplaner og bygningsrester og af de to originale skrin. Naturligt nok spiller de i hver epoke fremherskende stilidealer en hovedrolle ved forfatternes beskrivelse af, hvordan den romanske kirke blev afløst af Gisicos gotiske murstenscatedral, hvordan den tidlige protestantiske ortodoksi og barok forvandlede kirkens indre under Christian IV, og hvordan oplysningstid og rokoko blev afgørende faktorer i 1700-tallets i sin art storartede ombygning af kirkens indre, indtil man når frem til det restaurative værdisæt, hvor romantikkens middelalderentusiasme dikterede 1860'ernes rekonstruktion.

Det har ikke været let for Hugo Johannsen at frigøre sig fra vore dages dominerende æstetik i forståelsen af kirkerummets indre og domkirkenes placering i dens urbane ramme. Gennemgående skinner hans overbevisning om kirkens fremragende gotik i forlængelse af 1860'ernes grundprincipper for kirkere-staurering igennem, når talen er om den romanske kirkes undergang og den langtrukne erstatning derfor ved i over århundreder at rejse den gotiske kirke. Han kan heller ikke skjule sin æstetik, når talen falder på at omforme den gotiske kirke i ortodoksens eller i oplysningens ånd. Det er vel uundgåeligt, men er ikke desto mindre lidt beklageligt. Gotikken er ikke kun højde og spidsbuede vinduer, men med dens hvælvinger, sidealter og lektorium en form for indretning af et rum, ligesom 1600'ernes prunkende prædikestole og didaktiske altertavler og oplysningstidens fornemme pulpiter i flere etager langs kirkens indre. Hvilket af alt dette er mere genuint for en kirke end noget andet? Som hyppigt sker, når tingene skildres i et udviklingsperspektiv, er det, som om det billede af Odense Domkirke, vi har i dag, er det endelige slut-

mål, som ikke kan være anderledes. 1860'ernes restauratorer ville se den rene form, og den har vi fået; i den henseende havde både gotikkens bygmestre, 1617-reformationsjubilæums-generationen og Frederik V's undersætter et videre perspektiv.

Det at hver restaurering har medført vidtgående ødelæggelse af forudgående epokes interiør, har dog gjort opgaven at forstå hver epoke ud fra dens forudsætninger svær for de to hovedforfattere. De epoker, fra hvilke en rig samling af gravmæler, som belyser personhistorien, er bevaret, har været lettere at skilte med et mere menneskeligt ansigt end de epoker, hvor så at sige alt er væk. Det er en fornøjelse at få et indblik i det store odenseanske og fynske persongalleri, som var i bevægelse omkring Odense Domkirke i 1600- og 1700-årene, om end meget allerede findes hos Anne Riising i hendes bind af *Odense Bys Historie*, »Guds frygt og oplysning. Odense 1700-1789« fra 1981.

Vor rige viden om denne periode opvejes ikke af den mere generelle middelalderviden, som genstande fra det religiøse liv formidler, når det gælder beskrivelsen af domkirkens rolle i middelalderen. Bogen giver et umådeligt klargørende indtryk af, i hvilken grad den gotiske kirke er ét eneste langtrukket kompromis, hvor Gisicos fem vestlige fag med dens fornemme indskrift i lange tider stod uformidlet over for et op-højet romansk kor over en romansk krypt, og hvordan dette efterhånden »goticeres« med en for gotikkens idealer fremmed »gotisk« krypt. Lektoriet, som i århundreder adskilte de to dele, tolkes her i reformatoriske og kirkehistoriske termer som en adskillelse mellem lægfolket og den »mystik«, som de hellige handlinger bag væggen siges at være udtryk for. En lige så god forklaring på kirkens deling kunne jo ligge i samfundets hierarkiske opbygning,

som krævede, at hver samfundsgruppe fik tildelt dens tilsvarende, standsmæssige del af det store kirkerum for hver sin type af gudstjenestehandlinger. At sammenføjnningen af den gotiske vestdel og det goticerede kor sidst i middelalderen – indvielsen skete år 1499 ved biskop Karl Rønnow – måtte resultere i et ubalanceret mellemstykke, skildres fremragende af forfatterne, men fører dog ikke til, at de, som man havde kunnet forvente, distancerer sig fra 1800'ernes ideale gotiske enheds- og helhedskirke. Blev kirken da ikke mere gotisk i reformationen, da man sløjfede krypten og lagde kor og højalter ned i gulvplanet?

Bogen behandler lejlighedsvis kirkens plads i det urbane miljø uden dog at tage dette spørgsmål op til gennemgående behandling. 1800'ernes restauratorer ville også her se hele bygningen uforstyrret af tilliggende byggeri. Det er grunden til, at vi i dag, som forfatterne rigtigt fremhæver, har den omgivet dels af en trafikeret gade, dels af en park. Baggrunden, kirkens forbindelse med omkringliggende bygninger og torve, er dog for det meste ladet ude af betragtning, om end den må siges at være ganske væsentlig for forståelsen af mange generationers måde at forholde sig til dette mægtige bygningsværk på. Domkirkeområdet var indtil 1800-tallets begyndelse en retslig enklave i forhold til Odense købstad, Munkemøllestræde var dens vestlige grænse. Her kunne mange forhold i byhistorien have været frugtbare som indgange til en videre forståelse.

Medens spørgsmål som disse kan diskuteres, savner man i bogen nærheden til de middelalderlige århundreders religiøsitet. Kirken var en klosterkirke og et valfartsmål, den havde mange altre, og der kan ikke være tvivl om, at den gennem alle århundreder var rigeligt besøgt af troende mennesker. Der var al-

terpræster, skolarer til tidebønnerne, lægfolk, som overværede messerne og bad ved Sankt Knuds skrin, der var pilgrimme, der søgte helbredelse for sig og deres familie, og der er ingen grund til at bruge reformatorisk terminologi til at beskrive alle disse gruppers motiv til at søge til kirken. Lars Bisgaards afhandling *De glemte andre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark* (2001) kunne have formidlet videre indblikke i de middelalderlige århundreders fromhedsudtryk også i Odense Domkirke. Jeg ser ingen basis for forfatterens påstand side 87: »De hyppigere gudstjenester og den ændrede verdslige administration [i reformationstiden] har nok betydet, at langt flere nu besøgte kirken.« Gudstjenesterne er

næppe blevet hyppigere efter reformationen, men fremmødet er blevet underkastet skrappe kontrol, og alle skulle møde samtidigt til søndagens hovedgudstjenester – det er efter min mening den store forskel fra de middelalderlige forhold.

Som rimeligt er, vies et smukt kapitel til H.C. Andersens forhold til Odense Domkirke. Et kapitel strejfer noget af domkirkemenighedens historie i de sidste hundrede år. Ole Olesens gennemgang af musikken fra middelalderen til det nye kororgel er særdeles velegnet som afslutning, når man kender domkirkens store orgelkonkurrencer og deres betydning for det internationale musikliv.

Tore Nyberg

HÅNDBØGER OG HJÆLPEVIDENSKABER

Jytte Larsen (red.): *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, bind 1-4. (Rosinante Forlag, 2000-01). 2.259 s., 2.399 kr.

Med godt 1.900 biograferede kvinder danner *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* et fremragende supplement til *Dansk biografisk leksikon*. Med omskrivningerne af gengangere fra sidstnævnte og med de mange nye navne kan man endda fristes til at kalde det for mere end et supplement; på visse områder overgår det ligefrem det gode, gamle ukønnede leksikon. Nu vil nogen sige, at *Dansk biografisk leksikon* på ingen måde er ukønnet, herunder redaktøren af *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, der kalder synsvinklen i *Dansk biografisk leksikon* for traditionelt mandscentreret. Ikke desto mindre er begge køn dog repræsenteret i *Dansk biografisk leksikon*, og derfor vil dette

værk, uagtet det nye leksikons kvaliteter, vel stadig være første valg for hurtige biografiske opslag.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon er blevet til i samarbejde mellem forskellige danske forskningsmiljøer. Jytte Larsen har stået i spidsen for en redaktion, der til blandt andet udvælgelsen af de biograferede har benyttet sig af en række fagkyndige konsulenter. Som det pointeres i forordet, er det imidlertid redaktionen og ikke konsulenterne, der er ansvarlige for de endelige til- og fravalg. Og sådanne har nødvendigvis måttet foretages. Kriterierne for optagelse i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* har været, at kvinderne offentligt er trådt i karakter, og at de i øvrigt har ydet en indsats af betydning for udviklingen af det danske samfund. Herunder hører ministerudnævnelse, mens dronninger er blevet vurderet på lige fod med andre.

Det samlede firebindsværk er opdelt således, at det egentlige leksikon er optrykt i de første tre bind, mens bind 4 er et supplementsbind med titlen *Alle Tidets Danske Kvinder*. Heri findes tematiske artikler vedrørende kvindernes stilling i samfundet til forskellige tider foruden et par artikler om biografien som genre og biografens rolle. Alle artikler er ledsaget af et righoldigt billedmateriale og nyttige registre. Bind 4 er interessant i sig selv. Derudover inspirerer dette bind til en ny disciplin, der ikke overraskende består i at sammenholde personoplysninger heri med opslag i den biografiske del af værket. I al den tid jeg har udøvet denne disciplin, har jeg udelukkende haft succesoplevelser og dermed fået et fingerpeg om kvaliteten af *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*.

Omkring 450 forfattere har medvirket til udarbejdelsen af biografierne i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. Resultatet heraf er, uagtet det redaktionelle arbejde, at der er forskel på de forskellige bidrag. Det er særligt variansen i skrivestil, der må tilskrives de forskellige bidragsydere, mens længden på biografierne efter alt at dømme er determineret af den biograferedes levnedshistorie. Her kan en forfatters selektion naturligvis også have spillet ind, men det er under alle omstændigheder mindre afgørende. Vigtigst er det, at alle biografier, uanset variationerne, er af tilstrækkelig længde til at give en fyldestgørende introduktion til den biograferede.

Men fungerer *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* så som biografisk leksi-

kon? Det uforbeholdne svar må være »ja«. Når man får et værk af denne karakter til anmeldelse, er der ikke andet for end at teste dets brugsværdi over en længere periode. Efter flere måneder med mit nye redskab inden for rækkevidde kan jeg ikke konstatere andet, end at jeg sjældent er blevet skuffet. Kun i ét tilfælde (Camilla Collett) har jeg slået forgæves op. I alle andre tilfælde har jeg ikke blot haft held til at finde den eftersøgte, men har også modtaget tilstrækkelige informationer til enten helt at stille mig tilfreds eller til at anvende leksikonets informationer som baggrundsviden for yderligere undersøgelser.

Er man derfor på jagt efter en eller flere kvinder, vil det være oplagt at ty til dette leksikon. Sandsynligheden for, at man finder den eftersøgte kvinde her, er ganske enkelt større end i alle andre leksika. På positivsiden figurerer desuden det forhold, at henvisningerne fra den biograferede til andre fagligt eller familiært beslægtede personer er hyppigt forekommende – hvad enten det så er henvisninger til vedkommende personers optræden i *Dansk biografisk leksikon* eller *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. På negativsiden derimod kan man fremhæve den iøjnefaldende mangel på billeder. Havde billederne været medtaget, kunne det have bidraget til et mere interessant layout. Som det er nu, er værket i sin opsætning lettere kedeligt. På den anden side er det med til at understrege dette værks funktion: Det er et opslagsværk og ikke en nervepirrende side-vender.

Merete Bøge Pedersen

NORDEN

Judith Jesch: *Ships and Men in the Late Viking Age. The Vocabulary of Runic Inscriptions and Skaldic Verse*. (The Boydell Press, 2001). xiv + 330 s., 90 \$.

Judith Jesch er sprogforsker, professor og leder af *School of English Studies* ved Nottingham University. Hendes primære forskningsområder er vikingetiden, belyst ud fra de skriftlige kilder, og runologi. I den her anmeldte bog bringer hun disse to forskningsområder sammen i studiet af den sene vikingetids skibe og søfart, sådan som de afspejles i samtidens heroiske digtning og mindeindskrifter. Bogen er det hidtil mest ambitiøse forsøg på at uddrage søfartshistorisk viden af vikingetidens historiske kilder og er en tiltrængt afløser til Hjalmar Falks hyppigt benyttede, men metodisk forældede *Altnordische Seewesen* fra 1912. Som også Rikke Malmros i *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* i 1985 accepterer Judith Jesch i vid udstrækning de middelalderlige skriftlige overleveringer af vikingetidens skjaldedigtning som troværdige kilder til datidens begrebsapparat omkring søfart og søkrig. Herudover inddrager hun også runeindskrifterne, og arbejdet vinder meget ved sammenstillingen af disse to, uafhængigt overleverede kildegrupper.

Judith Jesch's bog er, med hendes egne ord, »et forsøg på at skrive historie gennem [studiet af] sprog« og lægger altså vægt på en kontekstuel forståelse af de skriftlige kilder. Bogen er opdelt i syv kapitler, hvoraf det første udgøres af en introduktion til temaet og kildematerialet. Om runeindskrifterne står kort, at hun har behandlet de ca. 3.000 monumentale, vikingetidige runeind-

skrifter på sten, der er optaget i *Sannordisk runtextdatabas*. Som forfatteren også gør opmærksom på, stammer den langt overvejende del af dette kildemateriale – henved 90% – fra det svenske område, mens hovedparten af de øvrige inskriptioner kommer fra Danmark, og kun få – omkring 2,5% – er fra Norge og de nordatlantiske øer. Kronologisk angiver Jesch en dateringsramme, baseret på den aktuelle runologiske og lingvistiske forskning, til ca. 950-ca. 1110 for materialet.

Den anden del af kildematerialet, den vikingetidige skjaldedigtning, er genstand for en mere omfattende præsentation, nødvendiggjort af blandt andet de kildekritiske spørgsmål, der knytter sig alene til udvælgelsen af de relevante tekststeder. Accepteret er alle stanza fra kongesagaerne, hvad enten de er skrevet i *dróttkvætt*, eller de er *lausavísur*, samt de stanza i Snorris *Edda* og andre didaktiske værker, som er skrevet af digtere, der også er repræsenteret i kongesagaernes digtning. Endelig – og lidt mere problematisk – er også et genremæssigt kriterium benyttet, idet hyldeststanza i *dróttkvætt* til konger og jarler fra f.eks. de islandske sagaer også er medtaget. Kun digte, der af Finnur Jónsson er dateret til mellem 950 og 1110, er medtaget. I alt omfatter korpus 967 stanza eller delstanza. Bagerst i bogen findes to appendikser med lister over de behandlede inskriptioner og stanza.

Bogens andet kapitel bærer titlen »Viking Activities« og forsøger at indkredse, hvad dette begreb rummer. Udgangspunktet er en undersøgelse af, i hvilke kontekster de oldnordiske begreber *vikingr* (person) og *viking* (aktivitet) optræder i kildematerialet, og Jesch går derefter videre med at diskutere hen-

visninger til krigsførsel, handel og pilgrimsrejser. Her afslører måske en af bogens svagere sider sig, da forfatteren ikke forsøger at bruge kildematerialet til at vise, at dette netop var de karakteristiske træk ved vikingetiden, men blot applicerer den traditionelle opfattelse af perioden på sit materiale. Uden således at udfordre vores billede af vikingetiden giver kapitlet spændende indsigt i kildernes udsagn – eller manglende udsagn – om disse aktiviteter.

Det geografiske rum, som vikingetidens handels- og krigsfærder udspillede sig i, kortlægges i bogens omfattende tredje kapitel. Kortlægningen er baseret på forekomsten af stednavne i det udvalgte kildemateriale og er dermed i sagens natur ufuldstændig. Dens største værdi ligger igen i den kritiske diskussion af kildeudsagnene, der giver læseren mulighed for kvalificeret at vælge mellem de mange forskellige forslag til, hvor *Serkland* lå, eller at overveje, om der er belæg for, at Harald Harderåde sejlede til Afrika (*Bláland*), eller om der blot var tale om et besøg på Sicilien.

Efter således at have etableret vikingerne og deres omverden påbegynder forfatteren i det fjerde kapitel undersøgelsen af vikingernes maritime verden. Kapitlet undersøger forekomsten af forskellige betegnelser for skibe, skibsdele og for sejladsens forskellige handlinger og elementer. Det er især dette afsnit, der gør værket til den længe tiltrængte afløser for Falk, og man kan med det samme konstatere, at den langt mere kritiske udvælgelse af kilderne også fører til, at det søfartsrelaterede, vikingetidige vokabular fremstilles langt snævrere. Antallet af forskellige skibsbetegnelser er reduceret til blot fem (*skip*, *skeið*, *snekkja*, *dreki* og *knorr*), selv om flere af dem også optræder i sammensætninger. Bemærkelsesværdigt er det, at på trods af det store antal tekster, der indgår i kildemateria-

let, optræder skibsbetegnelserne alligevel forholdsvis sjældent. *Skip* og *skeið*, de to mest hyppige betegnelser, optræder kun henholdsvis i 35 og 7, respektive 49 og 3 stanza og runeindskrifter. Med omtaler i blot 10% af stanzaene og mindre end 1% af runestenene må man måske spørge sig selv, om skibe og søfart virkelig spillede en central rolle for teksternes forfattere? Det havde været interessant at se, om andre temaer, f.eks. knyttet til religion eller jord, optræder tilsvarende hyppigt. Interessant er også, at Jesch afviser, at *langskip* specifikt blev benyttet som betegnelse for krigsskibe i vikingetiden, ligesom hun hævder, at *dreki* må læses som en poetisk omskrivning for et skib, og ikke som et særligt stort krigsskib. *Skeið* og *snekkja* kan klart knyttes til søkrig, den første som et større fartøj end den anden, mens *knorr* kun i den sene vikingetid kan ses ikke at være et krigsskib, i hvert fald ikke i vestskandinaviske sammenhæng. *Karfi*, betegnelsen der traditionel er blevet hæftet på Oseberg- og Gokstad-skibene, forekommer kun en enkelt gang i Jesch's kildemateriale. Gennemgangen af betegnelser for de enkelte skibsdele i samme kapitel er tilsvarende nøgtern og påviser, at mange af de betegnelser, der i dag almindeligt bruges i skibsarkæologien, f.eks. det oldnordiske *biti* for det nederste bjælkelag i vikingeskibene, ikke kan belægges i de samtidige kilder.

Femte kapitel, med titlen »The Crew, the Fleet and Battles at Sea«, går fra det tekniske til det organisatoriske plan og ser på kildernes udsagn omkring skibsejere, skibsførere og besætning, flåder og tropper. Termen *leiðangr* er blandt de behandlede, og Jesch konstaterer, at den i de sjældne tilfælde, hvor den forekommer, benyttes synonymt med *floti*, flåde, og at der ikke i de behandlede kilder er grundlag til at knytte den til et landeværnssystem. Søgslag behandles

også, men kildematerialet giver her – ud over de makabre beskrivelser af blodindsmurte skibe og dampende sår – egentlig forbløffende få oplysninger fra sig, og det forekommer overraskende, at taktisk begavelse tilsyneladende ikke har været blandt de dyder, skjaldene har ønsket at prise hos deres opdragsgivere.

Det sjette kapitel behandler den etos og identitet, der holdt skibsbesætninger og flåder sammen og gjorde dem til effektive redskaber i krig og handel. Som udgangspunkt tager forfatteren termen *drengr*, som hun både i skjaldedigte og runetekster finder er forbundet med relationen mellem en militær leder og hans umiddelbare følgesvende, i det 10. århundrede inden for rammerne af et nærmest jævnbyrdigt fællesskab, men derefter i stigende grad som del af et hierarki, og mere med betydningen »kriger«. Termen bliver dog også brugt af medlemmer af andre fællesskaber, herunder også handelsgilder. Sammen med en række andre termer, f.eks. *húskarl* og *gildi*, diskuteres termen *félagi* ligeledes af Jesch, der i runematerialet ser den fortrinsvis knyttet til militære sammenhænge. Forfatteren forsøger derefter at nærme sig disse fællesskabers ideologi ved at undersøge, hvilke karaktertræk og handlinger der prises eller fordømmes i forhold til krig og handelsfærder. Loyalitet og forræderi over for fællerne fremhæves som centrale begreber. Jesch ser imidlertid en forskydning fra det personlige og jævnbyrdige til det politiske og hierarkiske plan af disse begrebers anvendelse, i takt med 1000-tallets udvikling af en stærkere kongemagt.

Bogens afsluttende kapitel er en epilog, der følger sporet af den militære og især royale søfart gennem sen vikingetid og op i middelalderens første århundreder. Her inddrages ikke kun runesten og skaldevers som kildemateriale, men også sagatekster. Også det arkæologiske

kildemateriale i form af skibsfundene inddrages, og Jesch peger berettiget på, at 11-1200-tallets krigsskibe ikke alle kan have været bygget i langskibets bilde.

Ships and Men in the Late Viking Age er et vigtigt bidrag til den historiske udforskning af vikingetidens maritime sider og vil her uden tvivl blive et standardværk. Den giver også et spændende og velfunderet bidrag til diskussionen af datidens sociale og militære organisation og fortjener også derfor en plads i reolen langt uden for de maritimhistoriske kredse. Det er, som nævnt, ikke en bog, der alvorligt udfordrer det fremherskende billede af vikingetiden, men undervejs får Jesch med sin kildekritiske stringens gjort op med en god del myter og tegner et klart billede af, hvad der egentlig står om skibe, søfart og sømænd i de vikingetidige skriftkilder.

Jan Bill

Birgit Sawyer: *The Viking-Age Runestones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*. (Oxford University Press, 2000). 269 s., 55 £.

Denne bog er vigtig for diskussionen af vikingetidens nordiske historie. Den giver for første gang en helhedstolkning af det samlede nordiske runemateriale fra 10.-11. århundrede med henblik på samfund, politik og religion. Materialet består i en database, der rummer i alt 2.307 sten med runeindskrifter. De svenske sten er langt flest, men inddragelsen af det danske og norske materiale muliggør frugtbare regionale komparationer.

Det er forfatterens hypotese, at rune-stenene repræsenterer arvekrav med hensyn til jord og status. Der var også andre interesser bag stenene, men først og fremmest skal de, snarere end som mindesmærker over den døde, tolkes

som udtryk for den levende stenrejsers interesser. Dette er naturligvis et synspunkt, der står til diskussion, men bogen argumenterer logisk og godt for sagen. Forfatteren kan ud fra indskrifterne opstille en række frugtbare hypoteser. Under inddragelse af de nordiske landskabslove mener hun at kunne fastslå, at i de vestskandinaviske områder, hvor kongemagten var stærk – først og fremmest i Danmark – blev arvejorden søgt holdt samlet hos en arving, mens et system med individuelle arvedele til både mænd og kvinder praktiseredes i dele af Sverige. I samklang hermed demonstreres det, at de vestskandinaviske områders runerejsere udgjorde en elite. Forfatteren tolker titlerne »thegn« og »dreng« som båret af folk, der indgik i denne elite, og formoder, at de danske indehavere af titlerne var i kongens tjeneste. Stenenes betegnelse af disse folk som »gode mænd« jævnføres videre med den gruppe af ledende »boni homines«, vi finder i andre dele af Vesteuropa.

Med hensyn til trosforholdene tolkes runestenene primært som udtryk for en brydningstid. I en tid, hvor prangende hedensk gravlægning gled ud, og som endnu savnede lokale kristne kirkegårde, kunne stenene bruges af kristnede familier til at hædre deres døde og markere trosforhold. Visse runerejseres omtale af deres bygning af broer tages som udtryk for sjælegaver, og svenske indskrifter nævner direkte pilgrimsrejser til Jerusalem, mens kun få sten udtrykker hedensk tro i form af trylleremser og påkaldelser af Thor.

Afslutningsvis bringer bogen en ekskurs, der i høj grad må interessere – og provokere – danske historikere, idet den indeholder en nytolkning af Jellingestene. Det er Sawyers synspunkt, at Gorm ikke rejste stenen over dronning Thyra, »Danmarks bod«. Den skulle i stedet være rejst af sønnen Harald. Iføl-

ge forfatteren er Jellingestene faktisk et udtryk for historieforfalskning og et led i en kamp mellem kong Ravn og Gorm. I denne tolkning bliver Thyra som arving til Danmark (dvs. Østdanmark) hovedpersonen, og der argumenteres kort sagt for, at Harald slørede sin moders giftermål ind i Ravnslægten ved bygningen af den tomme høj i Jelling og rejsning af runestene. Interessant og tankevækkende, men man kan sikkert afvente modindlæg i sagen!

Bjørn Poulsen

Lars Bisgaard, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen and John Lind (eds.): *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honour of Tore Nyberg*. (Odense Universitetsforlag, 2001). 350 s., 350 kr.

Bogen er et festskrift til Tore Nyberg, som fyldte 70 år den 4. januar 2001. Nyberg har i de sidste 30 år været lektor i middelalderhistorie ved Syddansk Universitet i Odense, og hans arbejder vedrørende dansk, svensk og europæisk middelalder har i høj grad været præget af en international horisont. Det bærer festskriftet også præg af. I bogen er samlet 27 bidrag, som er skrevet af såvel Tore Nybergs tidligere elever som fagfæller i ind- og udland. Bidragene præsenterer udsnit af de forskningsfelter, som har optaget Nyberg mest. De drejer sig om politiske, religiøse og kulturhistoriske problemstillinger. Titlen er derfor delvis misvisende. »Medieval Spirituality and Political Culture in Scandinavia and Europe« ville nok have været mere dækkende.

Emnerne omfatter blandt andet det kirkelige fælleskab i middelalderens Europa. Særlig vægt er der på klosterkulturens identitetsdannende fælleskab. Eksempelvis kan det blomstrende kulturliv i Vadstena ved slutningen af

middelalderen nævnes. I bidraget om cisterciensernes spiritualitet og den voksende dæmonlære i 1200-tallet drøftes andre sider af denne kultur, og det vises, at med dæmonerne kom angsten. Det er interessant at læse et andet bidrag i bogen, om djævelens rolle i miraculafortællingerne fra senmiddelalderen, i denne sammenhæng.

Mange af bidragene er skrevet i Tore Nybergs tradition: De drejer sig om at læse det hjemlige kildemateriale i en europæisk kontekst, og her diskuteres det specielt, hvordan danske kilder bedre kan udnyttes i et sådant komparativt lys. Således findes der bidrag, som både peger ud mod fælleseuropæiske kulturtræk og indad i betydningen internalisering af kristne normer og værdier.

Den kendte franske historiker André Vauchez drøfter, hvordan kravet om cølibat i højere grad drejede sig om et ønske om reform, end det handlede om seksuel praksis blandt de gejstlige. Et andet tema i bogen er knyttet til politisk historie. Erik af Pommerns politik på Gotland 1436-1440 er behandlet, men ellers er de fleste andre af de »politiske« bidrag i bogen også relateret til kirkehistoriske problemer. Spørgsmålet om, hvordan loven både »fandtes« og »blev skabt« i højmiddelalderens retskultur, bygger blandt andet på det kristne syn på absolut sandhed, viser Sverre Bagge i sin artikel. Et andet eksempel på, hvordan politisk historie delvis udfolder sig inden for kirkelige rammer, er en billedlig fremstilling af Knud Lavards død på en døbefont i Munkbrarup, som Erich Hoffmann beskriver. Det samme gælder bidrag om korstog samt tidlig mission i Østersøområdet, bidrag om Den tyske Orden og bidrag om gildernes religiøse og politiske betydning. Kaare Rübner Jørgensen drøfter til slut, hvordan Birgitta af Vadstenas politiske visioner blev »misbrugt« i både politisk og teologisk kontekst i begyndelsen af 1500-

tallet. Men en sådan brug af religiøse tekster til politisk manipulation var et velkendt middel i de politiske kampe i senmiddelalderens Europa.

Bogen afsluttes med, at den danske empiriske middelaldertradition vejes op mod nyere teoretiske diskussioner, særlig mod den sproglige vending, idet det diskuteres, hvordan denne kan bruges i middelalderforskningen. Det understreges, at kildernes overleveringshistorie har en repræsentativ værdi, samtidig som nedskrivningen altid indebærer en tolkning. Inden for historievidenskaben har det været omdiskuteret, om den sproglige vending egentlig indebærer noget nyt budskab. Men i en middelalderlig kontekst giver overvejelsen mulighed for at anvende kildematerialet ud fra andre normer, end den gamle tradition byder på. Spørgsmålet drejer sig ikke bare om at finde den »ældste« kilde eller den oprindeligste. De forskellige overleverede tekster får derimod en større kildeværdi, dersom de repræsenterer kulturhistoriske vurderinger af bestemte begivenheder over tid.

Bogen *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe* giver et klart signal. Læser vi »vort« kildemateriale i et europæisk perspektiv, øges kildeværdien. Komparative undersøgelser beriger den europæiske historie, som ikke bare drejer sig om kerneområderne i vest, men også om nordlige og østlige egne. Et af bidragene i bogen drejer sig netop om, hvordan Øst- og Centraleuropa blev »vestliggjort« i 1300- og 1400-tallet.

Agnes S. Arnórsdóttir

Finn-Einar Eliassen, Jørgen Mikkelsen and Bjørn Poulsen (eds.): *Regional Integration in Early Modern Scandinavia*. (Odense Universitetsforlag, 2001). 287 s., 300 kr.

Regionalintegration er et stort område bestående af mange delelementer, imid-

lertid ligger hovedvægten her på de økonomiske og sociale elementer, og dermed er det i grunden økonomisk integration, som der sigtes til i bogens titel. De mange bidrag er dog alligevel meget forskelligartede i forhold til de spørgsmål og de områder, de tager op til overvejelse, og det materiale, der bliver brugt. Således kan antologien også fungere som inspirationskilde til forskellige typer af analyser.

Der er derfor meget at komme efter i bogens 15 afsnit, der fordeler sig på en introduktion og to oversigtsartikler, før der i afsnit fire begyndes på de 12 empirisk baserede analyser. Langt de fleste af forfatterne har publiceret bredt, og en del af artiklerne ligger i umiddelbar forlængelse af denne tidligere aktivitet. I nogle tilfælde vil man være fristet til at mene, at nogle af artiklerne ligger for tæt op ad disse tidligere publikationer, men tages det internationale publikum, antologien henvender sig til, med i betragtning, er også disse bidrag fuldt ud berettiget, hvortil det skal bemærkes, at bidragenes kompakte form også gør dem velegnede til undervisningsbrug.

I de 12 empirisk baserede analyser er der en tydelig geografisk slagside, idet der om Danmark er seks bidrag, Norge fire, Sverige et og Finland et. Bogens kerne er derfor det dansk-norske monarki og forbindelserne på tværs af Kattegat og Skagerak. Det er også tydeligt, at langt fra alle områder i Skandinavien er taget med; Island, Færøerne og det nordlige Norge er eksempelvis fuldstændig fraværende. Redaktørerne gør rede for disse forhold i indledningen, men alligevel havde en mindre bastant titel på bogen måske været på sin plads.

Rækkefølgen af bidragene gør, at der er god mulighed for geografiske og emnemæssige sammenligninger, da de groft sagt er opstillet parvis med en gradvis, dog ikke stringent overholdt kronologisk fremadskridende bevægel-

se. Således er de to oversigtsbidrag anbragt som bidrag nummer to og tre skrevet af henholdsvis Peter Aronsson (Sverige) og nu afdøde Harald Winge (Norge). Disse to bidrag gør opmærksom på, at regionen er et flydende begreb, et der i høj grad afhænger af fænomenet, der skal studeres. Peter Aronsson ser nærmere på begrebet regionen fra et svensk perspektiv og på, hvilke kriterier der kan anvendes til at definere en region. Harald Winge angriber de samme problemstillinger fra et norsk og et historisk geografisk perspektiv. Begge ser dog grundlæggende på regionen som en form for national enhed: Et sted mellem lokalhistorie og nationalhistorie ligger regionalhistorie, nærmest som en slags amtshistorie. Det interessante med regionen er dog, at den meget vel kan eksistere på tværs af de nationale grænser og dermed er velegnet til at komme både en fortidig og muligvis også en fremtidig virkelighed nærmere. Da regionen således er en velegnet analyseenhed til grænseoverskridende problemstillinger, der kan hjælpe historikeren til at frigøre sig fra de nationale grænseres snærende bånd, er det derfor både iøjnefaldende og lidt skuffende, at langt de fleste regioner, der beskrives i antologien, er af en national størrelse, dvs. befinder sig inden for rammerne af en enkelt nationalstat.

De empirisk baserede bidrag indledes med Bjørn Poulsen (Danmark) og John P. Maarbjerg (Finland), der tidsmæssigt ligger i periodens begyndelse fra senmiddelalder til ca. 1650. Bjørn Poulsen ser på bondesejladsen og dens rolle som bindeled mellem forskellige regioner. Her vises, hvordan de sejlene bønder ved at transportere en regions overskudsproduktion til en anden skabte grobund for regional specialisering. John Maarbjerg følger dette op ved at se nærmere på det sydøstlige Botnien i Finland og undersøger, hvordan den til-

passede sig det internationale marked ved at specialisere sig. En væsentlig rolle i den specialiseringsproces var imidlertid statens øgede skattekrav, hvilket i øvrigt også spiller en central rolle i de to efterfølgende bidrag. Det er gennemgående, at flere af bidragene krydser hinanden på kryds og tværs, således kan John Maarbjergets bidrag også ses og sættes i forbindelse med Ragnild Høgsæts bidrag. På denne baggrund kan man kun beklage manglen på registre, især et emneregister ville have hjulpet til at knytte bidragene sammen.

Begge de efterfølgende bidrag bygger på større afhandlinger: Åke Sandstrøms (Sverige) på værket *Plöjande borgare och handlande bönder* og Øystein Rians (Norge) på *Bratsberg på 1600 tallet* samt *Vestfoldts historie 1671-1821*. Begge disse bidrag følger statens udvikling og de redskaber, den havde til disposition. Sandstrøm viser med al tydelighed tankegangen bag den svenske stabelstadspolitik, dens implementering og dens konsekvenser. Hos Øystein Rian er det derimod de enkelte personer, der kommer i centrum, og de barrierer, der var i Norge mod en effektiv implementering af Københavns økonomiske politik. Det bagvedliggende i begge bidrag er statens behov for penge og indførslen af nye skatteregimer.

Herefter ser Ragnild Høgsæt (Norge) på udviklingen i det sydlige Helgeland mellem 1660-1700. Her er det (jf. John Maarbjergets bidrag) en økonomisk reorganisering og ændrede produktionsmønstre, der kommer i fokus, hvor udgangspunktet dog er demografisk materiale. Fra 1660 steg antallet af fejlslagene høstår, hvilket gjorde, at landbrug blev en meget mere usikker overlevelsestrategi end tidligere. Dette ses som primus motor hos den lokale befolkning for en overgang til andre næringsformer og dermed en økonomisk omstrukturering.

Herefter kommer to bidrag fra det

danske arkivvæsen, der begge omhandler danske markeder. Hvor Ole Degns bidrag har karakter af en oversigt over danske markeder mellem 1600 og 1900, fokuserer Jørgen Mikkelsens bidrag på et mere begrænset udsnit, nemlig de sjællandske markeder mellem 1750 og 1810. Begge forfattere fremhæver relationerne mellem by og land samt mellem byerne som det centrale element i markederne. Ole Degn fremhæver s. 141 lovgivningsmassen, der vedrører markeder som et udtryk for markedets vigtighed i disse relationer, mens Jørgen Mikkelsen viser, hvordan deres betydning konkret kunne komme til udtryk ved en analyse af konkurrencen mellem Køge og Store Heddinge om nye markedsdage.

Handlen over Kattegat mellem Jylland og Norge er emnet, der binder de næste tre bidrag sammen. Søren Bitschs bidrag (Danmark) om en Randerskøbmands aktivitet inden for den økonomiske region opland-Randers-Norge efterfølges af Poul Holms (Danmark) med en oversigt over Aalborg som et regionalcenter. De følges passende op af Finn-Einar Eliassen (Norge), der analyserer forholdene i den norske by Mandal. Disse tre bidrag udgør på mange måder en homogen enhed, hvor man ser på en enkelt dansk købmands korreksport til Norge, Aalborgs centrale rolle som knudepunkt i Limfjordsregionens handel med Norge og til sidst træproduktionen i og eksporten fra den mest sydlige norske by, Mandal. Hermed belyses hovedelementerne i det dansk-norske monarkis centrale økonomiske akse fra ca. 1660-1814: kornproduktionen i Danmark, dens videre formidling på tværs af Kattegat og Skagerak til det sydlige Norge, der dermed formåede at specialisere sig inden for træeksport eller bjergværksdrift afhængigt af lokale forhold.

Det fremgår af disse bidrag, at det var

de naturlige vandveje, der var afgørende for transporten af korn og dermed for de danske byers handel. Det samme forhold gør sig endnu tydeligere gældende for træproduktionen i Mandal. Disse vandveje svarer til nutidens motorveje, og det understreges hermed, at det er vand, der binder, og land, der skiller regioner i den tidlige moderne periode. Efter at have læst Poul Holms bidrag, der følger op- og nedturene i Aalborgs økonomiske historie, er man fristet til at sige, at det er faktisk først ved nationalstaternes anvendelse af vandvejene til at tegne deres grænser, at man nærmer sig den moderne opfattelse af, at det er land, der binder, og vand, der skiller.

Herefter vender antologien sig mod byerne og deres opland med de sidste to bidrag af henholdsvis Atle Døsland (Norge) og Peter Henningsen (Danmark). Peter Henningsen ser på den vestjyske hede i perioden 1750–1850, og i sin konklusion s. 282 nævner han mulighederne for sammenligningspunkter mellem de norske og vestjyske bønder, hvilket sandsynligvis er grund-

laget for, at de to bidrag er anbragt ved siden af hinanden. Begge bidrag lægger ud med populære forestillinger om karaktertræk hos de respektive regioners befolkning og forsøger derefter at finde frem til, om der er et grundlag for disse antagelser. Det, de begge imidlertid finder frem til, er, at de populære forestillinger i høj grad bundes på afstanden mellem lokalbefolkningen og den kulturelle elite, der beskrev dem. Årsagen hertil var, at lokalbefolkningerne ikke levede op til elitens forestillinger om, hvordan de burde opføre sig og tjene til livets ophold, hvilket blandt andet resulterede i, at bøndernes levestandard blev undervurderet.

Denne mulighed for sammenligning af forskellige typer studier fra forskellige regioner er tydeligvis antologiens hovedstyrke, og at den derudover fremlægger skandinavisk forskning på højt plan for et internationalt publikum, kan kun hilses velkommen. Bogen vil med sikkerhed være at finde i fodnoter og litteraturlister i mange publikationer fremover.

Philip Kelsall

Vejledning for bidragydere

1. Bidrag til tidsskriftet bedes så vidt muligt leveret på diskette, ledsaget af en udskrift. Redaktionen benytter WordPerfect, men kan også bruge tekster udarbejdet i Word. Programversion og filnavn skal altid oplyses. Orddelingen slås fra, inden indskrivningen af teksten påbegyndes. Hvis der skrives i WordPerfect, udformes eventuelle noter som *slutnoter* i dette programs system; i alle andre tilfælde indskrives noterne særskilt efter selve hovedteksten.

2. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt ud første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med understregning (kursiv). Titler på artikler sættes i anførselstegn (f.eks.: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadlovgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

3. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias. Billedtekster skal medfølge på et selvstændigt ark.

4. Artikler bedes ledsaget af et udkast til manchete på ca. 10 linier og til engelsk *summary* på ca. 20 linier.

5. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med et punktum efter parentesens. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut.

6. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

En embedsjægers endeligt

Jens Pedersen Hostorp og kampen om ærkedegnedømmet i Århus 1486-94

Af Per Ingesman

Til folkets værn eller til kongernes magt og ære?

De dansk-svenske krige fra unionstiden til Den store nordiske Krig

Af Jens Holmgård (†)

Dansk mejeribrug og udviklingens lov 1950-70

Af Gunnar Lind Haase Svendsen

Historisk essay

Kroppen som demokratisk anliggende – i en nordisk kontekst

Af Niels Kayser Nielsen

Debat

Om Hvider og Stig'er

Af Michael Kræmmer

Et apropos til nyoversættelsen af Adam

Af Tore Nyberg

Replik til John T. Lauridsens opposition

Af Hans Bonde

Større anmeldelser

Rigets ryggrad – dansk forvaltningshistorie

Af Claus Møller Jørgensen

Til kilderne!

Af Jens Chr. Manniche

Kvindens retlige handleevne i 1600- og 1700-tallet

Af Inger Dübeck

Litteraturnyt